НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

2–3.2013

Заснований у 1927 р.
Припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАНУ

КИЇВ–2013

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: д. і. н., ст. н. с. **Отрощенко І. В.**

Айбабін О. І. (Сімферополь), д. і. н., ст. н. с.
Байкара Т. (Стамбул, Туреччина), доктор філософії, проф.
Блесинг У. (Лейден, Нідерланди), доктор філософії
Богомолов О. В. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.
Бондаренко І. П. (Київ), д. ф. н., проф.
Бубенок О. Б. (Київ), д. і. н., ст. н. с., *заст. гол. ред.*
Вовін О. В. (Маноа, США), к. ф. н., проф.
Гаркавець О. М. (Алмати, Казахстан), д. ф. н., проф.
Ґюльсевин Ґ. (Ізмір, Туреччина), доктор філософії, проф.
Дрига І. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.
Ємірова А. М. (Сімферополь), д. ф. н., проф.
Йогансон Є. (Упсала, Швеція), доктор філософії, проф.
Зінько В. М. (Сімферополь), д. і. н.
Івакін Г. Ю. (Київ), д. і. н., чл.-к. НАНУ
Кіктенко В. О. (Київ), к. і. н., ст. н. с.
Кочубей Ю. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.
Мавріна О. С. (Київ), к. і. н., ст. н. с.
Нгуєн Куанг Тхуан (Ханой, В'єтнам), д. е. н., проф.
Ольмез М. (Анкара, Туреччина), доктор філософії, проф.
Онищенко О. С. (Київ), ак. НАНУ
Радівілов Д. А. (Київ), к. і. н., ст. н. с.
Рибалкін В. С. (Київ), д. ф. н., проф.
Рубель В. А. (Київ), д. і. н., проф.
Серебряний С. Д. (Москва, Росія), д. філос. н.
Смолій В. А. (Київ), ак. НАНУ
Сохань П. С. (Київ), д. і. н., чл.-к. НАНУ
Сунь Юе (Пекін, КНР), проф.
Тищенко К. М. (Київ), д. ф. н., проф.
Хамрай О. О. (Київ), д. ф. н., ст. н. с., *заст. гол. ред.*
Черніков І. Ф. (Київ), д. і. н., проф.
Яценко Б. П. (Київ), д. геогр. н., проф.

Завідувач видавничо-інформаційним відділом *Ігор Мялковський*
Літературний редактор *Надія Овчарук*
Коректор *Ярослава Нагірняк*
Комп'ютерний набір *Алли Амірової, Юлії Дудки*
Комп'ютерний дизайн та макетування *Ярослави Ленго*
Обкладинка *Олександра Литвина*

Адреса редакції:
01001, Київ-1, вул. Грушевського, 4, к. 215
Телефони: головний редактор: (044) 278-76-52,
редакція: (044) 279-99-71
E-mail: ***shidnyj.svit@gmail.com***

Редакція не завжди поділяє позицію авторів.
При передруку посилання на "Східний світ" обов'язкове.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України, протокол № 4 від 24.09.13

1-ша сторінка обкладинки: Мечеть Омейядів в Дамаску (VII–VIII ст.).
4-та сторінка обкладинки: "Лис видає дочку заміж". Фрагмент китайської народної картини.

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 15802-4274 ПР від 28.09.2009 р.

ISSN 1608-0599 © Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2013

ЗМІСТ

АРАБСЬКЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В. М. БЕЙЛІСА (до 90-річчя від дня народження)

Асатрян Г. С. Талантливый востоковед из Луганска 5
Маркарян С. А. Сочинение Халифы ал-Усфури "Тарих" в переводе В. М. Бейлиса и его значение для изучения арабо-хазарских войн 8
Саидов З. А. Об одном из адресатов Мас'уда ибн Намдара 16
Сбродов О. О. Перспективи дослідження архіву В. М. Бейліса 19

ІСТОРІЯ

Бубенок О. Б. Календарный цикл в погребально-поминальной обрядности древних тюрок 23
Кузьминов П. А. Д. С. Кодзоков: общественный деятель, чиновник и реформатор 28
Мавріна О. С. Бейський рід Мансур (Мансурських) у Криму в XIX – на початку XX століття 36
Пилипчук Я. В. Дашт-і Кипчак на перехресті торгових шляхів 55
Соегов М. Туркменский полк, расформированный в 1917 году в Киеве. (В связи со столетием начала Первой мировой войны)..... 64
Хаутала Р. Католические миссионеры в империи монголов (XIII–XIV вв.) 74

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Зуб (Руденко) Н. М. Київські освітяни та російське просвітництво на Кавказі в XIX ст. 81
Рябченко Н. П. Востоковедная тематика на страницах журнала "Россия и АТР" 87
Урсу Д. П., Музичко О. Є. Етапи та особливості розвитку сходознавства в Одесі у середині XIX–XX століттях 92

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Сівков І. В. Соматизми в різносистемних мовах: семантико-дериваційний, номінаційний та етимологічний аспекти (на матеріалі арабської мови, мови іврит, англійської, української та російської мов) 119
Трубіцина О. С. Мовні засоби реалізації сугестії в китаємовній масовій комунікації (на прикладі інтерв'ю Ху Цзіньтао іноземним ЗМІ) 126

САКРАЛЬНІ ТЕКСТИ СХОДУ

Вертієнко Г. В. Ритуальний сон у контексті скіфського щорічного свята 132
Дрига І. М. Конфесійна термінологія в караманлійських текстах 143
Капранов С. В. Генезис сакрального простору в міфології сінто 152

СУЧАСНИЙ СХІД

Кіктенко В. О. Конфуціанство та/або комунізм: перспективи політичного розвитку Китаю ... 160
Dinh Quang Hai. The real situation of worker's cultural and mental life in export processing and industrial zones in Vietnamese and Taiwanese companies in Binh Duong provinces in present-day Vietnam 172
Nguyen Quang Thuan, Tran Thi Thu Huyen. Clean development mechanism (CDM) and legal framework in Vietnam 179

ХРОНІКА

Габелко О. Л., Зелінський А. Л. Російсько-український науковий симпозіум "Еллінізм: географічні кордони, хронологічні рамки, сутнісний зміст" (Москва, РДГУ, 21–22 грудня 2012 р.) 189
Капранов С. В. Міжнародний семінар "Святі місця: космологічна сила і проблеми довкілля" (Аллахабад, Індія, 5–7 лютого 2013 р.) 195
Нємченко І. В. X читання пам'яті Петра Йосиповича Каришковського (Одеса, ОНУ імені І. І. Мечникова, 11–12 березня 2013 р.) 199
Саїдов З. А. Міжнародна наукова конференція, присвячена 90-річчю від дня народження доктора історичних наук, професора Вольфа Мендельовича Бейліса (1923–2001) 201

Бубенок О. Б., Хамрай О. О. Світлої пам'яті Валерія Анатолійовича Бушакова 203
Summaries 210
Наші автори 226

TABLE OF CONTENTS

ARABIC SOURCE STUDIES IN SCIENTIFIC LEGACY OF W. M. BEILIS (to the 90th anniversary)

G. Asatrian. Talented orientalist from Luhansk 5
S. Markarian. Composition "Tharikh" by Calipha al-Usfuri in translation of W. Beilis and its value for the study of Arab-Khazar wars 8
Z. Saidov. On one of the addressees of Mas'ud ibn Namdar 16
O. Sbrodov. Perspective of research on the archive of Wolf Beilis 19

HISTORY

O. Bubenok. Calendar cycle in the funeral and burial customs of the Ancient Turks 23
P. Kuzminov. D. Kodzokov: the public figure, the official and the reformer 28
O. Mavrina. Bey family Mansour (Mansoursky) in XIX – early XX century in Crimea 36
Ya. Pylypchuk. Dasht-i Qipchaq at the crossroads of trade routes 55
M. Soyegov. Turkmen regiment, disbanded in 1917 in Kiev (In connection with the centenary of the First World War) 64
R. Hautala. Catholic missionaries in the Mongol empire (13th–14th centuries) 74

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

N. Zub (Rudenko). Kyiv educators and the Russian education in Caucasus in the 19th century 81
N. Ryabchenko. Themes of Oriental Studies in the journal "Russia and the Pacific" 87
D. Ursu, O. Muzychko. The periods and peculiarities of development of Oriental Studies in Odessa at the middle XIX–XX centuries 92

LANGUAGES AND LITERATURES

I. Sivkov. The somatic lexis in the multisystem languages: the semantic-derivational, nomination and etymologic aspects (based on the material of Arabic, Hebrew, English, Ukrainian and Russian) 119
O. Trubitsyna. Language means of suggestion in the Chinese mass media communication (on the example of Hu Jintao's interviews to foreign journalists) 126

SACRAL TEXTS OF THE EAST

H. Vertiyenko. Ritual sleep in the context of Scythian annual festival 132
I. Dryga. Confessional terminology in Karamanli texts 143
S. Kapranov. The genesis of the sacred space in Shinto mythology 152

MODERN EAST

V. Kiktenko. Confucianism and/or communism: China's prospects of political development 160
Dinh Quang Hai. The real situation of worker's cultural and mental life in export processing and industrial zones in Vietnamese and Taiwanese companies in Binh Duong provinces in present-day Vietnam 172
Nguyen Quang Thuan, Tran Thi Thu Huyen. Clean development mechanism (CDM) and legal framework in Vietnam 179

CHRONICLE

O. Gabelko, A. Zelinsky. The Russian-Ukrainian scientific symposium "Hellenism: geographical borders, chronological framework, the intrinsic content" (Moscow, Russian State University for the Humanities, December 21–22, 2012) 189
S. Kapranov. International seminar on "Sacred places: cosmological power and environmental issues" (Allahabad, India, February 5–7, 2013) 195
I. Nemchenko. X Readings in memory of P. Karishkovsky (Odessa, Odessa National I. I. Mechnikov University, March 11–12, 2013) 199
Z. Saidov. International scientific conference dedicated to the 90th anniversary of Doctor of History, professor W. Beilis (1923–2001) 201

O. Bubenok, O. Khamrai. Of blessed memory of Valeriy Bushakov 203
Summaries 210
Our authors 226

АРАБСЬКЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В. М. БЕЙЛІСА (до 90-річчя від дня народження)

Г. С. Асатрян

ТАЛАНТЛИВЫЙ ВОСТОКОВЕД ИЗ ЛУГАНСКА

Владимир Михайлович Бейлис принадлежит к тому поколению советских востоковедов, которые воплощали в себе лучшие традиции русской ориенталистики конца XIX – первой половины XX века. Они сумели сохранить преемственность в такой элитарной и комплексной (компаративной) науке, как классическое востоковедение. В. М. Бейлис вспоминал, что в числе его учителей были такие корифеи востоковедения, как А. Е. Крымский и Т. Г. Кезма.

Помню, во время встреч с В. М. Бейлисом на Бартольдовских чтениях в Подмосковье в начале 80-х гг. прошлого века, а потом во время его недельного пребывания в 1984 г. в Тбилиси на защите диссертации его ученика С. А. Маркаряна, который в настоящее время является сотрудником нашей кафедры, тогда еще молодые научные сотрудники и аспиранты Г. Г. Берадзе, Г. Г. Жоржолиани, Н. Х. Геворкян и автор этих строк с неподдельным интересом слушали рассказы об Тауфике Гавриловиче Кезме (Товфик Жубрайль).

Владимир Михайлович с гордостью и нескрываемым пиететом неторопливо рассказывал эпизоды из своего общения с А. Е. Крымским и Т. Г. Кезмой.

Мы тогда интересовались, откуда у уже известного в Советском Союзе ученого из в общем-то провинциального с точки зрения уровня развития востоковедения Ворошиловграда (Луганска) такое прекрасное владение арабским и персидским языками. И В. М. Бейлис с гордостью утверждал, что своими знаниями он обязан прежде всего учителям (и в первую очередь Т. Г. Кезме), и считал, что в жизни ему весьма повезло в этом плане, а себя он с некоторой долей юношеского снобизма называл “провинциальным востоковедом”. А между тем мы знаем, что за консультациями и советами к нему обращались многие известные востоковеды из куда более престижных востоковедных центров в Москве и Ленинграде, Ташкенте и Ашхабаде, Баку и Махачкале, Ереване и Тбилиси. С большим уважением отзывался о глубине работ В. М. Бейлиса один из моих учителей, крупнейший армянский востоковед профессор А. Д. Папазян.

Значение научных исследований В. М. Бейлиса трудно переоценить. Он был прекрасным знатоком арабской средневековой поэзии, персидских сборников документов и источников о сельджукской государственности и своими публикациями работ чиновника из Байлакана и Гянджи Мас‘уда ибн Намдара [Бейлис 1970, *17–38*; Бейлис 1974, *9, 12*; Бейлис 1970а] фактически встал в один ряд с такими выдающимися представителями классического академического востоковедения, как В. М. Минорский и К. Каэн.

В административной и налоговой системе провинциального управления сельджукского периода до сих пор, несмотря на обилие исследований европейских авторов, многое остается невыясненным и требующим к себе дополнительного внимания ученых [Cahen 1958, *244*; Минорский 1963, *21*]. В весьма вычурной и сложной манере изложения (*садж*) в рифмованной прозе работ Мас‘уда ибн Намдара В. М. Бейлис буквально по крупицам собирал материал о политической структуре, особенностях управления государством, статусе и полномочиях чиновников, полномочиях *шихне, раисов* и *факихов, амидов* и *эмиров* [Бейлис 1970, *18–21*; Бейлис 1974, *7–8*].

Терминология произведений Мас‘уда ибн Намдара позволяет прояснить детали налоговой практики XI–XII вв., владельцев *икта (иктадаров)*. В текстах Мас‘уда ибн Намдара горожане обозначены термином *амма* – “простонародье”, а амиров и раисов он вообще очень редко упоминал в своей работе. Из сочинений Мас‘уда ибн Намдара мы узнаем о социальном составе ремесленников города Байлакана – это *хаука* (ткачи), *асакифа* (сапожники), *сайадила* (аптекари), *ас-саббаг* (красильщики), *ад-даббаг* (дубильщики кожи), *ал-хаммар* (виноделы), *ал-хаззаф* (гончары), *ан-наджжар* (плотники), *ал-банна* (строители) [Бейлис 1970, *19*].

К сожалению, Мас‘уд ибн Намдар не дает нам сведений об этническом составе населения Байлакана в начале XII века, но есть у него в тексте упоминание об армянах, что указывает нам на наличие армянского этнического элемента в числе жителей города, также как и в Шемахе, Шеки, Гяндже, по сообщениям армянских источников, какая-то часть жителей состояла из христиан-армян и иудеев, которые, кстати, также упоминаются в сочинениях Мас‘уда ибн Намдара. В одной из его речей, обращенной к горожанам Байлакана, он с возмущением протестует по поводу “*джизьи иудеев*” и “*бара’а армян*” – обвиняет горожан в том, что они уходят от истинной веры, предоставляя армянам льготы и привилегии, освобождая их от отдельных видов налогообложения [Бейлис 1970, *20*; Бейлис 1970а, *л. 218а–219а*].

Скрупулезная работа над текстами позволяет В. М. Бейлису рассмотреть иногда такие детали и термины, мимо которых другие исследователи проходили без внимания. Это целиком относится к редким терминам “*хидма*” (служба) и “*хакк хидматин*” (право службы), которые упоминает Мас‘уд ибн Намдар [Бейлис 1970, *29*; Бейлис 1970а, *л. 11а–59а, 72а–242б, 218б*; Сиасет-наме 1949, *334*]. Обычно эти термины увязывались с релевантностью феодальной линии “вассал – сюзерен” и означали отношения подчинения, добровольное предложение служить вышестоящему чину – эмиру или султану [Минорский 1963, *60*; Klausner 1973, *40–41*; Lambton 1980, *20*, *409*]. Служба более могущественному чину считалась, как видно из текстов писем Мас‘уда ибн Намдара, и обязанностью, и правом подчиненного. Это правило действовало и в отношении условных держателей земельных владений – икта, которых звали иктадарами [Cahen 1958, *246*; Klausner 1973, *121–123*].

В блестящей статье В. М. Бейлиса о сатирической эпиграмме в период сельджукского господства содержится перевод *касиды* Абу Мухаммада ибн Мухаммада ибн ал-Хаббарийи об известном великом везире султанов “великих сельджукидов” Низам ал-Мульке:

Их шейх, глава их и господин
Выжил из ума – клянусь жизнью – это застывший гипс.
Он словно католикос с его жезлом,
За которым прячется священник.

[Бейлис 1983, *62*]

За что именно сановник государства сельджукидов удостоился сравнения с христианским католикосом, трудно определить, но прав В. М. Бейлис, когда говорит о внешнем сходстве скипетра везиров с жезлом католикоса.

Совершенно отдельная тема – это редактирование переводов различных источников, которые, как знаем, с величайшей ответственностью выполнял В. М. Бейлис. Это и переводы сочинений Шихаб ад-дина Мухаммада ибн Ахмада ибн Али ибн Мухаммада ал-Мунши ан-Насави, Садр ад-дина Абу-л-Хасана Али ибн Абу-л-Фавариса Насира ибн Али ал-Хусайни, и многие другие арабские и персидские тексты, а также монографии ученых из различных республик бывшего Советского Союза. Много сил и времени отдал Владимир Михайлович и редактированию книги “Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов. 1097–1231”, которая увидела свет в Москве в 1986 году.

Одна из последних работ В. М. Бейлиса – это перевод значительной части труда раннего арабского историка Халифы ибн Хаййата ал-Усфури об арабо-хазарских войнах

VIII в., увидевшая свет в 2000 г. В этом исследовании он еще раз показал высокие профессиональные качества глубокого знатока арабского языка, прекрасное владение восточными (мусульманскими) источниками и свое собственное видение и интерпретацию истории Халифата, знание различных аспектов политической жизни средневекового Востока.

Не менее знаменательно буквально отеческое и деликатное отношение Владимира Михайловича к своим ученикам-аспирантам. Сотрудник нашей кафедры, его бывший аспирант, доцент С. А. Маркарян любит вспоминать о том, как внимателен был профессор Бейлис к своим ученикам, сколько сил, времени и внимания, помимо официально положенных часов и нагрузок, он уделял молодым. Возможно, у него было немного учеников, но и В. Г. Крюков, и Н. И. Сериков, и С. А. Маркарян, и З. А. Саидов являются достойным его вкладом в поступательное развитие востоковедной науки в постсоветском пространстве. Надо отметить и то обстоятельство, что В. М. Бейлис был очень разборчив с учениками и весьма строго подходил к их отбору в аспирантуру. Но уж если кто попадал к нему – “были по-настоящему счастливчиками”, как высказался однажды по поводу работы с аспирантами В. М. Бейлиса крупнейший грузинский ученый, патриарх востоковедения профессор О. В. Цкитишвили.

Беззаветная преданность науке и истине, исключительное человеческое обаяние и широчайшая эрудиция, традиции, заложенные В. М. Бейлисом в подготовку своих учеников, глубокое владение источниковедческой базой средневековых мусульманских источников позволяют нам говорить о “школе В. М. Бейлиса” как заметном явлении нашей научной жизни. Мы храним самые теплые воспоминания о лучшем из “провинциальных востоковедов”, сделавшем на самом деле для развития советской ориенталистики несоизмеримо больше, чем некоторые представители титульных востоковедческих центров бывшего СССР.

ЛИТЕРАТУРА

Бейлис В. М. Из наблюдений над текстом и терминологией сборника рассказов, стихов и писем Мас‘уда ибн Намдара (ок. 1111 г.) // **Письменные памятники Востока. 1968.** Ч. 1. Москва, *1970*.

Бейлис В. М. **Мас‘уд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов.** Факсимиле текста. Изд., предисловие, коммент. и указатели В. М. Бейлиса. Москва, *1970а*.

Бейлис В. М. Из наблюдений над текстом и терминологией сборника рассказов, стихов и писем Мас‘уда ибн Намдара // **Письменные памятники Востока. 1970.** Ч. 2. Москва, *1974*.

Бейлис В. М. Сатирическая эпиграмма в арабской поэзии периода сельджукского государства // **Ближневосточный сборник.** Тбилиси, *1983*.

Минорский В. Ф. **История Ширвана и Дербенда.** Москва, *1963*.

Сиасет-наме. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька. Перев., введен. и примеч. проф. Б. Н. Заходера. Москва – Ленинград, *1949*.

Cahen Cl. Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l’Asie musulmane du Mayen age // **Arabica**, *1958*, v. V.

Klausner Carla L. **The Seljuk vezirat. A Study of Civil Administration. 1055–1194.** Harvard – Cambridge (Mass.), *1973*.

Lambton A. K. S. **Theory and Medieval Persian Government.** Variorum reprints. Oxford, *1980*.

С. А. Маркарян

СОЧИНЕНИЕ ХАЛИФЫ АЛ-УСФУРИ “ТАРИХ” В ПЕРЕВОДЕ В. М. БЕЙЛИСА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ АРАБО-ХАЗАРСКИХ ВОЙН

В ежегоднике “Древнейшие государства Восточной Европы” за 2000 г. был опубликован перевод сочинения Халифы ал-Усфури “Тарих”, выполненный В. М. Бейлисом. В этом сочинении содержится ряд сообщений о походах арабов в Дагестан и Хазарию, которые позволяют уточнить или подтвердить известия армянских и грузинских источников об арабо-хазарских войнах.

Абу Амр Халифа ибн Хаййам ибн Аби Хубайра Халифа ал-Лайси ал-Усфури по прозвищу Шабаб происходил из семьи улемов Басры. Его книга рассматривает события до 847 г. (232 г. х.). Среди его информаторов Абу Халид, ан-Нимайри, Абу-л-Хаттаб ал-Асади, а его трудом воспользовались впоследствии такие авторы, как ат-Табари и Ибн ал-Асир. Таким образом, сочинение Халифы ал-Усфури стоит в одном ряду с важнейшими арабскими и вообще мусульманскими источниками IX–XIII вв.

Формирование границ Арабского халифата в VII–VIII вв. было прямо связано с завоеваниями арабов по всем четырем сторонам света. В VIII в. произошла стабилизация внешних границ Халифата, однако это событие случилось не по воле самих арабов – их к этому принудили упорное сопротивление завоеванных народов, разросшиеся пределы их государства (более 4 млн. км^2) и катастрофическая нехватка войск для удержания растянувшихся границ.

На севере арабские завоевания были остановлены хазарами, и граница надолго установилась по г. Дербенту и его укреплениям (Баб ал-Абваб и Главному Кавказскому хребту) в результате арабо-хазарских войн 702–703 гг., 713–714 гг., 722–724 гг., 730–732 гг., 737 г., 743–744 гг., 763–764 гг., 796–797 гг., 799–800 гг.

Таким образом, хазары и их государство на Северном Кавказе и в низовьях Волги сыграли во всемирной истории выдающуюся роль – они остановили экспансию арабов на север, до степных просторов междуречья Дона и Волги и не дали арабам захватить на Северном Кавказе сколько-нибудь прочные позиции. Хазары все же переломили ситуацию на Северном Кавказе в свою пользу и не позволили арабам закрепиться здесь даже после знаменитого опустошительного рейда Мервана ибн Мухаммада в 737 г., напоминающего решающий удар Халифата в северном направлении с целью прорвать наконец-то хазарско-аланские заслоны за хребтом Кавказа и осуществить завоевание всех земель на севере, “куда смогут вынести всадников арабские скакуны”. Еще бы – ведь только что при халифе Валиде (705–715 гг.) арабский язык был торжественно объявлен единственным официальным языком делопроизводства (705 г.), и теперь он звучал от Гибралтара до Памира, войска арабов осаждают Константинополь, и хотя и терпят поражение от Византии под его стенами, но отбирают у нее всю Малую Азию, Сирию, Палестину и Египет. Казалось, никто и нигде не в состоянии остановить арабские войска, и вдруг на Кавказе, где-то на севере, мало кому тогда известный народ – хазары – вступает в противостояние с арабскими армиями и лучшими их полководцами, прославляемыми мусульманскими авторами уже много столетий.

Отдельно обычно рассматриваются известия армянских и грузинских рукописей VI–XIII вв., в которых содержатся какие-либо известия о хазарах. Мы не будем углубляться

в дискутируемые в научной среде вопросы о первом появлении хазар на границах Дагестана [Новосельцев 1990, *47–55*; Артамонов 2001, *39–47*; Магомедов 1983, *16–21*; Dunlop 1954, *22–37*] или о времени оформления Хазарского каганата [Артамонов 2001, *142–151*; Галкина 2006, *5–20*; Shapira 2007, *307–321*], о степени развития потестарно-политических процессов в хазарской среде в VI–VII вв.

Во всяком случае, появившись в степях Северного Кавказа, именно хазары разбили и подчинили себе булгар, живших в местности от р. Кубань до р. Маныч, и в результате этого завоевания булгары позже, уже в VII в., разделились: часть из них откочевала вверх по Волге (Волжская Булгария), остальные около 659–669 гг. по причерноморским степям ушли во главе с ханом Аспарухом на Дунай [Кляшторный 2000, *120–125*; Гадло 1979, *136–137*], где основали царство Дунайских Булгар (Болгарию).

Одно из первых упоминаний хазар в армянской исторической литературе относится к работе Мовсеса Каланкатуаци (X в.). В ней содержится пассаж, датируемый 90-ми годами VI в., в котором излагается, как из Сасанидского Ирана бежал родственник шаханшаха Хосрова Парвиза (590–628 гг.) некто Михран с 30 тыс. своих подданных. В местности Гардман в Албании Михрана догнал гонец шаха, который предлагал в своем письме не бежать к хазарам, а остаться в той местности, где его застанет письмо шаха, и считать ее своей.

“Армянская география” VII в. Анании Ширакаци [Анания Ширакаци 1877, *38–39*; The Geography... 1992, *55*] уже знает реки на Северном Кавказе, по берегам которых живут купи’и-булгары, оногуры-булгары, дучи-булгар, кутригуры (тоже племя булгар “к.т.р. гур”), известно ей и имя хана Аспаруха [Shapira 2007, *316*; Анания Ширакаци 1877, *39*; The Geography... 1992, *55–57*], предводителя булгар, отцом которого был Хубраата (Кубрат-хан), родственников-хазраков (хазар?).

Необходимо отметить, что ряд деталей в сообщениях Анания Ширакаци говорит нам о глубоких познаниях автора как о Северном Кавказе, казахских степях и далекой Китайской империи, так и о южных странах, арабах, Иране, Палестине и Египте. Так, он считает, что центром всей обитаемой части Земли является Иерусалим, священный город христиан [Анания Ширакаци 1877, *39*; The Geography... 1992, *57*]. То, что армяне (паломники) хорошо освоили дорогу в Иерусалим, к святым Синайским горам, где найдены надписи паломников из Армении, в том числе и VII–VIII вв., явно следует из недавно там обнаруженных находок экспедиций проф. М. Е. Стоуна [The Armenians... 2002, *255–261*].

В армянской, персидской и греческой передаче имени хана Аспаруха – Isperuxu можно видеть соединение двух иранских слов: “аспа” – “светлый” и “рук” – “конь”, – что ясно говорит об иранском происхождении имени булгарского хана Аспаруха [Бубенок 1997, *19*; Гутнов 2005, *59–60*; Shapira 2007, *316*].

Первым общепризнанным фактом присутствия хазар на Северном Кавказе признано известие армянских, византийских и грузинских источников об участии в осаде Тбилиси в 627–628 гг. Многие историки до сих пор спорят о том, было ли в это время хазарское государство (каганат) или оно образовалось не ранее 651 г., когда булгары были разбиты окончательно и подчинены потестарно пока еще неразвитой до уровня государственности хазарской ордой. Самые убедительные аргументы в пользу первой версии привел А. П. Новосельцев [Новосельцев 1990, *85–94*], а в пользу второй версии – М. И. Артамонов, Л. Б. Гмыря, М. Г. Магомедов [Артамонов 2001, *142–149*; Гмыря 1995, *79–81*; Магомедов 1983, *16–34*]. Для нас в данной работе важно определить, что Хазарский каганат образовался к началу второй половины VII в., “Хазария не являлась самостоятельной и значимой политической силой на Кавказе до VIII в.” [Галкина 2006, *15–20*], но именно в войнах с арабами в VIII в. окончательно сформировалась государственность Хазарии. Мы знаем и о походах хазар через Дербент еще до VIII в. по армянским источникам [Вардан Аревелци 1861, *93*; Гевонд 1862, *10*; Мовсэс Каланкатуаци 1984, *136–137, 206*; Иованнес Драсханакертци 1986, *93, 296*], но с ними почему-то потестарные процессы формирования государственности у хазар не связываются.

Арабы захватили Албанию (Алуанк у армянских авторов) в 646–652 гг. методом *“сулх”* – “путем мирного договора” [Колесников 1982, *148–149*; Юзбашян 1988, *36–38*]. В отличие от другого метода завоевания чужих стран, который арабы называли *“анватан”* – “силой оружия”, при методе “сулх” не происходило разрушений и грабежей, а население, согласившись на уплату хараджа и джизьи, продолжало мирную жизнь. Халиф Осман в 646 г. отправил Хабиба ибн Масламу на север, для завоевания провинций Сасанидского Ирана на Южном Кавказе. Передовой отряд этой армии Масламы во главе с Салманом ибн Рабии с 11 тыс. воинов привел к покорности методом “сулх” Байлакан, Барзаа (Бердаа – *арм.* Партав, одна из столиц Албании), Хизан, Маскат и Дербент. Салман ибн Рабии прошел дальше на Северный Кавказ через земли Дагестана к городу Баланджар и был убит здесь хазарами и тюрками-баланджарами (возможно, это одно из булгарских племен, сохранившее некоторую автономию в составе протогосударства хазар на Северном Кавказе), а все его воины уничтожены [Баладзури 1927, *16–17*; Халифа ал-Усфури 2000, *36*]. Если верить Баладзури, у Салмана ибн Рабии вместе с братом Абдурахманом было всего 4 тыс. воинов, а против них хазары выставили не менее 300 тыс. воинов, что представляется совершенно невероятным, хотя армия в 11 тыс. воинов (по сообщению Халифы ал-Усфури) тоже не должна была располагать арабов к такой безрассудности, однако, возможно, как и в других случаях, они рассчитывали присоединить к себе контингенты войск местных жителей и таким образом усилить свою армию.

На самом деле этого не произошло, и все последующие арабские авторы VIII–X вв. дружно скорбят по поводу героической кончины Салмана. Основанием для такого предположения о расчете на войска покоренных стран служит и договор правителя Армении Теодороса Рштуни с наместником Халифата в Сирии Муавией от 652 г. [Себеос 1939, *164*; Себеос 2005, *279*, *281*; Юзбашян 1988, *38*, *40*] и договор Масламы с Двином от 655 г. [Баладзури 1927, *19*; Юзбашян 1988, *38, 40*] – в первом речь идет о разрешении армянам содержать армию в 15 тыс. воинов, которые в случае необходимости по первому требованию арабов должны явиться им на помощь, а во втором – о выплате налогов, соблюдении религиозных центров местных жителей и охране арабами Двина от всех врагов и снова о сохранении местного контингента войск жителей Двина как вспомогательного войска. Сохранился текст подобного же договора с жителями Тбилиси, что говорит нам о широкой практике сепаратных договоров у арабов.

Судя по событиям, арабы были хорошо осведомлены о смещении вектора внешней политики хазар – уже в 702 г., как только они окончательно оформили новое наместничество “Север”, или Арминийа [Литаврин 1985, *32–37*; Галкина 2006, *12–13*], они начали новый поход через Баб ал-Абваб (Дербент) в сторону хазар [Колесников 1982, *148–150*; Литаврин 1985, *132–137*].

Границы востиканства Арминийа простирались до г. Дербента, но в зависимости от политической ситуации его считали то арабским городом, то владением хазар. Сами же хазары еще и в X в. четко различали, что за Дербентом на юг лежит страна (область) Арабского халифата под названием Арминийа, хотя вряд ли им было известно о делении того региона – наместничества на 4 части [Гевонд 1862, *14*; Юзбашян 1988, *38*]. Это видно из переписки хазарского царя Иосифа с кордовским чиновником Хасдаем ибн Шафрутом [Golb, Pritsak 1982, *106*; Shapira 2007, *318*].

Следует отметить, что это место из письма царя Иосифа отражает ситуацию до 886 г., когда Армения, а через несколько лет и Восточная Грузия уже освободились от зависимости и воссоздали независимые государства. Или царь Иосиф не знает реальное положение дел южнее Дербента к 60-м годам X в., когда писалось это письмо, или он по традиции считает все земли на юг от Баб ал-Абваба Арменией (тогда правильнее переводить этот термин на русский не “Арминийа”, как называлось наместничество (востиканство) “Север”, а именно самоназванием соседей – “Армения”). А возможно, хазары в VIII–X вв. воспринимали всю территорию южнее Баб ал-Абваба как Армению, исходя из того, что это было наиболее состоявшееся политическое образование на Южном Кавказе.

А восстание в Армении в 703 г. совершенно логично увязывается с походом Мухаммеда ибн Мервана на Хазарию в 702–703 гг. – узнав, что основные силы арабов ушли за Дербент в “страны гор” (т. е. Дагестан), армянские нахарары (высшая знать, правители областей) устроили всеобщее восстание против арабов. Этот факт показывает, что борьба с хазарами, отвлекая значительные силы арабов, позволяла народам Южного Кавказа выступать против арабского ига, пытаясь свергнуть или ослабить его. Это привело к репрессиям арабов в 705 г., собравших и подвергших сожжению в церквях и главном соборе Нахичевани более 800 армянскох нахараров знатнейших армянских родов [Мовсэс Калакантуаци 1984, *160*; Иованнес Драсханакертци 1986, *96*].

Тем временем арабская армия Мухаммеда ибн Мервана снова заняла Дербент, прошла Шандан, Сарир, Хайдак (Кайтаг), Табарсаран и вторглась на равнинные просторы сегодняшнего Ставрополья. Арабы далеко углубились на территорию тюркских, аланских и хазарских племен Северного Кавказа, но не смогли там закрепиться, и уже весной 703 г. поход прекратился, а арабские войска вернулись в Дербент [Баладзури 1927, *18–19*]. Дербент и Шакки становятся настоящими центрами концентрации сил арабов в войнах с Хазарским каганатом. Хотя арабские источники и пишут о большом успехе Мухаммеда ибн Мервана, большой добыче, десятках тысяч пленных, уведенных в Дербент для продажи в рабство, но в то время еврейско-хазарские источники (документы Киевской и Каирской генизы, письмо царя Иосифа) ничего не говорят о столь внушительном успешном походе арабов. Остается предположить, что этот поход был не таким уж необычайно благополучным, а уже более поздние арабские авторы (Мас‘уди – X в., Ибн ал-Асир – XIII в.) со слов случайных информаторов изобразили его как очень значительный.

На самом деле первая в VIII в. война арабов за пределами Дербента на степных просторах Северного Кавказа производит впечатление разведывательного мероприятия – хазары не приняли генерального сражения, а отступили на север, в низовья Волги, арабы же не смогли преодолеть большое расстояние до северных владений хазар из-за разгоравшегося в Армении восстания Смбата Багратуни, который в 703 г. даже разбил при с. Варданакерт оставленные в Двине войска Мухаммеда ибн Мервана, за что получил от византийского императора Тиверия II титул куропалата [Асохик 1864, *100–101*]. Арабы поспешно вернулись в Дербент. Устроив репрессии в Армении, Албании и Восточной Грузии в 703–705 гг., арабы поняли, что прежде, чем вступать в решительную схватку с хазарами по ту сторону Кавказского хребта, следует сначала твердо закрепиться в регионе Южного Кавказа. Арабы даже проникли в Западную Грузию, но надолго подчинить ее и включить в состав востиканства Арминийа им так и не удалось – сил у Халифата на новые завоевания уже явно не хватало [Богверадзе 1988, *173–175*].

Вторая война с хазарами состоялась в 713–714 гг. За годы, прошедшие после 705 г., арабы успели потерять Дербент, и теперь им пришлось снова сначала брать Дербент, а потом уж через земли горских владений, тяготевших к союзу с хазарами, продолжить свой поход в Хазарию. Востикан Арминийи Ади ибн ал-Кинди (715–717 гг.) решил продолжить походы Масламы ибн Абд ал-Малика, предпринятые в 713–714 гг. Тогда Маслама разорил Ширван и Шакки, вторгся в “северные края”, во владения хазар, и разрушил и подверг ограблению их города и селения, но снова генерального сражения не состоялось – хазары ушли в низовья Волги, и, по мнению многих ученых, именно после этого похода Масламы они основали новую столицу Итиль, на Нижней Волге.

Если верить Халифу ал-Усфури, то Маслама Абд ал-Малик совершил даже два удачных похода через Ширван и Дербент за Баб ал-Абваб в “страну тюрок” в 709 и 714 гг. и тюрки даже подчинились ему, изъявили покорность и готовность платить дань [Халифа ал-Усфури 2000, *36–37*; Гевонд 1862, *27–28*]. В то же время армянский источник – Мовсес Каланкатуаци – сообщает, что “князь хазир” с 80-тысячной армией вторгся через Дербент в Албанию и Ширван в 709 г. и совершенно разорил эти области до р. Куры [Мовсэс Каланкатуаци 1984, *161*]. Маслама в очередной раз покоряет Ширван, Дербент, Хазан (Кайтаг – ?), Лайзан, причем под Дербентом происходят ожесточенные сражения.

Слава полководца и военная добыча позволили Масламе ибн Абд ал-Малику возглавить войска Халифата, осаждавшие Константинополь (715–717 гг.). Больше такого шанса в VIII в. Халифату не представилось, а сам Маслама после неудачи под стенами византийской столицы снова вернулся востиканом Арминийи.

Третья большая арабо-хазарская война имела место в 722–723 гг., хотя Халифа ал-Усфури говорит о нападениях хазар на востиканство Арминийа и даже их проникновении до территорий южнее р. Аракс в 717–718 гг. (99 г. хиджры) [Халифа ал-Усфури 2000, *337*; Гевонд 1862, *28*]. Об ответных действиях арабов ничего не сообщается – они оказались не готовы к новому хазарскому вторжению.

Халиф Язид II (720–724 гг.) назначает востиканом Арминийи Малака ибн Сафара ал-Бахрани. Видимо, халиф ждал от него энергичных действий по пресечению хазарских набегов. Поэтому ал-Бахрани, едва прибыв в Арминийу, сразу же выступил к Баб ал-Абвабу в поход против хазар. Дело было уже поздней осенью 721 г., и когда арабы вступили в сражение с хазарами где-то возле Дербента, ударили морозы и установилась холодная погода. Но не погода, а незнание реальной обстановки стало причиной сурового поражения арабов во главе с ал-Бахрани – весь лагерь мусульман достался хазарам, а спасшийся бегством ал-Бахрани был смещен с должности правителя Арминийи, и вместо него назначен ал-Джарах ибн Абдаллах ал-Хаками (722 г.) [Халифа ал-Усфури 2000, *37–38*; Гевонд 1862, *28*].

Он запросил у халифа 120-тысячную армию и, дойдя до р. Дарбах севернее Дербента, вызвал к себе “правителей гор” – Лакза, Филана и Табарсарана – и потребовал от них помощи войсками и проводниками в земли хазар [Халифа ал-Усфури 2000, *38*; Асохик 1864, *17*; Гевонд 1862, *29*]. В битве на берегу р. Дарбах хазары были разбиты ал-Джарахом ибн Абдаллахом, и сам сын кагана Хазарии спасался бегством от мусульманской армии. Арабы дошли до самого Баланджара, древней и первой столицы хазар на Северном Кавказе. Жителей Баланджара ал-Джарах переселил в низменности южнее Баб ал-Абваба, но почему-то дальше к Семендеру (второй столице хазар на пути к Волге) не пошел, а повернул назад и, пройдя и укрепив Дербент, остановился в Шакки (в Албании).

В этом походе ал-Джарах дошел до земель уногундуров (оногуров), живших на Ставропольской возвышенности до р. Кубань и ранее входивших в булгарский союз племен (до 670 г.), а теперь, видимо, подчинявшихся хазарам [Галкина 2006, *15*].

В чем была причина незавершенности разгрома хазар, если основная их армия была уже разбита, можно только догадываться. Видимо, незнакомые народы и местность севернее Кавказских гор смущали арабов и их неуверенность нашла свое отражение в свертывании активных боевых действий. Но зато не успокоились хазары. Уже в 724 г. их каган с многотысячным войском проходит Дербент и начинает опустошать Албанию и Ширван, Дербент и Шакки. Решающее сражение арабской армии с хазарским каганом произошло между реками Кура и Аракс в местности (или у крепости?) ас-Зам [Халифа ал-Усфури 2000, *38–39*]. Упорное сражение продолжалось до самой ночи, пока наконец уже в сумерках мусульмане не погнали на север войска хазарского повелителя.

Конечно, такой успех нужно было закрепить, и ал-Джарах снова перешел Кавказские горы у Баб ал-Абваба и покорил земли алан на Северном Кавказе, судя по всему – западную их часть до р. Кубань. Для полного покорения Хазарии оставалось совсем немного – дойти до низовьев Волги, где располагалась самая северная, передвижная пока еще, ставка кагана хазар, и попробовать пленить его или отогнать подальше. Вместо этого ал-Джарах возвращается в 724 г. назад, восстанавливает укрепления Дербента и просит у халифа дополнительных войск для нового хазарского похода. Халиф Хишам (724–743 гг.) остался недовольным действиями ал-Джараха и, несмотря на его громкие победы, сместил его с должности востикана наместничества Арминийи и назначил снова Масламу ибн Абд ал-Малика.

В 725 г. ал-Джарах ждал в Шакки прибытия нового арабского наместника, который прибыл вместо подкреплений. Так завершилась третья большая война с хазарами в VIII в. Но арабы и не думали прекращать свои вторжения на север с целью окончательно разбить Хазарский каганат или хотя бы поставить его под свой контроль.

В 727 и 729 гг. Маслама воюет в Албании и возле Дербента с войсками хазар, которые возглавляет сын кагана. Поход 729 г. вошел в историю как “грязный поход”, но ряд авторов считает, что это обозначение относится скорее к походу 731 г., предпринятому Мерваном ибн Мухаммедом, когда целый месяц шли непрерывные дожди и войскам пришлось сражаться в грязи [Халифа ал-Усфури 2000, *49, прим. 1*].

Эти события оказались прелюдией к новой, четвертой большой арабо-хазарской войне 730–732 гг. На этот раз сын кагана Хазарии по имени Барджил с 300-тысячной армией прорвался лавиной через укрепления Дербента и, опустошив всю Албанию, Ширван, Шакки, Восточную Армению и Северо-Западный Иран, добрался до Ардебиля, потом свернул на юго-запад и вышел к Эдессе, Амиде и Диарбакру [Халифа ал-Усфури 2000, *39–40*; Гевонд 1862, *29–30*; Баладзури 1927, *94*], оказавшись на подступах к сирийской границе. Пытавшийся остановить хазар у Ардебиля ал-Джарах был убит в сражении. Халиф Хишам перепугался не на шутку, в Дамаске упорно ходили слухи о предстоящем отъезде халифа подальше от опасных мест – то ли в Аравию, то ли в Палестину. Но до этого дело не дошло – халиф срочно вызвал Масламу спасать положение, а пока он доберется до наместничества Арминийи, известному полководцу Саиду ибн Амру ал-Хараши было вручено 30 тыс. сирийских войск и 100 тыс. дирхемов для набора еще 30 тыс. войск среди жителей Армении, Грузии, Албании, Дербента против хазар [Баладзури 1927, *16–17*; Халифа ал-Усфури 2000, *40*]. Имеются сведения, что в этом походе Барджила приняли участие и тюрки, и аланы, и оногуры, и другие кочевые племена Северного Кавказа. Это положение как раз разъясняет то место из письма хазарского царя Иосифа в Испанию, где он очерчивает границы своего государства землями алан на Среднем Кавказе, берегами Черного моря на западе, донскими и поволжскими степями на Средней Волге – только с такой обширной территории можно было собрать 300-тысячное воинство для похода за богатой добычей. Конечно, это только в том случае, если мы не имеем дело с обычной для арабских авторов гиперболизацией численности войск противника.

Не дожидаясь прибытия Масламы в район боевых действий, Саид ал-Хараши набрал в Армении и Албании еще столько же войск, сколько ему выделил халиф (30 тыс.), и уже с 60-тысячной армией напал ночью на лагерь хазар под Варсаном, у Дербента, у стен Хлата на берегу оз. Ван и в Мугани, обратил хазар в бегство на север, а отрубленную голову сына кагана Барджила послал халифу [Баладзури 1927, *17*; Халифа ал-Усфури 2000, *40–41*; Гевонд 1862, *71–72*]. Вероятно, успех Саида ал-Хараши в войне с хазарами был связан с тем, что хазары разбились на несколько крупных соединений и грабили страны и города от Диарбакыра до Дербента, а он их выслеживал поочередно и разбивал неожиданно, ночными нападениями, засадами.

Тем временем Мерван ибн Мухаммед в 731 г. прибыл в востиканство, через год подтвердил назначение ишханом Хайоцем (первенствующим князем Армении) Ашота Багратуни Слепого, заплатил армянский коннице за 3 прошедших года и, видимо, обязал ее участвовать в новом большом походе на Хазарию в 737 г. [Гевонд 1862, *112–113*; Вардан Аревелци 1861, *105*; Асохик 1864, *104, 131*]. В 732 г. Мерван совершил не очень удачный поход за пределы Дербента на север и вернулся снова с пленными и добычей. После этого похода он привел из северной страны 20 тыс. семей славян (ахл ал-байт) и поселил их в Хахит (Кахети). Об этом знают Баладзури и Халифа ал-Усфури. Вопрос о землях славян, их локализации до сих пор является дискуссионным. А. П. Новосельцев считал, что арабы дошли до Дона, а по мнению В. Ф. Минорского, славянские поселения здесь были известны с VIII в. Тем не менее ряд турецких ученых утверждают, что под термином “сакалиба” в данном контексте следует подразумевать тюркские (булгары,

буртасы, оногуры) и другие местные угро-финские племена, поскольку арабы плохо отличали друг от друга народы Севера и всех их называли условным термином “саклаб”, “склавин” [Мишин 2002, *42–43*; Новосельцев 1990, *125, 185*; Минорский 1963, *38–40*]. Все эти мнения и аргументацию вопроса обстоятельно проанализировал А. П. Новосельцев и в 1990 г. дал четкое объяснение реальности существования поселений славян на Дону в рассматриваемый период.

Мерван, вошедший в грузинскую историю за беспримерную жестокость по отношению к мирным жителям страны под произвищем Мерван Кру – Мерван Глухой, сначала разорил Грузию. За то, что грузинская знать поддержала хазар в походе 730–731 гг., Мерван Кру огнем и мечом прошелся по всей Грузии до самого Черного моря. Грузинская летопись сообщает, что Мерван Кру так разорил и опустошил всю Южную, Западную и Центральную Грузию, что “нигде не осталось ни строения, ни пропитания для людей и животных” [Картлис Цховреба 1955, *238–240*; Джуаншер... 1986, *104*]. Истинной стратегической целью Мервана было прочное овладение Дарьяльским проходом и замирение всей Грузии, ибо он задумал глубоко проникающий рейд на территорию хазар через оба известных прохода в Кавказских горах – Дербентский (Баб ал-Абваб) и Дарьяльский (Дар-и Алан).

В 737 г. состоялся знаменитый поход Мервана через Дар-и Алан и Баб ал-Абваб. Его армия насчитывала более 150 тыс. воинов, часть из них была набрана в Армении, Албании, Ширване, Сарире, Лайзане, Филане, Табарсаране. Мерван прошел земли алан, захватил Баланджар, Семендер и новую столицу хазар г. Байда – часть ученых локализует этот город как северную столицу хазар г. Итиль в низовьях Волги [Новосельцев 1990, *126*, *187–188*]. Арабские армии из Дарьяла и Дербента соединились в Семендере. Как далеко зашел на север, в междуречье Дона и Волги, Мерван со своей армией, мы можем судить по тому известию, согласно которому он дошел до Танаиса (Дона).

Незадолго до этого похода Маслама переселил в Дербент 24 тыс. сирийских (из Алеппо и Дамаска), иракских (Джазира), мосульских арабов и обеспечил их всех землей и домами. Халиф освободил из тюрем 7 тыс. преступников, получивших прощение с условием, что они будут участвовать в походе против хазар на севере. Как видим, подготовка к походу велась продуманно и арабы намеревались на этот раз полностью расправиться с хазарами и прорвать себе дорогу на север. В Шакки, Бердаа, Двине и Дербенте были организованы склады и хранилища для зерна и других продуктов для снабжения многотысячной армии. В результате этого похода Мервана аланы признали на короткое время власть арабов, и, видимо, все 15 народов, которые, согласно письму царя Иосифа, живут в предгорной части Кавказа, тоже ее признали. Казалось, генеральный удар в самое сердце Хазарии состоялся и арабы могут торжествовать – Мерван привел 40 тыс. семей пленных хазар, которых поселил между р. Самур и Дербентом и частично в Шакки, возле Кабалы. По сведениям источников, Мерван прекратил войну на берегах Волги лишь после согласия кагана хазар принять ислам, и это, видимо, говорит нам о том, что хазары к середине VIII в. еще не приняли иудейство и были язычниками. Однако, если исходить из косвенных данных письма царя Иосифа, ряд исследователей считают возможным принятие иудейства хазарами датировать 20-ми годами VIII века [Shapira 2007, *321–322*; Golb, Pritsak 1982, *82*; Dunlop 1954, *54–55*], что представляется весьма спорным.

Арабы решили, что Хазарии как серьезного противника им на просторах Восточной Европы больше не существует. Так закончилась пятая и самая удачная для арабов война с Хазарией на Северном Кавказе и в устье Волги. А вот в отношении других войн с хазарами в VIII в. (764–797=800 гг.) Халифа ал-Усфури нам ничего не сообщает. Его информация завершается на середине VIII века.

Отметим в заключение, что только сопоставление сведений разноязычных источников позволяет нам прояснить картину войн и походов арабов на Северный Кавказ и против хазар и сведения Халифы ал-Усфури благодаря переводу и комментариям

В. М. Бейлиса дают нам еще одно подтверждение, а иногда и оригинальные известия об этих событиях.

ЛИТЕРАТУРА

[Анания Ширакаци]. **Армянская география VII века Рождества Христова.** Санкт-Петербург, *1877*.

Артамонов М. И. **История хазар.** (2-ое изд.). Санкт-Петербург, *2001*.

Асохик. Степанос Таронский. **Всеобщая история** / Пер. с армян. Н. Эмина. Москва, *1864.*

Баладзури. **Книга завоевания стран /** Арабск. текст, пер. и извлеч. П. К. Жузе. Баку, *1927.*

Богверадзе А. А. Арабские завоевания и борьба против арабов // **Очерки истории Грузии.** Т. II. Тбилиси, *1988.*

Бубенок О. Б. **Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.).** Киев, *1997*.

Вардан Аревелци. **Всемирная история великого Вардана Бардзбердци** (на древнеармян. яз.) / Изд. М. Эмина. Москва, *1861*.

Гадло А. В. **Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.** Ленинград, *1979*.

Галкина Е. С. Кавказские войны и возвышение Хазарии // **Восток** (Oriens), *2006*, № 4.

Гевонд. **История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века** / Перев. с древнеарм. К. Патканяна. Санкт-Петербург, *1862.*

Гмыря Л. Я. **Страна гуннов у Каспийских ворот.** Махачкала, *1995*.

Гутнов Ф. Х. Аланы начала нашей эры в закавказских памятниках // **Древнейшие государства Восточной Европы. 2003 г.** Москва, *2005*.

Джуаншер Джуаншериани. **Жизнь Вахтанга Горгасала** / Пер. и изд. Г. В. Цулая. Тбилиси, *1986*.

Иованнес Драсханакертци. **История Армении** / Перев. с древнеарм. и комм. М. О. Дарбинян-Меликян. Ереван, *1986*.

Картлис Цховреба (История Грузии) / Изд. и ред. С. Г. Каухчишили. Тбилиси, *1955.*

Кляшторный С. Г. "Народ Аспаруха", гунны Кавказа и древнетюркский Олимп // **Древнейшие государства Восточной Европы. 1998.** Москва, *2000*.

Колесников А. И. **Завоевание Ирана арабами.** Москва, *1982.*

Литаврин Г. Г. Формирование и развитие Болгарского раннефеодального государства (VII–XI вв.) // **Раннефеодальные государства на Балканах.** Москва, *1985*.

Магомедов М. Г. **Образование Хазарского каганата.** Москва, *1983*.

Минорский В. Ф. **История Ширвана и Дербента.** Москва, *1963.*

Мишин Д. Е. **Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье.** Москва, *2002*.

Мовсэс Каланкатуаци. **История страны Алуанк** / Пер. с древнеарм., предислов. и комм. Ш. В. Смбатяна. Ереван, *1984*.

Новосельцев А. П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.** Москва, *1990*.

Себеос. **История епископа Себеоса** (на армян. яз.) / Примеч., предислов. и под. ред. Ст. Малхасянца. Ереван, *1939*.

Себеос. **Патмутцюн** (История) (на армян. яз.). Изд. Г. Хачатряна и В. Егиазаряна. Ереван, *2005*.

Юзбашян К. Н. **Армянские государства эпохи Багратидов и Византия в IX–XI вв.** Москва, *1988*.

Халифа ал-Усфури. Сообщения Халифы ал-Усфури об арабо-хазарских войнах / Перев. с араб. и публ. В. М. Бейлиса // **Древнейшие государства Восточной Европы. 1998.** Москва, *2000*.

Dunlop D. M. **The History of the Jewish Khazars.** Princeton, *1954*.

Golb N., Pritsak O. **Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century.** New York, *1982*.

Shapira D. Y. Dan. Armenian and Georgian Sources on the Khazars: A Re-Evaluation // **The Word of the Khazars /** Ed. P. B. Golden. Leiden – Boston, *2007*.

The Armenians in Jerusalem and the Holy Land / Ed. M. E. Stone, R. R. Ervine, N. Stone. Hebrew University Armenian Studies – Virginia, *2002*.

The Geography of Ananias of Shirak (Axarhacoyc). The Long and the Short Recensions / Ed. R. H. Hewsen. Wiesbaden, *1992*.

З. А. Саидов

ОБ ОДНОМ ИЗ АДРЕСАТОВ МАС‘УДА ИБН НАМДАРА

Сборник произведений байлаканского чиновника Мас‘уда б. Намдара, состоявшего в конце XI – начале XII столетия на службе правителей Ширвана и Аррана, был главным объектом востоковедных исследований Вольфа Менделевича Бейлиса. Единственная рукопись сборника хранится в Национальной библиотеке в Париже с XVII столетия. “Памятник и был введен в научный обиход в 1949 году с выходом в свет статьи В. Ф. Минорского и К. Каэна, содержащей обстоятельную характеристику сборника” [Бейлис 1974, *40*]. В первой половине 60-х годов прошлого столетия, благодаря усилиям азербайджанского исследователя З. М. Буниятова, фотокопия рукописи данного сборника была передана В. М. Бейлису для исследования и составления указателей. В 1966 году луганский арабист осуществил перевод всей прозаической части и переписки, а в 1970 году он подготовил факсимильное издание рукописи в предисловием, “которое должно было помочь читателю в ориентировании в запутанном тексте памятника” [Бейлис 1974, *42*]. Эта работа легла в основу докторской диссертации “Сочинения Мас‘уда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII века и памятник средневековой арабской литературы”. По результатам защиты диссертации 26 июля 1975 г. решением Совета секции исторических наук Ученого совета Отделения общественных наук АН Азербайджанской ССР Вольфу Менделевичу была присуждена ученая степень доктора исторических наук.

Значительную часть данного произведения представляют письма, написанные как в прозе, так и в стихах, которые адресованы разным современникам автора. В одной из касыд, содержащей жалобы на нарушение его прав и бедствия, жертвой которых он стал, Мас‘уд б. Намдар обращается к *Джамал ал-Кудат* Абу-л-Хасану ‘Али б. Мухаммаду ат-Табари, которого автор упоминает несколько раз. Мас‘уд гордился своим знакомством с *Джамал ал-Кудат* и впоследствии ссылался на лестную оценку его словесного мастерства, данную этим ученым богословом [Бейлис 1974, *252–253*].

В. М. Бейлис выдвинул предположение, что адресатом касыды являлся знаменитый шафи‘итский факих и богослов Абу-л-Хасан ‘Али б. Мухаммад б. ‘Али ат-Табари (450/1058–504/1111), известный как *ал-Кийа ал-Хараси*. Абу-л-Хасан ‘Али б. Мухаммад б. ‘Али ат-Табари *ал-Кийа ал-Хараси* был суфием, *факих*ом-шафи‘итом и ‘ашаритским богословом. Он родился в Табаристане. Учился в Нишапуре у Имама ал-Харамайн Абу-л-Ма‘али ал-Джувайни (ум. в 478/1086 г.) и стал искусным ученым. По завершении обучения ушел в Байхак, где занимался преподаванием. Потом переехал в Багдад и преподавал вместе с ал-Газали в мадрасе ан-Низамийа. Умер ат-Табари в Багдаде в 504/1111 г. Допуская такую идентификацию, Вольф Менделевич обратил внимание на некоторые расхождения в именах адресата Мас‘уда ибн Намдара и *ал-Кийа ал-Хараси*, а также на тот факт, что *ал-Кийа ал-Хараси* ни в одном из известных ему источников не упомянут с титулом *Джамал ал-кудат* [Бейлис 1974, *252*].

Подобную идентификацию адресата Мас‘уда ибн Намдара, ссылаясь на факсимильное издание его сочинений, допускает российский исследователь А. К. Аликберов [Аликберов 2003, *387*]. В своих предыдущих исследованиях автор данных строк также

был солидарен с мнением В. М. Бейлиса [Саидов 2007, *131–132*]. Но последующий детальный анализ информации из арабоязычных биографических сочинений подтолкнул к отказу от идентификации адресата Мас‘уда ибн Намдара как Ал-Кийа ал-Хараси.

Биографические сведения, выявленные в *Му‘ждам ас-сафар* Абу Тахира ас-Силафи (ум. в 576/1180 г.), *ат-Тахбир фи-л-му‘джам ал-кабир* Абу Са‘да ас-Сам‘ани (ум. в 562/1167 г.), *Зайл та’рих Багдад* Ибн Наджара (ум. в 643/1245 г.), *Китаб ал-вафи би-л-вафайа* Халила ас-Сафади (ум. в 764/1363 г.), *Тарих ал-ислам ва табакат ал-машахир* Шамс ад-дина аз-Захаби (ум. в 748/1348 г.), *Табакат аш-шафи‘ийа ал-кубра* Тадж ад-дина ас-Субки (ум. в 771/1370 г.), дают возможность с большей долей достоверности установить личность данного адресата Мас‘уда ибн Намдара.

Абу Тахир ас-Силафи посетил в начале XII века Кавказ, побывал в Гяндже, Тифлисе, Дербенде, Шемахе и других городах региона и встречался с достаточно значительным кругом местных представителей арабо-мусульманской учености. О части из них он сообщает в *Му‘ждам ас-сафар*. Здесь же ас-Силафи информирует о своей встрече с ал-кади Абу ‘Абдаллахом Мухаммадом б. ‘Али б. Мухаммадом ат-Табари, который декламировал ему свое стихотворение в округе Гянджи. Далее он свидетельствует, что “этот кади Мухаммад был тем, кто блистал своим умом здесь, а его отец был преподавателем в мадрасе, которую основал ан-Низам в округе Джанзи”. После смерти отца Абу ‘Абдаллах ат-Табари сам преподавал в этом учебном заведении и получил признание в Арране как превосходный факих и адиб [Му‘ждам ас-сафар, *349*]. Из информации ас-Силафи мы узнаем, что в конце XI в. в Гяндже, которая к этому времени превратилась в один из крупнейших политических, экономических и культурных центров Передней Азии [Буниятов 1978, *43*], была основана мадраса ан-Низамийа и первым ее мударрисом и руководителем был Абу-л-Хасан ‘Али б. Мухаммад б. ‘Али ат-Табари ал-Амули.

В *ат-Тахбир фи-л-му‘джам ал-кабир* Абу Са‘да ас-Сам‘ани биографическая статья о данном персонаже отсутствует. Но знаменитый мервский историк извещает об Абу Джа‘фаре Мухаммаде б. ал-Хусайне ал-Амули из числа жителей Табаристана, с которым автор встретился в Исфахане и слушал от него хадисы. Далее мы читаем, что Абу Джа‘фар ал-Амули слушал хадисы от своего дяди кади Абу-л-Хасана ‘Али б. Мухаммад б. ‘Али ат-Табари в Джанзе [Ат-Тахбир фи-л-му‘джам ал-кабир, *110*].

Ибн Наджар в биографии ‘Абд ал-Малик ал-Джувайни, известного как *имам ал-Харамайн*, цитирует информацию ас-Силафи о том, что в Арране некто кади Хунана по имени Хаджи декламировал ему четверостишие ал-кади Абу-л-Хасана ‘Али б. Мухаммада б ‘Али ат-Табари, мударриса в округе Джиза (Джанза), в котором тот оплакивал смерть Абу-л-Ма‘али ‘Абд ал-Малика б. ‘Абдаллаха ал-Джувайни (ум. в 478/1086 г.):

Эй вы, вещуны о кончине светила Востока.
С Абу-л-Ма‘али возродилась вера на Востоке.
Он предупредил любителей светской жизни, что,
Когда закат солнца станет на Востоке, начнется воскресение.
[Зайл та’рих Багдад 1980, *43*]

Данную информацию в *Китаб ал-вафи* подверждает ас-Сафади, который, цитируя указанное стихотворение, ссылается: “сказал кади Абу-л-Хасан ‘Али б. Мухаммада б ‘Али ат-Табари, мударрис в округе Джанзи” [Китаб ал-вафи би-л-вафайа, *2751*].

Отдельные биографические заметки об ал-кади ‘Али б. Мухаммаде б. ‘Али Абу-л-Хасане ат-Табари ал-Амули приводит аз-Захаби и ас-Субки. В *Тарих ал-ислам ва табакат ал-машахир* аз-Захаби, после биографии *ал-Кийа ал-Хараси*, со словами “а из числа тех был схож с ал-Кийа ал-Хараси” приводит сведения об имаме и кади Абу-л-Хасане ‘Али б. Мухаммаде б. ‘Али ат-Табаристани ал-Амули, который слушал в 432/1040 году в Амуле хадисы от Абдаллаха б. Джа‘фара ал-Хаббаза. Далее аз-Захаби свидетельствует, что у Абу-л-Хасан ал-Амули был автором касыды, в которой он оплакивал кончину

Имам ал-Харамайн, т. е. ал-Джувайни. Аз-Захаби ссылается на Ибн Саллаха (ум. в 643/1245 г.), автора *Табакат аш-шафи'ийа,* который не имел информации о дате кончины 'Али б. Мухаммада ал-Амули, что, скорее всего, объясняется кончиной последнего в столице Аррана. В заключительной части заметки упомянут и ученик мударриса из Гянджи – сын его сестры кади Амула Абу Джа'фар Мухаммад б. ал-Хусайн б. Амирка [Та'рих ал-ислам ва табакат ал-машахир, *2495*].

Автор *Табакат аш-шафи'ийа ал-кубра* Тадж ад-дин ас-Субки указывает, что он происходит из Амула Табаристана. Ссылаясь на ас-Сам'ани, ас-Субки информирует, что Абу-л-Хасан был превосходным имамом, который занимался хадисами и слушал хадисы в своем родном городе от 'Абдаллаха б. Джа'фара ал-Джанази, в Багдаде – от Абу-л-Гана'има б. ал-Ма'муна, Абу Джа'фара б. ал-Масламы и других знатоков мусульманского предания. С его слов передавал хадисы его племянник Абу Джа'фар Мухаммад б. ал-Хусайн б. Амирка, кади в Табаристане. В заключительной части биографической заметки автор уточняет, что этот Абу-л-Хасан и *ал-Кийа ал-Хараси* были схожи по имени, кунье, именам отца и деда и они табаристанцы (по нисбам). Но первый старше, чем *ал-Кийа ал-Хараси*, ибо в 432/1040 году он слушал хадисы от ал-хафиза ал-Джинази, а *ал-Кийа ал-Хараси* родился в 450/1058 году [Табакат а-ш-шафи'ийа ал-кубра, *667*].

Анализ биогафических известий, как нам представляется, позволяет достоверно установить, что адресатом Мас'уда ибн Намдара был не *ал-Кийа ал-Хараси* Абу-л-Хасан 'Али б. Мухаммад б. 'Али ат-Табари (450/1058–504/1111), а другой его современник – *Джамал ал-Кудат* Абу-л-Хасан 'Али б. Мухаммад б. 'Али ат-Табари ал-Амули (ум. во второй половине XI в.), первый мударрис ан-Низамийи в Гяндже, исполнявший, скорее всего, и обязанности кади в Арране. Последний, по-видимому, прибыл в Гянджу вместе с Низам ал-Мульком и после основания здесь великим вазиром сельджукидов мадрасы стал ее руководителем и всю оставшуюся жизнь преподавал в ней. В Арране и Ширване он приобрел славу не только как прекрасный законовед-шафи'ит, но и как адиб, чьи занятия в области изящной словесности на арабском языке получили высокую оценку в регионе. Тот же Мас'уд ибн Намдар гордился лестной оценкой, данной *Джамал ал-Кудат* его словесному мастерству.

ЛИТЕРАТУРА

Аликберов А. К. **Эпоха классического ислама на Кавказе.** Москва, *2003*.

Ат-Тахбир фи-л-му'джам ал-кабир ли Аби Са'д ас-Сам'ани. – http://www.warraq.cc/Core/AlwaraqSrv/searchscript?book=3131

Бейлис В. М. **Сочинения Мас'уда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII века и памятник средневековой арабской литературы:** Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ворошиловград, *1974*.

Буниятов З. М. **Государство Атабеков Азербайджана (1136–1225).** Баку, *1978*.

Зайл та'рих Багдад та'лиф ал-имам ал хафиз Мухиб ад-дин Абу 'Абдаллах Мухаммад б. Махмуд б ал-Хасан б. Хиббатуллах б. Мухасин ал-ма'руф би Ибн ан- Наджар ал-Багдади ал-мутавафи сана 643 х. Дж. 1. Байрут – Лубнан, *1980*.

Китаб ал-вафи би-л-вафайа ли-с-Сафади. – http://www.warraq.cc/Core/AlwaraqSrv/searchscript?book=280

Му'ждам ас-сафар ли-л хафиз Аби Тахир Ахмад б.Мухаммад ас-Силафи. Байрут, *1414/1993*.

Саидов З. А. **Арабские биографические словари как источники по истории ислама и арабо-мусульманской культуры на Восточном Кавказе в VII–XIII вв.:** Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Луганск, *2007*.

Табакат а-ш-шафи'ийа ал-кубра ли Тадж ад-дин ас-Субки. – http://www.warraq.cc/Core/AlwaraqSrv/searchscript?book=3131

Та'рих ал-ислам ва табакат ал-машахир ли аз-Захаби. – http://www.warraq.cc/Core/AlwaraqSrv/searchscript?book=141

О. О. Сбродов

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВУ В. М. БЕЙЛІСА

Видатний український сходознавець Вольф Мендельович Бейліс (1923–2001) належить до числа тих дослідників, які зробили значний внесок у розвиток радянської арабістики післявоєнного періоду та становлення науки про Схід у незалежній Україні. Джерелознавчі дослідження Вольфа Мендельовича Бейліса мають фундаментальний науковий характер і дозволяють прояснити різні аспекти соціально-політичної історії, історичної географії та етнографії країн і народів Східної Європи, Закавказзя, Близького та Середнього Сходу епохи Середньовіччя. Роботи В. М. Бейліса, присвячені дослідженню повідомлень арабських авторів IX–XII ст. стосовно зазначених питань, сприяли формуванню тієї бази писемних історичних джерел, без якої неможливе було б створення багатьох загальноісторичних та сходознавчих наукових праць. Незважаючи на це, як біографія В. М. Бейліса, так і його науково-дослідницька діяльність до сьогодні належним чином не відображені в науковій літературі. Однією з причин цього є фактична недослідженість особистого архіву вченого.

У 2004 р. архів В. М. Бейліса разом із бібліотекою науковця було передано кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. За останні кілька років зусиллями завідувача кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин професора М. С. Бур'яна, працівників та аспірантів кафедри було проведено роботу зі систематизації та каталогізації архіву. Завдяки цій роботі з'явилася можливість ввести матеріали архіву В. М. Бейліса до наукового обігу та використовувати їх у дослідницьких цілях.

Перш ніж перейти до характеристики тих перспектив, які відкриваються у зв'язку з використанням матеріалів архіву, дамо стислий опис самого архіву В. М. Бейліса.

Всі матеріали архіву В. М. Бейліса умовно можна поділити на такі тематичні групи:

1) друковані публікації науковця, до яких належать статті у сходознавчих наукових виданнях, тези виступів на всесоюзних конференціях сходознавців, статті в енциклопедичних словниках, а також рецензії на монографії, збірки та переклади творів середньовічних арабських авторів; 2) рукописні матеріали В. М. Бейліса, серед яких – рукописи кандидатської та докторської дисертацій, чернетки, записні книжки, нотатки з окремих наукових питань та кілька завершених, але не надрукованих статей вченого; 3) листування В. М. Бейліса з провідними науковцями-сходознавцями колишнього Радянського Союзу та Західної Європи; 4) особисті документи вченого, пов'язані з різними періодами його життя; 5) колекція мікрофільмів загальним числом близько 100 примірників, більшість із яких – повні тексти або фрагменти творів середньовічних арабських авторів. Матеріали архіву В. М. Бейліса (як поодинці, так і комплексно) мають значні перспективи наукового дослідження і можуть бути корисними широкому колу дослідників.

Найбільший інтерес серед матеріалів архіву В. М. Бейліса для дослідників-сходознавців, безумовно, становлять рукописи кандидатської та докторської дисертацій науковця.

Кандидатська дисертація "Твори ал-Мас'уді як джерело з історії Східної Європи в X столітті", яку було захищено в Інституті історії АН СРСР у 1963 р., являє собою ґрунтовне дослідження відомостей арабо-мусульманського мандрівника, історика та географа

Абу-л-Хасана ʿАлі ібн ал-Хусайна ібн ʿАлі ал-Масʻуді про народи та країни Східної Європи, Кавказу та Каспійського регіону [Бейлис 1963]. Кандидатську дисертацію В. М. Бейліса відзначають ґрунтовний порівняльний аналіз даних ал-Масʻуді та інших арабських авторів IX–XII століть про Чорне, Азовське і Каспійське моря, а також чітка регіональна систематизація повідомлень арабського автора про територію і населення Східної Європи. Для свого часу праця В. М. Бейліса була надактуальною та являла собою найбільш глибоке дослідження повідомлень "арабського Геродота" в радянському сходознавстві. Незважаючи на те, що праці було створено півстоліття тому та деякі з її положень і висновків були переглянуті наступниками В. М. Бейліса у справі дослідження творчої спадщини ал-Масʻуді, кандидатська дисертація Вольфа Мендельовича й сьогодні має велике теоретичне і практичне значення для вітчизняного та світового сходознавства. Саме тому редагування та видання цієї наукової праці має важливе значення як для українського сходознавства, так і для іноземних дослідників.

Ще більшу наукову цінність становлять докторська дисертація вченого та додаток до неї. Докторська дисертація В. М. Бейліса "Твори Масʻуда ібн Намдара як джерело з історії Аррану та Ширвану початку XII ст. і пам'ятка середньовічної арабської літератури" [Бейлис 1975] є фундаментальним історико-філологічним дослідженням унікального у своєму роді арабомовного джерела – "Збірки розповідей, віршів та афоризмів" чиновника-поета середньовічного закавказького міста Байлакана. Надскладна за стилем викладення "Збірка..." Масʻуда ібн Намдара (яку, на авторитетну думку В. Ф. Мінорського та Клода Каена, взагалі неможливо було перекласти на європейську мову) була повністю перекладена та ґрунтовно досліджена В. М. Бейлісом. Ще в 1970 р. у серії "Пам'ятки писемності Сходу" було видано факсиміле пам'ятки з об'ємною передмовою та докладними коментарями Вольфа Мендельовича [Масʻуд ибн Намдар 1970]. Підготовкою самого тексту оригіналу на замовлення АН Азербайджанської СРСР також займався луганський арабіст. Власне, результатом подальшого дослідження цього твору й стала докторська дисертація В. М. Бейліса, яку було захищено в 1975 р. в Баку. Окрім безпосереднього дослідження тексту пам'ятки, докторська дисертація В. М. Бейліса містить важливий матеріал щодо рукопису, складу збірки, історії вивчення пам'ятки, а також особистості автора, його походження, суспільного становища та службової діяльності [Бейлис 1975, *50–100*]. "Збірка..." Масʻуда ібн Намдара містить багатий фактичний матеріал із соціально-політичної історії Закавказзя кінця XI – перших десятиліть XII ст. та дає цікаву інформацію щодо соціально-економічних і політичних відносин в Аррані та Ширвані зазначеного періоду. Крім того, "Збірка..." Масʻуда ібн Намдара – це документ "із перших вуст", який написано очевидцем подій, типовим провінційним чиновником-поетом сельджуцької доби. Введення до широкого наукового обігу тих повідомлень Масʻуда ібн Намдара, які докладно досліджені В. М. Бейлісом у докторській дисертації та кількох наукових статтях [Бейлис 1966, 1970, 1974], дасть сучасним дослідникам можливість суттєво розширити джерельну базу, а можливо, й по-новому поглянути на деякі питання середньовічної історії Закавказзя та Близького Сходу. Спираючись на дані Масʻуда ібн Намдара, висвітлені в докторській дисертації В. М. Бейліса, можна цілком дослідити кілька цікавих та актуальних тем. Так, великий інтерес становить дослідження номенклатури ремісницько-торгових професій середньовічного Байлакана, системи управління східним містом періоду кризи сельджуцької держави, вивчення взірців провінційної поезії доби Сельджукідів, реконструкція образу типового чиновника-поета кінця XI – початку XII ст. Безумовно, для проведення досліджень такого типу треба залучати інформацію інших джерел, але повідомлення Масʻуда ібн Намдара цілком можуть стати джерелознавчим фундаментом таких досліджень, оскільки оригінальних пам'яток з історії Закавказзя XI–XII ст., подібних до "Збірки..." Масʻуда ібн Намдара, дуже небагато.

Разом із текстом докторської дисертації В. М. Бейліса величезний інтерес викликає додаток до неї, який за обсягом навіть перевищує саму дисертацію. У додатку до

дисертації Вольфу Мендельовичу вдалося майже повністю перекласти оригінальний текст "Збірки..." Мас'уда ібн Намдара на російську мову та прокоментувати його. Переклад пам'ятки являє собою велику цінність не тільки з історичної, а й з філологічної точки зору, оскільки є взірцем провінційної арабської поезії рубежу XI–XII ст. Крім того, "Збірка..." Мас'уда ібн Намдара не має прямих аналогій, оскільки для XI–XIII ст. збірки прози та віршів поетів-чиновників, які відображали б їхню службову діяльність, дослідникам невідомі.

Все це робить як докторську дисертацію, так і додаток до неї надзвичайно актуальними навіть сьогодні, через майже 30 років з моменту встановлення луганським вченим доцільності дослідження цієї писемної пам'ятки. Не викликає сумнівів той факт, що підготовка та видання докторської дисертації В. М. Бейліса та додатку до неї у вигляді монографії є першочерговим завданням у справі дослідження наукової спадщини луганського сходознавця.

Окрім рукописів дисертацій В. М. Бейліса, дослідницький інтерес викликають й інші рукописні матеріали вченого. Робочі зошити, чернетки та нотатки з окремих наукових проблем дають можливість реконструювати процес науково-дослідницької діяльності В. М. Бейліса, зрозуміти, над якими питаннями науковець працював у різні періоди свого життя. Ця група матеріалів архіву В. М. Бейліса цікава в першу чергу в контексті дослідження біографії сходознавця.

Серед рукописів луганського арабіста збереглися не тільки нариси, а й завершені повноцінні статті, які так і не були надруковані за життя науковця. Зокрема, статтю "Арабо-іспанський географічний твір XII століття Кітаб ал-джа'рафійа та його відомості про країни Європи" було надруковано лише у 2008 р. у збірнику "Проблеми історіографії, джерелознавства та історії Сходу", присвяченому пам'яті В. М. Бейліса [Бейлис 2008, *33–70*]. Серед статей, які не надруковані до сьогодні, назвемо такі роботи, як «Коранічні цитати та звороти в тексті "Книги" Мас'уда ібн Намдара"», "Шихаб ад-Дін ал-'Умарі та його твори", «"Життєпис султана Джелал ад-Діна" Мухаммада ан-Насаві». Редагування та видання рукописних матеріалів В. М. Бейліса не тільки зроблять доступними раніш невідомі праці науковця, а й дадуть можливість скласти більш повне уявлення про Вольфа Мендельовича як багатогранного та плідного дослідника-джерелознавця. Крім того, це дозволить більш чітко визначити місце науковця у сходознавчому співтоваристві колишнього СРСР та незалежної України перших років її існування. Публікація невідомих раніше робіт В. М. Бейліса дозволить також оцінити той внесок, який луганський арабіст зробив у створення бази арабомовних джерел IX–XII ст. про Східну Європу, Закавказзя та Близький Схід.

Дуже перспективним є дослідження листування Вольфа Мендельовича Бейліса, яке становить значну частину його архіву. В. М. Бейліс активно листувався з колегами з провідних сходознавчих центрів Радянського Союзу та Західної Європи. Серед кореспондентів Вольфа Мендельовича були А. П. Ковалівський, Т. Г. Кезма, В. Т. Пашуто, А. П. Новосельцев, З. М. Буніятов, А. Б. Халідов, П. А. Грязневич, В. Ф. Мінорський, Т. М. Калініна, І. Г. Коновалова, К. Каен, А. Р. Шихсаїдов, Л. А. Семенова, Л. І. Надірадзе, Я. Р. Дашкевич, О. Й. Пріцак, Ю. М. Кочубей, М. І. Сєриков, С. А. Маркарян, Н. Н. Шенгелія, О. Цкітішвілі, Л. Тер-Мкртчян. Здебільшого листи, що їх було адресовано до В. М. Бейліса колегами-сходознавцями, присвячені обговоренню тих чи інших наукових питань, трактуванню історичних термінів тощо. Але деякі листи (переважно від близьких друзів) певною мірою передають "дух епохи" та дають можливість відчути ту атмосферу, що панувала в радянському сходознавчому співтоваристві відповідної доби. Саме тому вивчення листування В. М. Бейліса може бути корисним не тільки для дослідження біографії самого науковця, а й для більш докладної реконструкції історії розвитку радянського сходознавства другої половини XX ст. Крім того, деякі листи з архіву В. М. Бейліса можуть бути використані як додатковий фактичний матеріал при дослідженні персоналій інших радянських сходознавців. У цьому сенсі найбільший

інтерес становлять численні листи, отримані В. М. Бейлісом від таких видатних науковців, як А. П. Ковалівський, З. М. Буніятов, А. П. Новосельцев, А. Б. Халідов, П. А. Грязневич. У свою чергу, деякі аспекти біографії самого Вольфа Мендельовича можуть бути доповнені даними, що містяться в особистих архівах його кореспондентів та не відображені в інших джерелах. Так, листи Т. Г. Кезми та А. П. Ковалівського, що зберігаються в особистих фондах вчених [ЦДАМЛМУ; ІР НБУ], є незамінними для реконструкції біографії В. М. Бейліса періоду 1950-х – початку 1960-х років. Дуже цікаві подробиці приватних стосунків науковців містяться в листах З. М. Буніятова, А. П. Новосельцева, П. А. Грязневича.

Для реконструкції життєвого шляху Вольфа Мендельовича Бейліса, його громадської, партійної та службової діяльності найбільший інтерес, безумовно, становлять особисті документи. До їхнього числа належать ксерокопія особистої справи (її оригінал зберігається в архіві Луганського національного університету імені Тараса Шевченка), документи про освіту, військові посвідчення, партійні документи, численні грамоти, подяки, привітання, документи найближчих родичів (дружини та сина). У цілому на базі цих матеріалів можна скласти загальне уявлення про біографію науковця часу його проживання в Луганську (1964–2001). Враховуючи ж той факт, що Вольф Мендельович більш ніж 35 років був тісно пов'язаний з кафедрою всесвітньої історії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, особисті документи науковця цілком можуть бути корисними при дослідженні історії кафедри та університету.

На завершення зазначимо, що численні наукові роботи В. М. Бейліса протягом його життя були опубліковані в різних сходознавчих виданнях, а деякі не були опубліковані зовсім. Комплексне та всебічне дослідження всієї наукової спадщини В. М. Бейліса повинно сприяти меті підготовки збірки вибраних праць з арабістики, а згодом – і зібрання творів вченого.

Вивчення матеріалів архіву В. М. Бейліса може не тільки істотно розширити джерельну базу для дослідження біографії самого вченого, а й дати важливий, а в деяких випадках унікальний матеріал для реконструкції історії розвитку радянського сходознавства другої половини XX століття. Докладне вивчення праць В. М. Бейліса також відкриває перспективи дослідження деяких наукових проблем, позначених самим Вольфом Мендельовичем лише пунктирно.

ЛІТЕРАТУРА

Бейлис В. М. **Сочинения ал-Мас'уди как источник по истории Восточной Европы X века:** Дисс. … канд. ист. наук. Москва, *1963*.

Бейлис В. М. **Сочинения Мас'уда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII в. и памятник средневековой арабской литературы:** Дисс. … д-ра ист. наук. Луганск, *1975*.

Бейлис В. М. Мас'уд ибн Намдар и городское наседение Байлакана // **Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права,** *1966*, № 3.

Бейлис В. М. Из наблюдений над текстом и терминологией Мас'уда ибн Намдара. I // **Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник. 1968**. Москва, *1970*.

Бейлис В. М. Из наблюдений над текстом и терминологией Мас'уда ибн Намдара. II. Стихи и афоризмы Мас'уда ибн Намдара // **Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник. 1970.** Москва, *1974*.

Бейлис В. М. Арабо-испанское географическое сочинение XII века Китаб ал-джа'рафийа и его сведения о странах Европы // **Проблемы историографии, источниковедения и истории Востока: сб. науч. ст. памяти проф. В. М. Бейлиса.** Луганск, *2008*.

ІР НБУ імені В. І. Вернадського НАН України. Ф. 173.

Мас'уд ибн Намдар. **Сборник рассказов, писем и стихов.** Факсимиле текста / Предисловие и указатели В. М. Бейлиса. (Памятники письменности Востока. XXX). Москва, *1970*.

ЦДАМЛМУ. – **Центральний держ. архів-музей літератури і мистецтва України.** Ф. 149.

ІСТОРІЯ

О. Б. Бубенок

КАЛЕНДАРНЫЙ ЦИКЛ В ПОГРЕБАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ ДРЕВНИХ ТЮРОК

Бесспорно, образ жизни кочевников Евразии всецело зависел от природных условий, что заставляло их придерживаться календарного цикла не только в занятиях и образе жизни, но также в погребально-поминальной обрядности. Особо показателен в этом отношении погребально-поминальный цикл древних тюрок-тугю Центральной Азии.

Китайские династийные хроники свидетельствуют о том, что на определенном этапе истории тюрок-тугю обряд трупосожжения при похоронах знатных тюрок существовал до первой трети VII в. н. э. В "Таншу" о погребальном обряде тюрок мы читаем следующее: "Тело покойника полагают в палатке. Сыновья, внуки и родственники обоего пола закалывают лошадей и овец и, разложив перед палаткою, приносят в жертву; семь раз объезжают вокруг палатки на верховых лошадях, потом пред входом в палатку ножом надрезывают себе лицо и производят плач; кровь и слёзы совокупно льются. Таким образом поступают семь раз и оканчивают. Потом в избранный день берут лошадь, на которой покойник ездил, и вещи, которые он употреблял, вместе с покойником сожигают; собирают пепел и зарывают в определённое время года в могилу. Умершего осенью или зимой хоронят, когда лист на деревьях и растениях начнет желтеть или опадать; умершего весною и летом хоронят, когда цветы начинают развёртываться. В день похорон, так же как и в день кончины, родные предлагают жертву, скачут на лошадях и надрезывают лицо. В здании, построенном при могиле, ставят нарисованный облик покойника и описание сражений, в которых он находился в продолжение жизни. Обыкновенно если он убил одного человека, то ставят один камень. У иных число таких камней простирается до ста и даже до тысячи. По принесении овец и лошадей в жертву до единой вывешивают их головы на вехах" [Бичурин 1950, *230*]. Однако обряд трупосожжения у тюрок-тугю стал вытесняться обрядом трупоположения в первой трети VII в. Смена погребального обряда послужила даже предметом весьма резкой дипломатической переписки, когда китайский император обвинил тюркского кагана Хейли в отходе от обычаев предков [Кляшторный, Савинов 2005, *200–201*]. Последний засвидетельствованный в хрониках факт погребения по обряду трупосожжения относится к 634 г. Об этом "Таншу" сообщает следующее: "…В восьмое лето, 634, Хейли умер. По смерти пожалован княжеским достоинством и именем Хуан. Указано вельможам похоронить его. Труп Хейлиев, по кочевому обычаю, сожжен. Могила его насыпана по восточную сторону реки Ба" [Бичурин 1950, *250*]. Таким образом, данная информация дает основания считать, что обряд трупосожжения имел распространение у восточных тюркютов именно в племени кагана, который принадлежал к правящей династии Ашина.

О том, что представители главного племени западных тюркютов придавали огню очистительные ритуальные функции, свидетельствует Менандр, который описал прибытие византийского посла Зимарха в 568 г. ко двору самого ябгу-кагана западных тюркютов: "Некоторые люди из этого племени, о которых уверяли, будто они имели способность отгонять несчастия, пришед Зимарху, взяли вещи, которые Римляне везли с собой, склали их вместе, потом развели огонь сучьями дерева ливана, шептали на

скифском языке какие-то варварские слова, и в тоже время звонили в колокол и ударяли в тимпан над поклажею. Они несли вкруг ливановую ветвь, которая трещала от огня; между тем, приходя в исступление, и произнося угрозы, казалось, они изгоняли лукавых духов. Им приписывали силу отгонять их и освобождать людей от зла. Отвратив, как они полагали, все несчастия, они провели самого Зимарха через пламя, и этим, казалось, они и самих себя очищали" [Менандр 1860, *376–377*].

К сожалению, византийские историки не оставили нам подробную информацию об обряде погребения правителя западных тюркютов. Но есть одно сообщение о завершении погребальных церемоний, совершаемых спустя некоторое время после смерти ябгу-кагана. Для нас большой интерес представляет информация Менандра, согласно которой византийский посол Валентин, прибыв к ставке правителя западных тюрков в 576 г., узнал о смерти их правителя Дилзивула. Навстречу им вышел его сын Турксанф и приказал византийцам, согласно существующей среди тюрков традиции, поцарапать ножом свои лица. Те выполнили его приказ. Далее Менандр сообщает, что в один из дней траура к Турксанфу привели четверых пленных "Унов" для принесения в жертву с конями в честь его отца. Турксанф повелел пленным перейти в Потусторонний Мир, чтобы передать его отцу весть от тех, кто остался в живых [Менандр 1860, *421–422*]. Получается, что у Менандра речь идет не о днях смерти и сожжения, а периоде захоронения останков ябгу-кагана, что могло иметь место и через несколько месяцев после его смерти и кремации. Следовательно, обряд погребения у главного племени западных тюркютов мог быть таким же, как и у восточных Ашина, т. е. можно говорить о распространении среди них в определенное время обряда трупосожжения.

Имеются основания также считать, что аналогичные погребальные традиции бытовали изначально и среди хазарских каганов, происходящих, по признанному мнению, от западных Ашина. Письменные источники X в. не подтверждают того, что хазары хоронили своих правителей по обряду кремации. Однако Мирхонд сохранил легенду, согласно которой в давние времена хазары бросали покойника в огонь под звуки песнопений и барабанов. При этом Мирхонд добавил: "Говорят, что этот обычай остался в тех странах по настоящее время" [Заходер 1962, *150*]. Таким образом, есть основания считать, что среди части хазар изначально практиковался обряд кремации, который впоследствии был заменен на обряд ингумации.

Однако у большинства тюркских племен имел распространение обряд трупоположения, а не трупосожжения. Несмотря на это, можно утверждать, что более поздние средневековые кочевники могли унаследовать другие погребально-поминальные традиции от тюрок-тугю. Однако возникает вопрос: как кочевой образ жизни кочевников совмещался с их календарным циклом в погребально-поминальной обрядности?

По мнению С. И. Руденко, кочевое и полукочевое скотоводство Центральной Азии имело несколько вариантов скотоводческих миграций. Первый вариант: основная часть населения имеет постоянную оседлость, остальная, меньшая часть кочует со своими стадами продолжительное время. Второй вариант: все население весной покидает зимовники и до поздней осени кочует со стадами. В обоих случаях можно говорить о полукочевом хозяйстве с циклическим кочеванием, при котором кочевник, имея постоянное зимнее жилище, возвращается к нему ежегодно, пройдя через весеннее пастбище к летнему и через осеннее – к зимнему. Третий тип был характерен для кочевников, не обладавших постоянным зимним жилищем [Руденко 1961, *3–4*]. Судя по всему, в VI–VII вв. для тюрок-тугю были характерны второй и третий тип кочевания.

Таким образом, сезонность в захоронении кремированных останков аристократов тюрок-тугю можно объяснить тем, что древние тюрки, как и большинство кочевников Евразии, кочевали в меридиональном направлении. Летом они находились на северных пастбищах, а зимой – на южных. Обычно кочевники стремятся хоронить своих умерших на родовых могильниках и поэтому стараются доставить туда останки умершего. Поэтому кочевой образ жизни предполагал нахождение таких кладбищ в центре марш-

рута сезонных передвижений. Следовательно, древние тюрки могли хоронить кремированные останки своих соплеменников лишь два раза в год – весной и осенью.

Однако стоит ответить на вопрос: как в подобной ситуации могли хоронить своих умерших кочевники, соблюдавшие обряд ингумации? Ведь некремированное тело не могло сохраняться долго, прежде чем его доставят на родоплеменное кладбище. В данном случае мы знаем больше о кочевниках времен Античности, чем Средневековья.

В главах 71–73 четвертой книги "Истории" Геродота подробно описан не только обряд погребения скифского царя, но также и процесс бальзамирования тела умершего: берут уже подготовленного умершего, укрывают его тело воском, после того как очистили его живот, наполняют его специальными травами, а потом зашивают живот, кладут покойника на телегу и перевозят его к другому племени. В результате через довольно длительный промежуток времени тело в сохранности попадает на родовое кладбище скифских царей, где его и погребают. При этом Геродот добавляет, что простых скифов доставляют к месту погребения аналогичным образом, но церемония более проста. По словам Геродота, других скифов, когда те умирают, ближайшие родственники кладут на телеги и перевозят их к домам родственников, и это длится сорок дней до момента захоронения [Геродот 1972]. Весьма характерно, что обряд бальзамирования умерших в скифское время хорошо прослеживается на материалах Пазырыкских курганов скифского времени, расположенных на Алтае в условиях вечной мерзлоты. По словам исследователя памятника С. И. Руденко, каждая родовая группа имела свои традиции бальзамирования тел умерших родственников. При этом исследователь отметил, что захоронения на Пазырыкском могильнике совершались, как и у древних тюрок-тугю, два раза в год – весной и осенью [Руденко 1953*, 62–69, 326–361*].

Однако обряд бальзамирования не был зафиксирован у тех средневековых кочевников, которые практиковали обряд ингумации. Остается спросить: почему? Кроме того, следует отметить, что подробных описаний погребальной церемонии у этих средневековых кочевников очень мало.

Так, в первой половине X в. Ибн Фадлан оставил нам подробное описание похорон знатного гуза. По его словам, умершего гуза хоронили с вещами в могильной яме, над которой устраивали деревянное перекрытие. Арабский путешественник сообщает, что во время похорон могли убить от одной до нескольких сотен лошадей, а шкуры убитых животных растягивали на деревянном перекрытии над могильной ямой. Над всем этим насыпался из земли курган [Ковалевский 1956, *128–129*]. Весьма характерно, что Ибн Фадлан ничего не сообщает о транспортации тела умершего гуза к курганному могильнику, но при этом описывает похороны с такими подробностями, что уже не остается сомнений в том, что арабский путешественник был прямым очевидцем похорон. Стало быть, все описанные события произошли недалеко от племенного курганного могильника. Судя по содержанию текста Ибн Фадлана, арабский путешественник покинул земли Хорезма ранней весной и достиг земель гузов уже в разгар весны [Ковалевский 1956, *124–125*], т. е. гузы в это время могли находиться в центре своих сезонных миграций – недалеко от племенного курганного могильника.

Но вернемся к фрагменту из "Таншу", где описано завершение погребальной церемонии тюрок-тугю: "В день похорон, так же как и в день кончины, родные предлагают жертву, скачут на лошадях и надрезывают лицо. В здании, построенном при могиле, ставят нарисованный облик покойника и описание сражений, в которых он находился в продолжение жизни. Обыкновенно если он убил одного человека, то ставят один камень. У иных число таких камней простирается до ста и даже до тысячи" [Бичурин 1950, *230*].

Что касается последнего обычая, то аналог ему находим в огузов. Так, Ибн Фадлан сообщает: «Если же он (покойник. – *О. Б.*) когда-либо убил человека и был храбр, то они вырубают изображение из дерева по числу тех, кого он убил, поместят их на могиле и скажут: "Вот его отроки, которые будут служить ему в раю"» [Ковалевский 1956, *128–129*].

Относительно же упомянутой могилы и поминок "в день похорон" и "день кончины" Л. Р. Кызласов нашел аналогии данному пассажу в археологическом материале:

“Наконец, в юго-западной и юго-восточной Туве были открыты четыре сложных поминальных сооружения высшей знати Восточнотюркского каганата. Одно из них, находившееся на юго-западной окраине пос. Сарыг-Булун (Эрзин), раскопано нами в 1955 г. Это был расплывшийся подчетырёхугольный вал (36х29 м) со скруглёнными углами, ориентированный сторонами почти по странам света с небольшим отклонением. Внутри вала, за неглубоким рвом, возвышалась оплывшая подчетырёхугольная насыпь из песка (16х15 м) с выступающей площадкой с запада. На восточной стороне насыпи и во рву располагались высеченные из серого гранита фигуры двух людей, сидящих на поджатых вперёд коленями ногах, а также – два небольших изображения львов. Раскопки всего этого сооружения не дали никаких следов погребения и доказали его исключительно поминальное назначение” [Кызласов 1969, *23–65*]. Стало быть, мы имеем дело с тем случаем, когда родственники умершего знатного тюрка поминали его не на месте захоронения кремированных останков, а там, где он умер и был сожжен. Отсюда следует, что были и вторые поминки “в день похорон”, т. е. на племенном могильнике. Это вполне согласуется не только с практикуемым обрядом кремации, но и с кочевым образом жизни, который был строго регламентирован в пространстве и времени.

Интерес представляет также сообщение “Таншу” о “нарисованном облике покойника” [Бичурин 1950, *230*]. Л. Р. Кызласов это прокомментировал следующим образом: «Изображения умерших воинов с сосудом в руке необходимы были для того, чтобы при совершении поминок, когда родственники и соратники покойного устраивали в честь него поминальный пир возле оградки, он сам, в виде изваяния, мог “присутствовать и пить” вместе со всеми. Естественно, что поминающие при этом обращались к нему и “разговаривали” с ним, принося ему жертвы, чтобы умилостивить его “злую” душу, как это делали и тюркоязычные народы Саяно-Алтайского нагорья ещё в недавнем прошлом». При этом исследователь считает, что в данном случае в “Таншу” речь идет о поминках вне пределов родовых кладбищ, на так называемых поминальных комплексах [Кызласов 1969, *32–33*].

Однако такие фигуры с давних времен известны на курганных могильниках у тех кочевых племен, которые придерживались обряда ингумации. Сам Л. Р. Кызласов отметил такой обряд у куманов, монголов и других кочевых народов Евразии. При этом они изображение умершего изготавливали не только из камня, но из войлока. Суть обрядов сводилась к тому, что во время праздников эти чучела выставлялись и им преподносились угощения, словно души умерших родственников вселялись в эти манекены [Кызласов 1969, *38–40*]. У современных чувашей вплоть до недавнего времени бытовал подобный обычай. По словам этнографов, накануне поминок из дерева вырезали изображение умершего, которое потом угощали подношениями. На следующий день после поминок эту деревянную фигуру увозили на кладбище и устанавливали на могиле [Каховский 1965, *190*].

Как оказывается, данная традиция бытовала у степных народов еще со времен глубокой древности. Достаточно вспомнить каменные изображения умерших на курганах эпохи энеолита и бронзы. Скульптурные изображения умершего также находили при раскопках Древнего Хорезма [Рапопорт 1971, *86–89*]. Подобный обряд имеет распространение также и среди ираноязычных народов, например осетин, предки которых в прошлом кочевали в степи. Интересно, что данный обряд они совершают сразу же после Нового года [Дюмезиль 1990, *189*]. Как оказывается, в данном случае Новый год соотносится не с нынешним, а с древним – днем весеннего равноденствия, 21 марта. При этом следует отметить, что подобные верования о Новом годе имели распространение среди многих народов мира, например индоевропейских.

Так, О. Фаминцын отмечал: “К главнейшим поминальным праздникам в России принадлежат весенние поминки, ныне совершаемые в день Радуницы (Новый день), т. е. во вторник на Фоминой неделе, также в Троицкую субботу; поминают на Руси покойников и накануне масляницы, т. е. в самую раннюю весеннюю пору... В Иране, по народному верованию, души усопших пробуждались весною, вместе с пробуждением

природы. В это время, а именно в течение последних пяти дней старого года (февраля) и первых пяти – нового (марта), следовательно, в то же, приблизительно, время, как у древних римлян и славян, они нисходили на землю, посещали дома своих родственников и принимали от них угощения...” [Фаминцын 1895, *22–23*].

В свое время автор данной статьи обратил внимание на такую деталь: погребальные традиции древних тюрок-тугю очень напоминают скифские и осетинские. Это касается, прежде всего, совпадений в последовательности ритуалов: самоистязание участников похоронной церемонии; жертвоприношение животных; спортивные соревнования в честь умершего; богатые похороны и поминки и т. п. Анализ исторического материала позволил прийти к выводу, что истоки этих совпадений следует искать в процессах, происходивших в скифское время в Центральной Азии, где индоевропейские и прототюркские племена влияли друг на друга в области идеологии [Бубенок 2011, *130–141*]. Стало быть, нет оснований сомневаться в том, что и поминальные традиции у тюрок-тугю могли быть такие же, как и у ираноязычных кочевников, т. е. они напоминали осетинские.

Следовательно, в прошлом у тюркоязычных кочевников, как и у их ираноязычных предшественников, 21 марта могло быть не только началом Нового года, но и днем поминовения усопших. И это вполне вписывается в предложенною схему маршрутов древних кочевников: 22 декабря, в день зимнего солнцестояния, они находятся в крайней южной точке своих передвижений и после этого начинают двигаться на север; к весне они уже приближаются к середине своих сезонных передвижений и 21 марта, в день весеннего равноденствия, подходят к своему кладбищу. Это совпадает не только с празднованием Нового года, но и с днем поминовения усопших, изображения которых на кладбище становятся объектом особого поклонения. Аналогичным образом должны были происходить и поминки на кладбище в осенний период: 21 июня, в день летнего солнцестояния, кочевники находятся в крайней северной точке своих передвижений и после этого начинают двигаться на юг; ближе к осени уже приближаются к середине своих сезонных передвижений и 23 сентября, в день осеннего равноденствия, подходят к своему кладбищу. Естественно, что это также должно было сопровождаться поминовением усопших родственников.

ЛИТЕРАТУРА

Бичурин Н. Я. (Иакинф). **Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.** Т. I. Москва – Ленинград, *1950.*

Бубенок О. Б. “Скіфські” традиції в поминально-поховальній обрядовості давніх тюркських племен // **Actes testantibus.** Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20). Львів, *2011*.

Геродот. **История в девяти книгах** / Пер. Г. А. Стратановского. Ленинград, *1972*.

Дюмезиль Ж. **Скифы и нарты.** Москва, *1990*.

Заходер Б. Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе.** Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв. Москва, *1962*.

Каховский В. Ф. **Происхождение чувашского народа.** Чебоксары, *1965.*

Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. **Степные империи Древней Евразии.** Санкт-Петербург, *2005.*

Ковалевский А. П. **Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.** Харьков, *1956*.

Кызласов Л. Р. **История Тувы в средние века.** Москва, *1969.*

Менандр. Продолжение истории Агафиевой // **Византийские историки** / Пер. с греч. С. Дестуниса. Санкт-Петербург, *1860.*

Рапопорт Ю. А. **Из истории религии древнего Хорезма.** Москва, *1971*.

Руденко С. И. **Культура населения Горного Алтая в скифское время.** Москва – Ленинград, *1953*.

Руденко С. И. К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках // **Географическое общество СССР. Материалы по этнографии.** Ч. I. Ленинград, *1961*.

Фаминцын А. Древне-арийские и древне-семитские элементы в обычаях, обрядах, верованиях и культах славян // **Этнографическое обозрение,** *1895,* № 3.

П. А. Кузьминов

Д. С. КОДЗОКОВ: ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ, ЧИНОВНИК И РЕФОРМАТОР

Место и человек. Позиция и роль. Первый и второй план. Каково соотношение между ними? Эти и другие вопросы много раз встают перед исследователем, потянувшим одну из "ниточек", связывающих нас с прошлым. Удача, случай, чрезвычайные обстоятельства дают возможность, но иногда и мешают выполнить то, что должно, что требуют обстоятельства дня, потребности общества. Не случайно А. Е. Иванеско, определяя критерии, с помощью которых можно оценить место человека в истории, предлагает «отделить исторические индивидуальности "первого плана" от личностей "второго плана" и единиц "исторического фона"»[1]. Грань между зафиксированными тремя ипостасями, как представляется, достаточно тонкая, зависящая от верификации образа современниками, обществом, историками.

Как правило, к персонажам "первого плана" мы относим лиц, занимающих решающее, главенствующее место в сложившейся политической системе. Великие киевские князья, цари, президенты, руководители и лидеры политических партий, блоков, объединений apriori – первый план. Первые не потому, что они действительно лучшие, а потому что их слова, мысли, приказания, облекаясь в форму закона или вероятного вектора развития, становятся импульсом для всего общества. Но ведь до того, как занять политические и государственные должности, они были просто детьми, юношами, гражданами, "историческим фоном", который с течением времени "превращал" их в лидеров, "мановением руки которых решались судьбы миллионов людей" (Н. М. Карамзин).

Соотношение "первых" и "вторых" имеет особый географический подтекст. Государственный, региональный, областной, уездный, волостной, сельский уровни влияния всегда были и есть. Человек "второго плана" на государственном – есть первый уровень на региональном. Наместник Кавказа великий князь Михаил Николаевич, заезжающий в гости во Владикавказ к М. Т. Лорис-Меликову, – персона "первого плана". Начальник Терской области в Кабардинском округе – это лицо, олицетворяющее интересы России, т. е. "первое" лицо. Вертикаль государственной власти "встает" во весь рост перед подчиненными, перед лицами "второго плана", сковывает их действия, горизонт, творческое отношение к делу.

Несколько затянутое введение необходимо нам для того, чтобы понять логику просветительской и административной деятельности Дмитрия Степановича Кодзокова, который в других условиях, как нам видится, должен был стать персонажем "первого плана".

Имя Д. С. Кодзокова известно узкому кругу кавказоведов, занимающихся исследованием проблем адыгского просветительства и аграрно-крестьянской реформы на Северном Кавказе[2]. Вместе с тем он оставил заметный след в истории горских народов, став автором целого ряда проектов, которые должны были изменить социально-экономический интерьер народов Кавказа.

Лукман Кодзоков родился в 1818 г. в семье кабардинского уорка второй степени недалеко от Пятигорска. Его отец, Магомет Кодзоков, в 1830 г. был записан в состав лейб-гвардии Кавказский горский полуэскадрон, вошедший в историю как "Собственный

Его Императорского величества конвой". Это подразделение, созданное в 1828 г., выполняло в основном не боевые, а политические задачи, но, тем не менее, внесло в историю государства российского немало замечательных страниц[3]. Старший сын Магомета, Лукман в 1824 г. попал в семью известных московских дворян Хомяковых[4]. Оказался в русской семье шестилетний мальчик, видимо, случайно. В 1824 г. на Кавказских Минеральных Водах лечилась Мария Алексеевна Хомякова, которая любила объезжать соседние горские аулы. В ауле Абуково она посетила дом М. Кодзокова, где ей понравился смышленый малыш. Мысль о приобщении ребенка к русской культуре, с одной стороны, и широко развитый в Кабарде институт аталычества[5] (когда детей пяти-шести лет отдавали на воспитание известным людям – аталыкам), с другой стороны, определили судьбу ребенка. Он оказался в одной из лучших семей Москвы, где в совершенстве овладел русским языком. В 1830 г. юноша был крещен и получил новое имя Дмитрий Степанович. Крестным отцом стал отставной поручик Степан Александрович Хомяков, который получил соответствующее свидетельство "о крещении на случай помещения его воспитанника Лукмана в публичные учебные заведения".

Теплое, родительское отношение Хомяковых к Дмитрию определило его успехи. Он хорошо усвоил английский и французский языки, географию и историю, ряд специальных предметов. По завершении домашнего образования был отдан в пансион профессора М. Г. Павлова, где продолжил изучение русского, латинского, греческого, французского, немецкого и английского языков. Одновременно постигал новые предметы: Закон Божий, священную и церковную историю, физику, логику, риторику, географию, статистику, русскую и всеобщую историю, арифметику, алгебру, геометрию. Много внимания в пансионе уделяли каллиграфии, рисованию и музыке. Фактически это была учебная программа гимназии.

После успешного окончания пансиона 7 августа 1834 г. Д. Кодзоков подал заявление в Московский университет, в котором писал: "...покорнейше прошу оное правление по экзамену включить меня в число своекоштных студентов словесного отделения". К прошению было приложено два документа: свидетельство о крещении и свидетельство о его уоркском (дворянском) происхождении, выданное Кабардинским временным судом 13 января 1830 г.

Поступающие в университет сдавали экзамены по математике, физике, географии, истории, статистике, грамматике, словесности, логике, латинскому, греческому, французскому, немецкому языкам и Закону Божьему. Экзамен от поступающих принимал специальный комитет под председательством ректора, в состав которого входили специалисты по отдельным дисциплинам. Среди 30 абитуриентов, сдававших экзамены на словесный факультет, Кодзоков, набрав 28 баллов, был восьмым по списку.

В 30-е годы лучшая часть студентов Московского университета посещала кружок Н. В. Станкевича и А. И. Герцена. Станкевич жил в пансионе Павлова, что дает нам основание предполагать, что Кодзоков не только знал руководителя кружка, но, скорее всего, входил в него. К кружку Станкевича принадлежали В. Белинский, К. Аксаков, М. Бакунин, М. Катков, Ю. Самарин, В. Боткин, Т. Грановский – звезды первой величины в истории русской интеллигенции[6]. По образному выражению А. И. Герцена, Московский университет в 30-е годы XIX века был "собором русской цивилизации".

Активно участвуя в общественной жизни университета и Москвы, Д. Кодзоков представил на конкурс две работы: "Описание Кавказа" и "Осада Троицкой лавры". Жюри дало этим работам высокую оценку, признав их лучшими наряду с работами Юрия Самарина "О развитии воззрений, суждений и понятий", Константина Черкасского "Чувствования Ломоносова при виде северного сияния", Михаила Каткова "О нравственном действии поэзии". В 1834 г. он издает в типографии Московского университета сборник под названием "Стихотворения молодого черкеса". Это означает, как справедливо подчеркивает Т. Х. Кумыков, что "несмотря на многолетнее отсутствие, он помнил свою родину, свой очаг, горскую деревню"[7].

В мае 1838 г. состоялся выпуск студентов словесного факультета. В группе осталось всего 17 человек, из них 10 человек получили степень кандидата, 7 – степень действительного студента, в том числе и Д. Кодзоков.

Университетские лекции Н. И. Надеждина и М. Г. Павлова, влияние лидера славянофилов Алексея Степановича Хомякова, который проводил с Кодзоковым "значительную часть своего времени, близость к кругу их друзей и знакомых, среди которых были Белинский, Грановский, Кириевские, Аксаковы, Станкевич, Самарин, – в этой среде должен был сформироваться человек очень высокой культуры, с серьезными духовными и умственными запросами", – пишет И. Андроников[8].

После окончания университета Д. С. Кодзоков поступает на гражданскую службу в Московскую уголовную палату. В соответствии с "Табелью о рангах" Указом Правительствующего Сената 15 декабря 1838 г. ему был присвоен гражданский чин губернского секретаря.

Молодого, прекрасно образованного кабардинца не могла удовлетворить рутинная работа чиновника. 12 июня 1839 г. Кодзоков подает прошение об увольнении. Его тянет на родину, на Кавказ, где он хочет найти применение своим знаниям и воплотить мечты в конкретные дела.

Дорога на Кавказ лежала через Воронеж, Ростов-на-Дону, Ставрополь и оказалась не только долгой и утомительной, но и чрезвычайно трудной, поскольку лето выдалось очень жарким. 6 августа 1839 г. он прибыл в Пятигорск и в этот же день "счастливым случаем увиделся со своим отцом", который болел "грудью" и часто приезжал в Пятигорск на лечение.

Свои впечатления о пребывании в родном ауле Кодзоков описывает в письме Хомяковым от 20 августа 1839 г.: "На днях ездил в аул, отстоящий на 6 часов езды от Пятигорска... Я никак не ожидал такой радости и ласки, какими встретили меня дикие мои родственники... Все были рады и благодарны, что вернулся, хотя и временно, в свой родительский очаг. В качестве подарка приводили лошадей, рогатый скот и баранов. Из подаренного скота я намерен положить основание примерному для жителей хозяйства. Но недостатки людей и рук затрудняют всякие благоразумные меры"[9]. Несмотря на возникшие трудности, отсутствие опыта, конкретных зоотехнических знаний, Кодзоков все же приступил к организации опытной животноводческой фермы. Не важно, что идея распространения передовых методов хозяйствования потерпела крах, – такие попытки проваливались и в Центральной России. Главное в другом – в огромном желании быть полезным своему народу, личным примером приобщать сородичей к достижениям европейской цивилизации.

В Пятигорске Кодзоков жил в доме "прикосновенного" к декабристам В. Д. Сухорукова, где, видимо, познакомился с великим русским поэтом М. Ю. Лермонтовым, генералом В. В. Шевцовым, известным кабардинским просветителем Ш. Ногмовым[10] и др. Несмотря на то что "вообще очень все здесь в Пятигорске не нравится", именно там, после поездок в Нальчик, Владикавказ, Ставрополь, Екатеринодар, познакомившись с жизнью и бытом чеченцев, осетин, кабардинцев, балкарцев, карачаевцев, абазинцев, бжедугов, темиргоевцев, бесланеевцев и др., Кодзоков разрабатывает планы развития просвещения, управления и экономики горцев.

На свои средства в ауле Абуково он открыл начальную школу, где русской грамоте и арифметике обучалось пять мальчиков-горцев. Опираясь на этот небольшой опыт, Кодзоков подготовил проект "О заведении в Кабарде школ для первоначального обучения детей". Одновременно работает над планом по глубокому реформированию всей системы управления на Северном Кавказе. Он был уверен в том, что преобразование системы административного управления может улучшить положение горских народов. Либерал, придерживавшийся славянофильских идей, Кодзоков стремился своими проектами оказать влияние на администрацию и осуществить введение такой системы управления, которая учитывала бы особенности края и нормы обычного права горцев. Вместе

с тем новая система должна была руководствоваться общероссийским законодательством. “Не скрываю, – писал Д. Кодзоков, – что дело чрезвычайно трудное, многосложное, даже щекотливое, требующее размышления и времени”. Получив задание от командующего Кавказской военной линией генерала П. Х. Граббе, надеялся составление сложного проекта “терпением, постоянною работою закончить через два года”[11]. Моральную помощь ему оказывали Ш. Ногмов, Я. Шарданов, генерал Султан Азамат-Гирей, генерал В. В. Швецов, В. Д. Сухоруков и др. Представленные проекты предусматривали изменение сложившейся системы управления и предлагали широкое внедрение новых форм хозяйствования и общественного устройства. Сравнивая горские адаты с российской системой права, Кодзоков поражался тому, как обычное право горцев строго регламентировало их жизнь, управляло обществом, как “верно, просто и легко нормы адата подводятся ко всякому делу и к многосторонним требованиям быта”. Вместе с тем он подчеркивал их консерватизм, поскольку многие традиции являются одной из причин “неподвижности состояния умственного и гражданского в горском обществе”[12].

В процессе подготовки проектов Кодзоков много ездил, знакомился со сложившейся системой военного управления на Кавказе. Встречи и беседы с представителями горских народов и офицерами кавказского корпуса были важным источником знаний по истории Северного Кавказа. Чтобы облегчить свою работу по изучению края и сбору необходимого материала, Кодзоков изучал быт и нравы народа, кабардинский и другие языки народов Кавказа. В своих письмах Хомяковым он писал, что уже овладел родным языком. “Знаю уже более 1000 слов, научился петь народные песни и выполнять горские танцы, ездить на лошади. Несмотря на умственные мои занятия, я не оставляю мелочей здесь необходимых, я сделался порядочным джигитом, т. е. наездником, теперь уже шапку подымаю на скаку, разные штуки, которые я знал еще в России, возбуждают удивление черкесов и привязывают их ко мне более и более”[13].

Эйфория и романтические мечты о быстром и всестороннем преобразовании горского быта с течением времени стали затухать. Мелкие дрязги и склоки с местной администрацией, которую Кодзоков хотел реформировать, отчетливо показали, что добиться конкретных изменений чрезвычайно сложно. Со временем Кодзоков стал допускать возможность государственной службы, поскольку надеялся, что это сможет ускорить процесс преобразований в родном крае. По этому поводу он писал: “Единственные способы согласовать одно с другим или через связи быть прикомандированным к Е. А. Головину (командир Отдельного Кавказского корпуса, фактически наместник Кавказа. – *П. К.*) в Тифлисе и с тем вместе считаться на службе и заниматься делом или написавши что-либо представить в Петербург и там просить помощи. Вот два способа, верно ведущие к моей цели”[14]. Высказанная мысль о необходимости войти в Систему, чтобы получить возможность ее реформировать, в общем-то была верная. Но, несмотря на связи в Тифлисе, реализовать идею не получилось. А проекты “временно проживающего в г. Пятигорске, выкрещенного из военнопленных кабардинцев”[15], как писал о Кодзокове пятигорский комендант полковник Ильященко, особенно никого не волновали. Надежды, мечты, планы “частного человека”, столкнувшись со сложившейся полуколониальной системой управления на Северном Кавказе, оказались “не ко времени” и были отвергнуты военной администрацией.

С 1845 года, почти 12 лет, он работал в Закавказском таможенном округе. В 1857 г. Кодзоков получает должность пристава калаусо-саблинского и бештово-кумского ногайского народа в Ставропольской губернии. Казалось бы, получено назначение, которое позволило бы реализовать планы реформирования системы управления. Но, получив приглашение Кутаисского генерал-губернатора Г. Р. Эристова, он без сожаления оставляет Ставрополье. Мотивируя свой отъезд, Кодзоков пишет Ставропольскому губернатору А. А. Волоцкому, что система местного административного управления ногайцами не отвечает их нуждам, а мелкие чиновники грубо и оскорбительно ведут себя с населением. В организации приставского управления он находил много “несообразностей с

нуждами народа", ссылался на конкретные случаи, когда пристав оказывался в таком положении, когда он не мог защитить и "оградить" интересы людей, находившихся под его непосредственным руководством.

В мае 1861 г. Кодзоков подал прошение об увольнении его с должности старшего чиновника особых поручений Кутаисской губернии и переводе его в распоряжение начальника Главного управления наместника Кавказа. В Кавказском календаре на 1862 г. Д. С. Кодзоков значится как чиновник, причисленный к Главному управлению. Вскоре он стал исполнять обязанности чиновника особых поручений при наместнике Кавказа. Эта должность была сохранена за ним до конца жизни, несмотря на то что в 1863 г. был назначен председателем Терской сословно-поземельной комиссии и переехал на постоянное место жительства в г. Владикавказ. С этого момента начинается новый, самый плодотворный в смысле служения своему народу, период в жизни Д. С. Кодзокова.

Сложные интеграционные процессы, втягивавшие горские народы Северного Кавказа в общеимперское административно-правовое поле, поставили в 30–50-е годы XIX в. вопрос о легитимизации княжеско-дворянских сословий Кавказа и их инкорпорации в социальную элиту России, что открыло бы путь к чинам и должностям в армии и экономическому благосостоянию[16].

В условиях аграрного кавказского общества, сложившейся социальной стратификации и традиционного права собственности на землю, основанного на праве сильного, давности владения, трудовой заимке, отсутствовало понятие юридического оформления собственности на землю. Дарование крупных участков земли в частную собственность отдельным представителям местной феодальной знати (майору Ф. Бековичу-Черкасскому 98 тыс. дес. в Малой Кабарде, генералу А. Туганову 19 тыс. дес. в Осетии и др.), усиливающееся малоземелье, проникновение и рост товарно-денежных отношений стали для горской элиты побудительными причинами постановки вопроса перед коронным правительством о выдаче юридических актов на законное, с точки зрения российского законодательства, владение принадлежавших им земель. Администрация, обещая узаконить собственность, постоянно откладывала решение вопроса, создавая для этого различные комитеты и комиссии.

В 1863 г. вместо ранее существовавших комитетов, занимавшихся исследованием земельных отношений, была создана Комиссия по разбору личных и поземельных прав жителей Терской области. По мнению начальника Терской области М. Т. Лорис-Меликова, комиссия эта "должна быть составлена из членов, практически и теоретически специально просвещенных не только в военном искусстве и в военной администрации, но, если не более, то, по крайней мере, столько же, сведущих в правоведении, истории, географии и статистике... в политической экономии и в деле сельского хозяйства"[17]. Начальник области считал, что эта комиссия должна была заниматься не только изучением запутанного земельного и сословного вопросов, но и решить их. Возглавлять такую комиссию мог только высокообразованный человек, хорошо знающий историю горцев, их обычаи и нравы. Поэтому председателем комиссии был назначен адыгский просветитель Д. С. Кодзоков. У него нет печатных работ, освещающих земельную и крестьянскую реформы, но его труды: "Записка о зависимых и холопских сословиях в Кабардинском округе", "Мнение председателя комиссии по личным и поземельным правам туземного населения Терской области о частной собственности в Кабарде", "Акт от 20 августа 1863 года", "Отчет о деятельности Комиссии по разбору личных и поземельных прав горцев Терской области с момента ее создания 1 августа 1863 года по 1 января 1869 года", "Записка об осетинских кавдасардах", "Исследования комиссии о сословном строе в Терской и Кубанской областях", – к которым прилагаются две самостоятельные объемные записки – "Пояснительная записка о личных правах туземного населения Терской области" и "Пояснительная записка о личных правах туземного населения Кубанской области" и др., – разбросанные по архивохранилищам

страны и частично введенные в научный оборот Г. А. Кокиевым, Т. Х. Кумыковым и Х. М. Думановым, П. А. Кузьминовым, не только являются ценными историческими источниками, но довольно полно раскрывают отношение автора этих документов к реформам на Кавказе.

Взгляды Кодзокова на характер социально-экономических преобразований неоднозначны. С одной стороны, он горячий сторонник ликвидации феодальных преимуществ горской знати, жесткий критик сложившейся системы хозяйствования и землевладения, с другой – выступает за освобождение крестьян по обычаю, т. е. с уплатой выкупа в 250 руб. сер. за личность и передачей феодалам большей части движимого имущества.

Представляется, дело здесь в том, что, получив воспитание в семье известных славянофилов Хомяковых, "историческая концепция которых идеализировала общину"[18], Кодзоков стал активным сторонником общинных порядков и общинного землевладения, в которых видел, как и другие представители славянофильства, залог самобытного и счастливого существования народа.

Получив полномочия председателя комиссии, Кодзоков попытался на практике реализовать эту концепцию, для чего добился от кабардинских феодалов подписания акта от 20 августа 1863 г. В соответствии с документом вся земля в Кабарде признавалась "общим достоянием всего народа, и мы (т. е. князья, дворяне, народ. – *П. К.*) желаем ею пользоваться на общинном праве владения"[19]. Поскольку эта формулировка отрицала наличие феодального землевладения и частной собственности на землю, то правительство присвоило себе верховное право распоряжаться ею. А это привело к тому, что по указанию администрации "комиссия взяла за основу своей работы положение о том, что земля, занимаемая жителями на плоскости, – есть казенная"[20].

Трансформация содержания термина "земля общинная" в "землю казенную" создавала новую, неподвластную председателю комиссии ситуацию. К тому же проект Кодзокова относительно введения общинного землевладения вступал в неразрешимое противоречие с общей установкой администрации на Кавказе, выраженной помощником наместника Кавказа князем Г. Д. Орбелиани: "...владельческие фамилии, которые, на основании исторического предания, имеют как бы законное право быть собственником в крае... должны быть наделены каждый лично, на полном помещичьем праве, в вечное потомственное владение, большим или меньшим участком земли, от 1000 до 5000 десятин, смотря по степени значения и оказанных каждым услуг правительству"[21].

Поняв, что идея об уравнительном землепользовании отвергнута, Кодзоков страстно выступил против наделения высшего сословия Кабарды землей в частную собственность: "Ленность, невежество, расточительность, легкомыслие владельцев, – подчеркивал он, – давно всем известны, а потому... сколько бы мы ни дали земли людям высшего сословия, она им никакой пользы не принесет..."[22] Более того, князей и тлекотлешей, высшее сословие в Кабарде, он "называл ворами и грабителями, а потому их наделение землей... могло вызвать недовольство народных масс"[23].

Сознавая серьезность возникших противоречий между актом от 20 августа 1863 г. и проектом наделения феодалов землей, Кодзоков справедливо указывал: "...если теперь допустить частную собственность по праву происхождения или народного обычая, то не было причин не признавать законными и справедливыми все те поземельные владения, которые существовали прежде и которые мы сами старались и успели уничтожить"[24].

Несмотря на предпринятые попытки, соображения просветителя не были услышаны администрацией, поскольку они шли вразрез со сложившейся системой землевладения в самой России. "Идеи Кодзокова, – пишет по этому поводу А. Х. Ацканов, – не получили поддержки в правительственных кругах, они были отвергнуты, а автору сделано строгое внушение"[25].

Завершая очерк о Д. С. Кодзокове, отметим, что у него было огромное желание и интеллектуальный потенциал (прекрасное образование, желание трудиться на благо Родины, стройная славянофильская идеология) по преобразованию общественного быта, экономики и управления народами Северного Кавказа еще в 40-е годы XIX века. Но не сложилось. Его проекты не были востребованы временем и колониальной системой. Через 20 лет, в 1863 г., он назначен председателем комиссии, которой поручено реформировать самую сложную сферу жизни горского общества: земельную и сословную. Вновь его проект отторгнут, и его направляют на решение тех вопросов, которые, по его мнению, ведут горцев не туда... Но он блестяще выполняет возложенную на него миссию и невольно... оказывается у истоков модернизации и прогресса, в который вовлекаются кавказские народы.

И последнее. Оставив службу в 1888 г., больной, в тяжелом финансовом положении, он оставляет г. Владикавказ и, по некоторым сведениям, уезжает жить в Украину, где в 1893 г. умер. По предположениям краеведов Кабардино-Балкарии, с собой он увез богатый личный архив, который имеет огромную культурную ценность для народов Северного Кавказа. Хотелось бы верить, что он не утерян, а находится в одном из областных архивов Украины.

---

[1] Иванеско А. Е. Нартовский Сырдон – персонаж “второго плана”? // Человек второго плана в истории. – Вып. 1. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 29.

[2] Абаев М. Балкария. Исторический очерк // Мусульманин. – Париж, 1911. – № 14–17; Андроников И. Запись в альбоме Лермонтова // Дружба народов. – 1960. – № 5; Гаибов Н. Д. О поземельном устройстве горских племен Терской области. – Тифлис, 1905; Голубева Л. Г. Сын Кабарды и России // Дружба народов. – 1976. – № 8; Голубева Л. Г. Письма Кодзокова // Ошхамахо. – 1976. – № 4; Записки о Кавказе, писанные Н. Беклемишевым в Оренбурге в 1849 г. // Щукинский сборник. – М., 1903; Крестьянская реформа в Кабарде. Сборник документов / Сост. Г. А. Кокиев. – Нальчик, 1947; Кузьминов П. А. Материалы сословно-поземельных комиссий как исторический источник по истории народов Северного Кавказа // De die in diem. Памяти А. П. Пронштейна (1919–1998). – Ростов-на-Дону, 2004; Кумыков Т. Х. Жизнь и общественная деятельность Л. М. Кодзокова. – Нальчик, 1962; Кумыков Т. Х. Дмитрий Кодзоков. – Нальчик, 1985; Кумыков Т. Х., Хакуашев А. Х. Истоки становления. – Нальчик, 1984; Хашхожева Р. Х. Адыгские просветители второй половины XIX – начала XX века. – Нальчик, 1983 г. и др.

[3] Страницы истории. Лейб-гвардии Кавказско-горский полуэскадрон. Сост. Р. Х. Кармов, М. И. Айдаболова. – Нальчик, 2002. – С. 2–3.

[4] Кумыков Т. Х. Дмитрий Кодзоков. – С. 19.

[5] Подробнее об этом обычае см.: Мамбетов Г. Х. Традиционная культура кабардинцев и балкарцев. – Нальчик, 2002. – С. 187.

[6] Корнилов А. А. Курс истории России XIX века. – М., 1993. – С. 181.

[7] Кумыков Т. Х. Дмитрий Кодзоков. – С. 28.

[8] Андроников И. Я хочу рассказать вам. – М., 1971. – С. 323.

[9] Цит. по: Кумыков Т. Х. Дмитрий Кодзоков. – С. 36.

[10] Кумыков Т. Х., Нагоев М. Б. Страницы дружбы (к биографии Д. С. Кодзокова) // Материалы научно-практической конференции “Молодежь и наука”. – Нальчик, 1981. – С. 28–29.

[11] Голубева Л. Г. Сын Кабарды и России // Дружба народов. – 1976. – № 8. – С. 107.

[12] Голубева Л. Г. Письма Кодзокова // Ошхамахо. – 1976. – № 4. – С. 27.

[13] Там же. – С. 31.

[14] Государственный исторический музей Российской Федерации (ГИМ РФ). – Ф. 178. – Д. 33. – Л. 93.

[15] Кумыков Т. Х. Жизнь и общественная деятельность Л. М. Кодзокова. – С. 12.

[16] Кузьминов П. А. Материалы сословно-поземельных комиссий как исторический источник по истории народов Северного Кавказа // De die in diem. Памяти А. П. Пронштейна (1919–1998). – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 122.

[17] Цит. по: Кумыков Т. Х. Дмитрий Кодзоков. – С. 73–74.

[18] Очерки исторической науки в СССР. В 5 тт. – Т. 1. – М., 1955. – С. 330.

[19] Центральный государственный архив Кабардино-Балкарской республики (ЦГА КБР). – Ф. 40. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 13.

[20] История Кабарды с древнейших времен до наших дней. – М., 1957. – С. 120–121.

[21] Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 1268. – Оп. 12. – Д. 105. – Л. 75 об.

[22] Цит. по: Кумыков Т. Х. Жизнь и общественная деятельность Л. М. Кодзокова. – С. 22.

[23] Мамбетов Г. Х. Земельный вопрос в творчестве общественно-политических деятелей адыгов, балкарцев и карачаевцев // Общественно-политическая мысль адыгов, балкарцев и карачаевцев в XIX – в начале XX в. – Нальчик, 1976. – С. 99.

[24] Цит. по: Кумыков Т. Х. Дмитрий Кодзоков. – С. 120.

[25] Ацканов М. Х. Экономические отношения и экономические взгляды в Кабарде и Балкарии. – Нальчик, 1967. – С. 74.

О. С. Мавріна

БЕЙСЬКИЙ РІД МАНСУР (МАНСУРСЬКИХ) У КРИМУ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Бейський рід Мансур з початку XVI століття відігравав важливу роль у політичній, економічній і соціальній історії Кримського ханства. Особливо позиції роду посилились під час правління хана Сахіб-Гірея (1532–1551) [Смирнов 1887, *413–414*]. З початку XVII століття рід Мансур входив до складу чотирьох "карачі беїв" [Смирнов 1887, *467*], без погодження з якими хан не приймав важливих рішень. Рід Мансур зберіг позиції провідного роду до кінця XVIII століття.

Після включення Кримського ханства до складу російської держави важливо було інкорпорувати колишню знать до соціальної структури Російської імперії. У 1807 році губернський очільник дворянства Є. І. Нотара подав Таврійському губернатору Д. Б. Мертваго свідчення про роди кримських мурз, серед яких Ширінські[1], Мансурські, Сіджеутські, Аргінські складали першу категорію (розряд) бейських родів, Кипчакські та Яшлавські – другу [Лашков 1889, *96*].

Рід беїв Мансурських на початку XIX століття в числі інших бейських родів долучився до процесу отримання дворянського звання. На сьогодні у фонді Таврійського Дворянського Депутатського Зібрання (далі ТДДЗ) Державного архіву Автономної Республіки Крим зберігається 14 справ, що безпосередньо стосуються історії роду беїв Мансурських кінця XIX – початку XX століття і пов'язані з намаганням цього роду отримати станові привілеї російської держави.

Загалом 14 справ Мансурських можна розділити на дві групи. Перша група – це справи, що безпосередньо стосуються отримання як родом Мансурських у цілому, так і окремими представниками роду дворянського звання – їх налічується 3 – і які, як правило, великі за обсягом. До другої групи належать 11 справ, пов'язаних з виконанням представниками роду Мансурських дворянських обов'язків, з нагородженням, пересуванням по службі, наданням інформації щодо земельних справ, – вони, як правило, менші за обсягом.

Метою цієї роботи є аналіз документів роду Мансурських, пов'язаних із процесом отримання дворянського звання, з'ясування питання, чи вдалося роду Мансурських або його представникам отримати станові привілеї. Одним із завдань є реконструкція самого процесу боротьби Мансурських за станові привілеї та виявлення його особливостей. Окрім того, поставлено завдання дати кількісну і якісну характеристику представників роду беїв Мансурських у XIX столітті та простежити їхню спробу інкорпорації у станову структуру російської держави.

Найбільш ранні документи, що стосуються дворянства роду беїв Мансурських, містяться у справі № 6463 "О внесении в дворянскую родословную книгу рода мурз-беев Мансурских", датуються 1820 роком і дають уявлення про початок процесу боротьби за дворянські привілеї.

10 листопада 1820 року поміщик Євпаторійського повіту, титулярний радник Абдиша бей Мансурський, як старший у роду, звернувся до ТДДЗ з проханням про внесення його і представників його роду до родовідної книги. Абдиша бей зазначив, що його рід

походить від відомого в давнину, знаменитого предка "володарного" князя Едиге бея, і на доказ знатності свого роду Абдиша бей надавав у ТДДЗ родовід[2] своєї фамілії, 3 свідоцтва від благородних осіб Таврійської губернії, що підтверджували знатність і благородність походження Мансурських, та 4 сімейних списки [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 1].

Перше свідоцтво (оригінал), видане на ім'я 13 поміщиків Євпаторійського повіту роду Мансурських у жовтні 1820 р., засвідчувало, що титулярний радник *Абдиша*, син Паші мурзи і внук Дервіша мурзи; *Батир і Емірша*, сини Усеїна мурзи і внуки Кутлуша бея; *Джаум*, син Казія мурзи і внук Усеїна мурзи, *Дервіш*, син Куртія мурзи і внук Сюлюша мурзи; *Батирша*, син Султан-Мегмета мурзи і внук Теміра мурзи, *Іслям*, син Алі мурзи і внук Ака мурзи; *Нарт і Тинай*, сини Кая мурзи і внуки Іслям-Алі мурзи; *Селім-Гірей і Алім-Гірей*, сини титулярного радника Мембет-Кірея мурзи, що служив за виборами дворянства засідателем у Перекопському земському суді, і внуки Касай мурзи; *Джан-Гірей*[3], батько[4] якого служив осавулом у Євпаторійському кінно-татарському полку, а дід майор Мердимша служив за виборами дворянства очільником дворянства і на цій посаді нагороджений званням майора; *Веліша*, син Султан-Мембета мурзи і внук Султанші мурзи, – мурзи Мансурські, що походять з давнього благородного роду Мансурських, предки яких при кримських ханах, на відміну від інших мурз, користувались особливою незалежністю, мали прапор і управляли за наказом хана військом зі своїх земель; нині Мансурські також ведуть життя благородне: Абдиша мурза служив за виборами дворянства засідателем у Євпаторійському земському суді, де і отримав чин титулярного радника [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 2–3, 69–70].

Друге і третє свідоцтва іменні (у справі наявні як копії, так і оригінали), друге з них, видане поміщику Євпаторійського повіту *Джауму мурзі Мансурському* в жовтні 1820 року, підтверджувало його походження з давнього роду Мансурських мурз і службу його предків діда Усеїна мурзи та батька Казія мурзи за часів кримських ханів [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 4, 71]. Третє свідоцтво, видане *Курту мурзі Мансурському* (жовтень 1820 р.), підтверджувало його походження з давнього благородного роду Мансурських мурз – дід його Кан мурза бей при ханові Шагін-Гірею був начальником окремої частини татарських військ, а він і батько його Алі мурза по приєднанні Криму до Росії ведуть життя благородне [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 5, 72, 91].

До своєї заяви в листопаді 1820 року та 3 свідоцтв від благородних осіб Таврійської губернії, які засвідчували благородність походження та приналежність 14 вказаних мурз до давнього роду мурз Мансурських, Абдиша бей додав 4 сімейні списки, які містили інформацію про сімейний стан п'яти мурз Мансурських (глав сімейств) із чотирнадцяти [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 6–13, 73–80].

За сімейними списками:

1. Абдиша мурза Мансурський, поміщик Євпаторійського повіту, титулярний радник на службі, 54 років, мав дружину Бек-заде 60 років, сина Аджи-Теміра 18 років, володів маєтками в селищах Карлеут, Тюмень, Абай, Чагалтай, Джаралча, Карача Орлюк, Боз-Джайчи Євпаторійського повіту, а в інших місцевостях володів ділянками орної й сінокісної землі. Проживав у власному будинку в селищі Карлеут [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 6–7, 73–74].

Рідні брати:

2. Батир мурза Мансурський, поміщик Євпаторійського повіту, 48 років, одружений на Зейнеп-Султан 37 років, мав чотирьох синів: Кутлу-Гірея 24 років, Бахьєт-Гірея 21 року, Джан-Теміра 18 років, Ораза 15 років та доньку Мекке-Султан 11 років. Батир мурза чину не мав, не служив, разом із сімейством проживав у власному будинку в с. Кудаш.

3. Емірша мурза Мансурський, поміщик Євпаторійського повіту, 33 років, одружений з Карагьоз ханим 25 років, мав сина Аджи-Гірея 2 років та доньку Шайх 1 року. Так як і брат, чинів не мав і на службі не був, проживав у власному будинку в селищі Теміш-Конрат.

Брати володіли в Євпаторійському повіті, при селищах Кудаш і Теміш-Конрат, орними та сінокісними землями [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 8–9, 75–76].

4. Джаум бей Мансурський, поміщик Євпаторійського повіту, 44 років, одружений на Памук-Бек-заде 30 років, доньці Мустафи мурзи Ногаєва, мав трьох доньок: Хатідже-Султан 7 років, Уркує-Султан 5 років, Зейнеп-Султан 1 року. Проживав у власному будинку в селищі Нуралі, чину не мав, не служив. Сімейство володіло маєтками при селищах Нуралі і Бокатан, а також ділянками орної і сінокісної землі в інших місцях [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 10–11, 77–78].

5. Іслям мурза Мансурський, поміщик Євпаторійського повіту, 45 років, одружений на Зейнеп-Султан, мав трьох синів: Азамата 11 років, Касбулата 7 років, Муратшу 2 років – та двох доньок: Джегін-Султан і Мелек-Султан 6 років. Сімейство проживало у власному будинку в селищі Кара-Кипчак, володіло нерухомим майном (орні та сінокісні землі) при розореному селищі Карабай. Іслям мурза Мансурський чину не мав і не служив [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 12–13, 79–80].

Сімейними списками завершується блок документів 1820-х років у цій справі, і вона поповнюється документами тільки через 15 років – у 1845 році. Відсутній також протокол постанови ТДДЗ по роду беїв Мансурських. Що така постанова була, стає зрозуміло зі змісту більш пізніх документів як цієї, так і інших справ.

Слід зазначити, що у 80-х роках XIX століття Ф. Ф. Лашков, вивчаючи кримські архіви, залучив до свого дослідження з історії кримськотатарського землеволодіння документи татарської знаті, подані на отримання “дворянського достоїнства”. Серед цих документів Ф. Лашков зазначив два ярлики, що належали Мансурським. Перший – ярлик хана Девлет-Гірея на пожалування Ходжа-Дост Мухамеду 32 селищ, другий – ярлик хана Тохтамиш-Гірея Ходжа-Абдураман Мансур мурзі підтверджував попередній ярлик Девлет-Гірея. Ф. Лашков не вказав дати цих ярликів, а тільки в цілому передав їхній зміст [Лашков 1889, *100–101*]. Сьогодні в справах Мансурських не вдалося віднайти ні оригіналів, ні копій цих ярликів.

Ф. Лашков не наводить у своїй роботі родоводу Мансурських, складеного у 20-х роках XIX століття (на відміну від родоводів Ширінських, Аргінських, Яшлавських), можливо, він уже тоді був відсутній у справі, але вказує інформацію стосовно володінь Мансурських у 20-ті роки XIX ст., яку можна було почерпнути або з родоводу Мансурських, або протоколу ТДДЗ, до якого вносився зміст всіх документів, поданих тим чи іншим родом до Зібрання. “Владение Мансурских составляло… 15 т. дес. при деревнях: Нурали, Бокатан, Так-Шеих, Конжалай, Тубинчи, Абай, Карачи Урлюк, Аиз, Оглубай, Колку, Баилы, Кинган, при чем имение находилось в раздельном владении между представителями *шести* (курсив мій – *О. М.*) поколений Мансурских беев” [Лашков 1889, *101*]. У родоводі, складеному в 1857 році, представлено тільки *п’ять* поколінь Мансурских беїв (див. мал. 1) [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 27–28].

Документи другої половини 20-х років XIX століття щодо роду Мансурських містяться також у справі “О доставлении Таврическому гражданскому губернатору Нарышкину сведений о дворянстве Батырши мурзы Мансурского и его сестры Мамай” [ГААРК, ф. 49, д. 792, 2 л.].

16 січня 1825 року Таврійський цивільний губернатор звернувся до ТДДЗ відповідно до запиту Сімферопольської карної палати у зв’язку із судом над поміщиком Євпаторійського повіту Батиршею мурзою Мансурським (сином Мембета мурзи)[5] і його рідною сестрою Мамай, що підозрювалися у крадіжці. Губернатор подав запит щодо інформації про те, чи внесені вказані Мансурські у дворянську родовідну книгу, в яку частину і за якими документами визнані дворянами [ГААРК, ф. 49, д. 792, л. 1].

30 січня 1825 року ТДДЗ розглядало справу Батирші мурзи Мансурського і на запит Таврійського цивільного губернатора Дмитрія Васильовича Наришкіна дало відповідь, що *Батирша мурза і його сестра Мамай ханим Мансурські* до дворянської родовідної

книги не внесені й документів про їхнє дворянське походження в Зібранні немає. Документи про благородне походження мурз Мансурських були подані Абдишею беєм Мансурським у 1820 році, серед цих мурз числився і Батирша, син Султан-Мамбета мурзи. 30 листопада 1820 р. ТДДЗ ухвалило рішення визнати всіх Мансурських дворянами і внести в 4-ту частину родовідної книги. Рішення разом зі справою Мансурських 26 грудня 1820 року було подано на розгляд колишньому Херсонському військовому губернатору графу Ланжерону, а далі передано на розгляд до урядового Сенату, звідки ухвали ще не надійшло [ГААРК, ф. 49, д. 792, л. 2–2 об.].

Подібне звернення до ТДДЗ було подано 28 травня 1838 році Євпаторійським повітовим судом і стосувалося *Селім-Гірея мурзи Мансурського*, якого звинувачували в обкраданні євпаторійського міщанина караїма Яка Аврамовича Огана Смушкова [ГААРК, ф. 49, д. 1352, 3 л.]. Суд звернувся до ТДДЗ з проханням надати інформацію про дворянство і вік Селім-Гірея, оскільки той стверджував, що походить із давньої дворянської родини, батько його Мамбет-Гірей мурза Мансурський мав чин титулярного радника, а документи на дворянство містяться в колишній "Комісії з розбору магометанських і грецьких родів" [ГААРК, ф. 49, д. 1352, л. 1].

9 червня 1838 року ТДДЗ дало Євпаторійському повітовому суду відповідь, подібну до попередньої, що 30 листопада 1820 року на підставі наданих доказів ТДДЗ визнало представників роду Мансурських дворянами із внесенням у 4-ту частину родовідної книги. Серед перелічених Мансурських вказані також сини титулярного радника Мамбет-Кірея мурзи, що служив за виборами дворянства засідателем у Перекопському земському суді, Селім-Гірей і Алім-Гірей. Документи передано до Герольдії, але відповіді не надіслано [ГААРК, ф. 49, д. 1352, л. 2–3].

З кінця 30-х років і до 1857 року змін у вирішенні справ щодо дворянства Мансурських не відбулося. До ТДДЗ надходили запити з різних офіційних установ щодо приналежності того чи іншого Мансурського до роду у зв'язку з вирішенням земельних суперечок.

12 грудня 1845 року до ТДДЗ звернулось Таврійське Магометанське Духовне Правління (далі ТМДП) з проханням надати сімейний список поміщика Євпаторійського повіту *Батирші бея Мансурського*[6], необхідний у справі щодо прав Мансурських на користування землею при селищі Бокал [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 14, 16 а]. З відповіді ТДДЗ стає зрозуміло, що документи щодо дворянства Мансурських повернулись у Зібрання при указі Герольдії № 1098 від 9 жовтня 1840 року для доповнення, але подані не були. Серед документів, поданих при зверненні титулярного радника Абдиші бея Мансурського в 1820 році, числився Батирша Мансурський, який сімейного списку в 1845 році не подавав, тому ніяких даних щодо нього ТДДЗ не має. Цікаво, що, зазначивши, що в ТДДЗ сімейного списку Батирші Мансурського не знайдено, Зібрання надіслало до ТМДП інформацію із сімейного списку Батира мурзи Мансурського (очевидно, канцелярські служки не завжди орієнтувалися в справах татарських. – *О. М.*) [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 15–16].

Процедура розгляду справ Мансурських зрушила з місця в 1857 році, після того як старший в роду беїв Мансурських поміщик Євпаторійського повіту Касбулат бей Мансурський, син Ісляма мурзи, в доповнення до документів, повернених із Герольдії, 27 серпня 1857 року надав посвідчення дворян Таврійської губернії про спадкові володіння Мансурських, родовід від 3 березня 1857 року (див. мал. 1), свідоцтво про спосіб життя та освіту і сімейний список [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 22, 27–28, 83–84].

У посвідченні від 3 травня 1857 р. було наведено перелік 11 мурз Мансурських, що в 1857 році проживали в Євпаторійському повіті, із зазначенням спадкових володінь: 1) ***Касбулат*** *бей* володів при с. Кармиш 125 десятинами землі; рідні брати 2) ***Мемедемін*** *мурза*, 3) ***Суїн*** *мурза* і 4) ***Халіль*** *бей* при с. Нуралі, Бокатан, Ток-Шейх і розореному с. Конжалай володіли землею площею до 3500 десятин; брати 5) ***Бахтиша мурза*** та 6) ***Аметша мурза*** при с. Тубечки – 3300 десятин землі; неповнолітній син померлого

Аджи-Теміра мурзи 7) ***Хаїрла-Амет*** *мурза* при селищах Абай, Карачі, Урлюк – 4000 десятин; сини померлого Азамата мурзи 8) ***Суїн*** *мурза* та 9) ***Ільяс*** *мурза* при селищі Кормиш – 125 десятинами землі; сини померлого Арслана мурзи 10) ***Умер*** *мурза* та 11) ***Осман*** *мурза* при с. Огуз-Оглу, Бай-Колду і Башли Кипчак – до 4000 десятин землі [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 23–24, 81].

У свідоцтві від 3 травня 1857 року, підписаному дворянами Таврійської губернії, засвідчувалося, що згідно зі статтями 75 і 76 IX тому Зводу законів видання 1842 року поміщики Євпаторійського повіту Касбулат бей, Мемедемін мурза, Суїн мурза, Халіль мурза, Бахтиша мурза, Хаїрла мурза Мансурські (у свідоцтві перелічені тільки повнолітні представники роду Мансурських) мають благородне походження і ведуть його з роду беїв Мансурських, які належать до однієї із 7 давніх бейських фамілій і походять від предка Едиге бея. Нащадки Едиге бея за ханських часів правили народами у складі *дорт карачі,* що складались із 4 знатних родів: Ширін, Мансур, Барин, Сіджеут, без згоди яких хан не приймав рішень [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 25, 82].

У списку роду беїв Мансурських від 3 травня 1857 року значаться також 11 мурз Мансурських з інформацією про сімейний стан та майнові статки [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 29–31, 85–88]:

1. ***Касбулат бей Мансурський,*** син Ісляма мурзи, 50 років, одружений на Курт-Султан 35 років, має сина Халіля 15 років. Сім'я проживає в с. Кармиш Євпаторійського повіту, займається господарством, володіє спадковою орною і сінокісною землею при с. Кармиш (125 десятин), а також землею, придбаною при с. Кара-Кипчак (1200 дес.) і с. Карабай (200 дес.).

2. Мемедемін мурза Мансурський, син Джаума бея, 37 років, одружений на Хатідже-Султан 27 років, проживає в селищі Нуралі, займається господарством.

3. Суїн (Усеїн) мурза, син Джаума бея, 32 років, одружений на Джевер-Султан 22 років, перебуває на службі в Дніпровському земському суді.

4. Халіль бей, син Джаума бея, 29 років, одружений на Темір-Султан 23 років, служив у Євпаторійському земському суді.

Сімейство володіє спадковими землями до 3500 десятин при с. Нуралі, Бокатан, Так-Шейх та розореному с. Конжалай.

5. Бахтиша мурза Мансурський, син Тунмамбета мурзи, 27 років, неодружений.

6. Аметша мурза, син Тунмамбета мурзи, 7 років.

Брати проживають у с. Тубечкі, займаються господарством і володіють спадковими землями в Євпаторійському повіті при різних селищах та с. Тубечкі (до 3300 десятин).

7. Хаїрла-Амет мурза, син Аджі-Теміра мурзи, 11 років[7]. Володіє спадковими землями площею 4100 десятин у Євпаторійському повіті при селищах Абай, Карачі, Урлюк, перебуває під опікою родичів.

8. Суїн мурза, син Азамата мурзи, 10 років.

9. Ільяс мурза, син Азамата мурзи, 8 років. Брати володіють спадковими землями площею 125 десятин у с. Кармиш Євпаторійського повіту, перебувають під опікою родичів.

10. Умер мурза, син Джан-Арслана мурзи, 11 років (*пізніше дописано: народився в 1846 році, помер у 1887 році).*

11. Осман мурза, син Джан-Арслана мурзи, народився в 1846 році.

Володіють спадковим маєтком до 4000 десятин землі при с. Огуз, Оглу бай, Колду, Байли Кипчак, перебувають під опікою [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 29–31, 85–88].

Розглянувши подані Касбулатом беєм додаткові документи, ТДДЗ 31 серпня 1857 року видало постанову щодо дворянства роду мурз Мансурських. У постанові зазначено, що рід Мансурських 30 листопада 1820 року на підставі документів, наданих 11 листопада 1820 р. при зверненні Абдиші бея Мансурського, колишньою "Комісією з розбору грецьких та магометанських родів" при ТДДЗ, було визнано дворянським із

внесенням у 4-ту частину дворянської родовідної книги. Документи були подані на розгляд Герольдії урядового Сенату, звідки були повернені серед інших справ магометан і греків для доповнення документами згідно з ухвалою держради від 27 березня 1840 року, про що Мансурським було повідомлено через євпаторійського повітового очільника дворянства. Окрім того, після звернення 27 серпня 1857 року старшого в роду Касбулата бея Мансурського до ТДДЗ і надання додаткових документів ТДДЗ знову розглянуло справу роду беїв Мансурських та надані документи: посвідчення від благородних осіб від 3 травня 1857 року про володіння представниками роду Мансурських спадковим нерухомим майном; свідоцтво про походження від давнього роду Мансурських; родовід про походження від предка Едигея; сімейний список за 1857 рік, де зазначені 11 мурз Мансурських, їхній сімейний стан та майнові статки, рід занять; метричне свідоцтво ТМДП на ім'я Мемедеміна, Усеїна, Халіля мурз Мансурських синів Джаума бея Мансурського від 10 лютого 1837 р.

Згідно зі статтями 75, 76, 77 IX тому Зводу законів видання 1842 року та думкою держради від 27 лютого 1847 року ТДДЗ, розглянувши справу Мансурських, прийшло до висновку, що оскільки додаткові документи не повністю відповідають вищеперерахованим статтям Зводу законів, то справу Мансурських слід передати на розгляд Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 34–36, 37–39, 44, 45–55].

У серпні 1860 року Євпаторійський повітовий суд звернувся до ТДДЗ з проханням надати свідчення, хто саме в роду Мансурських, після смерті Батирші бея, є старшим і, відповідно, кому мають перейти 2000 десятин землі при с. Ачи-Бакал. Така інформація була необхідна у зв'язку з розглядом справи про надання старшому в роду Мансурських 2000 десятин землі, що залишились після смерті Батирші бея, на яку права старшинства пред'явили Селім-Гірей і Касбулат мураза Мансурські. Окрім того, суд цікавився, чи був старшим у роду Кутлу-Гірей мурза Мансурський [ГААРК, ф. 49, д. 3398, л. 1].

ТДДЗ надало Євпаторійському повітовому суду копію з родоводу Мансурських, але яку саме – залишається невідомим, оскільки сьогодні у справі відсутній родовід за 1820 рік, наявний лише родовід 1857 року. У родоводі за 1857 рік подані тільки 5 гілок (сімейств) роду Мансурських. Немає інформації про гілку Батирші бея (можливо, він у 1857 році вже помер і не залишив нащадків). Очевидно, мається на увазі Батирша бей – 6-й мурза Мансурський у свідоцтві про благородне походження 1820 року, син Султан-Мегмета мурзи і внук Теміра мурзи [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 2–3, 69–70], який, вочевидь, став старшим роду після смерті Абдиші бея Мансурського.

Цікавим є той факт, що в родоводі 1857 року немає інформації про сімейство Селім-Гірея. Якщо мова йде про сина титулярного радника Мембет-Кірея мурзи, що служив за виборами дворянства засідателем у Перекопському земському суді, і внука Касая мурзи, то він мав право старшинства перед Касбулатом мурзою. Втім, у родоводі немає інформації і про будь-якого іншого Селім-Гірея Мансурського, який би в 1860 році претендував на право старшинства.

Немає інформації в родоводі 1857 року про Кутлу-Гірея Мансурського, очевидно, мова йде про сина Батира мурзи, внука Усеїна мурзи і правнука Кутлуша бея, який, якщо проаналізувати сімейні списки 1820 року, в 1860 році мав право старшинства перед Касбулатом мурзою. Касбулат мурза, як нам відомо, в 1857 році подав клопотання до ТДДЗ як Касбулат бей, старший у роду мурз Мансурських, хоча в самому родоводі 1857 року він позначений як Касбулат мурза, а не Касбулат бей, на відміну від Халіля бея, сина Джаума бея.

Таким чином, можна зробити попередній висновок, що в 1857 році родовід, поданий до ТДДЗ, був неповним, не всі гілки роду Мансурських були відображені в родоводі, список мурз Мансурських, що були в живих у 1857 році, очевидно, теж був неповний.

16 серпня 1866 року ТДДЗ ще раз розглядало справу беїв Мансурських (за цей період до справи не було додано нових документів) і постановило, що документи беїв Мансурських не відповідають повністю вимогам, викладеним у 61, 83 ст. IX тому Зводу законів 1857 року [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 56–62]. Справа Мансурських і постанова ТДДЗ від 17 вересня 1866 року були знову направлені розгляд Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 63].

30 листопада 1866 року Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор повернув справу Мансурських з резолюцією, що оскільки документи не повністю відповідають статтям 61, 83 IX тому Зводу законів 1857 року, то справі не можна дати подальшого ходу без надання необхідних документів [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 64]. 20 грудня 1866 р. Мансурських було повідомлено через євпаторійського повітового очільника дворянства про необхідність доповнення документів згідно з вимогами, а в разі якщо немає можливості виконати вимоги, слід надіслати повідомлення, щоб ТДДЗ могло виключити справу Мансурських із числа невирішених [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 65].

У цій справі немає інформації про подальший перебіг подій у процесі надання роду беїв Мансурських дворянського звання в 70-ті роки.

Із звернення 6 жовтня 1873 року до ТДДЗ присяжного стряпчого Костянтина Даниловича Ейзенберга з проханням видати копії з родоводу та списків Мансурських для подання в Сімферопольський окружний суд щодо прав малолітніх Мансурських на володіння нерухомим майном при селищі Кара-Кипчак Євпаторійського повіту стає зрозуміло, що діти другого сімейства за родоводом (див. мал. 1) відстоювали свої права. Скоріше за все це були діти або Касбулата бея, оскільки саме він серед роду Мансурських володів землями при с. Кара-Кипчак (у 1857 р. в нього був тільки один син), або діти Азамата мурзи, які вже в 1857 році перебували під опікою родичів [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 100].

У 70-ті роки справа була доповнена окремими документами: копія метричного свідоцтва ТМДП від 12 серпня 1870 року на ім'я *Аметчі мурзи* Мансурського, народженого в 1850 році в законному шлюбі *Туная* мурзи Мансурського та дружини Есми-Султан [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 96], копія метричного свідоцтва ТМДП від 4 червня 1875 року про народження в 1836 році *Бахтиші мурзи* Мансурського в законному шлюбі *Тиная* мурзи Мансурського та дружини Есми-Султан у селищі Ішунь Євпаторійського повіту [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 97]. Нарт і Тинай – сини Кая мурзи і внуки Іслям-Алі мурзи (8-й і 9-й мурзи у свідоцтві про походження за 1820 рік) [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 2–3, 69–70].

Що стосується представників цього сімейства роду Мансурських, то, очевидно, мова йде про Бахтишу мурзу та Аметшу мурзу, синів Тунмамбета, внуків Кая мурзи (за родоводом мал. 1, п'яте сімейство), які позначені в списку мурз Мансурських у 1857 році номерами 5–6 [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 29–31]. У документах ми знаходимо різне скорочене написання імені Тунмамбет – Тунай, Тинай, Танай. Очевидно, в 1857 році, на час подачі документів, Тиная Мансурського не було в живих, оскільки в сімейному списку були зазначені тільки його діти.

До 1870 р. за Тинаєм і його братом Нартом (у родоводі 1857 р. не зазначений, оскільки зазначалися особи, які на час складання родоводу були в живих або мали нащадків чоловічої статі) за окладними листами на приватні повинності дворянських маєтків числилися землі при селах Алтилук, Кизилбай, Ішунь, Калмукара, Бітень – 5962,5 десятин. Середньорічний прибуток 1 десятини цих земель складав 32 копійки, всього – 1908 карбованців у рік. Кількість збору на 1870 рік була встановлена на рівні 30 крб. 53 коп. [ГААРК, ф. 49, д. 4074, л. 2].

До ТДДЗ не завжди оперативно надходила інформація про зміну кількості землі. Як з'ясувалося, 3600 десятин землі Тиная і Нарта Мансурських були передані в опіку на покриття боргу. У 1869 році кількість земель зменшилася згідно з указом Таврійської

цивільної палати від 19 лютого 1869 року № 520. Тому в опіці у Мансурських залишились землі с. Ішунь, Кизилбаш, Бютень, Калмукара – 2499 десятин – і при с. Алтилук окремо 262 десятини, всього 2761 десятина, інша земля в загальній окрузі перерахованих сіл належала співвласникам – караїму Авраму Шайтану та Арону Сінані [ГААРК, ф. 49, д. 4074, л. 4–4 об.].

17 березня 1875 року повірений у справах Бахтиші мурзи й Аметші мурзи Мансурських, синів Тиная мурзи Мансурського, губернський секретар І. Ф. Сар'янакі (Сарьянаки) також звернувся в ТДДЗ з проханням про видачу йому посвідчення в тому, що Тинай мурза і Нарт мурза – рідні брати, сини Кая мурзи Мансурського і за ними в Євпаторійському повіті числяться землі при с. Бітень, Ішунь, Кизилбай, Калмукара і розореному селищі Алтилук. Таке посвідчення було видано повіреному 19 березня 1875 року для затвердження Бахтиші мурзи та Аметші мурзи в правах на спадкові землі, що залишились після смерті батька Тиная мурзи та дядька штаб-ротмістра Нарта мурзи [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 106–107].

Певне зрушення в справі про дворянство роду Мансурських відбулося в 1885 році, коли 30 квітня 1885 року ТДДЗ звернулося знову до євпаторійського повітового очільника дворянства надати відповідь, чи були передані Мансурським документи, а саме лист Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора від 30 листопада 1866 року про необхідність доповнення справи про дворянство документами [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 101, 105].

6 травня 1885 року євпаторійський очільник дворянства повідомив ТДДЗ, що документи отримані й передані для вручення синам померлого Касбулата бея – Осману, Кемалю, Мембет-Гірею, Амету мурзам Мансурським, а 18 червня 1885 року євпаторійський очільник дворянства повідомив ТДДЗ, що папери, в яких вказано про необхідність доповнення справи щодо дворянство документами згідно зі статтями 61, 72, 74 IX тому Зводу законів видання 1876 року, вручені Осману і Кемалю [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 102–104].

На цьому справа щодо надання бейському роду Мансурських дворянського достоїнства за знатністю і походженням фактично завершилася. Сини Касбулата бея не подали необхідних документів для продовження справи в ТДДЗ.

Але окремі представники роду Мансурських ще протягом 30 років поспіль намагалися отримати дворянське звання. У зв'язку з цим у липні 1887 року губернський секретар *Халіль бей Мансурський* звернувся до ТДДЗ з проханням видати йому копію із сімейного списку беїв Мансурських за 1857 рік, де він зазначений старшим [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 108].

Халіль бей Мансурський

Слід відзначити, що більшість матеріалів щодо Мансурських із фонду ТДДЗ пов'язані з діяльністю Халіля бея Мансурського. Халіль бей Мансурський походив з роду Джаума бея Мансурського, який серед інших Мансурських у жовтні 1820 року подав документи на отримання дворянства: у свідоцтві на ім'я 12 поміщиків роду Мансурських, які походять від давньої благородної фамілії беїв Мансурських, він зазначений під третьою позицією як "Джаум син Казія мурзи і внук Усеїн мурзи" [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 2–3, 69–70].

У 1820 році Джаум мурза подав іменне свідоцтво, що він походить із давньої благородної фамілії Мансурських мурз: дід його Усеїн мурза за наказом турецького султана Магмута отримував від кримського хана Селім-Гірея пенсіон 30 тисяч акче, а батько Казій мурза за кримського хана Шагін-Гірея був повелителем окремих татарських військ, а сам Джаум мурза веде благородне життя [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 4, 71].

У 1820 році, на час подачі документів в Зібрання, Джауму бею Мансурському було 44 роки. У шлюбі з Памук-Бек-заде 30 років, донькою Мустафи мурзи Ногаєва, він мав трьох доньок, чину не мав, на службі не перебував. Сімейство Джаума бея володіло

нерухомими маєтками при селищах Нуралі й Бокатан і ділянками орної та сінокісної землі в інших місцях [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 10–11, 77–78].

Після 1820 року у Джаума бея народилося ще троє синів – Мемедемін, Усеїн, Халіль. По смерті Джаума бея Мансурського (дата невідома) його сини до повноліття перебували під опікою поміщика селища Бей-Орлук Дорт-Сокальської волості хорунжого Мамбета бея Текетова (тобто до 1837 року) – згідно зі свідоцтвом ТМДП від 10 лютого 1837 року про законність народження синів Джаума бея Мансурського, виданого для їхнього вступу до навчальних закладів [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 32–33, 92, 93, 99].

У 1857 році серед інших Мансурських сини Джаума бея подали документи на дворянство. У списку роду беїв Мансурських від 3 травня 1857 року вони значаться в числі 11 мурз Мансурських з інформацією про сімейний стан та майнові статки (номери 2, 3, 4) [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 29–31, 85–88], також зазначені й у родоводі Мансурських 1857 року (див. мал. 1, сімейство № 3) [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 27–28].

Загалом про Мемедеміна і Суїна (Усеїна) вдалося віднайти небагато інформації. Мемедемін мурза народився 10 вересня 1821 року, був одружений на Хатідже-Султан, проживав у селищі Нуралі, займався господарством [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 29–31, 32–33, 92, 93, 99].

Суїн (Усеїн) мурза народився 14 грудня 1826 р., одружений на Джевар-Султан, служив у Дніпровському земському суді [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 32–33, 89–90, 92, 93, 99]. У шлюбі з Джевар-Султан мав двох синів – Кемаля бея, народженого у вересні 1858 року [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 95], та Касима бея, що народився у грудні 1862 року [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 94].

Оскільки Усеїн мурза не служив у відомстві Дворянського Зібрання, то про його службу відомо мало. 3 березня 1857 року в ТДДЗ надійшов запит щодо дворянства Мансурських від Таврійського цивільного губернатора для клопотання про нагороду штатному перекладачу Дніпровського земського суду *Усеїну мурзі Мансурському* за службу під час минулої війни (очевидно, мається на увазі Кримська війна 1853–56 рр.). Губернатор повідомляв Зібрання, що Усеїн мурза Мансурський разом із братами володіє в Євпаторійському повіті 2000 десятин землі, й просив надати свідчення, в яку частину родовідної книги Усеїн включений, чи затверджений, і якщо ні, то з якої причини [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 17].

27 березня 1857 року ТДДЗ надіслало губернатору відповідь, що 30 листопада 1820 року рід Мансурських було внесено в 4-ту частину родовідної книги. Справа Мансурських повернулась із Герольдії в Зібрання згідно з указом від 9 жовтня 1840 року № 1098 для доповнення документами, але документи не подано [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 18–21].

16 серпня 1860 року євпаторійський очільник дворянства звернувся до ТДДЗ у справі висунення Усеїна мурзи Мансурського в чин колезького регістратора за вислугу років; були подані свідоцтво ТМДП про народження № 299 та копія постанови ТДДЗ про дворянство Мансурських від 31 серпня 1857 року, формулярний же список по службі, як зазначив євпаторійський очільник дворянства, зберігається при справах Зібрання [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 37–39, 40–43, 44; д. 3399, л. 3]. ТДДЗ 7 жовтня 1860 р. відмовило в цьому проханні, оскільки Зібрання може взяти на себе подання тільки тих осіб, які служили при дворянській установі, але в документах Мансурського не містилось інформації про таку службу [ГААРК, ф. 49, д. 3399, л. 4].

Що стосується третього сина Джаума бея – Халіля бея Мансурського (4-та позиція за списком мурз Мансурських 1857 року), то він був одружений на доньці поміщика Перекопського повіту Азамата мурзи Уланова Темір-Султан. Згідно зі свідоцтвом ТМДП від 10 лютого 1837 р. він народився 21 липня 1828 року, тобто був наймолодшим сином Джаума бея. Разом із братами володів спадковими землями площею до 3500 десятин при с. Нуралі, Бокатан, Так-Шейх та розореному с. Конжалай [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 32–33, 92, 93, 99].

Як свідчить атестат № 1213, виданий Євпаторійським земським судом 15 серпня 1858 року, Халіль мурза Мансурський після закінчення татарського училищного відділення при Сімферопольській гімназії поступив на службу в Дніпровський повітовий суд перекладачем 19 травня 1849 року. 22 березня 1850 року переведений за заявою штатним перекладачем на службу в Євпаторійський земський суд, де служив до 31 грудня 1857 року з жалуванням 85 крб. 71,5 коп. сріблом. 4 жовтня 1857 року нагороджений бронзовою медаллю в пам'ять війни 1853–56 років, відзнак за бездоганну службу не мав, у походах, відпустках, відставці не був, штрафів не мав. Був звільнений зі служби у зв'язку з хворобою та домашніми обставинами 31 грудня 1857 року [ГААРК, ф. 49, д. 3731, л. 2]. З 24 вересня 1854 року Халіль мурза перебував під слідством і судом та утримувався під охороною у справі, розпочатій комісією військового суду, створеною при Катеринославському гарнізонному батальйоні, за підозрою у виступах кримських татар у 1854 році й участі у пограбуванні дружини об'їждчика прикордонної варти Фірса Максимова Аксиньї. За рішенням комісії військового суду, затвердженим Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором, 4 травня 1856 р. Халіля мурзу було виправдано, і він повернувся на свою посаду до земського суду [ГААРК, ф. 49, д. 3731, л. 2].

16 серпня 1860 року євпаторійський повітовий очільник дворянства звернувся до ТДДЗ з проханням підтримати подання Халіля мурзи Мансурського в чин колезького регістратора за вислугою років. Халіль мурза надав атестат № 1213, свідоцтво про народження та постанову ТДДЗ від 31 серпня 1857 року щодо дворянства Мансурських [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 37–39, 40–43, 44; д. 3399, л. 1–1 об.]. ТДДЗ листом від 7 жовтня 1860 року до євпаторійського повітового очільника дворянства відмовило в підтримці, оскільки могло висувати на чин тільки тих осіб, що служили у його відданні, а з документів Мансурського цього не було видно [ГААРК, ф. 49, д. 3399, л. 2].

20 квітня 1866 року за поданням євпаторійського повітового очільника дворянства відставний канцелярист Халіль мурза Мансурський був прийнятий на службу в штат канцлерських службовців євпаторійського очільника дворянства [ГААРК, ф. 49, д. 3731, л. 1, 3].

15 жовтня 1867 року Халіля мурзу Мансурського, канцелярського служителя 3-го розряду канцелярії євпаторійського повітового очільника дворянства, було представлено в перший класний чин (колезький регістратор) за вислугу років [ГААРК, ф. 49, д. 3793, 75 л.]. У 1867 році Халіль мурза мав уже чотирьох дітей: синів Ібрагіма (народ. 12 липня 1857 р.), Османа (народ. 18 червня 1860 р.), Асана (народ. 25 березня 1865 р.) і доньку Зейнеп (народ. 4 квітня 1863 р.) [ГААРК, ф. 49, д. 3793, л. 33–35].

На час подання Халіля мурзи на чин колезького регістратора він вже відслужив 10 років і 21 день, замість необхідних 6 років. Як зазначено в короткому послужному списку, Халіль мурза у свій час не був представлений у перший класний чин за вислугу років у зв'язку з тим, що перебував тоді під судом. У 1866 році його було представлено у перший класний чин, але в присвоєнні чину було відмовлено без пояснення причин. У зв'язку з тим, що перебування під судом за підозрою не є перешкодою до нагородження і підвищення по службі (згідно зі ст. 541, 1152 III тому Статуту про службу за призначенням від уряду вид. 1857 р.), в 1867 році ТДДЗ ще раз представило Мансурського в перший класний чин [ГААРК, ф. 49, д. 3793, л. 37–40], про що направило рапорт урядовому Сенату від 15 жовтня 1867 року [ГААРК, ф. 49, д. 3793, л. 43–44].

Указом урядового Сенату № 67 від 26 березня 1868 року Халіля мурзу Мансурського було призначено колезьким регістратором, але не з 9 вересня 1863 року, а з 8 вересня 1867 року, тобто з дня вислуги ним не 6-річного, а 10-річного терміну (за винятком перебування у відставці) на правах канцелярського службовця 3-го розряду за походженням, але такого, що не має права на почесне громадянство (III т. Статуту про службу уряду, ст. 615 і думка держради від 11 січня 1865 року) [ГААРК, ф. 49, д. 3793, л. 50, 51, 57, 58].

З листування між ТДДЗ і Євпаторійським повітовим поліцейським управлінням у травні–червні 1870 року стає зрозуміло, що маєток братів Мансурських Еміна (Мемедеміна. – *О. М.*), Халіля та Усеїна (60 десятин землі при с. Карабай) було виставлено на продаж для покриття недоїмок, що числилися за землею, – 1197 десятин при с. Нуралі. Торги були призначені на 5 травня, але через неявку бажаючих не відбулись [ГААРК, ф. 49, д. 4064, л. 1–4].

13 квітня 1872 року губернський секретар Халіль мурза Мансурський звільнився з канцелярії євпаторійського повітового очільника дворянства за сімейними обставинами [ГААРК, ф. 49, д. 4184, 4 л.], очевидно, через переїзд до Перекопського повіту. На дворянських виборах 22 жовтня 1872 року він був обраний засідателем у Перекопську дворянську опіку. На цій посаді переобирався і був затверджений на нові терміни 27 жовтня 1875 р., 20 жовтня 1878 р., 20 жовтня 1881 р., 23 жовтня 1884 р. У 1885 році Халіль мурза за поданням Перекопської дворянської опіки був представлений ТДДЗ до нагородження орденом Св. Володимира IV ступеня за вислугу років, оскільки прослужив у званні засідателя Перекопської дворянської опіки за виборами дворянства протягом трьох трирічних термінів [ГААРК, ф. 49, д. 4805, л. 4–8, 36–37; д. 6009, л. 1, 2–7, 8].

13 квітня 1887 року Халіль мурза Мансурський подав клопотання до ТДДЗ про внесення його у дворянську родовідну книгу, надавши формулярний список про службу в Перекопській дворянській опіці, грамоту на нагородження орденом Св. Володимира IV ступеня і метричне свідоцтво ТМДП про народження синів [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 2–7, 9–12, 14–15]. На час подачі клопотання Халілю мурзі Мансурському виповнилося 59 років (народився 1828 р.). Як засідатель Перекопської дворянської опіки він отримував платню 400 крб. у рік, разом із братами володів родовим помістям у Євпаторійському повіті, яке нараховувало 112 десятин землі. За даними формулярного списку, в 1887 році мав шістьох синів: Ібрагіма (12 червня 1851 р. (у св. ТМДП від 16 липня 1881 р. вказано червень 1857 р.)), Османа (1862 р. (у св. ТМДП від 16 липня 1881 р. вказано березень 1862 р.)), Ільяс-Асана (1865 р. (у св. ТМДП від 16 липня 1881 р. вказано березень 1865 р. та одне ім'я – Асан)), Фазиля (1868 р. (у св. ТМДП від 16 липня 1881 р. вказано травень 1868 р.)), Ягью (1870 р. (у св. ТМДП від 16 липня 1881 р. вказано квітень 1871 р.)), (Селямета 1873 р. (у св. ТМДП від 16 липня 1881 р. вказано квітень 1873 р.)). Фазиль та Ільяс виховувались у Сімферопольському татарському училищі, а інші перебували при батьках [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 2–7, 9–12, 14–15].

До кінця 1887 року Халіль мурза доповнював справу про дворянство необхідними документами: свідоцтвом Перекопського поліцейського управління № 72 від 20.06.1887 року про те, що сини Ібрагім, Осман, Асан не перебували під судом і слідством; свідоцтвом Таврійського губернатора № 2382 від 28.10.1887 про те, що сини Халіля мурзи ні в чому недостойному помічені не були; дорученням Ібрагіма, Османа й Асана, що проживали у с. Бораш Перекопського повіту, на ведення їхніх справ Халілю мурзі від 22 квітня 1887 р. [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 13, 16, 17, 18].

Розгляд справи Халіля Мансурського відбувся 7 січня 1888 року. ТДДЗ, вивчивши надані докази, на основі статей 17, 20, 37, 38, 39, 54, п. 5, 148, 261, 263, 264, 272, 276, 284, 1102, 1111, 1113, 1117 IX тому Зводу законів про стани вид. 1876 року постановило: Халіля мурзу з дітьми **визнати** у спадковому дворянському достоїнстві і внести в 3-тю частину родовідної книги. Справа Халіля мурзи разом із постановою ТДДЗ була відправлена на розгляд у Сенат 11 січня 1888 року [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 19–26].

Указом № 1484 від 7 квітня 1888 року на основі IX тому Зводу законів вид. 1876 року, ст. 37, 39, 44, 62, 249, 263, 275, 1111, і т. I, ст. 191, 466, Халіль мурза разом із синами був внесений у 3-тю частину родовідної книги на підставі служби з пожалуванням ордена, яким він здобув право на спадкове дворянство, про що Халілю мурзі було оголошено ТДДЗ листом № 128 від 3 травня 1888 року [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 27–33].

Після затвердження у дворянському достоїнстві Халіль мурза продовжував службу засідателем у Перекопській дворянській опіці ще два трирічних терміни (його було затверджено на 3-річчя, починаючи з 1888 р., 23 жовтня 1887 р. та 24 жовтня 1890 року на 3-річчя від 1891 року). Загалом Халіль мурза обирався на цю посаду 7 трирічних термінів підряд [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 2–7].

У вересні 1904 року син Халіля мурзи Ягья бей Мансурський, що проживав у с. Біюк-Бураш Перекопського повіту, звернувся до ТДДЗ з клопотанням про внесення в родовідну книгу своїх племінників – синів брата Ібрагіма Еміна, Мемета та доньки Уркіє й синів брата Османа Аділя, Алі, Усеїна [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 39]. До ТДДЗ були подані метричні свідоцтва, видані 10 вересня 1904 р., про народження від батька Ібрагіма та матері Пембе ханим Мансурських у с. Бораш – Еміна 1 лютого 1890 р., Мемета 17 жовтня 1899 р., Уркіє 15 березня 1893 р.; батька Османа і Лейлі ханим Мансурських у с. Біюк-Бораш – Аділя мурзи 12 березня 1899 р., Алі мурзи 12 березня 1901 р., Усеїна 5 червня 1903 р. [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 40–41].

25 вересня 1904 року ТДДЗ розглянуло клопотання Ягьї бея Мансурського і згідно з т. IX Зводу законів про стани вид. 1899 року, ст. 37, 52, п. 2, 350, п. 2, 370 і 374, внесло внуків Халіля мурзи при ньому в 3-тю частину родовідної книги Таврійської губернії [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 42]. Свідоцтва про дворянство були вручені 30 жовтня 1904 р. брату Ягьї бея Осману бею Мансурському [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 47–50].

Нащадки Халіля бея Мансурського ще декілька разів зверталися до Зібрання. У січні 1909 року до ТДДЗ звернувся син Халіля, Фазиль бей Мансурський, з проханням видати паспортну книгу. У цей період йому був 41 рік, неодружений, проживав у с. Біюк-Бораш Перекопського повіту (паспорт було видано 29 січня 1909 р. № 40) [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 52]. Для вступу на державну службу Фазиль бей Мансурський звернувся в лютому 1909 р. до ТДДЗ з проханням надіслати документи із Зібрання: свідоцтво про виконання військової повинності за № 373, атестат від ради Сімферопольської татарської вчительської школи № 294 і метричне свідоцтво № 631, які й були йому передані через депутата М. Тайганського [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 53–55].

У жовтні 1915 року внук Халіля мурзи Мансурського, син Ібрагіма Мансурського, спадковий дворянин, що народився 1 лютого 1890 року і проживав у с. Біюк-Бораш Перекопського повіту, також звернувся до Зібрання з проханням видати паспортну книжку. Паспортна книга № 243 була видана Еміну Мансурському 19 жовтня 1915 року. У ній зазначалося, крім іншого, що при призові 1911 року Емін Мансурський був звільнений від виконання повинності як нездатний до її виконання [ГААРК, ф. 49, д. 6009, л. 56–57].

Омер мурза Мансурський

29 листопада 1894 року ще один із роду мурз Мансурських, Омер мурза, син Джан-Арслана мурзи, внук Касима мурзи, правнук Мердимші мурзи, що проживав у родовому маєтку в с. Огуз-Оглу Євпаторійського повіту Біюк-Аської волості, не дочекавшись внесення роду Мансурських до дворянської книги, самостійно звернувся до ТДДЗ з цим проханням [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 1, 65].

Для доказу дворянства Омер мурза подав родовід беїв Мансурських від 10 листопада 1894 р., в якому виведено походження його сімейства від Едиге бея і його сина Мансура бея [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 2–3] (див. мал. 2) та підтверджено, що Мансурські походять від однієї із 7 бейських фамілій. Родовід підписано серед інших Фазилем беєм Мансурським, який вже на той час, а саме в 1888 році, дістав статус дворянина за заслугами свого батька Халіля мурзи [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 2–3].

У списку роду беїв Мансурських від 10 листопада 1894 р., який подав Омер мурза в ТДДЗ, вказані 5 представників його фамілії та перелічені земельні володіння сімейства, а саме:

1. Мердимша мурза Мансурський, син Бенгліші мурзи Мансурського (1746 р. н.).

2. Касим мурза, син Мердимші мурзи (1781 р. н.). У їхньому володінні перебувало до 60000 десятин спадкових земель у Євпаторійському повіті при с. Огуз-Оглу, Байгунду, Байла, Кипчак та ін.

3. Джан-Арслан, син Касима мурзи Мансурського (1809 р. н). Володів тими же землями, за винятком земель при с. Байгунду і Кипчак, що перейшли до іншого власника.

4. Омер мурза, син Джан-Арслана мурзи Мансурського і Дуду ханим (1846 р. н. або початку 1847 р.) [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 14–16].

5. Осман мурза, син Джан-Арслана мурзи Мансурського (1849 р. н., помер у 1887 р.). При с. Огуз-Оглу дістав у спадок до 2000 десятин землі [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 5–6].

Із посвідчення № 4592 Таврійського губернського правління від 15 вересня 1894 р. випливає, що прадід Омера мурзи Мердимша після приєднання Криму до Росії дістав у спадок від свого батька в Євпаторійському і Перекопському повітах при різних селищах близько 20000 занів землі. Після смерті земля за заповітом (15000 занів) перейшла до його доньки Шемсій, яка була у шлюбі за Темір-Кази мурзою Ширінським [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 71], та була продана Ширінськими різним особам; і до внука Мердимші Джан-Арслана мурзи (5000 десятин землі при с. Огуз-Оглу, Байогли, Кипчак, Байгонду) від сина Касима мурзи, який помер ще за життя Мердимші. Пізніше ці 5000 десятин відійшли сину Джан-Арслана Омеру (3750 дес. землі) і доньці Джевагер (1250 дес. землі). Частина землі, що перейшла Омеру, була продана різним особам, окрім землі при с. Огуз-Оглу (1905 дес. і 1307 сажнів). Таким чином, у 1894 році Омеру мурзі Мансурському при с. Огуз-Оглу належало 1905 десятин і 1307 сажнів землі [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 7, 70].

Цікавим є факт, пов'язаний з відмовою Джан-Арслана Мансурського та Темір-Кази Ширінського (які перебували в родинних зв'язках) від виконання опікунських обов'язків над маєтком М. Криптаєва [ГААРК, ф. 49, д. 1097, 5 л.].

У 1833 році маєток поміщика Мегмета мурзи Криптаєва було взято під опіку для збору податків у рахунок погашення боргу М. Криптаєва "по неисправной поставке херсонского купца Рабиновича к адмиралтейству по контракту сосновых и дубовых лесов". Дворянською опікою опікунами для опису, оцінки і збору податків з маєтку було призначено Джан-Арслана мурзу Мансурського та хорунжого Темір-Кази мурзу Ширінського. Мансурському і Ширінському двічі було направлено указ про прийняття маєтку під опіку. Обидва відмовились через хворобу, причому Мансурський у листі пояснив, що "ему есть и пить нечего, потому никуда разъезжать не намерен, при том по случаю болезни не только в другую волость поехать не может, но и домашних дел осмотреть не может" [ГААРК, ф. 49, д. 1097, л. 1–1 об., 2].

У зв'язку з відмовою мурз від виконання опікунських обов'язків Таврійський губернський уряд призначив інших опікунів, а щодо Мансурського і Ширінського на ім'я ТДДЗ надійшов лист, у якому Таврійський уряд вказав, що "оскільки відмова Мансурського і Ширінського через хворобу навряд чи має ґрунтовну причину, з огляду на відповідь Мансурського, що йому їсти і пити нічого… довести до відома Мансурського і Ширінського, щоб вони надалі не насмілювалися відмовлятися без поважної причини від виконання дворянських обов'язків" [ГААРК, ф. 49, д. 1097, л. 2 об., 5].

Із посвідчення № 3382, виданого в канцелярії Таврійського губернатора 18 липня 1894 р., видно, що за списками мурз, що приживали на Кримському півострові в 1784 році, із зазначенням, хто саме якого покоління, під № 3 в поколінні Мансурських значився Мердимша мурза [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 8]. У 1793 та 1796 роках Мердимша мурза обирався євпаторійським повітовим очільником дворянства, тобто пропрацював на цій посаді 1 трирічний термін і був обраний на другий [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 9–10].

Намагаючись віднайти інформацію про службу діда Касима мурзи, Омер мурза зіштовхнувся з певними труднощами, пов'язаними зі статусом кінно-татарських полків. У списку штаб- і обер-офіцерів Євпаторійського татарського кінного полку від 19 червня 1809 року Касим мурза значився у званні осавул-капітана [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 11].

У посвідченні Головного штабу Військового міністерства 12 грудня 1894 року вказано, що з донесення командира Євпаторійського кінно-татарського полку від 29 січня 1810 року випливає, що 25 січня 1810 року осавул Касим бей мурза Мансурський помер і тому 18 лютого 1810 року рішенням Військової колегії його було виключено зі списків. Окрім того, в архіві Головного штабу відсутні формулярні списки осіб, що служили в кінно-татарському полку з 19 червня 1807 р. (час формування) по 1810 р., а також помісячні рапорти полку по 1811 рік; в алфавітних списках на видачу патентів на чини з 1787-го по 1811 рік осавул Мансурський не числився.

Відсутність Касима мурзи в списках на видачу патенту в Головному штабі пояснювалась тим, що в Євпаторійський кінно-татарський полк на місця офіцерів: осавулів, сотників, хорунжих – зачисляли "мурзацьких дітей", які практично всі не мали чинів і походили з "Таврійських дворян". На службу вони були прийняті на посади за виборами дворянства всі одночасно з 19 червня 1807 року. З цього випливає, що Касим бей мурза також належав до цієї категорії місцевих дворян, не мав ніякого чину, а тільки йменувався осавулом, що підтверджується указом 1808 р., яким чини кінно-татарських полків не були прирівняні до армійських. Військова колегія була повідомлена про засади створення татарських полків, тобто створення полків на "точному праві Донських козачих полків окрім зрівняння чинів з армійськими" (ст. 22772, П.С.З. 1808) [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 12–13].

Для доказу свого дворянського достоїнства Омер мурза надав посвідчення ТМДП про народження, свідоцтво дворян Таврійської губернії про благородне життя як предків Омера мурзи, так і його самого, посвідчення, що сам Омер, його батько і дід у податному стані не були, метричне свідоцтво ТМДП № 1563 від 25 жовтня 1891 року про народження 17 квітня 1889 року в с. Огуз-Оглу в Омера (Умера) мурзи Мансурського та Пембе ханим сина Османа (метричне свідоцтво було отримано ще до подання документів у ТДДЗ для зарахування Османа до навчального закладу), свідоцтво від Таврійського губернатора про те, що Омер і його батько Джан-Арслан під судом і слідством не перебували і не позбавлені прав силою закону [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 14–21].

Оскільки Омер мурза Мансурський мав статус "із Таврійських мурз, що доводять дворянство", то в ТДДЗ зберігалися окладні книги, в яких фіксувалась кількість земель, її вартість та обсяг податків, що сплачувались дворянами. У записах бухгалтерських окладних книг у Євпаторійському повіті за дворянином Омером мурзою Мансурським числилося при с. Байоглу, Кипчак, Огуз-Оглу, Байгонди 2105 десятин і 1307 сажнів землі [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 22].

9 березня 1895 року ТДДЗ розглянуло звернення Омера мурзи Мансурського від 1 грудня 1894 року і, взявши до уваги, що предки Омера володіли значними розмірами землі в Криму, а Мердимша, що служив за виборами дворянства та дістав у спадок землі, за ст. 73 IX тому мав право на спадкове дворянство, окрім того, законне походження Омера від предка доведено, – постановило визнати Омера мурзу в спадковому дворянстві із внесенням у 3-тю частину родовідної книги Таврійської губернії, разом із сином Османом мурзою [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 23–30].

Постанова ТДДЗ разом з документами була подана на ревізію в Сенат по Департаменту Герольдії [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 31–36]. Урядовий Сенат надіслав у ТДДЗ указ № 360 від 29 лютого 1896 року, в якому на підставі ст. 73, 74 т. IX Закону про стани вид. 1876 року *відмінив* постанову ТДДЗ від 9 березня 1895 року у зв'язку з тим, що 1) у справі немає виписок із кріпосних актів про спадковий перехід нерухомого майна

Мердимші мурзи до його нащадків; 2) метричного свідоцтва або постанови відповідної судової інстанції щодо законності походження Омера мурзи; 3) копії формулярного списку, або атестата про службу, або ж відповідного посвідчення про те, що Мердимша мурза не тільки був обраний на посаду очільника дворянства, а й насправді її обіймав; 4) посвідчення губернського начальства про несудимість Мердимші мурзи та його сина Касима і про те, що їх не було позбавлено прав стану [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 37–39, 40].

16 травня 1903 ТДДЗ знову розглядало справу Омера Мансурського – після доповнення її додатковими документами. Омер мурза Мансурський подав поновлений список роду беїв Мансурських та родовід від 8 травня 1903 р., які фактично були ідентичними з попередніми документами [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 41–43, 66–69].

Новими у справі були документи, що стосувалися земельних володінь Мансурських. Важливою серед них є виписка з Євпаторійського повітового суду № 862 від 20 вересня 1830 року, видана Джан-Арслану мурзі щодо земель при с. Огуз-Оглу, Бошколду, розорених Джага Ак-Шейх, Башли Кипчак і Карабай. Виписка була дана у зв'язку зі зверненням поміщика Євпаторійського повіту до суду 9 липня 1830 року щодо підтвердження його прав на спадкові землі, якими він володів як законний спадкоємець за татарським документом *яфта* й указом від 31 серпня 1820 року. Оскільки кріпосних актів на спадкові землі Джан-Арслан не мав, то за вищеназваним законом просив суд провести розшук на предмет володіння ним нерухомим майном і наявності інших спадкоємців [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 44–45 об.].

Євпаторійський земський суд підтвердив, що в Атайській волості при селищі Огуз-Оглу всього орної й сінокісної землі є 4 паї, що вміщають у себе 500 татарських занів. Трьома паями, отриманими за спадком і купівлею, володіли предки Джан-Арслана мурзи Мансурського. Окрім того, Джан-Арслан володів на той час спадковими землями при с. Байколду і розореному с. Джага-Акшейх приблизно в 400 (440) занів, в Аксакальській волості при с. Башли Кипчак – 400 (470) занів, розореному с. Карабай – 100 занів. Суд підтвердив, що землі перейшли від діда Мердимші мурзи та батька Касима й інших найближчих спадкоємців немає [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 44–45 об.].

У копії (завіреній 18 червня 1896 року) іменного списку, складеного в 1796 році в Євпаторійській дворянській опіці, зазначено, що дворянський очільник капітан Мердимша з Таврійських мурз, 50 років, володів у Євпаторійському повіті селищами Ак-Шейх, Огуз-Оглу (стоїть пусте), Ічки (пусте), Ас, Кипчак (пусте), в Перекопському повіті орними і сінокісними землями Ак Пота, Кара Джанай Оба. Мердимша вступив на штатну службу 1 лютого 1793 року на посаду дворянського очільника в Євпаторійському повіті, в 1794 році пожалуваний чином капітана у відставці, на військовій службі не був, у битвах участі не брав, під судом не перебував [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 46–47].

Також Омер мурза надав посвідчення від 17 травня 1901 р. із креслярського столу, що межування с. Огуз-Оглу відбулося 5 квітня 1837 року, в числі власників записаний Джан-Арслан мурза, а план складено 12 липня 1865 року [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 49].

Омер мурза також надав ТМДП інше метричне свідоцтво, видане 28 березня 1901 р., що він народився при с. Огуз-Оглу 15 грудня 1843 року [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 48], та свідоцтва, що сам Омер, його батько, дід і прадід під судом і слідством не були і не позбавлені права на отримання дворянства силою закону [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 50–51].

Розглянувши додаткові документи, 16 травня 1903 року ТДДЗ постановило, що наданими документами при зверненні Омера мурзи 12 травня 1903 р. поповнюється недолік, помічений в указі урядового Сенату № 360 від 29 лютого 1896 р., тому ТДДЗ постановляє визнати Омера Мансурського із сином у правах спадкового дворянства за

володіннями прадіда Мердимші мурзи Мансурського і його службою за виборами дворянства та внести в 3-тю частину родовідної книги [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 52–56]. Документи з постановою ТДДЗ були передані в урядовий Сенат [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 57–59 об.].

Указом урядового Сенату № 2009 від 8 червня 1904 року постанова ТДДЗ від 16 травня 1903 р. про внесення Омера (Умера) мурзи, сина Джан-Арслана мурзи Мансурського, із сином Османом у дворянську родовідну книгу визнана правильною, але на підставі т. IX Зв. законів про стани вид. 1876 р., ст. 72, 73. 74, 135, вид. 1899 р. – ст. 37, 52, 59, 365, 368, 905 і 968 – внести Мансурських не в 3-тю, а в 4-ту частину родовідної книги [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 63].

Про указ урядового Сенату та необхідність сплати податку 200 крб. за внесення у дворянську родовідну книгу було повідомлено Омера мурзу, про що були видані свідоцтва (у справі міститься копія тільки одного свідоцтва, № 124, виданого Осману мурзі про внесення його при батькові в 4-ту частину родовідної книги) [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 73, 75].

Одні з останніх документів, що містяться у справі, – це звернення Омера (Умера) мурзи 19 жовтня 1915 року до ТДДЗ з проханням видати його сину безстрокову паспортну книгу, котра й була видана 20 жовтня 1915 року за № 224, і серед іншого в ній було зазначено, що Осман мурза – спадковий дворянин, одружений, проживає в с. Огуз-Оглу Євпаторійського повіту, з'являвся до виконання військової повинності при призові 1910 року і зачислений у ратники ополчення 2-го розряду [ГААРК, ф. 49, д. 6554, л. 77–78].

Таким чином, процес набуття бейським родом Мансурських дворянського звання, розпочавшись у 20-х роках XIX століття, тривав до кінця XIX – початку XX століття. Його можна умовно розділити на два періоди: з 20-х років XIX століття по 1887 рік – розгляд справи бейського роду Мансурських у цілому, отримання звання за знатністю та давністю походження – та період з 1887 р. до початку XX століття – отримання дворянства окремими представниками роду Мансурських за заслугами своїми або батьків.

Як свідчить аналіз документів, протягом століття процедура отримання звання надзвичайно ускладнилась. Від першого розгляду документів Мансурських у ТДДЗ в 1820 році до повернення справи з Герольдії в 1840 році минуло 20 років – посилились вимоги і зросла кількість необхідних документів. Незважаючи на знатність походження і досить великі в XIX столітті земельні володіння Мансурських у Криму, включити рід Мансурських до дворянської родової книги за знатністю походження не вдалося.

З 11 сімейств роду Мансурських, що в 1820 році претендували на дворянське звання, тільки представникам двох сімейств, а саме Джаума мурзи (Халіль мурза (1888)) і Джан-Арслана мурзи (Омер мурза (1904)), а надалі їхнім нащадкам, вдалося отримати дворянське звання.

---

[1] Татарські імена та прізвища подаються українською мовою в написанні наближеному до того, як вони зафіксовані в архівних документах.

[2] Родовід беїв Мансурських за 1820 рік у справі відсутній.

[3] У свідоцтві допущена помилка в імені, правильно: Джан-Арслан.

[4] Касим мурза.

[5] Батирша – син Султан-Мегмета мурзи і внук Теміра мурзи, 6-й мурза Мансурський у свідоцтві про благородне походження 1820 року [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 2–3, 69–70].

[6] Очевидно, мова йде про Батиршу Мансурського, сина Султан-Мегмета мурзи і внука Теміра мурзи; 6-й мурза Мансурський у свідоцтві про благородне походження 1820 року [ГААРК, ф. 49, д. 6463, л. 2–3, 69–70].

[7] Внук Абдиші бея.

Родословная рода беев Мансурских
3 мая 1857

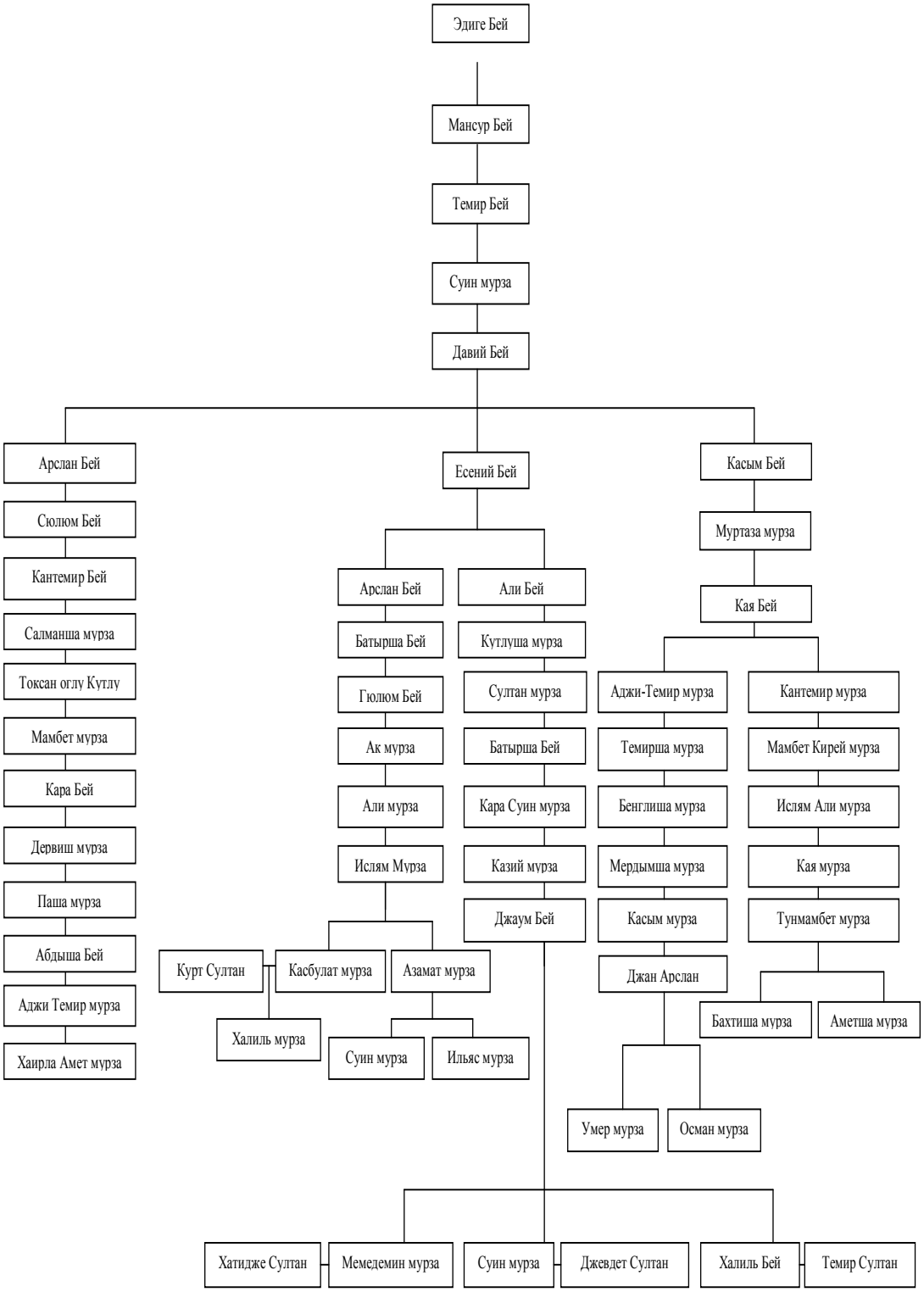

Мал. 1

Родословная рода беев Мансурских,
составленная 10 ноября 1894 г.

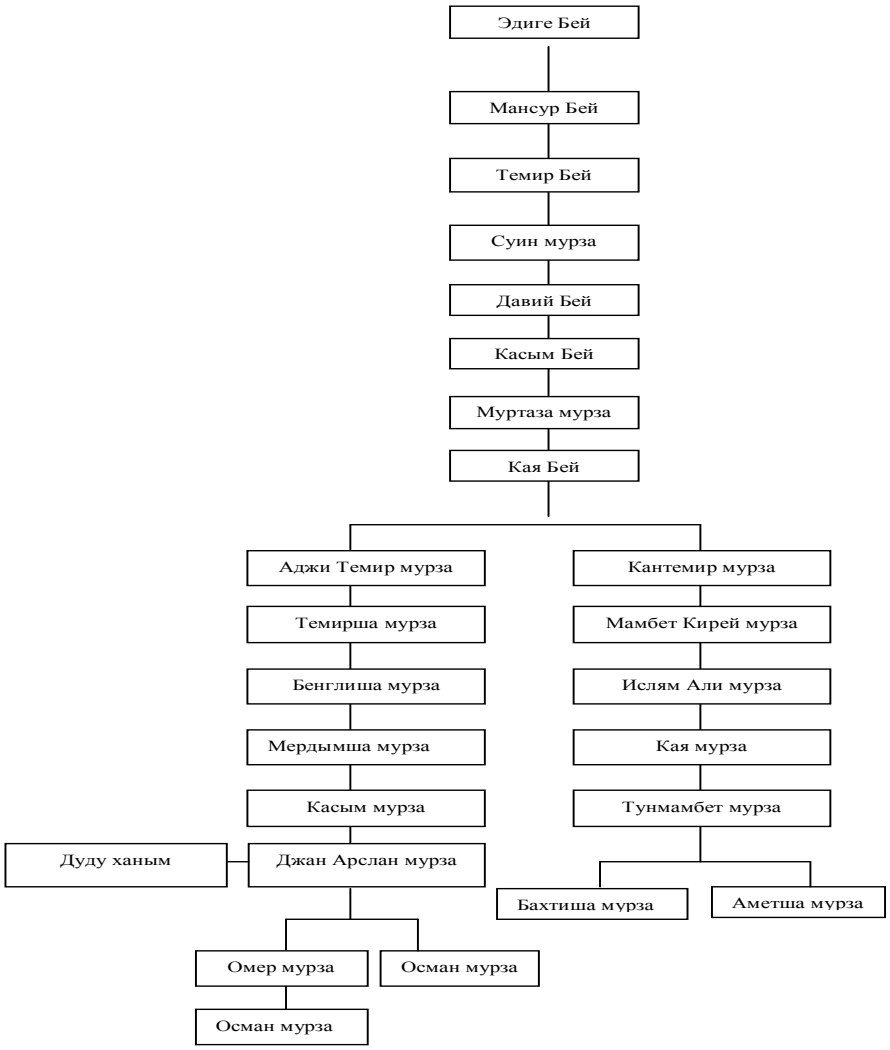

Мал. 2

ЛІТЕРАТУРА

Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК), ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 6463, 114 л. О внесении в дворянскую родословную книгу рода мурз-беев Мансурских.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 792, 2 л. О доставлении Таврическому гражданскому губернатору Нарышкину сведений о дворянстве Батырши мурзы Мансурского и его сестры Мамай.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 1097, 5 л. О привлечении дворян Д. А. Мансурского и Т. К. Ширинского к исполнению опекунских обязанностей над имением М. Крымтаева.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 1352, 3 л. О доставлении Евпаторийскому уездному суду сведений о дворянстве подсудимого Селима Гирея мурзы Мансурского.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 3398, 5 л. О доставлении Евпаторийскому уездному суду сведений о дворянстве рода Мансурских.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 3399, 4 л. О представлении дворянина Халиля мурзы Мансурского в чин коллежского регистратора.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 3731, 4 л. Об определении в штат канцелярии отставного канцелярского служащего Халиль мурзу Мансурского.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 3793, 75 л. О представлении служащих в Дворянском Собрании и его ведомстве лиц В. В. Омельченко, С. Г. Тайганского, К. Маслянникова, Г. Кочиони, Х. М. Мансурского, Д. М. Эдилерского к награждению чинами за выслугу лет.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 4064, 4 л. О несостоявшихся торгах по продаже имения мурз: Эмина, Халиля и Усеина Мансурских, описанного за неплатежи по земельной недоимке.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 4074, 4 л. Об лишней земле, показанной во владении Таная и Нарт мурз Мансурских по Евпаторийскому уезду.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 4184, 4 л. Об увольнении из канцелярии Евпаторийского уездного предводителя дворянства губернского секретаря Халиля мурзы Мансурского.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 4805, 54 л. О награждении предводителей дворянства: Феодосийского Султан-Крым Гирея, Евпаторийского – Казначеева, Мелитопольского Рыкова, Бердянского Браккера; заседателей опек – Перекопской Мансурского, Феодосийской Грамматикова, Евпаторийской Ермакова и секретаря Колодина орденами за выслугу лет.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 6009, 57 л. О внесении в дворянскую родословную книгу Халиля мурзы Мансурского.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 6554, 78 л. О внесении в дворянскую родословную книгу помещика Евпаторийского уезда Умера мурзы Мансурского.

Лашков Ф. Ф. Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве // **Труды VI археологического съезда в Одессе (1884).** Т. IV. Одесса, *1889*.

Смирнов В. Д. **Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века.** Санкт-Петербург, *1887*.

Я. В. Пилипчук

ДАШТ-І КИПЧАК НА ПЕРЕХРЕСТІ ТОРГОВИХ ШЛЯХІВ

Одним з важливих аспектів життя у середні віки була торгівля. Вздовж торгових шляхів розповсюджувались товари та інформація. За умови відсутності засобів масової інформації саме купці приносили інформацію про події в інших країнах. Проте, на жаль, цій проблемі було присвячено небагато робіт. Серед найвідоміших робіт, студії К. Кудряшова, Б. Кумекова та С. Ахінжанова [Кудряшов 1948; Кумеков 1971; Кумеков 1972; Ахинжанов 1989; Ахинжанов 1995]. В. Мінорський у коментарях до "Худуд ал-Алам" висловив своє бачення шляху в землі кімаків [Hudud al-Alam 1937]. Однак досі не було студії, яка б узагальнила інформацію про торгові шляхи в усьому Дашт-і Кипчак, а не тільки у східній чи західній його частині. Завданням цієї студії є дослідження історії торгівлі у Дашт-і Кипчак. При цьому увага буде приділена не стільки економічним, скільки історично-географічним аспектам.

Опанувавши степи Центральної Азії, кипчаки та кімаки майже відразу увійшли в контакт з осілим населенням регіону. Кочівники Дашт-і Кипчак активно торгували з населенням Хорезму та Мавераннахру. Перший опис торгових шляхів до кімаків та кипчаків зафіксований вже в Таміма б. Бахра. Інформатор арабського мандрівника вказував, що від Тараза сім фарсахів до двох поселень під назвою Кавакіб, а загальна відстань від цієї місцевості до володінь токуз-огузів – 80 днів. Ібн ал-Факіґ запозичив у Таміма б. Бахра свідчення про 80 днів шляху, проте від себе додав, що шлях до кімаків прямує ліворуч, тобто на північ. Кудама б. Джафар підтверджував свідчення Ібн ал-Факіґа, повідомляючи опис шляху від Шаша до кімаків. Він вказував, що пісок лежить між Таразом та Куланом, а за піском – пустеля, яка простягається аж до володінь кімаків. С. Ахінжанов ототожнював цей пісок з Мойинкумами, а Бетпак-Далу – з пустелею [Ахинжанов 1989, *98–101, 166–167*; Ахинжанов 1995, *172–173*]. Цей шлях збігається з більш пізнім Ханжолом ("Ханським шляхом"). Від Тараза (Джамбула) до кімаків проходив "Ханський шлях" – через середню течію річки Чу. Шлях перетинав Коктерек і через верхів'я Сари-Су проходив повз гору Джамбул, Кзилжартаси, Болатау. Від Сари-Су долиною річки Нури та надішимськими степами шлях ішов до пониззя Тоболу, Ішиму та Іртиша [Hudud al-Alam 1937, глава 18; Кумеков 1972, *52*; Ахинжанов 1989, *166–174*; Ахинжанов 1995, *174*].

Цікаві дані повідомляв Ібн Хурдадбеґ. За його інформацією, при описі шляху із Заміна до Фергани вказано на шлях до країни кімаків. Країна кімаків локалізована арабським географом у володіннях тогузгузів (токуз-огузів). Він зазначав, що від Верхнього Нушаджана до столиці токуз-огузів було три місяці шляху через родючі землі. Лівіше, тобто на схід та північний схід від токуз-огузів, мешкали кімаки. За інформацією Ібн Хурдадбеґа, володар кімаків у своїх шатрах наглядав за пасовиськами, а правитель токуз-огузів мешкав у великому місті та мав золоте шатро. Також арабський географ повідомляв, що напроти кімаків у 300 фарсахах розташований ас-Сін (Китай). У цих свідченнях знайшли відображення дані про країну кімаків далеко на сході. Країна токуз-огузів була охарактеризована як найбільша з тюркських країн. Вона межувала з ас-Сіном, ат-Туббатом та карлуками. Потім йшли володіння кімаків, гузів, чигилів,

тюргешів, азкішів, кипчаків (хіфшах) та киргизів. Населення Фараба охарактеризоване як мусульманське та карлуцьке. Свідчення про токуз-огузів, які наводив Ібн Хурдадбеґ, можуть бути датовані часом, ранішим за 840 р., тобто епохою, коли токуз-огузи ще не були переможені єнісейськими киргизами [Ибн Хордадбех 1986, глава 16].

Свідчення наративних джерел про країну кімаків суперечливі. Тамім б. Бахр згадував, що плем'я кімаків кочувало ліворуч від токуз-огузів [Ахинжанов 1989, *100–101*]. Ці свідчення повторив Ібн Хурдадбеґ. Проте він вказував, що країна токуз-огузів розташована у 81 дні шляху від Тараза. Ібн ал-Факіґ локалізовував володіння кімаків у 80 фарсахах від Тараза [Ибн Хордадбех 1986, глава 16; Ахинжанов 1989, *99, 165–166*; Ахинжанов 1995, *172–173*]. Свідчення про 80 днів шляху пізніше запозичив анонімний перський географ. Тільки він повідомляв, що між Намакією та Таразом 80 днів шляху для вершника. При цьому невідомо, чи перський географ мав на увазі Тараз, чи Фараб, оскільки вказано на місто T.rar, яке можна ототожнити з Отраром (Фарабом). У цьому тексті архаїчні свідчення Таміма б. Бахра та Ібн Хурдадбеґа поєднуються з більш новою інформацією. Так, перський географ повідомляв, що у країні кімаків протікають Атіль та Іртиш. На захід від Іртиша були локалізовані володіння кипчаків та північні незаселені землі. На схід від землі кімаків розташовані володіння киргизів. Сказано про спільні кочів'я огузів та кімаків. Зафіксовано поділ Кімацького каганату на одинадцять провінцій. Таким чином, анонімний перський географ знав реалії західноєвразійських степів X ст. Проте у його тексті достовірні сучасні йому дані поєднувалися зі свідченнями більш ранніх географів, які локалізовували кімаків у значно віддаленіших землях Внутрішньої Азії [Hudud al-Alam 1937, глава 18]. Ал-Ідрісі локалізовував кімаків у Східній Азії, зазначаючи, що далі на сході тільки "Море Мороку", а на півдні – токуз-огузи, що свідчить на користь маньчжурської локалізації прабатьківщини кімаків [Ахинжанов 1989, *101–102*].

За повідомленням Гардізі, шлях до володінь кімаків починався з Фараба (Отрара) і продовжувався в "новому поселенні", тобто Янгикенті [Гардизи 1973]. Проте С. Ахінжанов вважав такий шлях дивним. Дослідник припускав, що новим містом був не Янгикент, а Кедер. Це місто було розташоване в окрузі Фараб [Ахинжанов 1989, *153–154, 166–174*; Ахинжанов 1995, *174–175*]. Гардізі повідомляв, що від нового поселення шлях проходив через річку. Переправившись через неї, можна було дістатися пісків Уюкману, а звідти – до річки Сокук. Після переправи через неї починалися солончаки, перейшовши через них можна було дістатися гір Кендир-Таги. Від цих гір мандрівники діставалися річки Асус. А від Асусу шлях проходив до Іртиша, де починалася країна кімаків. За гіпотезою С. Ахінжанова, шлях до кімаків тотожний "Сари-суйському шляху", від Кедера шлях купців йшов до Саурана. Шлях брав свій початок у Отрарі. Далі він йшов через Сауран та Сигнак. Від Сигнака шлях ішов до перевалу Ак-Сумбе, звідти до нижньої течії Сари-Су. Піднімаючись вгору за течією Сари-Су, можна було дістатись до Каражала. Від Каражала по течії Кара-Кенгіру мандрівники потрапляли до гір Улутау. Шлях від Улутау підходив до Ішиму коло Жар-Кайнага, і далі можна було вийти до Іртиша. Щодо локалізації місцевостей, згаданих у Гардізі, то пустелю Уюкман С. Ахінжанов ототожнював з Мойинкумами. Річку Сокук казахський дослідник та Й. Маркварт ідентифікували із Сари-Су. Солончаками було пересохле русло річки Кара-Кенгір. Горами Кендир-Таги С. Ахінжанов вважав Улутау. Відповідно Асус – це Ішим. Ця річка протікала на відстані 200 км на північ від Улутау. Цей шлях можна було подолати за п'ять днів. За свідченнями Гардізі, Асус впадав у Каспійське море, що не відповідає дійсності. Поряд із Сари-суйським шляхом існували й інші караванні шляхи, але свідчення про них до нас не дійшли. За припущенням С. Ахінжанова, шляхів через Бетпак-Далу було шість [Ахинжанов 1995, *174–179*; див. також: Гардизи 1973].

В. Мінорський запропонував інший варіант шляху до кімаків. Він починався у Фарабі (Отрарі) і продовжувався до Янгикента. Від Янгикента, за припущенням дослідника, він ішов місцями на північ від Аральського моря. Першу річку, котру перетинали

мандрівники, дослідник ототожнював з Іргизом, а Савук (Сокук) – з Тургаєм. Вододіл Іргизу та Тургаю був прийнятий ним за Кендир-Таги. Звідти до Ішиму було два дні подорожі [Hudud al-Alam 1937, глава 18, коментарій; Ибн Хордадбех 1986, глава 16; Ахинжанов 1989, *153–154, 166–174*; Ахинжанов 1995, *174–175, 179–180*]. Підійшовши до Ішиму, далі купці прямували в бік Іртиша [Hudud al-Alam 1937, глава 18, коментарій].

Б. Кумеков та С. Ахінжанов реконструювали ще три шляхи до кімаків. За припущенням Б. Кумекова, один зі шляхів йшов від Тараза через землі карлуків Жетису до хребта Тарбагатай. Перейшовши Тарбагатай, можна була потрапити до Іртиша. За свідченнями ал-Ідрісі, шлях до кімаків ішов від ферганського Ахсікета через країну карлуків, від прикордонного міста карлуків Атракана і до озера Гаган. На озері Гаган у 10 днях переходу від Атракана були розташовані кімацькі міста. Б. Кумеков ототожнював озеро Гаган з Алакольською озерною котловиною. Поблизу Алаколя, за даними ал-Ідрісі, розташовувалось п'ять кімацьких міст. За третім маршрутом шлях починався з Турфанської оази, і через землі токуз-огузів можна було потрапити на північ і вийти до Алаколя. На шляху з країни токуз-огузів до кімаків були гори Дардан. Можливо, ці гори Б. Кумеков ототожнював з Джунгарським Алатау. На північ від гір Дардан розташовувалось озеро Гаган (Алаколь). На північ та схід від озера Гаган височіли гори Гіргір. Це були Тарбагатайські гори. Також горами Гіргір, окрім Тарбагатаю, могли бути названі Чингіз-Тау та Колбінський хребет. На північний схід від гір Гіргір протікала річка Гамаш. Б. Кумеков вважає можливим ототожнити цю річку з Іртишем. У долині цієї річки було розташовано одинадцять міст кімаків [Кумеков 1971; Ахинжанов 1995, *180*; Ахинжанов 1989, *163*; Кумеков 2006а, *468*].

За часів існування Кімацького каганату активно функціонував Іртиський меридіональний шлях. Напередодні цієї доби, за давньотюркських часів, населення потчеваської культури розселилося далеко на південь, до кордонів Омської області та Казахстану. Воно почало активно торгувати з тюрками. Одним із пунктів обміну було поселення Чермак I. Сибірське населення було включене в міжконтинентальну торгівлю через північне відгалуження Ханського шляху. Тюрки оселялися в лісостепах та степах Середнього Надіртишшя. З кімаками ототожнюють могильники Алексєєвка I, Ірча I, Романтєєво, Соляне та на території Омська [Матвеев 2007, *97*]. Маршрут Іртиського меридіонального шляху з півночі на південь по території Росії був таким: Кіпи III – Новоягодне – Мурлінські кургани – Алексєєвка I – Ірча – Омськ – Романтєєвка – Соляне – Чермак I. Далі шлях проходив уздовж Іртиша. Такий маршрут існував за давньотюркської та кімацької доби [Матвеев 2007, *101–102*]. За пізньої кімацької та кипчацької доби шлях мав такий вигляд: Мала Біча – Новонікольське – Усть-Ішим – Кіп-Кіпо-Кулари III – Новоягодне – Аргаїз – Єкатерининське III – Окунєво V – Батаково 18 – Строкарасук 22 – Батаково 20 – Омськ – Іртиш [Матвеев 2007, *102*]. Активно Іртиський меридіональний шлях діяв за кімацької доби. Це було зумовлено тим, що імперська конфедерація кімаків могла забезпечити безпеку торгівлі та більший обсяг обміну товарів. Наступний бурхливий етап розквіту цього торгового шляху датований часом існування Золотої Орди та Сибірського ханства. Тільки стабільна влада могла забезпечити безпеку торгових шляхів. Тюркських торговців цікавили передусім сибірські хутра. Угорських та самодійських володарів приваблювали срібні вироби, які вони використовували в шаманських обрядах [Матвеев 2007, *96–98*]. Ще одним предметом їхньої зацікавленості була зброя.

Шляхи в землі кімаків стали відомі завдяки мандрам мусульманських купців з Мавераннахру до Центральної та Внутрішньої Азії. Торгівлею з сибірськими уграми, очевидно, займалися інші купці, не мусульмани. Можливо, в землях кімаків, подібно епосі Західного Тюркютського каганату, розташовувались поселення согдійців, котрі й тримали у своїх руках торгівлю держави. Вони й мали торгувати з мусульманськими торговцями, які розгорнули активну торговельну діяльність. Принаймні в IX–X ст., за часів існування Кімацького каганату та імперії Тан у Китаї, через степи Центральної Азії

проходив "Великий Шовковий шлях". Час кипчацького домінування в XI – першій половині XIII ст. був часом нестабільності, і "Великий Шовковий шлях" тоді не проходив через Дашт-і-Кипчак і тільки за часів існування Монгольської імперії та Улусу Джучі він знову пролягав через цей регіон [Hudud al-Alam 1937, глава 18; Ибн Хордадбех 1986, глава 16; Кумеков 1971; Кумеков 1972, *52*; Ахинжанов 1989, *98–102, 153–154, 163, 165–174*; Ахинжанов 1995, *172–180*; Кумеков 2006а, *468*; Матвеев 2007, *96–102*].

Розвиненими були й інші напрямки торгівлі. Місто Саксін на Волзі було одним із ключових пунктів кипчацької торгівлі. Купці проходили через переволоку між Доном та Волгою і, спускаючись вниз по Волзі, входили в землю Саксін [Рубрук 1957, *185*; Гарнати 1971]. Нижнє Поволжя відоме в арабських та перських історичних хроніках саме під такою назвою [Федоров-Давыдов 1969, *253–261*]. Російський дослідник Д. Васильєв стверджує, що культура саксінів формувалась на основі огузької та булгарської культур [Васильев 2006, *22–28*]. Якщо купець бажав потрапити до Центральної Азії, він мав повторити шлях булгарських купців на Мангишлак – чи морем, чи через річки Узень, Ембу – й далі прямувати у зворотному щодо подорожі Ібн Фадлана напрямі [Ибн Фадлан 1939]. Так можна було дістатися Гурганджа. Іншим шляхом можна було морем потрапити через Дербент до Ширвана. Можна пройти цей шлях і суходолом. Це свого часу зробив Вільгельм Рубрук, який, повертаючись до Європи, пройшов через Хорасан, Азербайджан та Ширван і вийшов до Дербента, а звідти увійшов у землі лакзів. Вийшовши до Тереку, він мав триматися узбережжя Каспійського моря і через напівпустелі Надкаспію вийти у Нижнє Поволжя поблизу Сумеркента. У цьому місті розташовувались факторії мусульманських та аланських купців. Аланські купці не були місцевими, а прибули до міста з Подоння та Північного Кавказу, оскільки Вільгельм Рубрук не називав їх сарацинами [Рубрук 1957, *185*]. Міста Саксіну зосереджувалися в районі волзької дельти. Д. Васильєв вказує, що Сумеркент – це не Самосдєльське городище, його можна зіставити з городищем Мошаїк. Рубрук дістався цього міста, перетнувши річки Бузак, Картубу, Болду. Далі його шлях проходив через Волгу та Козачий Ерік [Васильев 2011, *68–69*]. Дослідник висловив припущення, що питання ідентифікації Сумеркента з якимось певним городищем залишається відкритим [Васильев 2011, *69–70*]. Від Саксіну, своєю чергою, можна було потрапити до Волзької Булгарії, піднімаючись проти течії Волги. Цей маршрут був подоланий Абу Хамідом ал-Гарнаті [Гарнати 1971].

Варто зауважити, що відомості про торгівлю між Руссю та кипчаками знайшли відображення у свідченнях Ал-Ідрісі. Там не вказані конкретні торгові шляхи, однак повідомлено про міста та відстані між ними. На середньовічних мапах місто Куманія розміщувалось у гирлі річки Молочної [Фоменко 2007, *254,* этнолингвистическая карта]. Проте ал-Ідрісі вказував на існування двох міст під назвою Куманія – Білої та Чорної, зокрема зазначав, що "Чорна" і "Біла Куманія" розташовані неподалік одна від одної [Коновалова 2006, *118–119*]. "Чорну Куманію" ал-Ідрісі не можна зіставляти з "Чорною Куманією" Сімона де Кези (Шимона Кезаї), оскільки в арабського географа ця назва позначала місто, а в угорського хроніста – країну [Vasary 2005, *139*; Коновалова 2006, *118*].

"Чорну Куманію" від Кіра (Фіра) відділяли гори, які можна зіставити з Донецьким кряжем. Ал-Ідрісі вказував, що "Чорна Куманія" називалась так за кольором річкової води – чорним. У зв'язку з цим необхідно згадати, що корінь "кел-кал" означав чорний колір [Бубенок 2004*, 25*; Коновалова 2006*, 118*]. Сама назва річки Калки була пов'язана з аланами. Місцевість, де була розташована "Чорна Куманія", безсумнівно, могла бути поблизу літописної Калки. Осілими мешканцями цих територій були донські аси, які перебували там з хозарських часів. На відстані 50 миль від "Чорної Куманії" розташовувалась Матлука, вона ж "Біла Куманія" [Коновалова 2006*, 119*]. На італійських мапах це поселення зазначено як Куманія, а ал-Ідрісі мав його знати як "Білу Куманію" [Коновалова 2006*, 118*].

Поблизу "Білої Куманії" розташовувалися міста Фіра, Нарус, Нуші та Кінійув. Нуші був розташований на відстані 50 миль на північ від "Білої Куманії", і його населення займалося землеробством [Коновалова 2006, *119*]. Це ясно вказує на те, що вищеназвані міста були розташовані на території Русі. Ці дані збігаються зі свідченнями ал-Ідрісі про те, що місто Салав лежить на захід від них на відстані 100 миль [Коновалова 2006, *119*]. Поряд із Салавом згадувалося місто Кукійана, яке було столицею русів [Коновалова 2006, *119*]. В. Бейліс ототожнював Нуші із сучасною Носівкою на Чернігівщині, яка була відома як місто Носів [Бейліс 1996, *90–91, 92 пос. т*]. Кінійув – це, можливо, Канів, оскільки місто Київ – це не Кінійув, а Кукійана [Коновалова 2006, *119*]. Нарус, за припущенням В. Бейліса, – це місто Баруч, а Фіра – Вир [Бейліс 1996, *90–92*].

Від Сіверського Дінця та Дону шлях повертав на південь, так що, прямуючи до Тмутаракані, купці мали йти вододілом річок Кагальника, Єї, Бельсуга. Поблизу Матархи автор "Слова о полку Ігоревім" зафіксував присутність кам'яної скульптури – "Тмутараканського болвана" [Пріцак 2008, *126*].

Грецький шлях ("шлях з варяг у греки") йшов по Дніпру через Канів. Форпост київських князів – Олешшя було занадто далеко від них, щоб подорожні могли сподіватися на безпечний шлях. Вимога купців забезпечити вільний прохід суден була звернута до князів [Ипатьевская… 1962, *526–527*]. Залозний шлях віддалявся від Києва нижче Канева. Виходячи з Києва, він проходив через Переяслав, Лукомль, Хорол та Лтаву і йшов аж до Коломацького шляху, який, своєю чергою, вів до Муравського шляху. Далі шлях проходив через вододіл Дніпра та Сіверського Дінця до верхів'їв Кальміусу, а відтак – до гирла Дону і простягався до Тмутаракані [Кудряшов 1948, *108–109*].

Ескалація конфліктів Русі з кипчаками могла бути викликана перекриттям кипчакам доступу на руські ринки або простою несплатою данини. Подібно китайцям та давнім римлянам руси могли блокувати торгівлю, щоб позбавити кочівників необхідних їм товарів.

Поряд із Грецьким шляхом сучасники під 1170 р. згадували й Солоний шлях. Починався він від Києва і йшов до гирла Псла. Потім проходив Дніпром до Микитиного Рогу. На південь він прямував уздовж лівого берега Дніпра до Каховки (Кизикерменської переправи), звідки через степи і Чорну долину можна було дістатися до Сивашу [Кудряшов 1948, *103–107*].

Щодо кримського продовження торгових шляхів від Сивашу, то вони проходили степами в напрямку Кирк-Ора чи Херсонеса. До Херсона приходили торгувати худобою та рабами печеніги, а після них – огузи та кипчаки [Константин Багрянородный 1991, главы 6–7]. Повертаючи в напрямку Кирк-Ора, подорожній мав перетнути Кримські гори, виходив до узбережжя та міст Ялти, Партеніта і Гурзуфа, згаданих в ал-Ідрісі. Місцевість поблизу Старого Криму мала бути населена ще до монголів, оскільки Рашид ад-Дін згадував про якусь Таткару [Арсланова 2002, *175*]. Звідти вже було недалеко до Судака [Коновалова 2006, *127–128*]. По Грецькому, Солоному та Залозному шляхах до причорноморських міст, населених грекомовним населенням, подорожували руські купці. Одними з головних центрів торгівлі цих купців були Київ та Константинополь. Важливими торговельними центрами були також Херсон, Судак, Матарха [Ипатьевская… 1962, *526–527*; Кудряшов 1948, *103–109*].

Окрім того, мав існувати якийсь шлях, який сполучав магістраль Булгар – Київ із Залозним шляхом. Для того щоб дістатися ставки кипчаків – Тора, мандрівники мали перейти вододіл Сури та Хопра, а потім йти за течією Хопра до його злиття з Доном. Пливучи вздовж Дону, мандрівники мали досягти району переволоки з Дону на Волгу, де шлях мав два розгалуження [Кудряшов 1948, *157–159*]. По першому з них можна було пливти до гирла Сіверського Дінця. Увійшовши до гирла, можна дістатися до впадіння річки Великої Кам'янки в Сіверський Донець. Звідти вододілом Великої Кам'янки та Міусу – до Тора.

Від Вічіни та Облучіци торговий шлях із Візантії до степів йшов через Стару Кілію до Чорного моря. Там він з'єднувався з торговими шляхами, описаними ал-Ідрісі. Від

Акліби, яку можна ототожнити зі Старою Кілією, можна було протягом одного дня дістатися гирла Дністра [Коновалова 1991, *40–43*]. На відстані 50 миль на схід від гирла було місто Кувла (місто на Бузі), а ще за 50 миль – місто Муліса (в районі Таванської переправи). Місто Муліса було розташоване в гирлі Дніпра і в одній милі від Уліскі. Уліскі ал-Ідрісі можна зіставити з літописним Олешшям у гирлі Дніпра [Константин Багрянородный 1991, глава 38; Коновалова 2006, *115*].

Від Уліски, тобто Олешшя, був один день шляху морем до Карсуна, тобто Херсонеса. Шлях від Карсуна до Джаліта (Ялти) налічував тридцять миль, від Джаліта до Гурзубі (Гурзуфа) – дванадцять миль, від Гурзубі до Бартаніті (Партеніта) – десять миль, від Бартаніті до Лабада – вісім миль, від Лабада до Шалусти – десять миль. Джаліта була названа містом кипчаків. Проте це місто було таким самим кипчацьким, як і Судак, тобто правило місцем торгівлі кипчаків, а не належало їм [Тизенгаузен 1884, *26*; Коновалова 2006, *115*]. Через Херсон ромеї підтримували зв'язок зі степом і наймали на службу кочівників [Константин Багрянородный 1991, главы 6–7]. В Абу-л-Фіди місто Херсон було відоме як Шари-Керман, тобто "Жовте Місто" [Бубенок 2004, *201*]. Купці міста могли дозволити собі найняти аланів, які мешкали в кількох десятках миль від міста (орієнтовно в Кирк-Орі) [Епископа Феодора... 1898]. На півдні Криму кипчацькі поселення межували з містами, населеними ромеями. Попри свідчення ал-Ідрісі та Ібн ал-Асіра про те, що Ялта та Судак – кипчацькі міста, цілком обґрунтованою є теза про те, що ці міста просто платили данину кипчакам. Кипчаками були зайняті кримські степи, але не гори [Расовский 1938, *161–162*]. Роль буфера між володіннями Візантійської, а потім і Трапезундської імперій і кипчаками відігравала провінція Дорі, відома ще як Готія [Пиоро 1990, *59–70*]. Традиційними товарами, які могли запропонувати кипчаки покупцям-ромеям, були невільники-раби, продукти скотарства та продукти землеробства, вироблені залежним від кипчаків населенням. Від Шалуста до Султатіййі було двадцять морських миль. Султаттійу з повним правом можемо ототожнити з містом Судаком [Коновалова 2006, *115*]. Судак був названий Ібн ал-Асіром містом кипчаків [Тизенгаузен 1884, *26*]. Подібно Херсонесу в печенігів, Судак у кипчаків міг бути головним торговельним портом [Бубенок 2004, *195*]. Олешшя було ключовим пунктом на шляху з Києва до Херсона. Кипчаки були кровно зацікавлені в існуванні цього шляху.

Поряд з Матархою ал-Ідрісі згадував місто Русійу, мешканці якого воювали з населенням Матархи. Назва Русійа – у арабському джерелі, мала походити від грецького найменування Керчі. Матарха було важливим містом, де видобувалася нафта для "грецького вогню" і "шерешиpів" Кончака. Місто розташовувалось на річці Сакір, яку можна ототожнити з річкою Кубанню [Коновалова 2006, *115–116, 119, 221–224, пос. 24*; Пріцак 2008, *91–99*].

Країна ал-Ланійа і її перше місто Ашкісійа були розташовані в 150 милях від річки Русійі. Остання позначала Керченську протоку, однак ал-Ідрісі вважав її річкою, яка бере початок з вершини гори ал-Кабк у горах Кукайа. Від Ашкісійі до міста Ашкали було двадцять миль. Це місто розташовувалось на березі моря, на відстані двадцяти миль від міста Астабрійа. Від Астабрійі на відстані двадцяти миль було місто ал-Ланійа. Ймовірно, це й були міста на березі Азовського моря, зафіксовані археологічними дослідженнями на південь від Дону. Окрім аланських міст, згадувалося місто Хозарійа. Його логічно ототожнити із Саркелом на Дону [Коновалова 2006, *118*].

Дорожник, згаданий в ал-Ідрісі, мав бути записаний зі слів арабських та ромейських торговців. До XIII ст. першість у торгівлі з Руссю та кочівниками належала торгівцям з Візантії. Вони торгували престижними товарами. По їхніх слідах у Східну Європу в пошуках рабів та коней мали прибувати мусульманські торгівці з Румського султанату та Близького Сходу. Ал-Ідрісі описав шлях з Угорщини до Києва і від Києва до Булгара. За дорученням угорського короля ал-Гарнаті мав вербувати до угорського війська тюркських воїнів. В Угорщині мешкали іудейська та мусульманська общини, в руках яких і мала перебувати східна торгівля Угорського королівства. Дашт-і Кипчак як країна

кедарів була відома й Рабі Петах'ї з Регенсбурга. Єврейські купці із Західної Європи мали бути також присутні в Дашт-і Кипчак [Гарнати 1971; Моця, Халиков 1997; Berend 2001, *60–68*; Петахья 2004; Коновалова 2006, *115–128*].

Коротко окреслимо, якими саме товарами торгували через ці торгові магістралі. У похованнях кочівників знайдені амфори, що могли потрапити до степів внаслідок торгівлі з візантійськими містами Криму. Вони належали багатим кочівникам-воїнам [Евглевский, Потемкина 2000а, *221*]. Також у похованнях воїнів знайдені одноручні горщики. Глечики ж зустрічались у похованнях різних соціальних категорій населення. Кераміка надходила до степів із Русі та Візантійської імперії [Евглевский, Потемкина 2000б, *221–223*]. Кипчаки активно торгували з надчорноморськими містами. Під їхні мури вони приводили свою худобу та полонених. Особливо тісними були зв'язки з Матархою, Судаком та Херсоном. Щодо цього кипчаки нагадували печенігів, які також активно взаємодіяли з надчорноморськими візантійськими містами. Судак, Матарха та Херсон були для кочівників вікном до Візантії, звідки вони отримували ювелірні вироби, коштовні тканини. Не випадково саме в Криму була складена перша частина "Кодекс Куманікус". Вона була складена купцями для купців. Там були вказані латинські, перські та тюркські терміни для слів *базар, торгівля, продавець, сплата, борг, купець, ціна, монета, чорнило, папір* та інших, що стосувалися комерції. Були особливі терміни для прянощів, парфумів, коштовностей та рабів. Окрім того, використовувались терміни, які позначали майновий статус кочівника – *знатний, щедрий* [Плетнева 1990, *120–121*]. Значні прибутки приносила работоргівля. Кипчаки під час своїх набігів та походів захоплювали у полон мешканців сусідніх держав. Галицько-волинський літописець повідомляв, що кипчаки під час походів забирали до рабства селян-чоловіків з жінками та дітьми [Ипатьевская... 1962, *265*]. Траса работоргівлі починалась у степах і виходила до кримських міст, а звідти, перетинаючи Чорне море, доходила до Синопа. Крим у свідомості багатьох поколінь кочівників пов'язувався з рабством. Із Синопа раби мали потрапляти до Сіваса, де знаходився один із ринків [Кайрат Саки].

З кримських міст кипчаки отримували коштовні речі та тканини, вина та ремісничі вироби. З Русі привозили шиферні прясельця, гончарні вироби, шоломи. З Мордовії до степів надходили сюльгами. З країн Близького Сходу через Судак, Дербент та Саксін кипчаки могли отримати коштовні тканини, прикраси та зброю з арабськими надписами. Монети в кочівницьких похованнях зустрічались рідко, тож ми не можемо говорити про те, що грошові відносини були широко розповсюджені в Дашт-і Кипчак. Торгівля у степу часто відбувалась у вигляді обміну великих партій речей. Кипчаки обмінювали продукти скотарства та худобу на потрібні їм вироби землеробів. Щодо цього вони були схожі на попередніх кочівників східноєвропейських степів. Оповідаючи про товари, котрі можна було придбати в Судаку, Ібн ал-Асір у першу чергу називав невільників, потім згадував буртаські хутра, білок та бобрів. Кипчаки обмінювали хутро соболя на сіль. До Мавераннахру кочівники постачали м'ясо тварин, овець, биків та коней, а звідти отримувати виноград, родзинки, ласощі, ковдри-мульхам, парчу, одяг, рибу. До причорноморських міст Криму прибували мандрівники з країн ісламу. Ібн Бібі згадував про торгівця з Румського султанату, котрий був пограбований поблизу Хозарської переправи, тобто Керченської протоки. Буртаські хутра до Криму мали постачати купці з Волзької Болгарії. Торгувати зі східними кипчаками мали іраномовні мусульманські купці з Мавераннахру. Також у кримських містах мали бути присутні работоргівці з Близького Сходу. Присутність мусульманських купців у західній частині Дашт-і Кипчак зафіксував галицько-волинський літописець, згадуючи про мусульманина, який продав кипчакам тір-і чарх (шерешири) для облоги міст Русі [Тизенгаузен 1884, *26*; Якубовский 1927, *53–76*; Ипатьевская… 1962, *634–635*; Федоров-Давыдов 1966, *212–217*; Ахинжанов 1995, *262–264*; Пріцак 2008, *91–98*; Кайрат Саки].

Отже, ми прийшли до таких висновків: 1) через Дашт-і Кипчак проходили великі торгові магістралі, а кипчаки брали активну участь у міжнародній торгівлі як посередники

та постачальники товарів. Вони практично пронизували всю його територію. Кипчаки прагнули накинути свій протекторат. При цьому у Східній Європі в ролі головних купців виступали алани та бродники, які користувались дружнім ставленням кипчацьких харизматичних кланів. Кипчаки стягували данину з купців на важливих торгових магістралях, що й стало причиною війн навколо Судака та Саксіна; 2) найзначнішими торговими магістралями у Східній Європі були шлях "з варяг у греки" та Залозний шлях. У Центральній Азії це були Ханський та Сари-Суйський шляхи; 3) більшість міст, які ал-Ідрісі відносив до кипчацьких, насправді кипчацькими не були. Це, головним чином, міста Русі та Криму. Шаруканя, Сугрова, Балина ал-Ідрісі не зафіксував. Він був поінформований здебільшого про міста на узбережжі Чорного моря та поселення на кордоні Русі; 4) у єдину мережу торгові магістралі були з'єднані вже за епохи монгольського домінування, коли мандрівники дістали можливість безпечно здійснювати трансконтинентальні подорожі.

ЛІТЕРАТУРА

Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // **Исторический архив. Т. III.** Москва, *1940*.

Арсланова А. А. **Остались книги от времён былых…** Казань, *2002*.

Ахинжанов С. М. **Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.** Алма-Ата, *1989*.

Ахинжанов С. М. **Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.** Алматы, *1995*.

Байпаков К. М. **Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья.** Алма-Ата, *1986*.

Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. **Древние города Казахстана.** Алма-Ата, *1971*.

Бейліс В. Країна ал-Куманія у "Географічному творі" ал-Ідрісі та Половецька земля Іпатіївського літопису // **Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.** Львів – Київ – Нью-Йорк, *1996*.

Белорыбкин Г. Н. Монголы в землях обулгаризованных буртасов // **Волжская Булгария и монгольское нашествие.** Казань, *1988*.

Бубенок О. Б. "И города поима Половецкие, Галин, Чешуев, Сугров..." // **Східний світ,** *2009*, № 1.

Васильев Д. В. Местоположение и население города Саксин // **"Великие реки и мировые цивилизации". Материалы Международной научной конференции 7–9 сентября 2006 г. К 450-летию со дня основания Астрахани.** Астрахань, *2006*.

Васильев Д. В. О пути Гильома Рубрука через дельту Волги и о населенных пунктах, которые он посетил // **Золотоордынское наследие.** Вып. 2. Материалы второй Международной научной конференции "Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды", посвященной памяти М. А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. Казань, *2011*.

Гаглойти Ю. С. **Аланы и вопросы этногенеза осетин.** Тбилиси, *1966*.

Гардизи 1973. – Извлечение из сочинения Гардизи "Зайн ал-ахбар". Приложение к "Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг." // Академик В. В. Бартольд. **Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению.** Москва, *1973* // http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frametext_1.htm

Гарнати 1971. – **Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.)** / Публикация О. Г. Большакова и А. Л. Монгайта. Москва, *1971*.

Джиованни де Плано Карпини. **История монгалов.** *Вильгельм де Рубрук.* **Путешествие в Восточные страны /** Пер. с лат. А. И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч Н. П. Шастиной. Москва, *1957*.

Евглевский А. В., Потемкина Т. М. Кресала в позднекочевнических погребениях // **Степи Европы в эпоху Средневековья.** Т. 1. Сборник научных трудов. Донецк, *2000а*.

Евглевский А. В., Потемкина Т. М. О некоторых видах гончарной керамики у восточноевропейских номадов Развитого Средневековья // **Степи Европы в эпоху Средневековья.** Т. 1. Сборник научных трудов. Донецк, *2000б*.

Епископа Феодора "Аланское послание" / Пер. Ю. А. Кулаковского // http://www.alanica.ru/library/Feod/text.htm

Ибн Хурдадбех. **Книга путей и стран** / Пер. В. М. Великановой. Баку, *1986* // http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabeh/frametext2.htm

Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // **Полное собрание русских летописей.** Т. 2. Москва, *1962*.

История и восхваление венценосцев / Пер. и ред. К. С. Кекелидзе. Тбилиси, *1954* // http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext1.htm

Кайрат Саки. **Юрта на пирамиде, или О Байбарсе со слов средневековых летописцев** // http://www.kyrgyz.ru/?page=50

Кляшторный С. Г. **История Центральной Азии и памятники рунического письма.** Санкт-Петербург, *2003*.

Коновалова И. Г. **Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий.** Москва, *2006*.

Коновалова И. Г. **Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.: текст, перевод, комментарий.** Москва, *2009*.

Константин Багрянородный. **Об управлении империей** / Пер. под. ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Москва, *1991* // http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412

Кудряшов К. В. **Половецкая Степь.** Москва, *1948*.

Кумеков Б. Е. Страна кимаков по карте ал-Идриси // **Страны и народы Востока.** Т. X. Москва, *1971* // http://kronk.narod.ru/library/kumekov-be-1971.htm

Кумеков Б. Е. **Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам.** Алма-Ата, *1972*.

Кумеков Б. Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // **История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь.** Казань, *2006*.

Моця А. П., Халиков А. Х. **Болгар – Киев. Пути, связи, судьбы.** Киев, *1997*.

Осіпян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // **Київська старовина,** *2005*, № 1–2.

Петахья 2004. – Кругосветное путешествие Петахьи Регенсбургского // **Три еврейских путешественника** / Пер. и прим. П. В. Марголина. Москва, *2004* // http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083

Пиоро И. С. **Крымская Готия. Очерки этнической истории Крыма в позднеримский период и Раннее Средневековье.** Киев, *1990*.

Пріцак О. **Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім".** Київ, *2008*.

Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А. П. Ковалевского]. Под редакцией И. Ю. Крачковского. Москва – Ленинград, *1939* // http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm

Расовский Д. А. Пределы "поля половецкаго" // **Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова. Сборник статей в честь А. А. Васильева.** Вып. 10. Прага, *1938*.

Тизенгаузен В. Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских.** Санкт-Петербург, *1884*.

Федоров-Давыдов Г. А. Город и область Саксин в XII–XIV вв. // **Древности Восточной Европы.** Москва, *1969*.

Фоменко И. К. **Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII–XVII в.** Москва, *2007*.

Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей) // **Византийский Временник.** Т. XXV. Москва, *1927* // http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Bibi/frametext3.htm

Berend N. **At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and "pagans" in medieval Hungary, c. 1000 – c. 1300.** Cambridge UK, *2001*.

Hudud al-Alam. **The Regions of the World. A Persian Geography 372 A H. 982 A. D. /** Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V. V. Barthold. London, *1937* // http://odnapl1yazyk.narod.ru/hududalal.htm

М. Соегов

ТУРКМЕНСКИЙ ПОЛК, РАСФОРМИРОВАННЫЙ В 1917 ГОДУ В КИЕВЕ (В связи со столетием начала Первой мировой войны)

Посвящается светлой памяти Овеза Гундогдыева

Предисловие

В 2014 году исполняется 100 лет со дня начала Первой мировой войны, которая действительно была социальной катастрофой мирового масштаба, начатой по вине "великих" держав и вовлекшей также так называемые "малые народы". Ниже мы попытались на примере истории одного полка и трагических судеб отдельных лиц, а также проявленного массового народного героизма показать антигуманную сущность всех войн, больших и малых, несмотря на то, какими убедительными доводами хотят их оправдать[1].

Краткая история формирования полка

Туркменская конная милиция, учрежденная еще 24 февраля 1885 года с местом дислокации в селе Кёши под Ашхабадом, 7 ноября 1892 года была преобразована в Туркменский конно-иррегулярный дивизион, который с 30 января 1911 года стал называться просто Туркменским конным дивизионом. На основе данного дивизиона 29 июля 1914 г. на средства местного населения и был сформирован Туркменский кавалерийский полк (рис. 1), который в дальнейшем воевал в составе Кавказской туземной конной дивизии ("Дикая дивизия"), сформированной 23 августа 1914 г. в связи с началом Первой мировой войны и состоящей в основном из добровольцев-мусульман – представителей народов Северного и Южного Кавказа, а также Закавказья: абхазцев, адыгейцев, балкарцев, дагестанцев, кабардинцев, карачаевцев, татар (т. е. азербайджанцев) и чеченцев [см.: Ибрагимбейли 1970; Санакоев 1975; Опрышко 1999; Мальсагов 2001; Батчаев 2005].

Рис. 1. Штандартный эскадрон Туркменского (Текинского) кавалерийского полка

[1] По материалам данной статьи ранее были выполнены две другие работы автора [см.: Соегов 2011, *96–117*; Соегов 2012, *259–266*].

Туркмены, как и все местные жители Средней Азии и Кавказа, по законодательству Российской империи не подлежали призыву на военную службу. Поэтому Туркменский кавалерийский полк был добровольческим и полностью содержался за счет пожертвований туркменского населения Закаспийской области Туркестанского генерал-губернаторства (края). Поскольку Туркменский кавалерийский полк состоял в основном из представителей туркменского племени теке, проживающего в Ахале и Мерве (нынешние Ахалский и Марыйский велаяты Туркменистана), 31 марта 1916 г. он был переименован в Текинский кавалерийский полк, хотя адъютант генерала Л. Г. Корнилова (рис. 2), в составе армии которого в последующем находилась Кавказская туземная конная дивизия, Бекназар (Резак-бек, Надзар-бек) Хан Хаджиев (Байдаран-Хаджиев) был представителем туркменского племени йомуд, населявшего нынешний Дашогузский велаят. Генерал своего адъютанта всегда называл просто Ханом. В Текинском кавалерийском полку наряду с туркменами-теке служили также добровольцы из нынешнего Лебапского велаята (бывшая Чарджоуская область). Таким образом, полк был как бы первым в начале XX века “общетуркменским” боевым соединением.

Рис. 2. Генерал Лавр Георгиевич Корнилов (18.08.1870 – 31.03.1918)

Из древней истории двух пород лошадей Кавказской дивизии

В древности и раннем Средневековье аланские кони имели такую же мировую славу, которую имеют в настоящее время представители ахалтекинской и карачаевской породы лошадей. По нашему мнению, это не простое совпадение, а тесно связано с историческим родством данных лошадей между собой и тех, кто их выращивал, ибо древние аланы являются прямыми предками современных карачаевцев и балкарцев, а также некоторой части туркмен (туркмены-оламы).

Ученые отождествляют аланов с более древними массагетами. Из работ историка IV века Аммиана Марцеллина явствует, что аланы – это в прошлом массагеты. Акад. А. А. Росляков в своей работе “Происхождение туркменского народа” указывает, что в древности туркменские племена заимствовали у алан традицию искусственной деформации черепа своих грудных детей, а также многие предметы конской сбруи.

О достоинствах аланских лошадей было известно на Западе уже в начале II века н. э. Птолемей, Дионисий, Лукиан, Адриан и другие авторы свидетельствуют, что аланы в Европе показали себя искусными наездниками, их правители имели превосходную конницу. Военная доблесть аланских конников и их мастерство в применении копья и лука упоминаются как обычная вещь в их повседневной жизни. Сам Цезарь гордился, что имеет коня аланской породы под кличкой Борисфен.

Будучи кочевым народом, аланы своими конными отрядами составляли военную элиту как войск Аттилы (400–453), так и армии Римской империи. Исследователи отмечают, что аланы, по существу, были как воины бесполезны без своих коней, ибо они

были маневренным войском. Поэтому в тактическом репертуаре аланской конницы присутствовало ложное отступление. Аланы были находчивыми и ловкими при его боевом применении. Здесь для сравнения уместно привести следующие слова туркменского эпического героя Гёроглы, знаменитого вместе со своим боевым конем Гыратом: “Свое отступление не заменю твоему наступлению”.

Хотелось бы констатировать, что география развертываемых исторических событий с участием древних алан вполне допускает возможность генетической связи их боевых коней с ахалтекинской и карачаевской породой современных лошадей. Данное предположение нуждается в проверке в будущем на генетическом уровне (ДНК) с использованием костных остатков массагетских и аланских коней, выявленных при археологических раскопках в Туркменистане, на Северном Кавказе и в Украине, а также в странах Западной Европы [см. еще: Соегов 2010, *133–142*].

Участие полка в боевых действиях и его знаменитые командиры

Туркменский полк в составе Кавказской туземной конной дивизии участвует в боях на Юго-Западных фронтах (Австрийском и Германском). Известный русский писатель и публицист, представитель первой волны белой эмиграции Николай Николаевич Брешко-Брешковский (1874–1943) в главе “Всадники из глубины Азии” своего романа “Дикая дивизия”, изданного в Москве в 1991 году, в частности, пишет: “Русская, так называемая регулярная, конница всегда стояла на большой высоте. Но в то же время необъятная империя обладала еще и прирожденной конницей, единственной в мире по числу всадников, по боевым качествам своим. Это – двенадцать казачьих войск, горские народы Северного Кавказа и степные наездники Туркестана. Ни горцы, ни среднеазиатские народы не отбывали воинской повинности, но при любви тех и других к оружию и к лошади, любви пламенной, привитой с самого раннего детства, при восточном тяготении к чинам, отличиям, повышениям и наградам путем добровольческого комплектования можно было создать несколько чудесных кавалерийских дивизий из мусульман Кавказа и Туркестана... Еще только двигалась она (Кавказская туземная конная дивизия. – *М. С.*) на запад эшелон за эшелоном, а уже далеко впереди этих эшелонов неслась легенда. Неслась через проволочные заграждения и окопы. Неслась по венгерской равнине к Будапешту и Вене. В нарядных кофейнях этих обеих столиц говорили, что на русском фронте появилась страшная конница откуда-то из глубины Азии” [см.: Брешко-Брешковский 1991].

Эти слова писателя соответствовали действительности. Из числа командиров Текинского полка вышли знатные туркмены. Один из его командиров, Ораз Хан (1871, Бёрме – 1929, Белград), в дальнейшем белоэмигрант, будучи сыном Дыкма (Тыкма) Сердара, организатора и командира героической обороны Гёкдепинской крепости (Геок-тепе) в 1879 и 1881 гг., славился среди простого народа как “полковник Ораз Сердар”, хотя в 1918 г. впервые среди туркмен приказом главнокомандующего войск Юга России генерала А. И. Деникина ему было присвоено высокое военное звание генерал-майора. Туркменский генерал Ораз Сердар 19 ноября 1918 г. в Байрамалы (где раньше находилось имение русского царя Николая II), встретив английского генерала сэра Уилфреда Маллесона (Major-General Sir Wilfred Malleson, 1866–1946), вел с ним переговоры и от имени эмира-монарха вручил ему высокий орден Бухарского государства-эмирата [см.: Түркмен Совет Энциклопедиясы 1984, *327*].

До своей эмиграции за рубеж Ораз Хан (Сердар) возглавил первое национальное туркменское правительство (Мусульманский комитет), созданное осенью 1918 г. в Бюзмейине (Безмеин, ныне Абадан) и просуществовавшее всего три месяца. У этого правительства были свои официальные периодические издания. Например, одним из его органов была газета “Daň ýyldyzy” (“Утренняя звезда”), на старицах которой печатались материалы по туркменской истории и литературе. Еще в 1922 г. тогдашний молодой

литератор из Бюзмейина, а в будущем известный туркменский писатель-романист Ата Говшудов (Каушутов, 1903–1953) создал пьесу под названием “Ораз Сердар” (другое название – “Закаспийский фронт”), которая ставилась на сценах вновь открываемых туркменских театров.

Заметной фигурой в Текинском полку был уроженец села Ызгант, выпускник Оренбургского кадетского корпуса Сейитмырат (Сеид Мурад) Овезбаев (1889–1937), который отличался своей отвагой. В мае 1915 г. поручик Овезбаев награждается орденом Святого Станислава III степени, а в феврале 1916 г. – орденом Святой Анны той же степени. Через три месяца Сейитмырата Овезбаева производят из поручиков в штабс-ротмистры. В 1918 г. он был заочно утвержден в должности военного министра правительства “Кокандской автономии”, возглавляемого Мустафой Чокаевым (Шокай улы, 1890–1941). Осужден в 1932 году и расстрелян в период “большого террора” в Сандармохе [см.: Söyegov 2011(II), *14–17*].

Кроме Текинского полка, отдельные офицеры-туркмены командовали подразделениями российской армии на кавказском театре военных действий. Одному из них посвящена небольшая статья под названием “Вспоминая старшего офицера, ставшего героем”, которая была помещена в первом номере “Закаспийской туземной газеты” от 14 декабря 1914 г. В ней рассказывается о подвигах офицера Чары Амангелди-оглы, уроженца села Ата Серахсского приставства Тедженского уезда Закаспийской области, в дальнейшем выпускника Киевского военного училища, который пал смертью героя 29 октября 1914 г. на Кавказском фронте.

Другим туркменским офицером старшего ранга, который командовал 1-й Казанской стрелковой дружиной, участвовавшей в боевых действиях на Кавказе, был подполковник Николай Николаевич Хан Иомудский (Караш-хан оглы Иомудский; 1868, Челекен – 1928, Кисловодск). Как видим из статьи Т. Латыпова, казанские газеты того периода напечатали его благодарственное письмо от 17 мая 1916 г., в котором, в частности, говорилось: “Мы счастливы, что дорогая родина нашей дружины – Казань – не забывает нас... Нам, оторванным от своих домов и сражающимся за честь и величие России, конечно, весьма дорого иметь общение с родиной в лице дорогой нам Казани и чувствовать здесь, на чужбине, ее любовь и заботы о нас. Низко кланяемся дорогой земле Казанской” [Латыпов 2013].

Возвращаясь к событиям, развернувшимся на австрийском театре военных действий, следует отметить, что 23 ноября 1914 г. Текинский кавалерийский полк разгромил германскую пехоту под деревней Дуплице-Дуже. 28 мая 1916 г. бойцы полка отличились в бою у Доброноуца. В результате стремительной атаки они уничтожили около 2000 и взяли в плен около 3000 австрийцев, захватили большое количество артиллерийских орудий, пулеметов, винтовок, боеприпасов, лошадей и т. д. [см.: Гундогдыев, Аннаоразов 1992].

За один только 1916 год Кавказская туземная конная дивизия, в составе которой воевала также Туркменская конница, провела 16 конных атак – пример небывалый в военной истории. Количество пленных, взятых дивизией за годы войны, в четыре раза превысило её собственный численный состав. Конечно же, за время своей боевой деятельности Кавказская туземная конная дивизия понесла и большие потери. Полки дивизии несколько раз пополнялись прибывавшими с мест их формирования запасными сотнями. За три года через службу в дивизии прошло в общей сложности более семи тысяч всадников, уроженцев Кавказа, Закавказья и Средней Азии.

Из воспоминаний знавших близко участников-туркмен Первой мировой войны узнаем, что один из офицеров Туркменского полка Аннамурат Потра (Сарыев) был в одно время личным телохранителем Его Величества генерал-майора Великого князя Михаила Александровича (младшего брата царя) – командира Кавказской туземной конной дивизии.

Вместе с Верховным Главнокомандующим

Рис. 3а. Коллективные фотографии бойцов Туркменского (Текинского) кавалерийского полка времен Первой мировой войны (ЦГАКФД Украины)

Свержение русского царя – Ак падишаха в феврале 1917 года для бойцов Текинского полка было нечто сверхъестественное. Добровольцы сильно опечалились из-за этого события, но остались верными своим командирам и Отечеству. В целом 1917 год стал трагическим для кавалеристов Текинского полка. Октябрьский переворот застал их в Киеве. Полк официально был расформирован здесь же, в Киеве, в связи с чем некоторые документы, относящиеся к данному туркменскому национальному войсковому формированию, попали в архивы Украины (рис. 3 а, б).

Из материалов соответствующих сайтов Интернета, которые подготовлены на основе ранее изданных книг и статей, явствует, что вскоре после июньского наступления 1917 года председателем Временного правительства А. Ф. Керенским Верховным Главнокомандующим назначается генерал Л. Г. Корнилов. После того как Корнилов стал Верховным Главнокомандующим (19 июля 1917 г.), Текинский полк был переведен в Могилевскую ставку, а Хан Хаджиев с сотней составляли его конвой во время пребывания на Московском Государственном Совещании. В августе 1917 г. начинается Корниловское выступление (“мятеж”), так называемая “корниловщина”.

Распоряжением командующего 8-й армии генерала Л. Г. Корнилова из числа добровольцев Текинского полка был выделен отряд для охраны штаба армии. Начальником отряда был назначен корнет Хан Хаджиев. Текинцы осуществляли охрану “быховских узников” – генерала Корнилова и еще ряда офицеров и гражданских лиц (в том числе генералов А. С. Лукомского, А. И. Деникина, С. Л. Маркова), предательски арестованных Временным правительством по делу о так называемом “Корниловском мятеже”. В Быхове Хан Хаджиев был доверенным лицом Корнилова, выполнял многие его поручения. Свидетельством верности текинцев своему командиру является тот факт, что никто из них не поддался агитации Могилевского совета и не покинул Быхов. В случае если бы это произошло, узников ожидала бы неминуемая расправа со стороны солдатской массы. В октябре 1917 года Временное правительство было свергнуто большевиками. Но при этом А. Ф. Керенский некоторое время оставался формально Верховным Главнокомандующим, а на посту его начальника штаба оставался генерал Н. Н. Духонин. Именно по его приказу 19 ноября 1917 г. были освобождены из заключения “быховские узники”. А следующей ночью Текинский конный полк (24 офицера, около 400 всадников и 2 офицера Георгиевского батальона) во главе с Л. Г. Корниловым по-

Рис. 3б. Коллективные фотографии бойцов Туркменского (Текинского) кавалерийского полка времен Первой мировой войны (ЦГАКФД Украины)

ходным порядком выступил на Дон. Поход был крайне труден, не хватало теплых вещей, оружия, патронов. В столкновениях с отрядами красных было потеряно более половины состава полка.

27 ноября 1917 г. в бою у разъезда Песчаники под Унечей 3 офицера и 264 всадника попали в плен и были помещены в брянскую тюрьму. 30 ноября в деревне Нагара Корнилов отпустил текинцев по домам, взяв с них клятву верности. 6 декабря 1917 г. Корнилов и его сподвижники прибыли в Новочеркасск. А в начале января 1918 г. в Новочеркасск прибыла партия текинцев, порядка сорока человек, которых Корнилов также отпустил по домам, выдав предварительно по 25 рублей на дорогу. До конца с Корниловым, которого по личной инициативе Хана Хаджиева текинцы продолжали называть "Верховный", даже после передачи им командования Добровольческой армией генералу М. В. Алексееву, осталось 6 человек текинцев и один киргиз (казах) из киргизского (казахского) взвода полка, вошедших в его личный конвой и прошедших с ним весь путь, вплоть до самой гибели Корнилова 31 марта 1918 г. под Екатеринодаром.

Удручает тот факт, что спустя несколько дней после похорон генерала Корнилова, бывшего Верховного Главнокомандующего, солдаты создаваемой Л. Д. Троцким (Бронштейн, 1879–1940) Красной армии выкопали его и издевались над телом покойника. Следует отметить, что генерал Корнилов очень ценил верных текинцев и всегда разговаривал с ними на их родном туркменском языке. Будучи еще капитаном, в конце XIX столетия он служил в Закаспийской области и изучал язык местного населения. А казахским языком генерал владел еще с детства, ибо мать его была по национальности казашкой.

Адъютант Его Превосходительства

Хан Хаджиев родился 22 июля 1895 года в Петроалександровске (нынешний г. Турткуль Каракалпакстана, Республика Узбекистан) в семье туркмена-йомуда колена байрамшали. Родители его звали Бекназаром, хотя в дальнейшем в разных документах его именуют как Надзарбек, Резак бек, Разак бек, Байдаран-Хаджиев. Окончил 3-й Московский Императора Александра II кадетский корпус и Тверское кавалерийское училище (01.10.1916 г., 8-й ускоренный выпуск) и вышел в Нерчинский казачий полк Забайкальского казачьего войска. Вскоре был откомандирован в Текинский конный полк.

Рис. 4. Адъютант генерала Л. Г. Корнилова корнет Бекназар Хан Хаджиев (22.07.1895 – 20.05.1966)

Когда же генерала Л. Г. Корнилова арестовали, Текинский полк стал нести караульную службу у Быховской тюрьмы, тайно освободил его и сопровождал на Дон. Здесь Хан Хаджиев стал адъютантом генерала Корнилова, сопровождал его в первом Кубанском походе и был непосредственным свидетелем его гибели под Екатеринодаром. Генерал умер на его руках. Хан Хаджиев является участником Ледяного похода (знак отличия Первого Кубанского похода № 824). 21 сентября 1918 года уволился из Добровольческой армии (рис. 4).

Материалы соответствующих сайтов Интернета, подготовленные на основе уже изданной литературы, свидетельствуют, что, возвратившись из Кубанского похода, Хан Хаджиев отправился на родину в Туркменистан, организовал там отряд и с ним продолжал борьбу против большевиков. 9 января 1919 года приказом генерала А. И. Деникина в составе Вооружённых сил Юга России была образована Туркестанская армия под командованием генерал-лейтенанта В. П. Савицкого. Из рядовых бойцов-текинцев и вышедших из подполья офицеров Текинского конного полка была сформирована Текинская кавалерийская дивизия этой армии под командованием полковника Ораз Хана Сердара. В ряды данной дивизии и влился вернувшийся на родину отряд Хана Хаджиева. Основой Туркестанской армии стала Текинская кавалерийская дивизия Ораз Хана Сердара, в которой служил поручик Хан Хаджиев. В отряде Юсуп Хана (младшего сына легендарного Нурберди Хана) Хан Хаджиев участвовал в боях под Байрамалы в мае 1919 года. В том же году он проделал нелегкий путь в Бухару к тамошнему Эмиру и в Хиву к Джунаид Хану, одному из крупных лидеров басмаческого движения в Средней Азии. Сделано это было по поручению командующего войсками Закаспийской области генерал-лейтенанта Савицкого и начальника его штаба генерал-майора В. П. Ласточкина.

Хан Хаджиев передал боевое знамя доблестного Туркменского (Текинского) конного полка, которое последнее время находилось у него, своему командиру Ораз Хану Сердару (1871–1929). Ораз Хан Сердар эмигрировал в Сербию и сдал знамя на хранение в один из православных храмов Белграда. Дальнейшая судьба Ораз Хана Сердара неизвестна. А боевое знамя полка в 1945 году, после освобождения Белграда от немецких войск, было передано правительством Югославии Маршалу Советского Союза Ф. И. Толбухину, освободителю города и Народному герою Югославии. Оно было перевезено в Центральный музей Вооружённых сил в Москве, где, должно быть, хранится и поныне.

После ликвидации вооруженного белого сопротивления и окончания гражданской войны в Туркменистане в 1920 году Хан Хаджиев эвакуировался в Персию (Иран). В 1921 году через Багдад (Ирак) и Индию прибыл во Владивосток. В составе армии адмирала Колчака некоторое время воевал против красных на Дальнем Востоке, после этого эмигрировал в Китай и жил в Шанхае. Затем добрался до Японии, а оттуда в 1923 г. переехал в Мексику. Начал работать чернорабочим, потом открыл свое фотоателье, писал статьи в мексиканских газетах, особенно в белоэмигрантской прессе. Еще он любил охотиться в дебрях Мексики.

Хан Хаджиев настолько увлекся творчеством, что написал роман “Великий Бояр” (“Улу Бояр”), большое по объему произведение о кумире своей бурной боевой молодости Лавре Георгиевиче Корнилове, великом воине и белом генерале. Роман “Великий Бояр” (“Улу Бояр”), состоящий из 397 страниц, был издан в 1929 году в Белграде (Югославия) и пользовался популярностью среди русских эмигрантов. В 246-м номере литературно-художественного журнала русского зарубежья “Новый журнал” за 2007 год напечатана статья Эджегуль Курбановой о романе Хана Хаджиева “Великий Бояр”. По существу, данное произведение является первым романом, созданным туркменским автором и изданным на восемь лет раньше, чем роман “Ганлы пенжеден” (“Из кровавых когтей”) Хыдыра Дерьяева, который был выпущен в 1937 году и считается до сих пор первым сочинением подобного жанра.

Писатель Хан Хаджиев также печатался в журнале “Вестник первопоходника” (Сан-Франциско), на страницах которого в 1962 г. читатели ознакомились с его повестью “Атчапар”. Эта повесть является одним из самых ранних произведений, изданных туркменским писателем за рубежом, а также редким образцом белоэмигрантской литературы, принадлежащим перу не европейца. В своем произведении автор передает интересные сведения о Белой армии в самый канун Октябрьского переворота 1917 года, перемежая прозу штабной жизни с захватывающим описанием удали офицеров и

рядовых кавалеристов-туркмен, которые в трагический период истории встали на защиту царя и империи. В настоящее время начата работа по переводу произведений Хана Хаджиева на его родной туркменский язык.

Прожив вдали от Родины, на чужбине, на той стороне океана 43 года, туркмен Хан Хаджиев умер от сердечного приступа 20 мая 1966 г. в Мехико Сити в возрасте 71 года. Он погребен на Французском кладбище мексиканской столицы.

Потомки Хана Хаджиева, надо полагать, до сих пор живут в Мексике. Но о его супруге и детях конкретной информацией не владеем, из литературы знаем лишь, что в Мексике жила его внучка – Анна Элеонора Гулд (Кайзер).

В связи со смертью Хана Хаджиева в объединенном 59–60-м номере журнала "Вестник первопоходника" за 1966 год был напечатан некролог под названием "Адъютант генерала Корнилова поручик Разак Бек Хан Хаджиев", где кратко перечислены его заслуги перед Родиной [еще см.: Söyegov 2011(I), *11–12*].

Листая пожелтевшую "Закаспийскую туземную газету"

Царской администрацией Закаспийской области с середины декабря 1914 года по начало июля 1917 года в Ашхабаде издавалась первая газета на туркменском языке под русским названием "Закаспийская туземная газета", которая печаталась на джадидском (реформированном) арабском алфавите. На первых порах последние две страницы этой четырехстраничной газеты издавались на персидском языке, и поэтому она называлась еще по-персидски как "Рузнаме-и мавера-и Бахр-и Хазар", что соответствовало ее русскому названию. Удивительно то, что первая туркменская газета своего туркменского названия не имела.

В газете, начиная с первых же ее номеров, существовала рубрика "Вести с фронта", где наряду с боевыми сводками печатались статьи о боевых действиях Туркменского кавалерийского полка и письма его всадников, отправленных с фронта. Она периодически информировала своих читателей, как население области (тыл) материально и морально поддерживает своих воинов-кавалеристов (фронт).

В первом номере "Закаспийской туземной газеты", который вышел 14 декабря 1914 г., помещена статья "Батыр туркменлер" ("Храбрые туркмены") – перевод статьи известного журналиста Ф. Купчинского, напечатанный в газете "Петроградский курьер" в ноябре того же года. В ней, в частности, говорится:

«В бою под Сольдау, на германской земле, впервые видел новые конные части нашей армии из туркменов. В громадных папахах и халатах, на которых так странны погоны, кривые дореформенные сабли, они похожи на каких-то древних монголов-воителей, полудикие на вид, стройные, темно-смуглые, на стройных, нервных и сухих лошадях, на седлах, с круглыми чепраками красного цвета, вышитыми яркими шелками... Их появление всюду производит фурор и обращает всеобщее внимание. Они не держатся ровного строя, действуют как "друзья", как соратники, равноправные, равносильные, признающие только свои заповедные конные и сабельные приемы, свою рубку, свой натиск, свою разведку.

Видел табун их коней на водопое, и это совершенно дикое стадо, похожее на олений табун, сильных, могучих и быстрых коней, бегающих по лагерям без недоуздков, не привязанными... Видел их самих у костров, сидящими с переплетенными ногами. Они едят мало и опять только "свое", не одобряют солдатской каши, не любят хлеба. Когда садятся на коней, то забирают красивыми движениями под себя полы халатов и резким криком передового – дают знать о движении.

Не признают рыси, – только галоп и карьер или мелкий шаг, ровный, в котором сидят, как вкопанные в конские спины, ровно, стройно, красиво, заставляя всякого собою любоваться... Про них кругом и солдаты говорят: "Дикие, а как ездят!" Они охотно покупают у местного населения продукты и аккуратно до педантизма со всеми расплачиваются. Привезли с собой запасных коней, палатки из ковров, приехали на войну, как

на праздник, веселыми, радостными, бодрыми, и уже не в первом бою принимают непосредственное участие, очень много наезжают коней, – пользуясь для этого разведками, которые делают не хуже регулярной конницы, порою бросают коней и идут пешком, часто заходят дальше всех и приносят великолепные донесения».

Материалы "Закаспийской туземной газеты" свидетельствуют, что не только состоятельные туркмены, но и все население области заботилось о своих джигитах-воинах. Газета приводит имена около 60 туркмен-сарыков, которые находились под присмотром Пендинского пристава и пожертвовали для нужд воинов-кавалеристов от 3–5 до 50 рублей каждый. Общая сумма их пожертвования составила 344 рубля (1915, 27 февраля).

Если знатный Менгли хан Мыратберди хан оглы для нужд фронта пожертвовал коня стоимостью 300 рублей (1914, 14 декабря) и конские сбруи, халаты (гырмызы дон), а также другие принадлежности на 9 персон (1915, 3 февраля), то Магтымгулы хан Нурберди хан оглы за свой счет приобрел готовую койку для отправки в госпиталь, где лечатся раненные. С этой целью тот раз в госпитали было отправлено всего 33 койки, приобретенные за счет пожертвований населения (1915, 17 февраля). Серахсскими арчынами (сельские старейшины) было пожертвовано 110 рублей, из них: Молла Егенмырат оглы – 20 р., Джума Мырат оглы – 15 р., Нурберди – 10 р., Илли Ораз оглы – 15 р., Реджеп Мыратныяз оглы – 15 р., Гылыч Ныязбеков – 20 р., Оразалы Гелди оглы – 15 р. (1915, 29 февраля).

Газета в своем номере от 27 февраля 1915 года поместила приказ генерал-губернатора Туркестанского края Мартсона за номером 23 от 10 февраля того же года о награждении нагрудной медалью жителя села Гутысёйунджи Мухамметгурбана Дурдыгулы оглы (родом из колена тогтамыш племени теке Мерва), который пожертвовал для нужд фронта коня, закупленного им за 400 рублей.

Родственники джигитов отсылали им посылки при каждом удобном случае. Население области постоянно посылало своих делегатов на фронт. Так, в начале мая 1915 г. в распоряжение Туркменского полка выехала специальная делегация с подарками и письмами родственников и друзей кавалеристов. В свою очередь, представители полка в августе того же года прибыли в Ашхабад за конским снаряжением.

Закаспийские туркмены постоянно оказывали материальную поддержку также Кавказскому фронту. Удивляет количество отправленных на этот фронт туркменских национальных папах (силкме тельпек), приведенное в газете от 3 января 1915 г. По данным, содержащимся в опубликованном приказе и. о. генерал-губернатора Туркестанского края Мартсона за номером 292 от 10 декабря 1914 г., было дезинфицировано от моли и отправлено на Кавказский фронт 45 тысяч 833 тельпека, в том числе по Ашхабадскому уезду – 12 тысяч 600 шт., Тедженскому уезду – 13 тысяч 233 шт. и Мервскому уезду – 20 тысяч шт. Туркмены Мангышлакского уезда для нужд Кавказских войск отправили 55 верблюдов с соответствующим снаряжением (1915, 29 февраля).

Заключение

Всадники добровольческого Туркменского (Текинского) кавалерийского полка, которые воевали в составе Кавказской туземной конной дивизии, в годы Первой мировой войны вместе с абхазцами, адыгейцами, балкарцами, дагестанцами, кабардинцами, карачаевцами, татарами (т. е. азербайджанцами) и чеченцами прошли славный боевой путь. Многие из них награждены ратными орденами и медалями.

Бывшим джигитам-кавалеристам, возвратившимся в родной Туркменистан, в советское время до конца их жизни не были оказаны надлежащие почести, которые заслужили ветераны мировой войны своим подвигом на фронтах. Их просто не хотели замечать, а сами они были очень скромными людьми, предпочитали молчать, нежели рассказывать о своем героическом прошлом.

В настоящее время продолжается работа по полному восстановлению истории Туркменского кавалерийского полка, как и Кавказской туземной конной дивизии в целом, ибо народы вправе и должны знать своих героев. Одна из последних изданных книг в конце 2012 года скоропостижно скончавшегося в 2013 году трудолюбивого и талантливого туркменского историка Овеза Гундогдыева посвящена именно данной тематике [Гундогдыев 2012]. Наряду с глубоким исследованием книга снабжена большим количеством архивных документов, в том числе фотодокументами.

ЛИТЕРАТУРА

Батчаев Ш. М. **Карачаевцы в войнах России: вторая половина XIX – начало XX века.** Москва, *2005.*

Брешко-Брешковский Н. Н. Дикая дивизия. Москва, *1991* // **Военная литература.** – http://militera.lib.ru/prose/russian/breshko1/index.html

Гундогдыев О., Аннаоразов Дж. **Текинский конный полк: слава и трагедия (1914–1918 гг.).** Ашхабад, *1992.*

Гундогдыев О. **Боевой путь Текинского конного полка (1914–1918 гг.).** Ашхабад, *2012.*

Ибрагимбейли М. Х. **Страницы истории боевого содружества русского и кавказских народов.** Баку, *1970.*

Латыпов Т. "Низко кланяемся дорогой земле Казанской" // http://www.e-vid.ru/index-m-192-p-63-article-24631.htm *(01.03.2013).*

Мальсагов М. Т. **Ингуши в войнах России XIX–XX веков.** Нальчик, *2001.*

Опрышко О. Л. **Кавказская конная дивизия. 1914–1917: Возвращение из забвенья.** Нальчик, *1999.*

Санакоев М. П. **Страницы боевой дружбы.** Цхинвали, *1975.*

Соегов М. Из опыта реконструкции некоторых пластов лексики языка древних аланов // **Актуальные вопросы карачаево-балкарской филологии.** (Сборник статей). Нальчик, *2010.*

Соегов М. Туркменский кавалерийский полк // **Türkmen ylmy Galkynyş we halkara gatnaýyklar ýolunda (Ylmy makalalar ýygyndysy – 2011–3).** Aşgabat, *2011.*

Соегов М. Туркменский писатель-белоэмигрант из Соединенных штатов Мексики // **Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия "Филология. Социальные коммуникации".** Т. 25 (64). № 3. Ч. 1. Симферополь, *2012.*

Түркмен Совет Энциклопедиясы. Т. 6. Ашгабат, *1984.*

Söyegov M. Türkmenler ve Birinji Jahan Uruşy // **Türkmenistan'ın Bağımsızlığının Sekizinci Yılına Armağan.** Aşkabat, *1999.*

Söyegov M. Harezm (Hazar ötesi) Türkmenleri, Osmanlı İmperatorluğu'nu Kendilerinin Kurduğunun Bilincindedir // **Tarih Türk Dünyası Kültür Dergisi.** Sayı: 259 Temmuz. İstanbul, *2008.*

Söyegov M. İlk Roman Yazan Türkmen veya Daşoğuz'dan Meksika'ya kadar Uzanan Ömür Yolu // **Türkmeneli Edebiyat ve Sanat Dergisi.** Sayı: 45 Ekim. Kerkük (Iraq), *2011(I).*

Söyegov M. Sandarmoh'ta Şehit Olan Üç Türkmen Aydın // **Türkmeneli Edebiyat ve Sanat Dergisi.** Sayı: 37 Şubat. Kerkük (Iraq), *2011(II).*

Р. Хаутала

КАТОЛИЧЕСКИЕ МИССИОНЕРЫ В ИМПЕРИИ МОНГОЛОВ (XIII–XIV ВВ.)

Причины исламизации кочевников западных регионов средневековой Монгольской империи являются актуальнейшим объектом изучения восточных и западных историков. Превалирует убеждение, что обращение кочевников в ислам было предопределено некими социально-экономическими причинами, не оставлявшими места личным религиозным симпатиям кочевников. В отношении территорий улуса Хулагуидов наиболее естественным объяснением исламизации представляется постепенное идеологическое сближение между монгольской администрацией и завоеванным населением Персии. Также и исследователи истории Золотой Орды реконструируют неизбежные и логичные процессы "аккультурации" степных правителей со стороны мусульманской торговой элиты [Егоров 1985, *39, 42*; Васильев 2007, *3–4, 16, 65*; Варваровский 2008, *65*; Dashdondog 2011, *196*; Krawulsky 2011, *8–10, 39, 50, 63, 65–66, 91*].

Обращение кочевников, таким образом, представляется следствием коллективного признания насущных политических или экономических выгод, достижению которых способствовало кардинальное изменение религиозной ориентации монгольских правителей [Jackson 2005a, *253*].

Английский исследователь Чарльз Мелвилл, в свою очередь, представил альтернативный подход к решению проблемы, разработанный впоследствии рядом западных историков. Эти исследования поставили под сомнение культурную или экономическую неизбежность обращения монголов в ислам путем демонстрации постепенной исламизации рядовых кочевников и средних слоев монгольской аристократии в период, значительно опережающий консолидацию ислама в западных регионах империи монголов [Melville 1990; Pfeiffer 2006, *389*; Amitai 2007, ch. VII, *36–37*].

Результаты этих исследований позволяют предположить, что конфессиональный выбор кочевников не обязательно был обусловлен определенными социальными причинами, а вполне мог быть следствием их личных религиозных симпатий [DeWeese 2009, *121–124*].

Можно предположить, что исламизация кочевников не была обусловлена только политическими интересами их правящей элиты, а была также и результатом активности мусульманских проповедников, прозелитическая деятельность которых среди менее высокопоставленных кочевников оказалась более эффективной в сравнении с миссионерством представителей других мировых религий.

Обращение монголов в ислам, таким образом, не должно рассматриваться изначально предопределенным явлением. Например, недавнее исследование Владимира Костюкова указывает на необходимость более глубокого анализа деятельности буддистских проповедников в Золотой Орде в период правления хана Узбека [Костюков 2009]. Латинские источники, со своей стороны, являются ценнейшим свидетельством устойчивого влияния несторианства в западных регионах империи, успешно конкурировавшего с нарастающей исламизацией кочевников [Аннинский 1940, *92, 110*; Richard 1998, *106, 175*].

Данная статья, в свою очередь, посвящена рассмотрению католического апостолата в империи монголов, логично вписывавшегося в общее соревнование мировых религий в обращении кочевников. В статье рассматриваются два центральных аспекта латинского миссионерства, касающихся информации о масштабах распространения католического апостолата на Востоке и методах проповедования Евангелия среди кочевников.

Перспектива обращения кочевников в христианство согласно латинским источникам

Впервые идея крещения монголов появляется в связи с распространением в Европе сообщений об утверждаемом крещении хана Гуюка (1248), посланных монгольским нойоном Ильчигидаем и армянским коннетаблем Сембатом королю Франции Людовику IX [Monumenta Franciscana 1858, *428*; Matthaeus Parisiensis 1872–1873, vol. III, *80, 87*; Richard 2005, *160–170*]. Надежда на скорейшее обращение кочевников подкрепилась известием о крещении принца Золотой Орды Сартака (1254) вместе с несколькими тысячами его подданных [Acta Innocentii… 1960–1966, *185–188*; Melloni 1990, *288–289*]. Это известие стимулировало организацию обширной проповеднической деятельности мендикантских орденов на Востоке, основавших сеть католических монастырей на монгольских территориях в течение второй половины XIII века.

Дальнейшее политическое сближение Западной Европы и улуса Хулагуидов на основе попыток заключения антимусульманского союза неизменно сопровождалось новыми известиями о крещении ханов. Обращение Абага-хана в греческое православие (1265) и дальнейшее католическое крещение его послов в рамках II Лионского собора (1274) отображались в латинских источниках как божественное предзнаменование коллективного причащения монголов к римской церкви [Acta Urbani IV… 1953, *71–72*; Soranzo 1930, *222*; Roberg 1973, *298–301*]. Последующая делегация Абак-хана (1277) способствовала появлению уверенности папской курии в неминуемом крещении монголов Китая [Annales Ecclesiastici… 1644–1656, vol. XIV, a. 1278, §§ 17–22]. Не меньший энтузиазм вызвали и известия о приходе к власти Аргун-хана (1284), укрепившие надежду не только на крещение монголов, но и на возможное освобождение Святой Земли при поддержке новообращенных [Salimbene di Adam 2002, *939*].

Общие ожидания крещения кочевников отображены в нескольких трактатах каталонского миссионера Раймунда Луллия, который представлял монголов первозданными язычниками, чистосердечно жаждущими познания Истинного Бога [DeWeese 1978–1979, *69–70*; Tolan 2002, *266*]. Однако его оценка кардинально изменилась параллельно с приростом обращения монголов в ислам, засвидетельствованного в последние годы правления Аргун-хана [Pfeiffer 2006, *389*]. Начиная с конца 80-х гг. XIII в. Луллий проявляет очевидные опасения в связи с потенциальной угрозой исламизации монголов и призывает папскую курию к незамедлительной интенсификации апостолата среди кочевников [Golubovich 1906–1927, vol. I, *373*; Hillgarth 1971, *12, 150–151*; DeWeese 1994, *66*; Jackson 2005b, *175*]. Опасения Луллия подтверждались и доминиканцем Рикольдо да Монтекроче, имевшим “несчастье” лично засвидетельствовать триумф ислама среди ближневосточных монголов [Röhricht 1884, *266*; Ricoldo da Montecroce 1967].

Также и францисканцы поставляли неутешительные известия из Золотой Орды, начиная с первого документального свидетельства (1287) основания католических монастырей в Крыму [Golubovich 1906–1927, vol. II, *443–444*]. Последующие отчеты о развитии францисканского миссионерства неизменно сопровождались указаниями на ощутимое усиление мусульманского влияния в Золотой Орде [Moule 1923, *108–112*; Van den Wyngaert 1929, *501–506*; Аннинский 1940*, 92, 110*]; и уже в начале 20-х гг. XIV в. доминиканец Гийом де Адам представлял Золотую Орду мусульманским государством, тогда как венецианец Марино Санудо Торселло оценивал целесообразность организации Крестового похода против Узбек-хана [William of Adam 2012, *46–49*; Marino Sanudo Torsello 2011, *22, 65–66*].

Однако отчеты миссионеров не были лишены и оптимизма, подкрепляемого свидетельствами выражения личных симпатий ханов по отношению к мендикантам. Францисканцы отмечают решающую поддержку хана Ногая (1287) в конфликте миссионеров с мусульманскими резидентами крымского города Солхата [Golubovich 1906–1927, vol. II, *443–445*]. Миссионерские отчеты также содержат указания на принятие католичества Токта-ханом (1308), несмотря на многочисленные, но не менее противоречивые свидетельства арабских источников о симпатиях правителя Золотой Орды по отношению к шаманизму или буддизму [Тизенгаузен 1884, *174, 196, 202, 206, 274, 277, 424, 437, 486, 514*; Golubovich 1906–1927, vol. III, *122, 170–177*].

Противоречивые оценки среди современных историков вызвало свидетельство францисканцев о крещении и захоронении некоего хана Coktoganus на кладбище францисканского монастыря Иоанна Евангелиста, рядом с Сараем. Несмотря на наличие определенных предпосылок для сопоставления его имени с Токта-ханом, наиболее вероятной представляется версия Алексея Малышева, который склонен идентифицировать Coktoganus с братом Токты, Кутуганом [Analecta Franciscana… 1906, *557*; DeWeese 1994, *99*; Jackson 2005b, *272–273*; Малышев 2006, *185*].

Францисканская документация засвидетельствовала и благосклонное отношение Узбек-хана, происламские симпатии которого не препятствовали предоставлению официальной протекции католическому миссионерству (1314), усиленной последующим крещением родственника хана (1322), фигурирующего в папских поздравительных письмах под именем Abuscan [Acta Joannis XXII… 1966, *53, 56*]. Дружественные сношения Римской курии с ханом не прерывались в течение всего правления Узбек-хана и в немалой степени способствовали расширению миссионерской деятельности в восточных регионах Золотой Орды и на территории Чагатайского улуса [Bullarium Ordinis FF. Praedicatorum 1730, *187*; Van den Wyngaert 1929, *527*; Аннинский 1940*, 92, 110*; vol. III, *43–44*; Acta Joannis XXII… 1966, *74*].

Методы католического проповедования среди кочевников

Наибольший интерес вызывают вопросы, каким образом латинские миссионеры представляли католическую доктрину и как они убеждали кочевников в ее превосходстве в сравнении с другими религиями. К сожалению, сохранившиеся тексты прямой речи проповедников не позволяют дать исчерпывающий ответ на эти вопросы. В случае Вильгельма де Рубрук указание на неизбежность божественного наказания язычников никак не способствовало приближению хана Бату к христианской вере. Приведенное им описание религиозного диспута в присутствии Мункэ-хана создает впечатление, что мендиканты скорее были подготовлены к столкновению с конкурирующими мировыми религиями, чем к проповедованию Евангелия среди кочевников [Guglielmo di Rubruk 2011, *96–97, 249–251*]. Доминиканец Рикольдо да Монтекроче и францисканец Паскалий да Витторина указывают на интенсивное цитирование Библии. Однако они не уточняют, какое построение имели их проповеди [Ricoldo da Montecroce 1967; Van den Wyngaert 1929, *501–506*].

Западные пособия по проповедованию могли бы дать более содержательную информацию. Однако и в данном случае попытки ответить на поставленные вопросы значительно затрудняются. Эти затруднения вызваны отсутствием более или мене адекватного пособия по миссионерству среди кочевников. По словам французского исследователя Жана Ришара, миссионеры на Востоке были вынуждены довольствоваться пособиями по апостолату в среде католиков, а не язычников [Richard 1983, *259, 266*].

Проповеди мендикантов сводились к неизменному цитированию Библии, полезному, по мнению Фомы Аквинского, для доктринальных наставлений католиков, но малоэффективному в среде “неверных”, не признававших абсолютного авторитета Святого Писания [Daniel 1975, *10*]. С другой стороны, т. н. “Миссионерская Книга” из Куманского Кодекса, составленного францисканцами на территории Золотой Орды в 30-х годах

XIV столетия, предоставляет ценнейшую информацию о попытках миссионеров приспособиться к местным условиям апостолата. Францисканцы Золотой Орды использовали языческую лексику и фольклорный материал кипчаков как для более понятного представления центральных концепций католической доктрины, так и для демонстрации несовершенства языческих верований [Codex Cumanicus; Стоянов 2003, *484, 493*].

Дополнительную информацию предоставляют трактаты теоретиков миссионерства. Целесообразность использования их работ, в свою очередь, часто оказывается не вполне обоснованной. **Opus majus** (Большое сочинение) Роджера Бэкона является одним из наиболее изученных средневековых трактатов отчасти благодаря содержащемуся в нем рассмотрению методов проповедования Евангелия монголам. С другой стороны, как популярность его работы во францисканских кругах, так и ее влияние на развитие восточного апостолата вызывают обоснованные сомнения [Roger Bacon 1897–1900, vol. III, *373–374*; Daniel 1975, *66*; Vose 2009, *29–30*]. Влияние работ Раймунда Луллия, напротив, не ставится под сомнение. Однако и в этом случае следует отметить, что трактаты Луллия были, по большей части, посвящены апостолату среди мусульман. Единственная работа Луллия, рассматривавшая проповедование среди монголов (Liber Tartari et Christiani), выказывает его очевидную некомпетентность в вопросе [Daniel 1975, *70–71*; Schmieder 2000, *278–279*; Vose 2009, *33*].

Повсеместное использование работ Фомы Аквинского католическими проповедниками внутри Европы не вызывает никакого сомнения. С другой стороны, применение его трактатов к условиям восточного апостолата обычно игнорируется. Безусловно, его **Summa contra Gentiles** (Сумма против язычников) не затрагивает напрямую вопрос проповедования в среде кочевников. Однако Фома Аквинский кажется наиболее приближенным к проблеме проповедования в среде язычников. Доминиканский теолог указывает на необходимость прибегать к рациональной аргументации для обращения язычников, не имевших обыденного для католиков и мусульман понятия о существовании единого Бога. К тому же Фома Аквинский представляет наиболее обширное теоретическое обоснование существования общечеловеческих процессов мышления с врожденным стремлением к познанию Бога [Hertsen 1995, *30–31*; McInerny 1995, *208–210*; Thompson 2002, *28*]. Описание миссионерской деятельности Рикольдо да Монтекроче на Ближнем Востоке предоставляет возможность оценить степень влияния работы Фомы Аквинского на развитие восточного миссионерства [Ricoldo da Montecroce 1967]. С другой стороны, трактат Фомы Аквинского кажется слишком теоретичным и значительно отдаленным от практической деятельности миссионеров [Vose 2009, *51–52*].

Для ответа на заданные вопросы следует прибегнуть к использованию альтернативного типа источников. Папские послания монгольским правителям обычно рассматриваются в качестве формальных документов, утверждающих универсальное превосходство Святого Престола [Melloni 1990, *157–159*]. Однако более подробный анализ их содержания выявляет возможность использования папских писем в качестве ценнейшего источника по деталям восточного миссионерства.

В первую очередь следует отметить, что первые папские послания ханам имели прямое влияние на теоретическое творчество Фомы Аквинского [Acta Innocentii… 1960–1966, *31–32*; Epistolae saeculi XIII… 1982, *72–73*; Muldoon 2010, *59–60*]. Далее, анализ писем дает представление о миссионерской стратегии, направленной на изначальное крещение монгольских правителей, которое должно было способствовать дальнейшему коллективному обращению кочевников [Richard 1983, *259*; Jackson 2005b, *263*]. Папы прибегали к различным типам убеждения ханов, включая и подчеркивание возможных политических выгод. Исследователи франко-монгольских дипломатических связей склонны недооценивать содержание ответов пап на предложение ильханов о создании антимусульманского альянса. Наиболее распространенным является указание на отсутствие политического дискурса в папских посланиях [Ryan 1981]. Однако папские послания содержат требование крещения ханов в обмен на будущее заключение

альянса, указывая на использование дипломатических переговоров в качестве особого инструмента миссионерства [Annales Ecclesiastici… 1644–1656, vol. XIV, a. 1278, §§ 17–22; Golubovich 1906–1927, vol. IV, *227–228*; Soranzo 1930, *231, 441*; Acta romanorum pontificum… 1954, *127–129*].

Особое внимание должно быть уделено неизменной структуре папских посланий ханам, представляющих собой детально аргументированную проповедь о необходимости обращения в католичество. Уже с первых посланий хану Гуюку и в течение следующего столетия папы неизменно начинают свои послания описанием несовершенства человеческой натуры, взывая к врожденному рациональному стремлению ханов к познанию Всевышнего. Далее следует известие о возможности спасения, состоящего в причащении к истинной вере и в необходимом крещении. Всякий раз папа заканчивает послание подчеркиванием личных полномочий в определении истинного пути спасения в силу власти, унаследованной от Христа [Annales Ecclesiastici… 1644–1656, vol. XIV, a. 1278, §§ 17–22; vol. XV, a. 1329, § 97; Acta Urbani IV… 1953, *31–32, 119–120, 185–188*; Acta romanorum pontificum… 1954, *125–129, 154–155, 158–160, 187–189*; Acta Joannis XXII… 1966, *256*; Epistolae saeculi XIII… 1982, *72–73*].

Все папские письма доставлялись монгольским правителям миссионерами, и каждое папское послание указывало на предоставление духовных полномочий представителям Святого Престола. На миссионеров возлагалась обязанность вручения писем и устной передачи их содержания в присутствии ханов [Giovanni di Pian di Carpine 1989, *388–389*; Vincentius Bellovacensis 1473, Lib. XXXIII, § 46]. Таким образом, мендиканты физически замещали папу и дословно воспроизводили его проповедь на Востоке.

Помимо дипломатических обязанностей, миссии папских послов неизменно включали непосредственное участие в развитии восточного апостолата. Папские посланники нередко основывали новые миссионерские пункты в империи монголов, как, например, в случае архиепископа Пекина Джованни да Монтекорвино [Acta romanorum pontificum… 1954, *154–155*; Van den Wyngaert 1929, *342–355*]. Было бы логично предположить, что папские посланники и их собратья на Востоке использовали рекомендованные Святым Престолом методы проповедования как при встрече с монгольскими правителями, так и в повседневном проповедовании Евангелия среди ординарных кочевников.

ЛИТЕРАТУРА

Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // **Исторический Архив.** Т. 3. Москва – Ленинград, *1940*.

Варваровский Ю. Е. **Улус Джучи в 60–70-е годы XIV века.** Казань, *2008*.

Васильев Д. В. **Ислам в Золотой Орде. Историко-археологическое исследование.** Астрахань, *2007*.

Егоров В. Л. **Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.** Москва, *1985*.

Костюков В. П. Буддизм в культуре Золотой Орды // **Тюркологический сборник 2007–2008: История и культура тюркских народов России и сопредельных стран.** Москва, *2009*.

Малышев А. Б. Сообщение анонимного минорита о миссионерских пунктах францисканцев в Золотой Орде в XIV в. // **Археология Восточно-Европейской степи.** Вып. 4. Саратов, *2006*.

Стоянов В. Codex Cumanicus: история изучения // **Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии.** Вып. 10. Симферополь, *2003*.

Тизенгаузен В. Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.** Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, *1884*.

Acta Innocentii P.P. IV (1243–54) e regestis vaticanis aliisque fontibus collegerunt notisque adornarunt // Fontes. Pontificia commissio ad redigendum codicem juris canonici orientalis. Series III. Vol. IV/1 / T. T. Haluscynskyj; M. M. Wojnar (eds.). Romae, *1960–1966*.

Acta Joannis XXII (1317–1334) e regestis vaticanis aliisque fontibus collegerunt notisque adornarunt // Fontes. Pontificia commissio ad redigendum codicem juris canonici orientalis. Series III. Vol. VII/2 / A. L. Tăutu (ed.). Romae, *1966*.

Acta romanorum pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI (1276–1304) // Fontes. Pontificia commissio ad redigendum codicem juris canonici orientalis. Series III. Vol. V/2 / F. Delorme; A. L. Tăutu (eds.). Romae, *1954*.

Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X (1261–1276) e regestis vaticanis aliisque fontibus collegerunt notisque adornarunt // Fontes. Pontificia commissio ad redigendum codicem juris canonici orientalis. Series III. Vol. V/1 / A. L. Tăutu (ed.). Romae, *1953*.

Amitai R. **The Mongols in the Islamic Lands: Studies in the History of the Ilkhanate.** Aldershot, UK; Burlington, VT, *2007*.

Analecta Franciscana: sive chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum minorum spectantia. Vol. IV. Quaracchi, Firenze, *1906*.

Annales Ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi Card. Baronius desinit / O. Rinaldi (ed.). Roma, *1644–1656*.

Bullarium Ordinis FF. Praedicatorum. Vol. II. Ab Anno 1281 ad 1430 / T. Ripoll; A. Brémond (eds.). Romae, *1730*.

Codex Cumanicus / P. B. Golden (ed.) // Carrie: A Full Text Electronic Library. – http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-2/cam2.html

Daniel E. R. **The Franciscan Concept of Mission in the High Middle Ages.** Lexington, *1975*.

Dashdondog B. **The Mongols and the Armenians (1220–1335).** Leiden; Boston, MA, *2011*.

DeWeese D. The Influence of the Mongols on the Religious Consciousness of Thirteenth Century Europe // **Mongolian Studies,** № 5. Bloomington, IN, *1978–1979*.

DeWeese D. A. **Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tūkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition.** University Park, PA, *1994*.

DeWeese D. A. Islamization in the Mongol Empire // **The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age.** Cambridge, UK; New York, *2009*.

Epistolae saeculi XIII regestis pontificum romanorum selectae / C. Rodenberg (ed.). München, *1982*.

Giovanni di Pian di Carpine. **Storia dei Mongoli** / P. Daffinà; C. Leopardi; M. C. Lungarotti; E. Menestò; L. Petech (eds.). Spoleto, *1989*.

Golubovich G. **Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano.** Quaracchi, Firenze, *1906–1927*.

Guglielmo di Rubruk. **Viaggio in Mongolia (Itinerarium)** / P. Chiesa (ed.). Torino, *2011*.

Hertsen J. A. Aquinas's Philosophy in Its Historical Setting // **The Cambridge Companion to Aquinas.** Cambridge, UK; New York, *1995*.

Hillgarth J. N. **Ramon Lull and Lullism in Fourteenth-Century France.** Oxford, *1971*.

Jackson P. Mongols and the Faith of the Conquered // **Mongols, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World.** Leiden; Boston, MA, *2005a*.

Jackson P. **The Mongols and the West, 1221–1410.** Harlow, UK, *2005b*.

Krawulsky D. **The Mongol Ilkhans and their Vizier Rashi ad al-Din.** Frankfurt am Main, *2011*.

Marino Sanudo Torsello. **Book of the Secrets of the Faithful of the Cross** = Liber secretorum fidelium crucis / P. Lock (ed.). Burlington, VT, *2011*.

Matthaeus Parisiensis. **Chronica majora** / H. R. Luard (ed.). London, *1872–1873*.

McInerny R. Ethics // **The Cambridge Companion to Aquinas.** Cambridge, UK; New York, *1995*.

Melloni A. **Innocenzo IV: La concezione e l'esperienza della Cristianità come *Regimen Unius Personae.*** Genova, *1990*.

Melville C. Padshah-i Islam: The Conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan // **Pembroke Papers.** Vol. 1. Cambridge, England, *1990*.

Monumenta Franciscana. Vol. I. Thomæ de Eccleston Liber de adventu Minorum in Angliam. Adami de Marisco Epistolæ. Prima fundatio Fratrum minorum Londoniæ. Appendix of original documents / J. S. Brewer (ed.). London, *1858*.

Moule A. C. Textus duarum epistolarum Fr. Minorum Tartarie Aquilonaris an. 1323 // **Archivum Franciscanum Historicum,** № 16/1–2. Quaracchi, Firenze, *1923*.

Muldoon J. The Nature of the Infidel: The Anthropology of the Canon Lawyers // **Travellers, Intellectuals, and the World beyond Medieval Europe.** Farnham, UK; Burlington, VT, *2010*.

Pfeiffer J. Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam among the Mongol Elite during the Early Ilkhanate // **Beyond the Legacy of Genghis Khan.** Leiden; Boston, MA, *2006*.

Richard J. Le discours missionnaire: l'exposition de la foi chrétienne dans les lettres des papes aux Mongols // **Prédication et propagande au Moyen Age: Islam, Byzance, Occident:** Penn-Paris-Dumbarton Oaks Colloquia, III, session des 20–25 octobre 1980. Paris, *1983*.

Richard J. **La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles).** Rome, *1998*.

Richard J. **Au-delà de la Perse et de l'Arménie. L'Orient latin et la découverte de l'Asie intérieure. Quelques textes inégalement connus aux origines de l'alliance entre Francs et Mongols, 1145–1262.** Turnhout, Belgium, *2005*.

Ricoldo da Montecroce. Libellus fratris Ricoldi ad nationes orientales / A. Dondaine. Ricoldiana. Notes sur les œuvres de Ricoldo da Montecroce // **Archivum Fratrum Praedicatorum.** Vol. 37. Romae, *1967*.

Roberg B. Die Tartarem auf dem 2. Konzil von Lyon 1274 // **Annuarium historiae conciliorum; internationale Zeitschrift fur Konziliengeschichtsforschung.** Vol. 5. Paderborn, Germania, *1973*.

Roger Bacon. **Opus majus** / J. H. Bridges (ed.). London, *1897–1900*.

Röhricht R. Lettres de Ricoldo de Monte-Croce // **Archives de l'Orient latin.** Vol. 2. Paris, *1884*.

Ryan J. D. Nicholas IV and the Evolution of the Eastern Missionary Effort // **Archivum Historiae Pontificiae.** Vol. 19. Romae, *1981*.

Salimbene di Adam. **Cronaca** / C. S. Nobili (ed.). Roma, *2002*.

Schmieder F. Tartarus valde sapiens et eruditus in philosophia. La langue des missionnaires en Asie // **L'étranger au Moyen Age:** XXXe Congrès de la SHMES, (Gottingen, juin 1999). Paris, *2000*.

Soranzo G. **Il Papato, l'Europa cristiana e i Tartari.** Milano, *1930*.

Thompson A. From Texts to Preaching: Retrieving the Medieval Sermon as an Event // **Preacher, Sermon and Audience in the Middle Ages.** Leiden, the Netherlands, *2002*.

Tolan J. V. **Saracens. Islam in the Medieval European Imagination.** New York, *2002*.

Van den Wyngaert A. **Sinica Franciscana.** Vol. I. Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV. Quaracchi, Firenze, *1929*.

Vincentius Bellovacensis. **Speculum historiale** / J. Mentelin (ed.). Strasbourg, *1473*.

Vose R. **Dominicans, Muslims and Jews in the Medieval Crown of Aragon.** Cambridge, UK; New York, *2009*.

William of Adam. **How to Defeat the Saracens** = Guillelmus Ade. **Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi /** G. Constable; R. Chakravarti; O. R. Constable; T. Kolbaba (eds.). Washington, D.C., *2012*.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Н. М. Зуб (Руденко)

КИЇВСЬКІ ОСВІТЯНИ ТА РОСІЙСЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО НА КАВКАЗІ В XIX СТОЛІТТІ

Військово-політичне просування Російської імперії на Кавказ, у бік кордонів перської та османської держав, почало визначатися з часом й іншими факторами. Крім загального, територіального, воно поступово охоплювало внутрішні сфери впливу управління новоприєднаними територіями, спричинюючи ефект дедалі більшого проникнення в повсякденне життя місцевого населення.

Складовими цього процесу в першу чергу стали адміністративне управління "від центру" (з введенням діловодства російською мовою) та просвітництво. Останнє зводилося, головним чином, до відкриття навчальних закладів (світського і духовного спрямування з викладанням російською мовою) та церковно-релігійної діяльності (культова обрядовість і проповідницька та місіонерська робота). Кожна із зазначених категорій потребувала, без сумніву, залучення до цієї роботи людей з високим рівнем освіти, а крім того, й вимагала відповідної освітньо-професійної спрямованості.

Дослідження ставить за мету охарактеризувати загальні особливості російського просвітництва на Кавказі в XIX ст., розкрити головні аспекти цього процесу, а разом з тим і персоналізувати окремих його учасників, окресливши тенденції та місце представників київської інтелігенції в педагогічному процесі на Кавказі в XIX ст.

У географічному аспекті ми не розмежовуємо Північний та Південний Кавказ, а розглядаємо ці території як цілісний регіон, що на той час фактично повністю перебував (винятком у цьому були окремі народи, що певний час ще чинили військовий спротив) у складі Російської імперії. Такий підхід викликаний, головним чином, тим, що вищевказані регіони підпорядковувались Кавказькому навчальному округу, котрий був створений у 1848 році.

До проблеми вивчення та висвітлення історичних процесів, дослідження становлення основних етапів впровадження освітнього процесу на території Російської імперії зверталися свого часу багато дослідників. У різні десятиліття ці питання набували окремого специфічного ограновування з політичним присмаком відповідно до потреб часу. Реалії впровадження та розвитку російського просвітництва на Кавказі не втрачали актуальності в роботах дослідників як у минулому, так і сьогодні.

Серед основних напрямків, що знайшли відображення свого часу в доробках істориків, вчених, публіцистів та склали історіографічну канву широким спектром робіт, що стосувалися просвітництва, слід виокремити декілька.

У XIX ст. просвітництво з боку Росії розглядалося винятково як прогресивна діяльність царату щодо "диких" народів та племен "інородців" [Восторгов 1905].

У 30-ті рр. XX ст. ця проблематика розглядалася в сукупності з попереднім "абсолютним благом" і з таким "негативним" явищем, як поширення релігії (християнства) під прикриттям освітнього процесу [Ульянов 1931; Георгадзе 1932]. Це була притаманна для того часу характеристика, що відчутно позначилася в контексті багатьох наукових розвідок та вплинула на висновки щодо освіти та навчальних закладів.

В історіографії радянського періоду значна увага приділялася висвітленню російського просвітництва крізь призму сплетіння культури і братерства народів та заро-

дження і становлення національних культурних проявів серед народів Кавказу під впливом російської культури [Бритаева 1976].

Починаючи з кінця 80-х – початку 90-х рр. минулого століття, в дослідженнях клалися на терези співвідношення часток сутності і дійсності в російському просвітництві, чи було воно ефективним, чи це лише вдале використання форми, наповнене іншим змістом, як засіб масового зросійщення для остаточної колонізації "окраїнних народів" Російської імперії. Така специфіка досліджень зберігається насамперед у студіях російських науковців [Беленчук 2006; Городенко 2009]. Крім того, варто зауважити, що деякі українці вже давно увійшли в російську історіографію відповідно як "великі російські педагоги" [Черказьянова 2007] і там їм присвячують не лише окремі дослідження, а й цілі дисертації [Трембикова 2005]. Втім, основною фабулою тематичного формулювання питання дослідження залишилися "російські просвітники" та "зростання науки і культури під впливом російського просвітництва". І до сьогодні події минулого та діячі освіти існують у такому співвідношенні.

Власне вітчизняні дослідження останнього періоду звертаються до біографістики та вивчення внеску українських діячів минулого в розвиток науки та культури, зокрема літературних зв'язків українців з народами Кавказу [Алієва 2010; Кочубей 2011]. Продовжуючи розкривати цю тематику, не можна оминути увагою діяльність випускників уславлених навчальних закладів Києва. Тому головним критерієм для розвідки про видатних постатей є не лише їхнє походження чи місце народження, а й місце розташування alma mater.

Незважаючи на певні аспекти, що окреслилися вище з огляду на історіографію питання, все ж просвітницький феномен чи то учительських кадрів як представників світської освіти, чи то релігійних діячів як представників духовного напрямку в просвітництві спрямовував їхню працю в єдине загальноосвітнє русло. Просвітництво на Кавказі справді збіглося з тим "позитивним благом" русифікації, що сприяло зближенню, з негативними тенденціями російської централізованої політики щодо підпорядкування і розширення територіальних меж імперії. Багатовекторний процес, що мав відчутний вплив у розлогій структурі російського проникнення на Кавказ, був явищем внутрішньополітичного прояву діяльності уряду.

Політика російського уряду щодо збільшення кількості російськомовного населення у віддалених регіонах держави, що були строкато поліетнічними за складом населення, забезпечувала свої кількісні показники статистичних даних не лише за допомогою збільшення слов'янської спільноти в іншомовному середовищі різних національних соціумів. Перш за все категорії населення, що переселялися, мали своїми діями забезпечити й інші аспекти колонізаторської політики царату на Кавказі. Отже, козаки та селяни, що потрапляли на ці території з чорноземних районів України, мали поширювати традиції землеробства та культивувати кращі аграрні здобутки в цій галузі. Військові й ті, хто потрапляв до їхніх поселень, разом з першими були певним чином відповідальними за охорону та забезпечення миру та спокою серед місцевих народів. Чиновники, а серед них і вчителі, поповнювали кадри адміністративного апарату на місцях та виконували місію просвітництва. Неабияка роль відводилася в цьому і духовенству. Оскільки в цілому маса переселенців та відряджених на службу на Кавказ була християнського віросповідання, відповідно підсилювався ще один аспект ідеологічного впливу Росії – поширення християнства та зростання його ролі в релігійному співвідношенні між народами, що, головним чином, сповідували іслам. Винятком були лише грузини і вірмени – їхнє віросповідання було запорукою зближення як єдиновірних народів з російським.

Розкриваючи зазначену проблематику, ми фактично не розмежовуємо освітян і релігійних діячів, оскільки характерною ознакою XIX ст., як і попередніх часів, було нерозривне і тісне співіснування вищевказаних видів діяльності. Крім того, закон від 1805 р. велів відкривати сільські школи в парафіях і відповідно людям з духовною освітою –

навчати там [Царский указ… 1805]. Разом з тим універсальність освіти випускників Київської духовної академії (заснована в 1819 р.; далі – КДА) давала їм можливість знайти самовираження на обох напрямках просвітництва. Непоодинокими були випадки, коли в майбутньому багато з них ставали провідними викладачами, відомими діячами церкви та культури. Адже КДА свого часу відіграла значну роль у поширенні та розвитку освіти Російської імперії, бо була найстарішою на її теренах, а відповідно її випускники продовжували освітні традиції свого закладу в семінаріях Москви, Санкт-Петербурга та Казані.

З часом вже випускники Київського університету Св. Володимира (заснований у 1834 р.) частіше за інших ставали до педагогічної роботи після закінчення курсу навчання. Саме тут готували світських учителів, на противагу вищезгаданій КДА, що була, зрозуміло, центром духовної освіти. Однак слід відзначити, що рівень освіти і масштабність знань, здобутих студентами у стінах "червоного корпусу", ставали для них тим міцним фундаментом, з якого з часом виростали прагнення й надалі розширювати власний науковий і освітній потенціал.

Архіви України зберігають документи про участь у загальноімперському педагогічному процесі кадрів з навчальних закладів Києва. Джерела свідчать як про перебіг цього процесу в російській державі в цілому, включаючи її найвіддаленіші куточки, так і про високу затребуваність випускників.

Так, матеріали 20–30-х рр. XIX ст. відображають вплив метрополії на релігійні та духовні справи в Грузії, несуть інформацію про початок періоду активної розбудови навчальних закладів різних типів у Мінгрелії, на Північному Кавказі [Постановление Тифлисской семинарии… 1836]. Архівне джерело подає нам дані, що в 1823 р. було призначено випускників академії Стеценкова, Хлєбникова та Протопопова в Грузію "для зайняття там вчительських місць" [Дело о назначении выпускников… 1823]. Ці прізвища значаться у списках випускників закладу серед "молодших кандидатів" [Выпускники… *1*]. Вже наступного 1824 р. велось листування про направлення учнів семінарії наглядачами та вчителями духовних училищ у Грузії [Переписка с Киевской духовной академией… 1824].

Відповідно, збереглася і є надзвичайно промовистою офіційна документація, що містить інформацію про всілякі "надбавки до жалування" та свідчить про пільги для зазначеної категорії чиновників. Так, у 1825 р. уряд видав укази для заохочення, надання пільг учителям, що служать у духовно-навчальних закладах вказаного регіону [Дело о предоставлении льгот… 1825]. Щодо вищезазначеного був і окремий "припис Київської духовної академії правлінню семінарії і постанова комісії духовних училищ" [Предписание…].

У порівнянні з іншими університетськими закладами Російської імперії випускники Київського університету, що направлялися на Кавказ для виконання високої урядової місії, були фахівцями з різних навчальних дисциплін. Єдине, мабуть, у чому університет поступався іншим вищим школам держави, – це відсутність кваліфікованих викладачів та перекладачів східних мов. Так, архівні джерела дають нам свідчення про те, що в 1840 р. на запит київського губернатора надійшла відмова в перекладі документів перською мовою у зв'язку "з відсутністю в університеті спеціалістів, що володіють" нею [Запрос… 1840].

Про затребуваність випускників Київської семінарії свідчать архівні матеріали, зокрема, листування із Синодом про призначення студентів місіонерами до Абхазії [Переписка с Синодом… 1844]. Крайня дата документа надзвичайно важлива. Це 1844 р., саме тоді розпочалися організаційні заходи російського керівництва з відкриття освітніх закладів в Абхазії, що ввійшла до складу Російської імперії ще в 1810 р.

Починаючи з 1840-х рр., коли був остаточно затверджений проект адміністративної реформи на Кавказі і чиновники відразу розпочали втілення її постулатів у життя, знову зростає потреба в освічених працівниках та посилюється їхнє залучення до роботи у

східних регіонах імперії. Багато з них були відомими діячами освітнього процесу, мали чималий педагогічний досвід.

Серед таких діячів позаминулого століття чільною є, зокрема, постать Кирила Петровича Яновського (1822–1902). Народився він на Чернігівщині, спочатку освіту здобував у Чернігові, а потім став студентом фізико-математичного факультету Київського університету. У 1878–1900 рр. займав посаду попечителя Кавказького навчального округу [История Грузии 1973, *81–82*]. У сучасних дослідженнях його позиціонують як діяча "яскраво вираженого русифікаторського урядового курсу, що, без сумніву, відобразилось і на заходах в окрузі" [Черказьянова 2007, *12*]. В особистій характеристиці, що зберігається в архівосховищах Києва, зазначено, що "на всіх ділянках К. П. Яновський своєю діяльністю притягував до себе популярність як рідкісний за обдарованістю адміністратор, педагог і людина" [Характеристика… *1–2*]. Важливий спадок він залишив і для наступних поколінь науковців, оскільки саме завдяки йому з'явилося загальновідоме видання "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа".

Ще одна цікава постать – Олександр Олександрович Навроцький (1823–1892). Він закінчив філософський факультет Київського університету у 1847 р. За причетність до Кирило-Мефодіївського братства був на засланні [Кочубей 2011, *158*]. З 1858 р. працював у Темір-Хан-Шурі, Єревані тощо. Збирав етнографічні матеріали, зробив багато перекладів (вивчив місцеві мови), але й до сьогодні його спадщина в значній кількості залишається неопублікованою [Кочубей 2011, *158*; Алієва 2010, *334*].

Родина Грушевських збагатила коло педагогів, що тривалий час жили і працювали на Кавказі. Так, Сергій Федорович Грушевський (1830–1901) закінчив КДА в 1859 р. За порадами лікарів переїхав на Кавказ. Почав свою діяльність у 1869 р. учителем у Кутаїсі, потім був інспектором і директором народних училищ Ставропольської губернії, Терської області [Кучеренко, Панькова, Шевчук 2006, *53, 86*]. У Владикавказі заснував педагогічний музей. Автор підручників і методичної літератури, а його посібник "Первая учебная книга церковно-славянского языка" (1872) витримав понад 30 перевидань. Також приїздили на його запрошення та вчителювали на Північному Кавказі його родичі – племінники [Кучеренко 2012].

Без сумніву, цікавими фактами наповнені життя та діяльність Олександра Ілліча Стоянова (1841–1914). Навчався він на історико-філологічному факультеті Київського університету. Доклав чимало зусиль до організації та діяльності недільних шкіл в Україні на початку 1860-х рр.; збирач етнографічних матеріалів; написав та опублікував рецензію на буквар, створений Т. Г. Шевченком. У вітчизняній історіографії став відомим переважно своєю промовою над труною українського генія [Чалый 1988, *455*]. На жаль, промова не збереглася. У 70-х рр. XIX ст. був директором гімназії в м. Кутаїсі.

Як духовно-освітній діяч відомий також протоієрей Павло Іванович Чудецький (1844–1886). Народився він у Костромській губернії, а навчався на історичному факультеті в Києві. На Кавказі опинився на посаді ректора Тифліської православної духовної семінарії. Його характеризували як зразкового організатора, що став також фундатором бібліотеки для учнів. Попри все це, згадки про нього в літературі та дослідженнях радянського періоду є критичними [История Грузии 1973, *83*]. Історіографія дореволюційного і радянського періоду є дещо суперечливою в судженнях щодо характеристики його постаті та діяльності.

Етнограф Олександр Миколайович Шрамченко (1859–1921) народився на Чернігівщині. У 1887 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Після закінчення навчання працював учителем на Кавказі. У 1909 р. повертається до Києва. Публікувався в журналі "Киевская старина", обіймав посаду відповідального редактора журналу "Україна", був редактором "Українського етнографічного збірника" Наукового товариства [Кучерук 2011, *76*].

Ще слід згадати Олексія Миколайовича Грена (1862 – після 1927). Навчався він у Петербурзі. Працював у Київському університеті, але вже після того, як довгі роки був інспектором тифліських народних шкіл [История Грузии 1973, *85*]. Його наукова діяльність цінна для нас тим, що на основі матеріалу, зібраного та опрацьованого на Кавказі, він потім читав лекції студентам у курсах з кавказознавства та історії. О. Грен також був автором "Історії Кавказу" та "Історії Сходу", що вийшли друком у Києві.

Джерельна база для дослідження та розгляду окремих складових питання стосовно І пол. XIX ст. здебільшого репрезентована архівними матеріалами, тоді як для решти історичного періоду більш характерною є відносна насиченість інформаційного простору розлогою за змістом і вагомою за значенням пресою. Особливо це стосується бібліографічних аспектів життя та наукової спадщини працівників освіти. Автори публікацій періодичних видань II пол. XIX ст. звертали свою увагу в першу чергу на здобутки працівників педагогічної галузі, на управлінську діяльність високих посадовців. Поза цим залишалися відомості про осіб, що ще тільки розпочинали свою просвітницьку діяльність на Кавказі.

Слід відзначити, що для першої половини XIX ст. характерним є те, що більшість працівників для освітніх закладів Кавказу відряджались від КДА, тоді як у другій його половині до них додалися ще й випускники вже світського вищого навчального закладу, на відміну від першого, – Київського університету Св. Володимира.

Зазначимо, що вироблена російським керівництвом система надсилання кадрів з немісцевих із часом принесла й очікуваний результат – зміцнення проросійських позицій у духовному та культурному житті краю.

Принагідно слід зазначити, що ця тематика має ще достатньо прогалин, які потребують значних наукових розробок, і в першу чергу це стосується персоналій, чия діяльність була тісно пов'язана з такими загальноісторичними процесами, як освітньо-релігійна поступальна місія Російської імперії серед населення Кавказу. За будь-яких обставин і при зміні кута зору на ці події внесок цих особистостей розглядатиметься як позитивний вплив на культурний прогрес.

ДЖЕРЕЛА

Дело о назначении выпускников академии Стеценкова, Хлебникова, Протопопова в Грузию для занятия учительских мест. 1823 г. // **Центральний державний історичний архів України, м. Київ** (ЦДІАК України). Ф. 711, оп. 3, спр. 205.

Дело о предоставлении льгот русским учителям, служащим в духовно-учебных заведениях Грузии. 1825 г. // **ЦДІАК України.** Ф. 711, оп. 2, спр. 995.

Запрос Киевского гражданского губернатора и ответ ему об оказе в переводе документов на персидском языке (документы принадлежат 2-м персидским подданным, приехавшим в г. Киев) в связи с отсутствием в университете специалистов знающих персидский язык. 1840 г. // **ЦДІАК України.** Ф. 707, оп. 6, спр. 218.

Переписка с Киевской духовной академией о направлении учеников Киевской семинарии смотрителями и учителями духовных училищ в Грузию. 1824 г. // **ЦДІАК України.** Ф. 712, оп. 6, спр. 478.

Переписка с Синодом о назначении студентов Киевской духовной академии миссионерами в Абхазию. 1844 г. // **ЦДІАК України.** Ф. 182, оп. 2, спр. 4.

Постановление Тифлисской семинарии об открытии духовных училищ в г. Владикавказе и в Мигрелии. 1836 г. // **ЦДІАК України.** Ф. 711, оп. 2, спр. 2559.

Предписание Киевской духовной академии правлению Киевской семинарии и постановление комиссии духовных училищ о некоторых льготах, получаемых русскими учителями в Грузии // **ЦДІАК України.** Ф. 712, оп. 6, спр. 607.

Характеристика на попечителя Кавказского учебного округа Яновского Кирилла Петровича // **Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського** (ІР НБУВ). Ф. XIII, № 4002.

Царский указ из Сената об учреждении сельских школ в местах приходов и преподавании в них священниками, церковнослужителями и семинаристами. 31 января 1805 г. // ІР НБУВ. Ф. XIII, № 6048.

ЛІТЕРАТУРА

Алієва З. Українсько-азербайджанські літературні зв'язки // **Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу (Колективна монографія)** / За ред. І. П. Бондаренка. Київ, *2010*.

Алієва З. Аспекти орієнтальних захоплень М. Гулака та О. Навроцького (Уривок). – Лев Лопатинський як орієнталіст і журналіст (Уривок) // **Хроніка 2000. Україна – Азербайджан.** Київ, *2011*.

Беленчук Л. Н. О просвещении народов России во второй половине XIX – начале XX в. // **Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета.** Серия 4: Педагогика. Психология. Вып. 2. Москва, *2006*.

Бритаева Н. Т. Деятели народного образования Кавказа в первой половине XIX в. // **Советская педагогика,** *1976*, № 12.

Восторгов И. Церковная школа в Закавказьи // **Народное образование.** Т. 1. Кн. 3. *1905*.

Выпускники Киевской духовной академии 1823–1869, 1885–1915 гг. – http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/kievda.html

Георгадзе Г. Колониальная политика российского самодержавия и национальная школа в Закавказье // **Просвещение национальностей,** *1932*, № 5–6.

Городенко Д. В. Образовательная политика России в отношении нерусского населения в XVIII – начале XIX в. // **Образование и общество**, *2010*, № 4 (63).

История Грузии. Учебное пособие / А. Киквидзе, П. Ратиани, А. Сургулидзе. Тбилиси, *1973*.

Кочубей Ю. Внесок українських вчених у вивчення азербайджанської культури // **Хроніка 2000. Україна – Азербайджан.** Київ, *2011*.

Кучеренко М. О. Між Україною і Кавказом: духовний заповіт Сергія Федоровича Грушевського // **Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия.** Вып. 6. Краснодар – Киев, *2012*.

Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. **Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського).** Київ, *2006*.

Кучерук О. Бакинські українці // **Хроніка 2000. Україна – Азербайджан.** Київ, *2011*.

Трембикова А. А. **Педагогические идеи К. П. Яновского и его образовательная деятельность на Северном Кавказе:** Автореф. дис. … канд. пед. наук. Специальность: 13.00.01 – Общая педагогика, история педагогики и образования / Ставропольский государственный педагогический институт. Ставрополь, *2005*.

Ульянов Г. Царская педагогика среди нерусских народностей // **Просвещение национальностей,** *1931*, № 5.

Чалый М. К. Похороны Т. Г. Шевченко на Украине // **Воспоминания о Тарасе Шевченко.** Киев, *1988*.

Черказьянова И. В. К. П. Яновский – просветитель и организатор народного образования на Кавказе // **Вестник Ставропольского государственного университета. Исторические науки,** *2007*, № 50.

Щербань Т. О. Сходознавство у Київському університеті Св. Володимира: 1834–1918 // **Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу (Колективна монографія)** / За ред. І. П. Бондаренка. Київ, *2010*.

Н. П. Рябченко

ВОСТОКОВЕДНАЯ ТЕМАТИКА НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА “РОССИЯ И АТР”

В октябре 2012 г. во Владивостоке отмечали две знаменательные даты, связанные с востоковедением: 50 лет непрерывного востоковедного образования на Дальнем Востоке и 20 лет журналу “Россия и АТР”, в котором широко представлены научные публикации, посвященные изучению Востока.

О непрерывном востоковедном образовании говорится не случайно. Дело в том, что еще в 1899 г. во Владивостоке был основан Восточный институт. В 1920 г. он был преобразован в университет, закрытый в 1939 г. И только в 1962 г. на филологическом факультете Дальневосточного государственного университета (ДВГУ) было возобновлено преподавание китайского и японского языков. С 1970 г. ведет свою историю восточный факультет ДВГУ, преобразованный позже в Восточный институт. В настоящее время это Школа региональных и международных исследований Дальневосточного федерального университета.

За прошедшие годы специализация подготавливаемых в университете востоковедов значительно расширилась. Кроме филологов и историков, здесь стали выпускать экономистов, регионоведов, международников. Постоянно увеличивается количество изучаемых восточных языков. К китайскому и японскому добавились вьетнамский, корейский, потом – тайский, хинди, индонезийский[1]. В постсоветский период восточные языки, прежде всего китайский, в меньшей степени японский и корейский, стали преподавать во всех вузах города, что существенно расширило круг читателей и потенциальных авторов востоковедных публикаций.

Журнал “Россия и АТР”, специализирующийся на освещении гуманитарных проблем стран Азиатско-Тихоокеанского региона, издает Институт истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока Дальневосточного отделения РАН. Создан он был в 1992 г. на базе небольшого ежемесячного институтского бюллетеня для служебного пользования “У карты Тихого океана”, выходившего с 1974 г., и стал первым за послевоенное время научным гуманитарным журналом на Дальнем Востоке. Вначале по формату он не отличался от бюллетеня и выходил два раза в год. С 1995 г. был увеличен формат и объем журнала, начавшего к тому времени издаваться ежеквартально.

Костяк авторов составляют сотрудники института, хотя свои работы здесь публикуют также немало ученых со всей страны и из-за рубежа. В течение многих лет в институте сохраняется неизменная численность востоковедов – порядка 20 человек (10 – в отделе востоковедения, и 10 – в других отделах), в основном занимающихся изучением Китая, Японии и Кореи. Они же постоянные авторы журнала.

За 20 лет в журнале опубликовано более 600 статей на востоковедную тематику. Из них 53 % посвящены Китаю, 22 % – Японии, 9 % – Корее, около 3 % – Вьетнаму. Остальные публикации касаются других стран Востока и общих проблем востоковедения. О Монголии 5 статей, Таиланде – 3, Индии, Индонезии, Сингапуре – по две. К востоковедению традиционно примыкает изучение Австралии и Океании. Об этом регионе в журнале 5 статей. Такое распределение публикаций обусловлено в первую очередь географией и сложившимися традициями. Близость Китая, Японии и Кореи всегда

побуждала интерес к ним и способствовала их изучению. Особенно это относится к граничащему с российским Дальним Востоком Северо-Восточному Китаю – крупному региону с населением в настоящее время 110 млн. человек. В современном мире расстояние уже не столь важно, как прежде, поэтому более удаленные от нас страны Востока, такие как Индия, Индонезия и другие, можно и нужно изучать более активно. Для науки они представляют не меньший интерес, чем те, на которых наше внимание сосредоточено сегодня. Так что местному востоковедению есть куда расширяться.

Трудно охватить все многообразие тем, представленных на страницах журнала. Остановимся на работах постоянных авторов. Они и дальше будут развивать свои направления, что в какой-то мере дает представление о будущем содержании журнала.

Начать надо с того, что директор института и главный редактор журнала "Россия и АТР" В. Л. Ларин – известный китаевед-историк и специалист по международным отношениям в Азиатско-Тихоокеанском регионе. Востоковедение в институте, а во многом и в Дальневосточном регионе, развивается под его эгидой. В журнале он обычно выступает с оценкой современного состояния и проблем российско-китайских отношений и по другим актуальным вопросам[2].

Заведующий отделом востоковедения Г. П. Белоглазов – один из немногих в России, занимающихся аграрными проблемами Китая. Его интересует в основном история сельского хозяйства Маньчжурии и вклад русских в его развитие[3].

Археолог А. Л. Ивлиев – специалист по средневековым государствам, существовавшим на территории Северо-Восточного Китая и российского Приморья, успешно сочетает данные раскопок и письменных китайских источников, что позволяет достоверно устанавливать многие исторические факты[4]. Вместе с другим ученым нашего института, членом-корреспондентом РАН Н. Н. Крадиным, широко известным своими работами о кочевниках Центральной Азии, он является постоянным членом российско-монгольской археологической экспедиции и ежегодно выезжает на раскопки в Монголию по следам империи, созданной Чингисханом. Надо думать, что о важных открытиях мы узнаем из нашего журнала.

Г. Н. Романова в течение многих лет изучает историю российско-китайских экономических связей на Дальнем Востоке в период до образования КНР (1949 г.)[5]. Ее работы хорошо знают в России и Китае.

Г. С. Каретина в своих публикациях рассматривает сложный период в истории Китая первой половины XX в., связанный с господством милитаристов. Вопреки существующим негативным оценкам их деятельности ей удалось показать, что они нередко выступали как эффективная и достаточно прогрессивная местная власть[6]. Учитывая, что военные режимы широко представлены в истории XX в., тема милитаризма требует дальнейших теоретических обобщений.

Разнообразны интересы Л. В. Забровской: Корея, Япония, Китай, проблемы международных отношений[7]. Активно участвуя в международных научных конференциях за рубежом, она как востоковед известна не только в России, но и в других странах.

Среди японистов, прежде всего, следует назвать В. В. Кожевникова – одного из лучших в стране специалистов, автора нескольких монографий по древней, средневековой и современной истории Японии. В журнале кроме разработки исторических тем он откликается и на современные события в российско-японских отношениях[8].

Статьи Б. М. Афонина привлекают своей актуальностью. Он пристально следит за развитием внутриполитической жизни Японии и оперативно освещает происходящие в ней изменения[9].

Разнообразные аспекты истории корейско-японских и китайско-японских отношений, а также антияпонской борьбы корейских и китайских партизан в период империалистической экспансии Японии рассматривает В. А. Гайкин[10].

В сферу научных интересов ведущего корееведа Дальнего Востока И. А. Толстокулакова входят проблемы социального и политического развития обоих корейских государств[11]. Его статьи отличаются научной актуальностью и глубокой компетентностью.

В. В. Иванов из г. Комсомольска-на-Амуре изучает историю борьбы народов Индокитая за свободу и независимость и знакомит читателей журнала с ее героическими страницами[12].

Из молодых активно публикующихся авторов можно отметить И. В. Ставрова, который уже заявил о себе как специалист по проблеме межнациональных отношений в КНР. В настоящее время он занимается изучением современного социально-экономического развития Северо-Восточного Китая[13].

Новым научным направлением на Дальнем Востоке стало изучение Океании. Его представляет молодой ученый Ю. В. Латушко, увлеченно исследующий традиционные институты и политические отношения народов Океании[14].

Журнальные статьи подобны верхушке айсберга: показывают лишь часть труда ученого. Авторские идеи и концепции более полно раскрываются в монографиях. Поэтому если нас интересуют крупные научные достижения, то следует посмотреть, какие статьи стали той самой верхушкой айсберга и что за ними стоит. Не буду перечислять все "айсберги", отмечу только один из самых крупных. Его "верхушка" – статья известного российского историка из Екатеринбурга С. А. Нефедова "О демографическом цикле эпохи Цин", которая стала частью разработанной им фундаментальной концепции демографических циклов. В вышедшей позже монографии он описал более 50 демографических циклов в истории стран Востока. Развитая им на базе этих и других исследований демографически-структурная теория, ранее выдвинутая Д. Голдстоуном, вносит существенный вклад в понимание хода исторического процесса как в отдельных странах, так и в мире в целом[15].

При изучении Востока важен не только взгляд на него со стороны, но также изнутри – глазами местных ученых, что позволяет понять некоторые существенные моменты их истории и современности. Этим как раз ценны работы авторов из восточных стран. В "России и АТР" таких публикаций, пожалуй, больше, чем в любом другом российском научном журнале. Здесь просто нет возможности назвать их все[16]. Многое к пониманию Востока добавляют работы западных востоковедов[17]. Журнал также открыт для ученых из стран СНГ.

Важная особенность журнала "Россия и АТР" – абсолютная доступность для читателей. Его можно бесплатно читать в Интернете по адресу: http://www.riatr.ru. Также доступен архив журнала за период с 2006 г. Дважды, в 2001-м и 2006 гг., на английском языке выходили дайджесты публикаций за предыдущие пять лет. В их числе статьи по советско-китайским отношениям, истории Китая и Японии[18]. Востоковедная тематика присутствует и в бюллетене "У карты Тихого океана", вновь начавшего выходить в 2007 г. как продолжающееся издание. Его можно найти на сайте Института истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока: http://ihaefe.org. Здесь публикуются материалы "круглых столов".

Завершая обзор журнала "Россия и АТР", хочется отметить, что его принадлежность к академическому институту положительно сказывается на уровне публикаций и привлекает авторов и читателей как из России, так и из-за рубежа. Если говорить о перспективах, то уже давно назрел вопрос создания во Владивостоке крупного академического института востоковедения, что даст приток в науку молодежи, позволит значительно расширить сферу востоковедных исследований и еще больше разнообразит содержание нашего журнала.

---

[1] *Хаматова А. А.* История возникновения и развития востоковедения на Дальнем Востоке России // Материалы междунар. конф., Осака, Осакский государственный университет, 2006, 17 с.; *Моргун З. Ф.* Японоведение в ДВГУ (1962–2006 гг.) // Известия Восточного института Дальневосточного государственного университета. № 13. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2006. С. 7–22; *Соколовский А. Я.* Подготовка специалистов по Южной и Юго-Восточной

Азии в Восточном институте ДВГУ // Там же. № 14. 2007. С. 7–36; *Толстокулаков И. А.* Подготовка специалистов-корееведов в Восточном институте ДВГУ: история и современность // Там же. 2008. № 15. С. 7–20.

[2] *Ларин В.* Российский вектор политики Китая: новые веяния и старые проблемы // Россия и АТР. 2005. № 3. С. 92–100; он же. Россия и Китай: уроки прошлого, откровения настоящего, горизонты будущего // Россия и АТР. 2007. № 3. С. 5–10; он же. 10 лет Договору о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой // Россия и АТР. 2011. № 2. С. 89–98.

[3] *Белоглазов Г.* Сельские поселения русских военных колонистов в Маньчжурии // Россия и АТР. 1997. № 4. С. 35–40; он же. Теория эволюции аграрного строя Китая и Маньчжурии в трудах Е. Е. Яшнова // Россия и АТР. 1998. № 4. С. 63–67; он же. Продовольственная безопасность Китая и ее российский вектор // Россия и АТР. 2007. № 3. С. 5–82; он же. “Земля тому, кто ее обрабатывает” (социально-правовые аспекты современной аграрной политики Китая) // Россия и АТР. 2009. №. 3. С. 42–45.

[4] *Ивлиев А., Болдин В.* Исследования Краскинского городища и археологическое изучение Бохая в Приморье // Россия и АТР. 2006. № 3. С. 5–18; *Ивлиев А., Крупянко А.* О находке клада металлических изделий в долине р. Зеркальной (Кавалеровский район, Приморский край) // Россия и АТР. 2012. № 3. С. 118–125.

[5] *Романова Г.* Порто-франко и протекционизм: Торговые связи Дальнего Востока России и Северо-Восточного Китая // Россия и АТР. 2006. № 3. С. 110–122; она же. Торговая деятельность китайцев на Дальнем Востоке России (конец XIX – начало XX в.) // Россия и АТР. 2009. № 3. С. 142–151; она же. Китайские рабочие в экономике Дальнего Востока и проблема национальной безопасности на рубеже XIX–XX вв. // Россия и АТР. 2011. № 3. С. 95–104.

[6] *Каретина Г.* Генерал “демократ” // Россия и АТР. 1998. № 3. С. 48–56; она же. Храм Конфуция в Харбине: история строительства и открытия // Россия и АТР. 2008. № 4. С. 113–121; она же. Генерал У Пэйфу на политической сцене Китая // Россия и АТР. 2010. № 4. С. 116–125.

[7] *Забровская Л.* Экономические реформы в КНДР. Начало XXI в. // Россия и АТР. 2005. № 4. С. 78–86; она же. Политика Китая в отношении КНДР (начало XXI в.) // Россия и АТР. 2007. № 3. С. 57–60; она же. Японо-южнокорейский пограничный спор как дестабилизирующий фактор международной обстановки в Северо-Восточной Азии // Россия и АТР. 2009. № 4. С. 101–111; она же. Корейский полуостров: новый виток кризиса // Россия и АТР. 2011. № 3. С. 142–151.

[8] *Кожевников В.* Территориальный вопрос. К 40-летию совместной советско-японской декларации 1956 г. // Россия и АТР. 1996. № 3. С. 45–56; он же. Феномен “онрё” в японской истории // Россия и АТР. 2006. № 3. С. 133–139; он же. Кризис в российско-японских отношениях // Россия и АТР. 2011. № 3. С. 122–131.

[9] *Афонин Б.* Новая страница в российско-японских отношениях // Россия и АТР. 2007. № 2. С. 130–134; он же. Ясуо Фукуда – новый премьер-министр Японии (политическая ситуация в Японии в 2006–2007 гг.) // Россия и АТР. 2008. № 1. С. 59–64; он же. Таро Асо – новый премьер-министр Японии // Россия и АТР. 2009. № 1. С. 132–141.

[10] *Гайкин В.* Антияпонское сопротивление в Юго-Восточной Маньчжурии (1937–1941 гг.) // Россия и АТР. 2010. № 2. С. 118–125; он же. Трудовая миграция корейцев в Японию (1910–1931 гг.) // Россия и АТР. 2010. № 3. С. 139–147; он же. Ванпаошаньский инцидент и японская агрессия в Маньчжурии (1931 г.) // Россия и АТР. 2011. № 4; он же. Антияпонская борьба корейских партизан в Маньчжоу-го (начальный этап) // Россия и АТР. 2012. № 2. С. 111–121.

[11] *Толстокулаков И.* Гражданское общество в стране. К вопросу о его формировании (Корея) // Россия и АТР. 1998. № 3. С. 93–102; он же. Политическая реформа Ким Ёнсама и вооруженные силы Южной Кореи // Россия и АТР. 2005. № 3; он же. Основные векторы российской политики на Корейском полуострове // Россия и АТР. 2006. № 3. С. 88–96; он же. Современная политическая система Республики Корея: Законодательство в сфере национальной безопасности // Россия и АТР. 2007. № 4. С. 91–103.

[12] *Иванов В.* Трудный путь к независимости // Россия и АТР. 1999. № 1. С. 84–90; он же. Американские военнопленные в Индокитае // Россия и АТР. 2002. № 3. С. 136–149; он же. Малые народы Вьетнама в период интервенции США (1964–1975 гг.) // Россия и АТР. 2009. № 1. С. 124–131.

[13] *Ставров И.* Социальное развитие национальных районов Северо-Восточного Китая (1978–2002 гг.) // Россия и АТР. 2007. № 3. С. 90–104; он же. Реализация экономической политики КПК

в национальных районах Северо-Восточного Китая (1978–2005 гг.) // Россия и АТР. 2009. № 3. С. 29–41; он же. Экономическое развитие провинции Ляонин КНР в начале XXI в.: планы и результаты // Россия и АТР. 2011. № 4. С. 118–125.

[14] *Латушко Ю.* Поземельные отношения в гавайском обществе // Россия и АТР. 2003. № 3. С. 116–122; он же. Проблемы интерпретации политической организации гавайского общества // Россия и АТР. 2006. № 3. С. 123–132; он же. Проблемы и перспективы антропологии Пацифики // Россия и АТР. 2011. № 2. С. 171–178.

[15] *Нефедов С.* О демографическом цикле эпохи Цин // Россия и АТР. 2005. № 3. С. 139–150; он же. Концепция демографических циклов. Екатеринбург: Издательство УГГУ, 2007. 141 с.; он же. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. М.: Издательский дом "Территория будущего", 2008. 752 с.; он же. История России. Факторный анализ. Т. I. С древнейших времен до Великой Смуты. Екатеринбург: Издательство УГГУ, 2009. 248 с. Т. II. От окончания Смуты до Февральской революции / Отв. редактор В. В. Алексеев. Екатеринбург: Издательство УГГУ, 2010. 648 с.

[16] *Наканиси Сусуми.* Особенности японской культуры // Россия и АТР. 1992. № 2. С. 42–48; *Ши Фан.* Иммигранты в районе Хэйлунцзяна // Россия и АТР. 1992. № 2. С. 81–95; *Сяо Голян, Сунь Яци.* Хуацяо в Корее // Россия и АТР. 1995. № 4. С. 80–83; *Вэнь Цзянь.* Современный даосизм в Сянгане // Россия и АТР. 1998. № 3. С. 57–62; она же. Прощальный обряд. Погребальные традиции в южной китайской деревне // Россия и АТР. 1999. № 1. С. 37–38; *Кадзивара Х.* Взгляд на древнейшее население и культуру Японии с точки зрения археологии // Россия и АТР. 2000. № 2. С. 9–21; *Бай Чанцин.* Культура Ляонина и ее особенности // Россия и АТР. 2003. № 2. С. 113–120; *Чжэн Цзилень.* Проблема образования и трудоустройства женщин в Китае // Россия и АТР. 2003. № 4. С. 77–82; она же (*Чжен Чжилянь*). Китай и Запад: специфика и единство типов культур // Россия и АТР. 2005. № 1. С. 85–90; *Ся Цзисун.* Человек и природа: исходная точка логики диалога философий современного Китая и Запада // Россия и АТР. 2006. № 3. С. 168–173; *Чжэн Чжилянь.* Женщина в современном китайском обществе: проблемы и достижения // Россия и АТР. 2007. № 3. С. 123–129; *Дай Бинго.* Неуклонно идти по пути мирного развития // Россия и АТР. 2011. № 2. С. 99–112; *Ву Зыонг Хуан.* Аргументация Китая относительно суверенных прав на Парасельские острова и острова Спратли // Россия и АТР. 2011. № 4. С. 49–62; он же. Аргументация Вьетнамом своих суверенных прав на Парасельские острова и острова Спратли // Россия и АТР. 2012. № 2. С. 88–102; *Ли Чжэнцзюнь*. О некоторых важных проблемах Синьхайской революции // Россия и АТР. 2012. № 2. С. 154–161; *Ву Зыонг Хуан.* Территориальные споры в Восточном море // Россия и АТР. 2012. № 4.

[17] *Yur-Bok Lee.* The Sino-Japanese Economic Warfare over Korea, 1876–1894 // Россия и АТР. 1994. № 1. P. 122–132; *Лахузен Т.* Место под названием Харбин // Россия и АТР. 1999. № 1. С. 28–36; *Ричардсон С.* О Японии и японцах // Россия и АТР. 2002. № 3. С. 56–60; *Буланенко М.* Для всякой ли философии важна истина? Два взгляда на философию доханьского Китая // Россия и АТР. 2013. № 1.

[18] *Ryabchenko N.* The Soviet-Chinese Conflict of the early 60s – 80s of the 20th century and its causes // Digest Russia and the Pacific 1996–2000. P. 103–121; *Kozhevnikov V.* Who Are They and Where Are They From? To the problem of geneses of Japanese on the Japanese islands. Setting the problem // Digest Russia and the Pacific 1996–2000. P. 122–143; *Larin V.* The Russian Vector of China's Policy: New Trend and Old Problems // Digest Russia and the Pacific 2001–2005. P. 79–87.

Д. П. Урсу, О. Є. Музичко

ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СХОДОЗНАВСТВА В ОДЕСІ У СЕРЕДИНІ XIX–XX СТОЛІТТЯХ

Історія сходознавства належить до важливих тем у сучасному українському сходознавстві. У цьому переконує велика частка історіографічних статей серед публікацій на сторінках провідного журналу українських сходознавців "Східний світ". Використання регіонального підходу до вивчення історії науки в Україні дозволяє виявити особливості розвитку сходознавства в різних регіонах України. До головних центрів наукових досліджень України у XIX–XX ст. належала Одеса. Влада Російської імперії з часів заснування міста розглядала це причорноморське місто як важливий центр поширення свого геополітичного впливу в різні регіони світу, передусім – Балкани, Близький Схід та Кавказ. Крім різноманітних товарів, через одеський порт вирушали на прощу до святих місць Палестини тисячі прочан. У місті було чимало представників східних народів. Зокрема, слід відзначити наявність численної єврейської діаспори, що спонукало наукову громадськість до розвитку юдаїки.

У різний час в Одесі працювали такі визначні вчені, як індологи акад. Д. М. Овсянико-Куликовський, член-кореспондент Імператорської АН О. І. Томсон, мистецтвознавці акад. Н. П. Кондаков і Б. В. Варнеке, єгиптологи О. Л. Коцейовський і С. В. Доніч, гебраїст Й. Л. Клаузнер, а також історики, географи, економісти О. О. Сухов, С. С. Дложевський, М. Ф. Болтенко, Ф. Є. Петрунь. О. О. Рябінін-Скляревський. Зі сходознавчих студій тут починалася наукова кар'єра акад. М. П. Алексєєва, відомого тюрколога В. В. Григор'єва. Багато інших учених цікавилися Сходом, і хоч не залишили визначних праць, проте сприяли сходознавчим студіям, зокрема акад. М. С. Слабченко. Переважно зусиллями цих та інших учених в Одесі інтенсивно відбувався процес інституціоналізації наукового сходознавства, пов'язаний передусім з такими закладами, як Інститут східних мов Рішельєвського ліцею (1838–1854), Новоросійський університет (1865–1920), Одеська філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (1926–1930). Історія цих закладів перебуває в центрі уваги авторів цього дослідження.

Етапи розвитку сходознавства в Одесі збігаються з етапами розвитку сходознавства в Україні загалом. Для Одеси слід виокремити три мегаперіоди: XIX ст. – до 1920 року, 1920–1991 років та з 1991 р. у складі незалежної України. У першому періоді варто розрізняти три етапи: 1) перша половина XIX ст. – становлення, перевага філологічного напрямку у сходознавстві, зосередження сходознавчих студій винятково в стінах Рішельєвського ліцею; 2) друга половина XIX ст. – етап бурхливого поступального розвитку сходознавства, диверсифікація напрямків у стінах Новоросійського університету та низки одеських наукових товариств; 3) перші два десятиліття XX ст. – зростання громадської уваги до сходознавства, політизація у зв'язку з революційними та воєнними подіями, криза методології. Неоднорідними є й наступні 70 років XX ст., зокрема у 1920-ті – на початку 1930-х років відбулися часткове відновлення потенціалу дореволюційного сходознавства на інших ідеологічних та методологічних принципах, формування радянського сходознавства; 1930-ті – перша половина 1940-х років – фактичне провалля в історії місцевого сходознавства у зв'язку з репресіями та війною, з окремими

епізодичними проявами інтересу до Сходу; друга половина XX ст. – формування традицій сучасного сходознавства, хоча потенціал сходознавства другої половини XIX – 1920-х років так і не було відновлено.

Становлення сходознавства у першій половині XIX ст.

У XIX ст. адміністрація Одеси й увесь Південь України потребували фахівців, добре обізнаних з мовами, звичаями й культурою країн Близького Сходу. Тому генерал-губернатор Новоросійського краю М. С. Воронцов порушив клопотання про підготовку сходознавців у Рішельєвському ліцеї, що згодом був реформований у перший на території Півдня України університет. За новим статутом 1838 року ліцей мав два відділення – фізико-математичне та юридичне, а також Інститут східних мов. За тим же статутом створювалася кафедра східних мов – арабської, турецької і перської[1]. У 1838 році в закладі навчалося 280 студентів, а 14 з них вивчали східні мови[2]. Незначна кількість студентів-сходознавців не має дивувати, якщо згадати, що саме тоді в Петербурзькому університеті у славнозвісного арабіста проф. Й. І. Сенковського навчався лише один студент.

Першим кафедру східних мов очолив В. В. Григор'єв, учень Й. Сенковського.

Василь Васильович Григор'єв (1816–1881) – сходознавець. Походив із дворян Владимирської губернії. Закінчив відділення східних мов філологічного факультету С.-Петербурзького університету. Після його закінчення (1834) вступив в Інститут східних мов при Міністерстві закордонних справ для підготовки до кар'єри дипломата, але в 1836 р. перейшов у Професорський інститут. У 1838 р. переїхав до Одеси, де став професором в організованому при Рішельєвському ліцеї Інституті східних мов (до 1844 р.). У 1844 р. повернувся до С.-Петербурга і влаштувався на службу в департамент духовних справ. У 1851 р. переїхав в Оренбурзький край і незабаром дістав посаду начальника прикордонної експедиції, де зосереджувалися справи про відносини з ханствами та керування киргизами. У 1862 р. залишив службу в Оренбурзькому краї, а в наступному році зайняв кафедру історії Сходу в С.-Петербурзькому університеті, що заздалегідь надав йому ступінь доктора східної словесності honoris causa. До цього періоду належать капітальні роботи "Кабулистан і Кафірістан" (1867) та "Східний Туркестан" (1869 і 1873), а також монографія "Про скіфський народ саки" (1871). З 1863-го по 1878 р. був ординарним професором та деканом факультету східних мов С.-Петербурзького університету. Один з організаторів III Міжнародного з'їзду орієнталістів у Петербурзі (1876). Член Паризького та Англійського королівського азіатських товариств, Товариства німецьких орієнталістів у Лейпцигу.

На початку свого перебування в Одесі В. Григор'єв відвідав Стамбул – для вдосконалення володіння турецькою мовою. Шість років, проведені в Одесі, були досить плідними для В. Григор'єва. У першому томі "Записок Одесского общества истории и древностей" (1844) надруковано декілька його статей. Одна з них, " О куфических монетах VIII, IX, X и отчасти VII и XI века, находимых в России и прибалтийских странах, как источниках для древнейшей отечественной истории", не втратила свого значення й дотепер. Сходознавчі статті В. Григор'єва друкувалися і в інших місцевих виданнях, зокрема в "Одесском альманахе" та "Новороссийском календаре".

1842 року він написав дисертацію "Про вірогідність ярликів, виданих ханами Золотої Орди руським духівникам" і невдовзі здобув вчений ступінь магістра історії[3]. Крім професора, в Інституті східних мов передбачались старший і молодший учителі. 1840 року ці посади зайняли відповідно Олексій Шутов, абсольвент Казанського університету, та Олексій Алієв, уродженець Дербента[4].

Важливою передумовою успішного вивчення іноземних мов є наявність необхідної літератури. Тому із заснуванням Інституту східних мов почала працювати сходознавча бібліотека, що складалася з книг, писаних арабською, турецькою та перською мовами (раніше вони зберігалися в основній бібліотеці ліцею). З часом бібліотека збільшувалася

за рахунок нових книг і рукописів; чимало книг привіз і Григор'єв з Туреччини. На час закриття інституту, після 16 років функціонування, сходознавча бібліотека нараховувала близько 800 томів. Пізніше усі книги і рукописи були передані бібліотеці східного факультету Петербурзького університету.

Після від'їзду Григор'єва обов'язки професора східних мов (з лютого 1845 року) виконував В. Н. Кузьмін, теж, як і його попередник, випускник східного факультету Петербурзького університету. У 1851/52 рр. на першому й другому курсах у першому семестрі викладали арабську й перську (1 година на тиждень), а також турецьку (2 години на тиждень) мови. На третьому курсі всі три мови викладалися по 3 години на тиждень. У другому семестрі у зв'язку зі смертю Кузьміна навантаження дещо зменшилося[5].

У червні 1852 року професором східних мов у Рішельєвському ліцеї став випускник Казанського університету І. М. Холмогоров. Знавець перської та арабської мов, він прославився дослідженням життя й діяльності великого перського поета Са'аді, був професором Лазаревського інституту східних мов у Москві. Сходом цікавилися не тільки працівники Інституту східних мов, а й деякі викладачі Рішельєвського ліцею. Так, професор загальної історії О. І. Георгієвський, за словами студентів, дуже любив Індію і чи не в кожній лекції згадував Будду, Вішну та інших богів індуїстського пантеону[6]. У видатного сходознавця виріс на початку своєї кар'єри викладач Рішельєвського ліцею, професор богослов'я і церковної історії Порфирій Успенський, який майже 10 років викладав в Одесі, а згодом очолив російську духовну місію в Єрусалимі і тричі відвідував Єгипет. Засновник вітчизняної ефіопістики, він залишив цінні наукові праці про коптів-християн, зібрав унікальну колекцію коптських та ефіопських рукописів. Його наукові розвідки друкувались у працях Київської духовної академії.

З випускників Інституту східних мов найбільш відомий О. Борзенко (1806–1867), уродженець Катеринославської губернії. Після навчання він провів два роки в Туреччині, щоб вдосконалити знання турецької мови. Був перекладачем генерал-губернатора Новоросійського краю М. Воронцова, разом з ним більше 20 років служив на Кавказі. Помирати він повернувся в Одесу. З менш помітних випускників слід згадати К. М. Базілі та А. О. Рафаловича. Перший працював у дипломатичному відомстві, був російським консулом у Лівані та Сирії, збирав матеріали з історії цих країн. 1860 року залишив державну службу й поселився в Одесі, де й помер 1884 року. Видрукував чимало статей у місцевій пресі й фундаментальну працю з історії Сирії[7]. А. О. Рафалович закінчив 1834 року Рішельєвський ліцей, згодом вивчав медицину в Берлінському університеті. З 1841 р. викладав у Рішельєвському ліцеї судову медицину. У 1846–1848 рр. очолив протичумну лікарську експедицію в Єгипет та Сирію. Рафалович залишив низку публікацій з етнографії та соціально-економічних проблем цих країн[8].

З діяльністю цих осіб пов'язано становлення сходознавства в Одеському товаристві історії і старожитностей, заснованому в 1839 році[9]. На засіданнях товариства виголошувалися, а згодом публікувалися у його "Записках" статті В. Григор'єва, О. Негрі, В. Березіна, О. Борзенка, здебільшого публікації історичних джерел, описів та малюнків предметів, пов'язаних зі східними цивілізаціями. Надважливе значення для становлення сходознавства в Одесі мало заснування нумізматичних та предметних колекцій, зокрема єгипетської, здебільшого шляхом пожертв. Так, у 1843 р. Клод-бей, генерал на службі в єгипетського паші, подарував музею мумію та плиту з Мемфіса, у 1846 р. відомий мандрівник архімандрит Порфирій Успенський – мумію з фіванського некрополя, шість каноп, сувій папірусу та ін. предмети[10].

1854 року, в умовах гострої політичної та фінансової кризи, викликаної поразкою Росії у Кримській війні, уряд закрив Інститут східних мов Рішельєвського ліцею. Таким чином, після 16 років успішної діяльності осередок сходознавчої науки на Півдні України припинив існування. Але посіяні ним зерна знань, інтересу до східних народів проросли пізніше, коли в Одесі було засновано Новоросійський університет.

Піднесення сходознавчих досліджень:
друга половина XIX – перші десятиліття XX ст.

Основний центр сходознавства Одеси другої половини XIX – початку XX ст., Новоросійський університет, відкрився 1865 року на базі Рішельєвського ліцею. Невдовзі університет став науковим центром, де провадилися серйозні дослідження з історії, мистецтва та мов східних народів. Всесвітньо відомий славіст В. Ягич, професор Берлінського, Петербурзького та Віденського університетів, починав наукову кар'єру в Одесі, де два роки (1872–1874) викладав санскрит. Як згадує Д. Овсянико-Куликовський, йому не пощастило слухати лекції Ягича, оскільки той викладав лише на старшому курсі.

Особливого успіху досяг цей заклад наприкінці XIX – на початку XX ст. в галузі філології, зокрема вивченні санскриту. Цей напрямок сходознавства репрезентують Д. М. Овсянико-Куликовський та О. І. Томсон. Перший не тільки багато років викладав в університеті, а й дістав в Одесі освіту – рік навчався в Рішельєвському ліцеї, потім, після закінчення гімназії в Сімферополі, продовжив навчання в новоствореному університеті. В Одесі Д. Овсянико-Куликовський прожив понад сім років, у стінах Новоросійського університету він сформувався як науковець[11].

Дмитро Миколайович Овсянико-Куликовський (1853–1920) – індолог, літературознавець, громадський діяч. Дійсний член Імператорської АН (1907). Походив з роду таврійських землевласників. Його пращур по батьківській лінії був родом з Молдавії і разом із князем Д. Кантемиром у 1711 р. втік до Росії. Дістав маєтності в Слобідській Україні та звання полковника Харківського полку. Мати ученого походила з українського роду Мишковських. Рік провчився в Одесі, в Рішельєвській гімназії, потім переведений до Сімферополя, де в 1871 р. закінчив гімназію. Вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету, але захворів і в 1873 р. переведений до Новоросійського університету. Тут на нього найбільший вплив мали філологи професори В. І. Григорович та Л. В. Воєводський. Був залишений для підготовки до професорського звання по кафедрі порівняльного мовознавства, дістав закордонне відрядження на 5 років. У Сорбонні вивчав санскрит, пехлеві (давньоперську мову) та іврит. Під керівництвом А. Бертеня і Ж. Дармстетера займався аналізом стародавніх текстів Вед і Зенд-Авести. Досліджував проблеми ґенези релігії, міфології, культури Стародавньої Індії. Наприкінці 1882 р. в Московському університеті склав екзамен В. Ф. Міллеру і П. Ф. Фортунатову з санскриту і перської мови, вже в січні наступного року почав викладати санскрит у Новоросійському університеті. Незабаром у Харкові захистив магістерську дисертацію про виникнення і функціонування вакхічних культів у Стародавній Індії. У 1887 р. в Новоросійському університеті захистив докторську дисертацію "До історії культу вогню в індусів в епоху Вед". У тому ж році став професором Казанського, а в 1888–1904 рр. – ординарним професором Харківського університету. З 1905 р. на пенсії в Петербурзі, де редагував один з кращих журналів "Вестник Европы" (до 1919 р.).

Високу фаховість Овсянико-Куликовського в галузі індоєвропейського сходознавства та індійської міфології підтвердив успішний захист дисертаційних робіт. 1885 року у Харківському університеті він здобув ступінь магістра порівняльного мовознавства й санскриту, а через два роки, вже в рідному університеті, захистив докторську дисертацію "До історії культу вогню в індусів в епоху Вед" (надрукована в Одесі того самого року). В Одесі Овсянико-Куликовський плідно працював якраз у галузі індології, точніше, міфології та історії релігії. Публікація його наукових праць як в Одесі, так і в столичних журналах зробила українського вченого відомим не тільки в Росії, а й за кордоном. Він започаткував напрямок досліджень, який лише через десятиріччя прославив Мірча Еліаде. Праці Овсянико-Куликовського і з індійської міфології, і з мовознавства актуальні й сьогодні. Хоч він більш відомий як літературознавець і був обраний академіком з історії російської літератури, своїм фахом в автобіографії визнав санскрит.

Десь улітку 1919 року Овсянико-Куликовський повернувся до Одеси. 19 лютого 1920 року історико-філологічний факультет прийняв рішення допустити акад. Овсянико-Куликовського читати лекції у званні приват-доцента[12]. Викладав він і після реорганізації університету більшовиками. Помер 9 жовтня 1920 р. в Одесі.

У роки доцентури Овсянико-Куликовського в Одесі кафедрою порівняльного мовознавства і санскриту завідував професор В. І. Шерцль (1884–1896 рр.). Чех за походженням, він дістав філологічну освіту в кращих університетах Європи (Прага, Лондон, Петербург), потім викладав у Харківському університеті. Шерцль двічі виступав опонентом Овсянико-Куликовського: спочатку по магістерській дисертації у Харкові, потім по докторській – в Одесі. Овсянико-Куликовський у спогадах пише, що його опонент і колега був видатним поліглотом, знав багато мов, серед них – китайська, готентотська і навіть воляпюк. У 1896 р. за станом здоров'я Шерцль пішов у відставку, згодом його змінив молодий професор О. І. Томсон[13].

З травня 1897 р. на кафедрі порівняльного мовознавства й санскриту Новоросійського університету викладав професор О. І. Томсон, якого можна вважати прямим продовжувачем індологічних студій, започаткованих Овсянико-Куликовським. Обидва змолоду захоплювалися санскритом, любили Стародавню Індію, тільки Овсянико-Куликовський, перейшовши до Харківського університету, став літературознавцем і зажив слави як дослідник російської літератури, а його молодший колега все життя провів в Одесі, займаючись винятково мовознавством. І якщо Овсянико-Куликовський та Кондаков удосконалювалися у Франції й Німеччині, то Томсон за кордоном не навчався. Він, так би мовити, продукт вітчизняної науки[14].

Олександр Іванович Томсон (1860–1935) – мовознавець, орієнталіст. Народився в родині німців у Дерпті Ліфляндської губернії. Навчався на східному факультеті Петербурзького університету, де його вчителем був проф. К. Коссович, знавець санскриту, "який із захватом поринав у чарівний світ Стародавньої Індії". Студіював порівняльне мовознавство в Москві в академіків П. Фортунатова й Ф. Корша, склав там іспит на магістра. 1891 року захистив докторську дисертацію "Історична граматика сучасної вірменської мови", яка була надрукована і перекладена французькою мовою. З 1910 року – член-кореспондент Академії наук. У 1920–1930-х роках – викладач одеських радянських ВНЗ. Помер в Одесі.

На початку XX століття на історико-філологічному факультеті університету та на Одеських вищих жіночих курсах (ОВЖК) запроваджено санскрит та історію Сходу. На ОВЖК Томсон викладав санскрит із травня 1906 року, майже з часу їхнього відкриття. Коли знову обговорювалося питання про викладання санскриту, декан історико-філологічного факультету заявив, що це самі слухачки висловили таке бажання. Томсон вважав, що вивчати санскрит мають усі філологи, і казав, що з курсу порівняльної граматики індоєвропейських мов годі набути належних знань без вивчення санскриту хоча б по одній годині на тиждень. Рада факультету прийняла відповідне рішення[15]. Він заснував лабораторію експериментальної фонетики. О. Томсон був автором кількох фундаментальних монографій, серед них "Загальне мовознавство", що двічі видавалася в Одесі (1906, 1910), кількох статей у престижному німецькому журналі "Zeitschrift für Slavische Philologie".

Поряд з мовознавчим сходознавством у Новоросійському університеті розвивались і інші напрямки: мистецтвознавчий, історико-правовий, історичний, етнографічний.

У 1870–1887 роках доцентом кафедри історії й теорії мистецтва Новоросійського університету, а незабаром – професором працював Н. Кондаков.

Никодим Павлович Кондаков (1844–1925) – історик мистецтва, сходознавець і візантолог. Академік Імператорської АН (1898), член Академії красних мистецтв (1893). Походив з родини кріпаків, відпущених на заробітки. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету (1865). Потім викладав у гімназії, де сам дістав освіту, а також історію та археологію в школі живопису, скульптури та архітектури.

Відвідав Берлін, Дрезден, Мюнхен з метою вивчення музеїв і міської архітектури. У 1870 р. обраний на посаду виконуючого обов'язки доцента кафедри теорії та історії мистецтва Новоросійського університету. У 1873 р. захистив магістерську, а в 1876 р. – докторську дисертацію на тему: "Історія візантійського мистецтва та іконографії" (видана того ж року окремою книгою).

У 1888 р. Кондаков переведений до Петербурзького університету, де залишає сходознавчі студії і цілком зосереджується на вивченні візантійського та давньоруського мистецтва. Він випустив такі чудові монографії, як "Історія і пам'ятки візантійської емалі" (1892), "Руські старожитності та пам'ятки мистецтва" (6 випусків, 1889–1897), "Пам'ятки християнського мистецтва на Афоні" (1902)[16].

У 1874 р. Н. Кондаков влаштував наукову експедицію в монастирі Грузії, Імеретії, Менгрелії, опублікував статтю про стародавню грузинську архітектуру. Між 1880 і 1886 роками здійснив п'ять подорожей у Туреччину, Грецію, Єгипет і на гору Синай – щоб дослідити християнські старожитності. В Одесі видав чотири книги про архітектуру церков, монастирів і мечетей Константинополя і Синайського півострова. 1881 р. він разом з висококваліфікованим фотографом відвідав монастир Святої Катерини на Синайському півострові, де провели зйомки найбільш прикметних архітектурних пам'яток, що склали альбом із сотні фотографій, випущений в Одесі. Кондаков провадив також археологічні розкопки в Константинополі (1884) та в Єрихоні (1891). Під час останньої подорожі відвідав Ліван, Сирію, Палестину, про що випустив книгу (1904). Як і Овсянико-Куликовський, Кондаков під час революції опинився в Одесі. Історико-філологічний факультет Новоросійського університету у вересні 1919 року просить академіка Кондакова читати курс лекцій з історії мистецтв, а в грудні – підготувати у весняному семестрі лекції з історії Візантії[17]. Але невідомо, чи вдалось одеським студентам слухати столичну знаменитість, яка невдовзі емігрувала.

Становлення кавказознавства в Одесі у 1870–1890-х роках пов'язано з іменем професора кафедри історії руського права юридичного факультету Ф. І. Леонтовича. У 1880-х роках Ф. Леонтович прославився виданням цінних для науковців пам'яток звичаєвого права кавказьких горян – адатів. Він використовував їх у своїх історико-порівняльних дослідженнях з історії руського права. До того ж Ф. Леонтович відомий дослідженнями права калмиків. Студент Ф. Леонтовича, один з провідників українського національного руху А. Синявський написав роботу про гагаузів. З порівняльними дослідженнями пов'язана і поява іншого важливого кавказознавчого історико-юридичного твору пера колеги Ф. Леонтовича по кафедрі В. Сокольського, присвяченого аналізу правотворчості грузинського царя Вахтанга VI.

У 1907–1908 рр. на щойно відкритих Одеських вищих жіночих курсах відомий археолог Е. фон Штерн читав історію Сходу по 1 годині на першому курсі історико-філологічного факультету, а при спеціалізації – на третьому і четвертому курсах по 2 години на тиждень. 1911 року в другому семестрі було по 4 години історії країн Сходу. Цей курс спочатку викладав проф. Штерн, а після його від'їзду до Німеччини – професор Є. М. Щепкін[18]. Зберігся короткий конспект курсу Є. Щепкіна, який свідчить про те, що він здебільшого висвітлював історію давнього Ізраїлю. Цій же темі присвячено декілька статей та виступів професора. Торкався він і питань релігієзнавства. На початку 1910-х рр. він виступав з лекціями в Одесі та Миколаєві на теми "Завдання філософії історії", "Панвавилонізм", "Загадки стародавньої історії Ізраїлю"[19].

Інший представник кафедри загальної історії, спеціаліст з історії західноєвропейської, російської літератури, французького театру, суспільно-політичних рухів І. І. Іванов, захопився сходознавством як аматор. Його публікаціям притаманні яскравий стиль і поверховість. І. Іванов є автором низки компілятивних популярних книжок про різні східні народи: єгиптян, халдеїв та іранців. Під час роботи в Одесі він видав ще дві книги: "Будда і буддизм" (Москва, 1907) і двотомне етнографічне дослідження "Індуси" (Москва, 1905–1907).

Започаткований ще Д. Овсянико-Куликовським історико-релігієзнавчий підхід до вивчення східних цивілізацій був розвинений у більш богословському дусі професором кафедри богослов'я НУ та ОВЖК О. М. Клітіним.

Олександр Михайлович Клітін (1860–1919) – історик релігії та церкви. Народився на Смоленщині у родині священика. У 1880–1884 рр. навчався в Московській духовній семінарії. Після завершення навчання викладав деякий час у цьому закладі. У 1900–1918 рр. читав історико-релігійні та богословські курси на посаді професора богослов'я Новоросійського університету та Одеського вищого міжнародного ін-ту, вчителя Рішельєвської гімназії. Був протоієреєм університетської церкви. Перебував у відрядженнях у Києві та за кордоном. Зокрема, в Києві він працював у бібліотеці Київської духовної академії. Співробітничав в одеській газеті "Русская речь", низці православних видань.

Головним внеском священика в історичну науку є велика за обсягом узагальнююча праця з історії релігії, що була результатом багаторічної викладацької практики (Одеса, 1910). Критика визнала це видання найкращим тогочасним посібником з історії релігії. На відміну від багатьох подібних видань, курс відзначався ґрунтовним аналізом історичних питань, оригінальністю думок, широтою джерельної та історіографічної бази. Головну увагу він приділив релігіям так званих культурних народів: Давнього Єгипту та євреїв як передвісників християнства. У теоретичному сенсі О. Клітін не був оригінальним – він перебував під впливом видатного німецького історика релігії Макса Мюллера.

З релігієзнавчими дослідженнями мали бути тісно пов'язані філософські, однак знаменитий професор М. Ланге зосереджувався на новій західноєвропейській філософії. Знаємо лише один прояв інтересу до філософії Сходу з боку його учня, що свідчить про громадський інтерес до східної філософії: 22 квітня 1915 р. у великій університетській аудиторії приват-доцент І. М. Малинін (незабаром попечитель Одеської навчальної округи) прочитав публічну лекцію на користь бідних студентів "Філософські шукання Індії". Лекція мала великий успіх, принісши в касу опікунства про бідних студентів 522 карбованці[20].

У 1910-ті роки в Одесі пробуджується інтерес до кавказознавства, стимульований наявністю в університеті великої кавказької діаспори. Це іноді враховували професори при виборі тем для студентських робіт: під керівництвом професора І. Линниченка О. Мдівані написав роботу "Короткий огляд дипломатичних відносин Грузії з Росією у XVI столітті". Недаремно видатними кавказознавцями стали два випускники НУ – С. Л. Аваліані та Л. М. Меліксет-Беков.

Симон Лукич Аваліані (1881–1922) – кавказознавець. У 1900 р. завершив навчання в Кутаїській гімназії. Вищу освіту здобув у 1900–1904 рр. на історичному відділенні історико-філологічного факультету Новоросійського університету. Навчання завершив із золотою медаллю за твір, присвячений Земським соборам Московської Держави. Вихованець професора І. Линниченка. У 1909 та 1916 рр. безуспішно намагався стати приват-доцентом Новоросійського університету. Викладав у низці одеських чоловічих гімназій. Протягом 1910-х рр. був одним з найплідніших одеських публіцистів (співпрацював з газетами "Одесские новости" та "Одесский листок", "Новая жизнь", "Русские ведомости" тощо), відстоюючи ліберальні погляди. Учасник грузинського національного руху. З прихильністю ставився до українського національного руху. Писав численні статті та рецензії у провідних історичних часописах Москви та С.-Петербурга. Був одним з найактивніших членів провідних одеських історичних товариств, учасник археологічних з'їздів, читав численні доповіді в одеських просвітницьких товариствах. Один з організаторів кооперативного руху на Півдні України. У 1916–1918 рр. – приват-доцент Петроградського університету. Там само захистив свою магістерську дисертацію. У 1919–1922 рр. працював професором Тбіліського державного університету та Політехнічного інституту (у 1921–1922 рр. був його ректором). Один з організаторів економіки Грузії на початку 1920-х рр.

Як дослідник селянства на Кавказі С. Аваліані відчував вплив видатного соціолога та правознавця М. Ковалевського. Про це свідчить дарчий напис С. Аваліані на примірнику своєї книги "Крестьянский вопрос в Закавказье". (Т. 1. – Одеса, 1912), який зберігся серед книг бібліотеки М. Ковалевського: "Максиму Максимовичу Ковалевському, учителеві та наставникові в галузі наукового пізнання Кавказу, від одного з багатьох ідейних учнів у знак безмежного поклоніння та поваги. С. Аваліані. Одеса 26/II. 1914 р.". Пізніше, на основі всебічного вивчення робіт М. Ковалевського з історії звичаєвого права народів Кавказу та їхнього глибокого осмислення, С. Аваліані написав велику статтю "Заслуги М. М. Ковалевского в изучении обычного права народностей Кавказа".

У 1912–1914 рр. С. Аваліані видав в Одесі фундаментальну тритомну працю про селянську реформу в Закавказзі. У 1920 р. в Тифлісі був надрукований IV том дослідження. П'ятий том виданий у Тбілісі через багато років після смерті С. Аваліані. У I томі він висвітлив селянську реформу в Кутаїській губернії, у II – в Менгрелії, Сванетії та Абхазії, у III – в Азербайджані, Вірменії, Ахалцикському повіті та частині Борчалинського повіту, у IV – ліквідацію тимчасовозобов'язаних відносин та історію хизан ("тих, які знайшли притулок"), у V – землеволодіння та землекористування в Карачаї, Чечено-Інгушетії та в Північній Осетії. До написання останніх томів своєї роботи С. Аваліані підштовхнуло завдання особливого Закавказького комітету, створеного Тимчасовим урядом для керування цим регіоном та проведення аграрної реформи. Роботи С. Аваліані ґрунтувалися на маловивчених джерелах з архівів Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, Ради міністрів у Санкт-Петербурзі, опублікованих матеріалах, багато з яких були написані грузинською мовою. Заслугою автора був розгляд інтересів різних груп дворянства, тонкі спостереження щодо орендних відносин.

Симон Лукич підкреслював, що напередодні аграрної реформи кріпаки Грузії та інших регіонів Російської імперії за своїм соціальним станом, по суті, мало чим відрізнялися один від одного. Однак у середовищі грузинських селян зберігалися норми, що йдуть від старого грузинського права – звичаєвого та письмового, – здебільшого у сфері поземельних повинностей. Це вплинуло на характер аграрної реформи у Грузії, зумовивши її певне відхилення від законоположень 19 лютого 1861 р. Він докладно висвітлив діяльність закавказької адміністрації щодо аграрної реформи, функціонування повітових і губернського з'їздів та окремих представників дворянського стану, проаналізував положення затвердженого імператором проекту реформи для Тифліської губернії, позитиви та негативи реформ для селян Східної Грузії.

Закономірно, що історія та побут Грузії викликали в С. Аваліані підвищений інтерес. Зокрема, спираючись на дослідження М. Павлова-Сильванського, він провів порівняльний аналіз інституту феодального імунітету в Грузії. Автор повністю сприйняв думку московського вченого про те, що феодалізм був явищем загальнопоширеним як стадія соціального та політичного життя. Тому він наполягав, що імунітет у Грузії не був запозичений з Візантії. Аналогії між ними він пояснював загальними умовами розвитку цього явища. С. Аваліані був упевнений, що "дослідження феодальних основ у різних народностей з їхніми індивідуальними особливостями та загальними властивостями (тим більше що феодалізм зароджувався та розвивався не в один і той же час) має величезне наукове значення, адже наближає нас до успішних спроб соціологічних побудов". Відзначимо, що в сучасній науці віра в універсальність феодалізму втратила колишній авторитет.

Сучасники С. Аваліані загалом позитивно оцінювали його наукову діяльність, особливо її кавказознавчу складову. Декількома схвальними рецензіями на його кавказознавчі роботи відгукнулися грузинські вчені. Найвідоміший з них, О. Хаханашвілі (в російській традиції – Хаханов), зокрема, відзначив, що "внесок Аваліані в ювілейну літературу щодо селянської реформи слід вважати цікавою та корисною роботою". Ще більш високо С. Аваліані оцінили сучасні грузинські вчені, назвавши його "озброєним енциклопедичними знаннями, невтомним трудівником", відзначаючи, що його дослідження

"і сьогодні не втратили своєї наукової цінності та залишаються настільними книгами для всіх, хто цікавиться складними питаннями економіки землеробства, землекористування та скасування кріпосного права в Закавказзі". С. Аваліані визнаний найбільшим фахівцем у галузі аграрних відносин на Кавказі у XIX – на початку XX століття, а його науковий авторитет названий до сьогодні винятково високим, багато з його висновків та суджень – непорушними та підтвердженими новими дослідженнями.

Визнанням супроводжувався успішний захист С. Аваліані у 1915 р. в Петроградському університеті своєї головної тритомної роботи про селянську реформу в Закавказзі як магістерської дисертації. Російська академія наук та Московський університет нагородили дисертанта схвальними відгуками, а університет – також премією імені Ю. Самаріна. Вершиною успіху було обрання одеського вченого приват-доцентом кафедри російської історії Петроградського університету[21].

Меліксет-Бек Левон Меліксетович (1890–1968) – кавказознавець. 1908 р. дістав середню освіту в Тифліському реальному училищі. У 1908–1914 рр. мешкав в Одесі. У 1908–1913 рр. навчався на юридичному факультеті Новоросійського університету. Рано розпочав активну наукову та громадську діяльність. Був одним з лідерів вірменської одеської студентської громади. У 1911 р. був обраний у дійсні члени Одеського бібліографічного товариства при Новоросійському університеті. Надрукував багато заміток на сторінках "Известий" цього товариства. На початку 1910 р. обраний у члени-кореспонденти Одеського товариства історії і старожитностей. Також мав тісний зв'язок з Акерманом, де збирав матеріали усної історії, археології. Був членом Всесвітньої ліги есперантистів. Від другої половини 1910-х рр. жив та працював на Кавказі. У 1915–1918 рр. був ученим секретарем редакційної колегії Тифліського вірменського національного товариства. У 1918–1922 рр. був ученим секретарем, головою (1922–1927) Кавказького відділення Московського археологічного товариства. Викладач (1918–1922), доцент (1922–1931), професор (1932–1968), завідуючий кафедрами східних мов та літератури (1930–1933), історії Закавказзя та Близького Сходу (1933–1935), вірменської філології (1935–1968) Тбіліського університету, Тбіліського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна (1954–1960) та ін. вищих навчальних закладів Грузії. У 1936–1940 рр. викладав у Єреванському державному та Бакинському університетах (1935).

Інтелектуальний доробок Л. Меліксет-Бекова складає близько 600 праць вірменською, грузинською, російською мовами, присвячених, головним чином, надзвичайно широкому спектру історії та культури народів Кавказу. В Одесі видані перші фундаментальні праці "З матеріалів для історії вірмен на півдні Росії" (1911), "Юридичне становище верховного патріарха вірменського. Критико-догматичний нарис" (1911), "Велике свято вірменської культури (до 1500-річчя початку вірменського друкарства)" (1913), "Найдавніша Піцунда біля Понту Евксинського" (1915). У Тифлісі видані праці на південноукраїнську тематику: "Вірменські старожитності в Акермані (в Бессарабії)" (1911), "Старовинні вірменські написи в музеї Товариства історії та старожитностей в Одесі" (1912)[22].

Розвиток орієнталістики спонукав до пошуку шляхів вдосконалення викладання цієї сфери знань у Новоросійському університеті. У жовтні 1917 року на одному із засідань ради професори розглянули клопотання Бюро Туркестанського вчительського союзу про відкриття при історико-філологічному факультеті НУ кафедри історії Мусульманського Сходу. Ця ініціатива викликала схвалення в членів ради. Проти висловився лише ординарний професор кафедри російської історії НУ І. Линниченко (1857–1926). Він вважав, що в університеті не слід обмежуватися інформуванням слухачів про досягнення науки. Студентів потрібно навчати також загальних та спеціальних методів наукового викладання. Тому університетські кафедри повинні бути забезпечені всіма умовами, які б давали можливість ще в університеті самостійно творчо працювати зі всіма предметами. "Одним з найважливіших джерел вивчення історичних дисциплін є пам'ятники писемності. Перша умова для наукового опрацювання писемних джерел звичайно є

знання мов. Робота з перекладами науковою бути не може. На історико-філологічному факультеті не викладаються семітські та тюркські мови (арабська, татарська, турецька). Практичні заняття з Мусульманського Сходу були б неможливі, оскільки читання джерел мало б не науково-академічний характер, а публічних лекцій для пересічної публіки. Тому заснування спеціальної кафедри історії Мусульманського Сходу – цілковито безцільне з наукового погляду, а тому і даремне", – зауважував історик[23].

Після Лютневої революції 1917 р. до Новоросійського університету читати курс історії Сходу був запрошений учений-гебраїст Й. Л. Клаузнер, який також викладав на жіночих курсах[24]. Таким чином, у стінах Одеського університету, в одному з найбільших єврейських центрів Європи, вперше відбулася інституціоналізація юдаїки.

Йосип Львович Клаузнер (Йосиф Гедалія) (1874–1958) – сходознавець, семітолог, гебраїст. Народився у 1874 р. в містечку Олькеники Віленської губ. (Литва) в заможній єврейській родині. Коли йому було 11 років, разом з батьками переїхав до Одеси, де загалом провів 24 роки. Середню освіту здобув в одеській єшиві. 1896 р. (за іншими джерелами – 1897 р.) поїхав до Німеччини, де став студентом Хайдельберзького ун-ту. Вивчав іврит, арабську, ефіопську, сирійську мови, ассирійський клинопис під керівництвом відомого сходознавця К. Бецольда. Слухав лекції видатних вчених свого часу: з філософії – Куно Фішера та Пауля Вензеля, з історії – Еріха Маркса. Закінчив ун-т з відзнакою (1902). Його докторська дисертація вийшла друком у Берліні (1904) і здобула схвальні відгуки корифеїв світової орієнталістики Е. Шюрфа і Ж. Галеві. Продовженням дисертації стала монографія "Історія єврейської месіанології" (1909). З 1903 р. мешкає у Варшаві, редагує науково-літературний часопис на івриті "Хашилоах", у якому друкує дослідження із стародавньої історії країн Близького Сходу, переклади давніх текстів з арабської та ефіопської мов, розшифровку клинописного надпису царя Ассирії Санхереба з історико-лінгвістичним коментарем. 1907 р. переїхав до Одеси, де вів активну наукову, викладацьку та просвітницьку діяльність. Тут виходять його книги російською мовою з історії, літератури, писемності, філософії: "Еврейская история" (1909), "Происхождение и характер древнееврейской письменности" (1911), "Ново-Еврейская литература" (1912), "Сущность еврейской этики" (1916), "Х. Н. Бялик и трагедия галута" (1917), друкується низка новаторських статей на шпальтах "Еврейской энциклопедии" (СПб.), в яких він починає розробляти ранню історію християнства, котра висунула його в класики біблеїстики. В Одесі він став членом Товариства аматорів єврейської мови, Товариства розповсюдження освіти серед євреїв, Єврейського літературного товариства, виступав із лекціями та доповідями. Брав активну участь у сіоністському русі, був делегатом майже всіх сіоністських конгресів, починаючи з Базельського. Наприкінці 1919 р. емігрував до Палестини, де продовжив наукові дослідження стародавньої історії і культури, став одним із засновників, пізніше – президентом Академії івритської мови, відновив випуск журналу "Хашилоах" (1921–1926). 1925 р. посів посаду завідувача кафедри івритської літератури в Єврейському університеті в Єрусалимі, з 1944-го – кафедри історії Другого Храму. 1946 р. опублікував автобіографію "Шляхом відродження й визволення" (на івриті). У 1947 р. обраний почесним членом Американської академії мистецтв і наук, 1958 р. одержав Національну премію Ізраїлю[25].

Слід, втім, зауважити, що саме з огляду на ненормальність пізнього впровадження юдаїки у вищу освіту, ще задовго до появи в університеті Й. Клаузнера, ця дисципліна активно розвивалась у позауніверситетських осередках Одеси. Передусім слід згадати про перебування та працю в Одесі "єврейського М. Грушевського" Ш. Дубнова.

Шимон (Семен) Маркович Дубнов (1860–1941) – історик, громадський діяч. Знання з історії здобув шляхом самоосвіти. Був одним з активних співробітників провідних єврейських російськомовних видань "Русский еврей", "Рассвет", "Восход" та ін. З 1903-го по 1906 р. жив у Вільні, а в 1906–1922 рр. – у С.-Петербурзі. У 1906 р. був одним із засновників єврейської народної партії. У праці "Листи про старе та нове єврейство" виклав основи своєї політичної ідеології, так званого "духовного націоналізму". Виступив із критикою сіонізму, вважаючи, що євреї повинні мати автономні права у країнах розсіяння.

У 1908 р. був одним із засновників Єврейського історико-етнографічного товариства. З 1909 р. видавав у С.-Петербурзі журнал "Еврейская старина", на сторінках якого публікувались цінні джерела з історії євреїв. Брав участь у написанні фундаментальних видань з історії та культури євреїв "Еврейской энциклопедии" та "Истории еврейского народа". Негативно сприйняв більшовицький переворот. З 1922 р. жив у Західній Європі, переважно в Берліні. У 1930-х рр. написав одну з видатних мемуарних пам'яток єврейської історії – книгу спогадів "Книга жизни" (3 томи). У 1941 р. вбитий нацистами в Ризі[26].

Найважливіший період життя Ш. Дубнова припав на роки перебування в Одесі (1890–1903), де склалась його філософія єврейської історії. В Одесі входив до гуртка видатних єврейських письменників, до якого також належали Менделе Мойхер-Сфорем, Шолом-Алейхем, Ахад-Гаам та ін. Більше 17 видань витримав його підручник з єврейської історії для середніх єврейських шкіл, у тому числі кілька видань було здійснено в Одесі. Брошура С. Дубнова "Про вивчення єврейської історії" (1891) започаткувала модерну наукову єврейську історіографію. Подібно до провідних істориків бездержавних народів кінця XIX – поч. XX ст. (наприклад, М. Грушевського) він намагався створити національну історичну концепцію для єврейського народу. У цій концепції тісно переплітались наукові та суспільно-політичні завдання. Наголошував на необхідності найтісніше пов'язувати історію та сучасність. Основними складовими концепції Ш. Дубнова були думки про пріоритет духовності перед державністю в єврейській історії, зв'язок між історією євреїв у різних регіонах світу, взаємовплив євреїв та устрою держав, у яких вони перебували. На відміну від попередніх єврейських істориків, застосовував до історії євреїв еволюційний соціологічний критерій і бачив у єврействі протягом століть не релігійну групу, а націю. Виступав за необхідність подальшого розширення джерельної бази вивчення історії євреїв.

Окрім нього, низку праць з історії права та культури євреїв надрукували керівники єврейської громади Одеси М. Г. Моргуліс (1837–1912) та С. С. Пен (1864–1925). Випускник юридичного факультету університету Св. Володимира М. Моргуліс належав до типу істориків-ідеологів. Історія для нього була продовженням громадської та публіцистичної діяльності, спрямованої на духовне відродження єврейського народу. Тому, хоча його праці побудовані на аналізі значного джерельного матеріалу, вони не позбавлені тенденційності. Водночас емоційний стиль надавав його історичним працям аналітичності та полемічності, що сприяло розвитку історіографічних дискусій. У 1880-х рр. вперше закликав видати популярну історію євреїв російською мовою. У 1890-х був членом історико-літературної комісії на чолі з С. Дубновим, що готувала переклад скороченого видання історії євреїв Г. Греца. На відміну від С. Дубнова, М. Моргуліс намагався уникати відвертої пропаганди єврейської національної ідеї в історичних працях. Своїм поглядам він надавав зовні безстороннього вигляду, намагався переконувати суто логічними аргументами. На стиль М. Моргуліса-історика вплинув історико-правовий напрямок в історіографії. Сильною стороною праць одеського автора було застосування історико-порівняльного підходу. Історичні праці науковця присвячені біографіям видатних історичних персонажів та соціальній історії євреїв. Він одним з перших дослідив питання про історичне коріння та етапи розвитку єврейської общини – кагалу. На відміну від більшості тогочасних істориків, заперечував міцність єврейського кагалу, його експлуататорську природу.

С. С. Пен – автор суспільно-політичних праць "Єврейське національне самоврядування" (Одеса, 1917), "Російсько-єврейські землеробські колонії" (Одеса, 1892). Співробітничав з С. Дубновим. Декілька праць присвятив популяризації релігійної історії євреїв.

Повертаючись до Й. Клаузнера, зазначимо, що у весняному семестрі 1918 р. він читав курсисткам історію Сходу (2 години), тоді як санскрит (2 години) – професор Томсон. Під час обговорення плану на 1919/20 навчальний рік Й. Клаузнер заявив, що викладатиме історію Сходу (Ассиро-Вавилонія, Ізраїль, Фінікія, Єгипет) по дві години для істориків усіх курсів[27].

Когорту сходознавців Одеси напередодні ліквідації Новоросійського університету більшовиками в 1920 р. завершує учень академіка Б. Тураєва О. Л. Коцейовський[28].

Олександр Леопольдович Коцейовський (1887–1919) – єгиптолог. Народився в сім'ї присяжного повіреного на Чернігівщині. У 1906–1910 рр. навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету С.-Петербурзького університету. Єгиптологію вивчав під керівництвом найавторитетнішого єгиптолога в Російській імперії проф. Б. Тураєва. Після закінчення університету був залишений на кафедрі східних мов для підготовки до магістерської дисертації. У 1913 р. стажувався в Німеччині, де працював над магістерською дисертацією в семінарі відомого єгиптолога проф. А. Ермана. У Берліні Коцейовський вивчав папірус № 3008 з колекції Королівського музею старожитностей. Великий фрагмент цієї праці було надруковано в "Записках классического отделения Русского археологического общества". Пізніше в журналі "Христианский Восток" побачила світ ґрунтовна бібліографія творів з історії та мови коптів.

Після повернення з-за кордону в 1914 р. склав магістерські екзамени в Петроградському університеті та дістав права приват-доцента. За рекомендацією Б. Тураєва обраний радою історико-філологічного факультету Новоросійського університету приват-доцентом кафедри загальної історії. У 1915–1919 рр. читав курси з єгиптології, історії Давнього Сходу, історії мистецтва Давнього Сходу, спецкурси "Магомет" та "Єгипетська релігія". Публікував статті про єврейське питання в Давньому Римі, історію свята Різдва Христового, революції в Давньому Єгипті в "Записках классического отделения Русского археологического общества", "Гермесе", "Записках Палестинского общества", в одеських газетах.

Із записів на лекції студентів історичного відділення ясно, що в 1915–1916 рр. О. Коцейовський читав курс єгиптології (1 година на тиждень) та історію мистецтва Стародавнього Сходу (2 години на тиждень). У наступні роки викладав історію Стародавнього Сходу (загальний курс) і спецкурси "Магомет" та "Єгипетська релігія". О. Коцейовський провадив інтенсивну науково-дослідницьку роботу, регулярно друкувався в журналах "Христианский Восток", "Известия Одесского библиографического общества". 1917 року в "Записках Новороссийского университета" з'явився перший том його магістерської дисертації. Виступав він і з публічними лекціями, як-от: "Життя і діяльність Масперо", "Падіння єгипетської цивілізації", "Становище жінки в Стародавньому Єгипті", "Єврейське питання в римські часи"[29]. Втім, не всі колеги науковця оцінювали його діяльність однозначно позитивно. У 1918 р. Є. Щепкін вважав, що праці єгиптолога не містять цілісного власного погляду, методологічної школи, присвячені не так історії Давнього Єгипту, як єгипетським та коптським старожитностям і тому не свідчать про вченого як про спеціаліста з історії Сходу загалом[30].

Після передчасної смерті О. Коцейовського одеська газета писала, що він був "не от мира сего", однак архівні документи свідчать про його чіткі й принципові політичні позиції. У власноручній заяві ректору він писав, що не має нічого спільного з більшовиками, анархістами та іншими антидержавними партіями, а завжди був прихильником "правового порядку"[31].

У жовтні 1919 р. О. Коцейовський поїхав у Харків на захист дисертації. Захист пройшов успішно, але на зворотному шляху молодий магістр тяжко захворів і 16 грудня помер на станції Знам'янка. Сумна звістка надійшла в Одесу з великим запізненням. На засіданні університетської ради 14 лютого 1920 року в. о. ректора помилково заявив, що О. Коцейовський помер 16 січня. Його пам'ять колеги вшанували хвилиною мовчання[32].

Поряд з основним осередком свого розвитку, університетом, сходознавство розвивалося, хоч і значно менш інтенсивно, у низці наукових та громадських товариств. Передусім слід згадати про товариства, що були інституційно безпосередньо пов'язані з університетом, зосереджуючись насамперед на наукових завданнях розвитку галузі: Історико-філологічне товариство (1887 рік заснування) та Бібліографічне (1911).

Вивчення розвитку сходознавства в Історико-філологічному товаристві до початку XX ст. залишає суперечливе враження. З одного боку, пріоритетним напрямком розвитку товариства в цей час була візантиністика, а відтак території Близького Сходу, які й вивчались багатьма членами товариства в палеографічному, історико-літературознавчому, історико-релігієзнавчому аспектах (Ф. Успенський, О. Кірпічников, О. Доброклонський, О. Алмазов, О. Павловський). З другого боку, власне історії східних народів як самостійному явищу товариство майже не приділило уваги.

Значно виразнішими ця тема та її аспекти були в діяльності Одеського бібліографічного товариства. Левова частка праць на сторінках "Известий" товариства належить перу О. Коцейовського, який був прийнятий у члени товариства 3 жовтня 1915 р. Науковець з незвичною для молодого спеціаліста зрілістю та фаховістю аналізував здобутки та недоліки праць, присвячених історії Давнього Єгипту, не сприймаючи поверхової популяризації (зокрема, він жорстко розкритикував поета К. Бальмонта за неправильні переклади стародавніх текстів).

Не меншу активність як рецензент перекладів та літератури з історії та культури Стародавнього Сходу продемонстрував Д. Ф. Блюменфельд (1892–?), який здобув освіту на історико-філологічному та юридичному факультетах Новоросійського університету (1911–1916). Надалі перебував в аспірантурі при кафедрі енциклопедії права та історії філософії права НУ. У рецензіях науковець відзначав труднощі перекладу з індійської мови, закликав читачів відкрити чарівний світ східної літератури. І все ж найціннішою для розвитку сходознавства була публікація на сторінках "Известий" перекладу книги Лао-Цзи "Про шлях чеснот", що здійснив у першій половині XIX ст. архімандрит Даниїл (Сивіллов). Рукопис зберігався у зібранні рідкісних книг та рукописів Імператорського Казанського університету. Лише в 1915 році його надрукував в Одесі Іван Замотайло. У 1916 році І. Замотайло доповнив текст Даниїла бібліографічним покажчиком з історії даосизму.

Водночас сходознавство, хоч і меншою мірою, аніж до середини XIX ст., продовжувало розвиватися в Одеському товаристві історії і старожитностей (ОТІС). Передусім йдеться про кавказознавство (С. Аваліані, Л. Меліксет-Бек), юдаїку (А. Фіркович), історію кримських татар (П. Юрченко, В. Смирнов) у їхньому історичному, пам'яткознавчому, палеографічному, нумізматичному (О. Блау) аспектах. Поповнювалися й східні відділи нумізматичних та археологічних колекцій музею товариства. У 1894 р. в одеський порт прибули 6 великих ящиків з предметами, знайденими у 1891 р. в тайнику мумій жерців Амона в Єгипті, – 5 саркофагами та близько 45 інших предметів. Опис цих предметів та аналіз їхнього значення здійснив на сторінках одного з томів "Записок" ОТІС академік Б. Тураєв. Це був єдиний випадок появи статті позаодеського, столичного, сходознавця на сторінках одеського наукового видання[33].

Суспільна й культурна атмосфера в Одесі 1900–1917 років сприяла поширенню знань про народи Сходу, їхню історію, культуру та мови. Знаменно, що навіть російсько-японська війна викликала певне підвищення інтересу до ворога. Яскравим прикладом можна вважати замітку автора, що заховався за псевдонімом, в одному з одеських громадських часописів про японську поезію, в якій відзначено її глибину та красу[34]. Викладачі університету і вищих жіночих курсів виступали з публічними лекціями. Лекції професорів історико-філологічного факультету відвідували студенти й інших факультетів. Серед них Н. Нариманов, у 1902–1908 рр. – студент медичного факультету, а згодом – один із фундаторів радянського сходознавства. Вчені Одеси та місцеві громадські діячі листувалися зі сходознавцями Москви й Петербурга. В Одеському архіві зберігаються листи А. Кримського до Івана Липи за 1892–1898 рр.[35], лист Б. Тураєва до проф. І. А. Линниченка від 11.10.1909[36].

Зростання інтересу до Сходу на початку XX ст. відобразилось у діяльності деяких одеських просвітницьких товариств. 28 лютого 1907 року відомий в Одесі лікар та громадський діяч І. М. Луценко прочитав в одеському українському товаристві "Просвіта"

лекцію на тему "Буддизм і його ідея небуття". Ще більш яскраво сходознавчий аспект був представлений у лекціях для простолюду, що організовувало наприкінці XIX – на початку XX ст. в Одесі та на Одещині "Одесское славянское благотворительное общество имени святых братьев Кирилла и Мефодия". Читали їх переважно представники вчительства та духовенства. Лекції охоплювали широку тематику природознавчих та гуманітарних знань. У лекціях з історії та географії, що включали також елементи народознавства, регулярно висвітлювались давня та нова історія Сходу, географія та побут східних країн (перерахуємо назви тем: "Персидський цар Кір", "Персидський цар Дарій", "Японія та японці", "Індія", "Китай та китайці", "Єгипет", "Маньчжурія"). Звіти товариства свідчать, що ці засідання відвідувала досить велика кількість осіб: від 500 до 1000. Звичайно, з огляду на офіційно російський характер товариства та не досить високу фахову підготовку лекторів деякі відомості про ці країни могли мати викривлений характер.

Науковий та суспільно-політичний досвід розвитку сходознавства в Одесі акумулювало Одеське відділення Імператорського товариства сходознавства, що діяло протягом 1916–1917 років. До сьогодні сам факт існування цього товариства майже невідомий дослідникам. Ініціаторами створення товариства були професор НУ правознавець П. Казанський (1866 – після 1945) та журналіст і громадський діяч І. Дусинський (?–1919). Обидва діячі дотримувались радикально панславістських поглядів. Велику частину свого геополітичного трактату "Основні питання зовнішньої політики Росії" І. Дусинський присвятив аналізу перспектив політики Росії на Далекому та Близькому Сході. У цьому контексті він досить докладно проаналізував становище східних народів. Незважаючи на вкрай агресивно проросійський тон трактату, слід зазначити, що автор досить проникливо відзначив основні тенденції сучасного та майбутнього розвитку Сходу. Зокрема, він відзначив посилення арабського світу, Китаю, рух за політичну емансипацію серед африканських народів, велику ймовірність перетворення Японії на потужну національну державу всупереч її експансіоністським планам в Азії. Водночас автор помилився у прогнозі щодо розвитку Туреччини, адже вважав неминучим її повне зникнення як держави. У відповідності до експансіоністських настроїв очільників, члени товариства широко трактували поняття "сходознавство", включаючи туди історію та сучасне Балкан, Румунії. Разом з тим на засіданнях товариства прозвучали і суто сходознавчі доповіді: О. Коцейовського "Становище жінки в Давньому Єгипті", "Релігійна сторона влади фараонів та тексти пірамід", Б. Варнеке "Про новітні успіхи російської археології на Близькому Сході", М. Осипова "Імператорське православне Палестинське товариство", М. Усишкіна "Євреї в Палестині", М. Шифріна "Колоністи в Месопотамії". Товариство планувало відкрити гімназію, курси та музей сходознавства, але невдовзі зникло у вирі революційних подій[37].

Рух назустріч науковців та аматорів, що намітився досить давно, акумулював у собі Одеський народний університет, що діяв у 1917–1920 роках у складі історичної, літературної, філософської, медичної, математичної, громадсько-юридичної (іноді її називали політико-юридичною), природничої, політехнічної, кооперативної, педагогічної та єврейської секцій. Найбільшого ступеня автономії досягла єврейська секція, яку називали навіть "єврейським НУ". Читані курси переконують у тому, що НУ слід зарахувати до сходознавчих осередків Одеси, який виконував місію поширення знань про Схід серед середньоосвічених верств населення: "Історія давнього світу (Схід та Греція до македонського панування)" – М. Ф. Болтенко та Є. Г. Ланюк; "Історія Ізраїлю" – Й. Клаузнер; "Давній Вавилон та Єгипет, перші мореплавці – фінікіяни та поява арійців у Європі" – вчитель Є. Г. Ланюк; "Єврейська література" – літератор Г. Б. Авербух; "Єврейська філологія" – педагог Н. М. Шульман; "Єврейська мова" – педагог С. К. Фішман; "Давньоєврейська мова та література" – педагог Б. Г. Духовний; "Біблія та біблейська критика та історія євреїв у Східній Європі", "Історія єврейського національного самоврядування" – педагог Н. Г. Неманов; "Давня історія євреїв" – педагог Б. Г. Духовний; "Історія єврейської культури" – педагог Н. М. Шульман[38].

Зі встановленням комуністичної влади у 1920 р. сходознавство в Одесі вступило в нову фазу свого розвитку, зумовленого передусім докорінними змінами суспільно-політичних умов. ВНЗ Одеси (всього 6) злилися в одну вищу школу, в яку увійшов суспільствознавчо-гуманітарний факультет, невдовзі перетворений на Гуманітарно-суспільний інститут. Руйнацію вищої освіти завершив потік неосвіченої пролетарської молоді з фабрик, заводів, майстерень на підготовче відділення (ноль-семестр). Збереглися програми навчання цього "ноль-семестру" – примітивна політграмота на рівні вульгарного марксизму. Водночас, за даними на серпень 1920 р., серед викладачів Гуманітарно-суспільного інституту знаходимо й справжніх учених: Овсянико-Куликовського, Томсона, Дложевського (доцента Київського університету), Оксмана, Гроссмана[39].

Радянське сходознавство у 1920–1930-х роках: перерваний зліт

Піднесення сходознавчих студій на Півдні України у другій половині 1920-х років пов'язане передусім з діяльністю Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС). Історія ВУНАС починалася із засідання ініціативної групи 17 червня 1925 р. у тодішній столиці України – Харкові; на ньому було створено організаційне бюро, яке мало розробити необхідні документи. Підготовлений статут нової наукової установи затвердив Наркомат освіти 10 жовтня того ж року. У статуті метою ВУНАС визначалося "всебічно вивчати країни і народи Сходу, а також розповсюдити наукові і прикладні знання про них". Статут передбачав створення місцевих філій у великих наукових центрах України – Києві та Одесі[40].

В Одесі осередок ВУНАС оформився на початку грудня 1925 р.[41], а установчі збори відбулися 28 березня наступного року. На них було затверджено правління Одеської філії ВУНАС (ОФ ВУНАС) і керівництво двох відділів: політико-економічного та історико-етнологічного. Головою правління став О. І. Петренко, агент Народного комісаріату закордонних справ в Одесі, його заступником – проф. О. Я. Шпаков, вченим секретарем – Ф. Є. Петрунь. Перше робоче засідання ОФ відбулося 4 квітня 1926 року. На ньому були присутні: дійсних членів ВУНАС – 10 осіб, співстарателів – 3 особи. Були й почесні гості: турецький консул Мунар-бей і німецький консул Дінстман. Присутні заслухали доповідь проф. Ф. Менцеля з Кіля (в 1904–1914 та 1918–1922 рр. жив в Одесі) про підсумки Першого Всесоюзного тюркологічного з'їзду в Баку. На наступному засіданні виступив акад. В. В. Бартольд з доповіддю "Сходознавство в СРФ"[42]. 4 травня у сходознавців Одеси новий гість – голова Всесоюзної наукової асоціації сходознавства, місцевий уродженець, М. П. Павлович (Вельтман). Він розповідав про роботу керованої ним організації і наголосив, що науковці Одеси мають все необхідне, аби вивчати країни Близького Сходу, насамперед Туреччину та Єгипет[43].

І справді, вивчення минулого й сучасного Туреччини, її політичного й економічного розвитку, культури й українсько-турецьких взаємин упродовж століть стало пріоритетом у діяльності ОФ ВУНАС. Це випливало, певна річ, і з політичних мотивів. Після візиту до Туреччини української урядової делегації на чолі з М. В. Фрунзе та укладення українсько-турецького договору стосунки між двома країнами стали дружніми. Про це свідчить і те, що в листопаді 1926 р. в Одесі на борту турецького крейсера "Гамідіє" відбулася зустріч наркома у закордонних справах Г. В. Чичеріна з міністром закордонних справ Туреччини. Преса обох країн писала про дальший розвиток політичних, економічних і культурних стосунків. В одному зі звітів ВУНАС (на 1.04.1928 р.) підкреслювалося, що наукова діяльність українських сходознавців "тісно пов'язана з практичними потребами радянського життя, зокрема в галузі зовнішніх економічних взаємин Радянського Союзу – переважно Радянської України – із східними країнами", серед яких названі Туреччина і Персія[44]. Зв'язки ОФ ВУНАС з дипломатичним відомством не були таємницею: перший її голова був чиновником НКЗС (Народного комісаріату закордонних справ), як і один з наступних – С. І. Боркусевич, ректор медичного інституту[45].

Зміцненню зв'язків з Туреччиною та поглибленню наукових досліджень сприяла поїздка делегації українських сходознавців у цю країну, що тривала понад два місяці (жовтень 1928 – січень 1929). До делегації входив і одеський учений проф. О. О. Сухов, який збирав фактичний матеріал з економіки Туреччини. Згодом члени делегації тричі виступали перед одеськими вченими, зокрема проф. Сухов звітував на загальних зборах майже у двадцяти осередках Одеси[46].

О. О. Сухов, незмінний керівник політико-економічного відділу ОФ, належав до провідних сходознавців Одеси[47].

Олександр Опанасович Сухов (1881–1944) – географ, сходознавець. Походив з родини медиків: батько був головним лікарем Кронштадтського шпиталю, мати – медичною сестрою. 1900 р. із золотою медаллю закінчив гімназію, вступив до технологічного інституту в Петербурзі. Перебував у лавах соціал-демократичної партії (меншовик), за що був виключений з 3 курсу. Пізніше зазнав арешту та заслання на три роки. Після відбуття покарання виїхав до Німеччини, де в 1911–1914 рр. навчався на природничому відділенні Єнського університету. У зв'язку з початком світової війни був інтернований, потім висланий до Росії. Навесні 1915 р. Сухов склав екстерном державний іспит в Петроградському університеті. Потім вчився на вищих лісогосподарських курсах, дістав диплом інженера-лісовода. Працював за фахом на Донеччині та на Дону. У 1917 р. недовгий час був головою Новочеркаської ради робітничих депутатів від меншовицької партії, делегатом I Всеросійського з'їзду Рад і членом ВЦВК I скликання. Вів непримиренну боротьбу з більшовиками-ленінцями. Із серпня 1917 р. жив в Одесі, де очолював місцеву меншовицьку організацію, редагував газету "Южный рабочий". Після переходу влади до більшовиків двічі зазнавав арешту, мусив припинити політичну діяльність. До 1930 р. Сухов жив і працював в Одесі, куди повернувся 1934 р. У березні 1938 р. був арештований за звинуваченням у створенні контрреволюційної меншовицької організації та як агент японської та турецької розвідок. Пізніше був підключений до іншої групи арештованих, серед яких була Катерина Грушевська. Засуджений до страти; згодом вирок був замінений на 5 років виправних таборів. Відбував їх у Сиблагу; після звільнення залишився на поселенні в м. Маріїнську Кемеровської обл.

Історико-етнологічний відділ ОФ очолив О. І. Томсон. Він і далі розробляв наукову проблематику східних мов, однак дедалі більший інтерес виявляв до української та російської мов. У 1925–1928 рр. проф. О. Томсон надрукував п'ять статей у престижному німецькому журналі "Цайтшріфт фюр славіше філологіє" і статтю про перську мову в "Доповідях АН СРСР". Водночас скаржиться на брак нової іноземної літератури, що гальмує наукові дослідження[48]. Він взяв активну участь у роботі ОФ ВУНАС не тільки як керівник відділу, а і як лектор та доповідач. У квітні 1928 р. О. Томсон виголосив вступне слово про значення якутської мови в загальній системі мовознавства. У травні 1929 р. правління ВУНАС висунуло українського мовознавця (разом з О. Шліхтером, П. Ріттером та П. Тичиною) на обрання академіком АН України.

Активну участь у роботі як неодмінний учений секретар ОФ ВУНАС брав представник нової генерації учених Ф. Є. Петрунь (1894–1963). Уродженець Подільської губернії, 1919 року закінчив Новоросійський університет і почав досліджувати українсько-турецько-татарські взаємини. Ф. Петрунь працював у наукових бібліотеках Одеси, провадив викладацьку роботу під керівництвом Сухова в Інституті народного господарства. На II з'їзді українських сходознавців зробив доповідь "Ногайці в колоніальній політиці царату"[49]. Вже після війни він подарував університетській науковій бібліотеці 3,5 тисяч книг, серед яких чимало унікальних сходознавчих видань[50].

До роботи ОФ ВУНАС залучалися і фахівці з історії країн Західної Європи, зокрема професори К. П. Добролюбський та Й. Л. Вайнштейн – обох можна вважати вченими нової генерації. К. Добролюбський навчався в Казанському, Цюріхському (1911–1913) та Новоросійському університетах. Останній він закінчив із золотою медаллю і був залишений для підготовки до професорського звання.

К. Добролюбський розробляв проблеми виникнення ісламу, про що надрукував у журналі "Новый Восток" кілька статей. У доповіді "Старі і нові погляди на проблему виникнення ісламу", зробленій у травні 1926 р., він піддав критиці концепцію італійського арабіста Л. Каетані. Іслам, сказав доповідач, – це складне релігійно-політичне й культурне явище, важливе для всесвітньої історії, особливо для народів Азії та Європи. При допомозі релігії з роздрібнених арабських племен було створено теократичну державу, вона узаконила для політичних цілей переселення арабів, що відбувалося незалежно від ісламу. Арабські завоювання велися заради грабунку, захоплення людей у полон, розширення території, а не для поширення віри[51].

Фахівець, як і К. Добролюбський, з історії Франції, Й. Вайнштейн вивчав минуле Туреччини за французькими джерелами. Він народився в Бендерах 1894 року, закінчив 1919 року Новоросійський університет. За рекомендацією "червоного комісара" ВНЗ Одеси Щепкіна був залишений при університеті як професорський стипендіат[52], пізніше викладав в Інституті народної освіти, завідував відділом наукової бібліотеки. На засіданнях ОФ зробив кілька доповідей, зокрема: "Туреччина у старій західноєвропейській літературі", "Французькі торгові колонії на Леванті за старого порядку", "Схід у старовинній західноєвропейській літературі". На з'їзд українських сходознавців готував огляд "Тюркський Схід у бібліотеці Воронцова"[53]. У квітні 1927 року сходознавці Одеси підтримали клопотання Й. Вайнштейна про відрядження до Франції і водночас доручили підготувати доповідь про діяльність сходознавчих установ у Парижі. Й. Вайнштейну вдалося здійснити поїздку, хоч і власним коштом; у Парижі він провів майже два місяці (серпень – жовтень 1927 р.)[54].

У лютому 1927 р. членом-співстарателем ОФ ВУНАС став Сергій Доніч. Він постійно відвідував засідання історико-етнологічного відділу, вражаючи колег феноменальними лінгвістичними здібностями.

До роботи одеських сходознавців долучалися кращі наукові сили міста: історик України М. Є. Слабченко, обраний 1929 р. дійсним членом ВУАН, знавець економічної історії Півдня України С. Я. Боровой, археологи М. Ф. Болтенко і С. С. Дложевський, архівіст О. О. Рябінін-Скляревський, мистецтвознавці Б. В. Варнеке та М. Г. Оксман. М. Слабченко підготував до виступу в ОФ ВУНАС доповіді "Проблеми сучасної Албанії" і "Впливи турецького права на земельні відносини у Вольностях запорозьких"[55]. Варто згадати й нетривалу діяльність ученого з літературознавчої компаративістики, майбутнього академіка М. П. Алексєєва, який 1927 року залишив Одесу. На засіданні ОФ він доповідав про витоки кавказьких оповідань Марлінського – короткий зміст доповіді зберігся в паперах ОФ ВУНАС[56].

Маючи кваліфіковані кадри, ОФ ВУНАС п'ять років успішно провадила науково-дослідну й організаційну роботу. Влаштовувалися обговорення різноманітних доповідей, зустрічі з культурними діячами країн Сходу, з мандрівниками, з дипломатами, що перебували в Одесі (консульства Туреччини, Німеччини, Японії, Італії), велася популяризація знань про східні народи серед населення. У січні 1928 р. в Одесі перебував індійський революціонер Н. Тагор, який виступив перед сходознавцями з промовою про англійський імперіалізм в Індії. Чудові вірші іншого індійця – Р. Тагора перекладав українською харківський індолог П. Ріттер, занесений до списку комісії по вивченню Сходу при УАН під головуванням А. Кримського (1931–1932 рр.) як пенсіонер, що мешкає в Одесі. Коли він приїхав сюди і скільки часу перебував, з'ясувати не вдалося.

У лютому наступного року напрочуд теплий прийом було влаштовано П. К. Козлову, який щойно повернувся з експедиції в Монголію. Його розповідь супроводжувалася книжковою виставкою "Центральна Азія в дослідженнях Козлова та його російських попередників"[57].

При ОФ було створено бібліографічну комісію, що готувала картотеку публікацій з історії, економіки та культури Сходу. Поступово назбирувалася сходознавча бібліотека, що починалася з 281 книги, до яких згодом надходять книжкові подарунки від німець-

кого та японського консульств. Кількість книг і журналів на жовтень 1928 року досягла 1242 одиниць. У звіті тодішнього правління йдеться: "В Одеській філії налічується 51 дійсний член ВУНАС і 42 членів-співстарателів. Дійсні члени – це переважно викладачі одеських вузів, всього їх 43: з Інституту народного господарства 13, з Інституту народної освіти 17" (решта – з інших установ). Із загалу одеських сходознавців лише 14 були членами більшовицької партії. Певно, саме в цьому коренилася небезпека для сходознавців, оскільки суцільна примусова "марксизація" науки набувала дедалі більшого розмаху. У звіті відзначалося, що основний напрямок роботи ОФ – дослідження можливостей торгівлі України, експорту її товарів на східні ринки. На терені історії більша розмаїтість, але зусилля науковців зосереджені на історії тюркських народів і греко-іранського світу[58].

Щодо просвітницької роботи, то сходознавці Одеси не тільки регулярно виступали на підприємствах та в установах міста, а й виїздили в райони Півдня України. Так, проф. Сухов і його аспіранти їздили з лекціями в Миколаїв і Вінницю. У червні 1930 року Сухов відвідав Кривий Ріг, Нікополь, Запоріжжя, Херсон і Дніпрельбуд, де виголосив 10 доповідей, присвячених Сходу, перед аудиторією близько 5 тисяч осіб[59].

Варто згадати й про те, що, коли до Одеси дійшла чутка про намір відкрити в Україні Інститут сходознавства, місцеві вчені запропонували обрати для нього саме Одесу. У листі, надісланому в центр, писалося: "...було б раціонально і правильно відкрити цей інститут в Одесі. Одеса має географічні та топографічні переваги, яких не мають інші міста України. Одеса найбільше та найвпорядкованіше місто України, важливий торговельний центр, де перебувають також і консули і представники східних держав, яких немає ні в Харкові, ні в Києві". Окрім цього, мовилося, що Одеса має необхідну літературу й кваліфіковані кадри. Звернення закінчувалося мінорною нотою: "Якщо цей інститут неможливо створити в Одесі, то принаймні слід заснувати факультет сходознавства при Інституті народного господарства"[60]. Ця украй слушна пропозиція й досі актуальна.

Проте діяльність ОФ ВУНАС мала не лише світлі сторони. Як відомо, наприкінці 1920-х років марксистське мовознавство підхопило лженаукову теорію акад. М. Я. Марра; були її пропагандисти й серед одеських сходознавців. Виступаючи в Київській філії ВУНАС у червні 1928 р. з доповіддю "Яфетична теорія в системі сучасного мовознавства", одеський професор С. Дложевський дійшов фантастичного висновку: "...ставлячи умови розвитку мови в безпосередню залежність від виробничих стосунків, яфетологи приходять до думки, що при певній ґрунтовній зміні виробничих стосунків можуть створити умови для утворення єдиної людської мови в майбутньому". Незгодним він заявив, що яфетологія – зовсім молода наука, тож критикувати цю теорію ще передчасно. Слід додати, що цю доповідь Дложевський раніше зачитав в ОФ. У Києві погляди Марра пропагував проф. М. Грунський, а в Харкові – О. Державін, який ще навесні 1926 р. виступив із доповіддю "Яфетидологія та її теоретичні підвалини"[61].

Окрім головного центру сходознавства в Одесі у 1920-х роках ОФ ВУНАС, подібну, хоч і менш масштабну функцію виконували навчальні заклади, правонаступники Новоросійського університету: Одеський інститут народної освіти (ОІНО) та Одеський інститут народного господарства (ОІНГ), тісно пов'язані з Асоціацією своїм кадровим складом, адже майже всі члени Одеської філії належали до викладацького чи аспірантського складу цих закладів.

Передусім в ОІНО розвивалася юдаїка – завдяки існуванню єврейського відділу факультету соціального виховання, генетично пов'язаного насамперед з відповідним відділом Народного університету. Історичний напрямок юдаїстичних студій тут презентував Яків Мерзон, який мав на початку XX ст. короткотривалий досвід навчання на С.-Петербурзьких курсах сходознавства. Надалі він присвятив себе викладацькій, а ще більше – політичній діяльності в лавах лівого руху. З 1911 р. до початку 1920-х рр. проживав у Палестині, опублікував низку брошур, які поширювалися серед євреїв Палестини.

На початку 1910-х рр. написав на їдиш підручник з єврейської історії. Найбільшою працею є дослідження історії суспільного життя Палестини у XIX – на початку XX ст., написане з комуністичних позицій. Від серпня 1924 р. проживав та викладав в Одесі. В ОІНО викладав історію революційного руху на Заході та історію євреїв. У 1927–1928 рр. очолював історичний напрямок семінару підвищеного типу з історії єврейської культури. Разом із М. Слабченком очолив підсекцію історії євреїв при Одеській секції соціально-економічної історії України[62]. Аналогічні курси в ОІНО викладав А. Бужевич, низка викладачів читали курси єврейської культури та мови[63].

В утвореному на базі юридичного факультету Новоросійського університету ОІНГ саме ці аспекти сходознавства дістали закономірний імпульс для розвитку. На початку 1920-х рр. курс із державного права країн Близького Сходу читав видатний кавказознавець, тривалий час професор Університету Св. Володимира, Соломон Єгіазаров. Наукова спадщина дослідника містить праці з теоретико-правових питань, етнографії кавказьких народів (вірмен, курдів, азербайджанців) та праці з історії права. Головну увагу він приділяв дослідженню історії селянської общини та інших форм суспільних організацій, здебільшого міських цехів[64].

У грудні 1926 р. Наркомат освіти України прийняв рішення створити секцію сходознавства при науково-дослідній кафедрі світового господарства ОІНГ на чолі з О. Суховим. Пізніше у звіті він писав, що кафедра почала діяти в січні 1927 р. і має вивчати народне господарство насамперед Туреччини, а також країн Арабського Сходу й Персії. За кілька років існування кафедра мала аспірантів, які спеціалізувалися на вивченні економіки вказаних регіонів. Архіви зберегли чимало документів про те, як дбав науковий керівник про добробут своїх учнів, про їхнє наукове зростання[65]. Двоє аспірантів О. Сухова (І. І. Ландо та О. М. Смирнов) у 1930 р. були переведені до Харкова в Інститут сходознавства. Доля першого невідома (можливо, загинув під час репресій), а О. Смирнов повернувся до Одеси і тривалий час був деканом географічного факультету Одеського державного університету (ОДУ).

В ОІНГ професор О. Сухов читав курс економічної географії Далекого Сходу та індо-малайського комплексу. Крім лекцій, він організував "семінар підвищеного типу" зі сходознавчим ухилом для студентів старших курсів[66]. Колишній аспірант О. Сухова доц. Є. Шрабштейн згадує, що лекції проф. Сухова відзначалися змістовністю, глибиною і викликали незмінний інтерес – аудиторії завжди були переповнені. У звіті за 1927 р. О. Сухов писав, що для всіх студентів ОІНГ прочитав лекцію "Сучасна Хіна", яку прослухали майже 500 осіб[67]. Наступного року в Харкові з'явилася його книжка "Далекосхідний велетень". О. Сухов багато друкувався і в Одесі, і в Харкові. У журналі "Східний світ" він надрукував 6 статей і рецензій, на обох з'їздах українських сходознавців (у 1927 і 1929 рр.) виступав із доповідями.

Водночас слід зазначити, що праці О. Сухова та його школи хибують на компілятивність, на примітивні ідеологічні штампи; одеські вчені 1920–1930-х років (окрім О. І. Томсона) східними мовами не володіли, новітня наукова література з-за кордону надходила нерегулярно або й зовсім не надходила, і відтак Україна поступово ізолювалася від світової науки.

Та, попри численні посилання О. Сухова на класиків марксизму-ленінізму, комуністична влада ставилася до нього підозріло. Про це свідчать таємні політичні характеристики з боку адміністрації ОІНГ. У звіті 1929 р. відзначалося: "Сухов – відомий меншовик, талановитий популяризатор і викладовець... його марксизм – меншовицький. Користується авторитетом серед студентства як талановитий викладач". Наступного року характеристика більш загрозлива: "Чіткості класово-пролетарської лінії не має"[68]. Восени 1930 р. Сухов мусив залишити Одесу і переїхати до Новосибірська; 1934 р. він повернувся до Одеси й очолив кафедру фізичної географії у відновленому університеті.

До менш помітних осередків, хоча й теж дуже значимих для розвитку сходознавства, слід зарахувати Одеську центральну наукову бібліотеку та Археологічний музей. Лише

епізодично сходознавчі сюжети траплялися в діяльності Одеського комісії краєзнавців при ВУАН[69]. Додатковий поштовх до подальшого вивчення східних пам'яток в Археологічному музеї дало надходження до його колекції у 1923 р. предметів з Новоросійського університету, зібраних А. А. Рафаловичем. Головними спеціалістами-сходознавцями в бібліотеці та музеї були С. Боровой та С. Доніч.

С. Боровой фактично був останнім в Одесі носієм традицій дореволюційної юдаїки, які у своїх працях він намагався "одягнути у марксистські шати". Окрім історії євреїв в Україні, він цікавився палеографічними та книгознавчими аспектами.

Особливо важливою є роль С. Доніча – довгий час завідуючого відділом Стародавнього Сходу в Археологічному музеї (1927–1941).

> *Сергій Володимирович Доніч (1900–1958) – сходознавець, єгиптолог. Народився 1900 р. в Азербайджані, в сім'ї переселенців з України. Змалку мав потяг до східних мов. Шляхом самоосвіти здобув знання з англійської, арабської, польської, німецької, французької, молдавської та інших мов, всього близько двохсот. Середню освіту дістав у Кам'янець-Подільській класичній гімназії. У 1920–1922 роках навчався на фізико-математичному факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету. З 1923 р. переїжджає до Одеси, де до 1936 р. працює в астрономічній обсерваторії на посаді молодшого астронома. Від травня 1948-го до грудня 1950 р. працював в Одеській науковій бібліотеці, склавши опис і розкривши зміст близько ста рукописів на десяти східних мовах, деяким з них дав докладний філологічний та історичний коментар, визначив китайські ксилографи й один китайський рукопис. 1 грудня 1950 р. був звільнений з роботи. Автор близько 20 наукових праць. Помер 26 грудня 1958 року*[70].

Вже в 1923–1924 рр. С. Доніч розбирав східні рукописи в бібліотеках Одеси. Найплідніший період діяльності С. Доніча на ниві східного мовознавства припадає на 1927–1930 рр., про що свідчить його науковий звіт[71]. В Археологічному музеї він виявив і описав у формі каталогу найбільше в Україні зібрання єгипетських старожитностей (644 одиниці), описував, за його власними словами, в одеських бібліотеках і перекладав з арабської, турецької, камбоджійської мов. Про працю С. Доніча на терені єгиптології схвально відгукнулися акад. В. В. Струве і проф. І. Д. Фліттнер. "Його праця дала нам найбільше задоволення, – писали вони 25.07.1928 р. – Ми вражені тією енергією, витримкою і працездатністю людини, яка самотужки спромоглася дати таку ретельну, таку солідну наукову працю"[72]. Наступного року С. Доніч місяць працював в Ермітажі. Праці його знали й за кордоном. 1932 р. він дістав схвальну рецензію професора Ліверпульського університету Т. Е. Піта, якому надіслав написану англійською монографію "Порівняльний словник давньоєгипетської та арабської мов зі вступом у вигляді дисертації" (майже 300 стор. машинопису). Словник цей рецензувався також в Оксфорді та Берліні.

Великий науковий інтерес становить не підписаний рукопис "О некоторых особенностях египетского письма", що зберігається у фонді Одеського товариства історії та старожитностей[73]. На нашу думку, він належить С. Донічу і є підготовчим матеріалом до дисертації. Праця присвячена вокалізації, тобто відновленню голосних, у єгипетській писемності, чим С. Доніч займався все життя.

Загалом поступальний розвиток сходознавства у 1920-х роках, що мав вигляд спроби синтезу дореволюційних традицій та політекономічного, часто декларативно марксистського підходу, був штучно зупинений шляхом репресивної політики комуністичної тоталітарної влади.

Попри прагнення одеських сходознавців "идти в ногу со временем" і неухильно дотримуватися партійних директив, ситуація погіршувалася. Вже 21 квітня 1930 р. на засіданні правління ВУНАС заступник її голови О. Гладстерн повідомив про реформу сходознавчої справи в центрі СРСР, про заснування Товариства сходознавців-марксистів. В Україні організація пройшла перший етап, заявив він. "Наявність марксистських сил, що згуртувались протягом останніх 4 років, з одного боку, та потреба

рішучої боротьби за марксистські шляхи в галузі сходознавства без примиренства та поступок немарксистським течіям, з другого боку, ставлять у порядок денний питання про заснування Українського товариства марксистів-сходознавців замість існуючої Асоціації"[74]. Останній протокол засідання ОФ (№ 38) датований 26 вересня 1930 року. Створений ліквідаційний комітет діяв до січня наступного року.

Одночасно з ліквідацією ВУНАС та її ОФ посилюється переслідування окремих учених-сходознавців: арешт Ф. Петруня і пізніше О. Сухова, звільнення з роботи мовознавця О. Томсона. Разом з Ф. Петрунем було заарештовано четверо його колег. Ще раніше опинився у в'язниці працівник публічної бібліотеки М. Г. Оксман, звинувачений в антирадянській пропаганді, у лютому 1931 року його засуджено на 10 років концтаборів. Позбувся роботи історик-архівіст О. О. Рябінін-Скляревський. Та найпершою жертвою нової хвилі терору став український історик М. Слабченко, щойно обраний академіком. Його заарештували ще 20 січня 1930 року по дорозі з Києва до Одеси, а у квітні засудили до 6 років позбавлення волі. Так сумно завершився нетривалий період в історії української науки, який академік О. Пріцак слушно назвав "золотою добою"[75].

Перебування на менш помітних посадах бібліотечних та музейних працівників дозволило згаданим С. Боровому та С. Донічу в несприятливих умовах продовжувати попередні напрацювання. У 1930-х роках С. Боровому вдалося зберігати традиції юдаїки в Одесі, підготувати низку праць з історії єврейсько-українських зв'язків і навіть захистити дисертацію про історію єврейської громади в Україні. Однак більшість його задумів та праць залишились нереалізованими через цензуру[76]. У відновленому 1934 р. в Одесі університеті сходознавчі дослідження не були пріоритетним напрямком. С. Доніч один рік викладав на посаді доцента кафедри стародавньої історії (1936–1937) історію Стародавнього Сходу й латину. У цей час він активно готував дисертацію "Система огласовки в древнеегипетском языке" (12 друк. арк.), завершену вже в післявоєнні роки. Попередньо вчений доповів тези дисертації в Інституті мовознавства ім. Марра в грудні 1938 року. Рукописний фонд Одеського археологічного музею цю працю не фіксує, але зберігає численні рукописи, чернетки статей і листування С. Доніча 1928–1945 рр., зокрема два рукописи на 123 і 48 стор. машинопису з численними розшифрованими ієрогліфами, майстерно зроблений каталог єгипетських старожитностей з 23 фотографіями[77].

Наприкінці 1930-х років кафедрою історії СРСР ОДУ завідував А. В. Фадєєв (1908–1965), автор праці "Абхазия в первой четверти XIX в." у першому томі "Трудов" ОДУ 1939 р. видання, яке фактично стало завершальним акордом у ланцюгу кавказознавчих традицій Одеси.

Роки війни глибоко негативно вплинули на становище одеської науки загалом та сходознавства зокрема, призвівши до втрат у сходознавчих колекціях бібліотек та музеїв, зосередження науковців передусім на проблемі виживання тощо. Проте і в цих умовах удар по сходознавству був дещо амортизований завдяки науковому фанатизму небагатьох осіб, серед яких, безумовно, перше місце слід відвести С. Донічу. З початком війни С. Доніч був мобілізований, але невдовзі потрапив у полон, утік і повернувся до Одеси. Він знову влаштувався до штату співробітників археологічного музею на посаду завідуючого відділом єгипетських старожитностей та керівника нумізматичного відділу. 1943 р. закінчив філологічний факультет університету, знову відкритий румунською адміністрацією. У цей час він продовжував дослідження щодо зв'язку єгипетської писемності з давньосемітською мовою.

Попри несприятливі воєнні обставини, прояви сходознавчих студій в окупованій Одесі пов'язані не лише з С. Донічем. Так, декан юридичного факультету І. Фаас прочитав у 1943 році на науковій сесії університету доповідь на тему "Договор морской перевозки в греко-римском Египте"[78].

Таким чином, розвиток сходознавства в Одесі відбувався досить складним, не лише суто поступальним шляхом, відбиваючи всю неоднозначність різних історичних епох.

Найбільшого розвитку в Одесі сягнув філологічний напрямок сходознавства. В історичному напрямку можна виокремити соціологічний, історико-правовий та історико-релігієзнавчий аспекти. Як відображення попиту знань про Схід, загалом зростання значення східної цивілізації у світі слід сприймати зростання сходознавчого сегмента у популярних лекціях. Значний удар по потенціалу сходознавства був завданий у радянські часи, коли фактично зникли релігієзнавчі аспекти, біблеїстика та ін. Основна увага одеських вчених була спрямована на Близький Схід, а країни Далекого Сходу нечасто потрапляли у поле їхніх наукових інтересів. Загалом, одеським сходознавцям не вдалося утворити стабільні наукові школи у вивченні певних аспектів сходознавства. Попри це, в Одесі працювала низка яскравих, навіть знакових для розвитку сходознавства, і не лише в Україні, постатей, що дозволяє твердити про одне з провідних місць Одеси в історіографії цієї наразі дуже актуальної і перспективної теми.

Сходознавство в середині – другій половині XX ст.

У перше післявоєнне десятиліття становище сходознавства в Одесі було чи не найтяжчим за останні сто років. Єдиним осередком, де ледь жевріла орієнтальна наукова думка, залишався Археологічний музей з його величезними скарбами історичних пам'яток Стародавнього Єгипту. Хоча С. В. Доніч після звільнення з в'язниці в листопаді 1946 р. прожив ще багато років, повернутися до своєї улюбленої справи йому не дозволили. Єгиптологічну традицію, започатковану О. Л. Коцейовським і розвинуту в 1930-ті роки С. В. Донічем, продовжила Н. Г. Доконт.

Ніна Григорівна Доконт (1922–1991) закінчила в 1947 р. ОДУ, після чого працювала в Археологічному музеї. З 1965 р. вона – старший науковий співробітник, завідує Єгипетським залом, пізніше керує відділом "Золотої скарбниці". Авторка 11 публікацій, які мають переважно описовий та оглядовий характер.

Стан справ в ОДУ був ще гіршим, оскільки після занепаду 1930-х років, спричиненого згортанням сходознавства, репресіями вчених і катастрофічними наслідками війни, наукові дослідження в цій галузі припинилися, Одеса залишилася без учених-сходознавців, східні мови не викладалися в жодному навчальному закладі. Нормативний загальний курс історії країн Азії та Африки на історичних факультетах ОДУ і педагогічного інституту[79] читали люди без належної фахової підготовки. Слід визнати, що й надалі орієнталісти з'являються в стінах університету лише епізодично, час від часу.

Однак поволі та з великими труднощами становище дещо покращало. Першим викладачем в ОДУ, який самотужки добре оволодів лекційним курсом з історії Азії та Африки, став І. Д. Головко. Його біографія характерна для учених тієї драматичної епохи[80].

Іван Данилович Головко (1920–1964) – історик-античник, доцент. Уродженець Полтавської губернії. У 1938 р. вступив на історичний факультет ОДУ. Провчився тільки два курси, бо в листопаді 1940 р. був мобілізований. Прослужив 18 місяців на західному кордоні. У червні 1941 р. опинився в полоні. Перебував спочатку в таборі у Східній Пруссії, потім був покараний за спробу втечі і відправлений до Бухенвальда. Після звільнення й демобілізації продовжив навчання в ОДУ. Диплом історика здобув лише в 1947 р. Наступного року вступив до аспірантури. Науковим керівником був проф. А. Г. Готалов-Готліб, енциклопедично освічена людина. Дисертація Головка на тему "Римсько-парфянські політичні взаємовідносини в I ст. до н. е." була захищена 1952 року в ОДУ. Для її написання автор опрацював значний обсяг фахової літератури російською та німецькою мовами; джерелами стали праці античних авторів Аппіана, Страбона, Цезаря, Цицерона, Тита Лівія, Плутарха, Діона Кассія, Йосифа Флавія, Светонія тощо. Відсутність східних джерел примусила автора розглядати стосунки між Римом і Парфією лише з одного боку. І хоча Головко, як правовірний марксист, критикує німецьких учених за "романоцентризм", його праця хибує якраз на це.

Науковий доробок І. Д. Головка незначний, але тогочасні студенти, в тому числі один з авторів цієї студії, пам'ятають його як прекрасного лектора й педагога, який

читав курс афро-азійської історії логічно, чітко, доступно і до того ж – чудовою українською мовою.

Після смерті І. Головка минуло майже 10 років, протягом яких історію країн Азії та Африки викладали люди без фахової підготовки. Лише в 1970-ті роки в ОДУ з'явилися науковці-орієнталісти. Першою ластівкою стала Лідія Віталіївна Нікуліна (1941–2005). Вона закінчила філологічний факультет і курси іноземних мов ОДУ, після чого була відряджена до Індонезії, де працювала перекладачкою. Там почала вивчати етнічну історію, звичаї та обряди даяків острова Калімантан (Борнео) безпосередньо шляхом польових досліджень. Ця новаторська робота зустріла підтримку в Інституті етнографії ім. М. М. Міклухо-Маклая АН СРСР з боку видатного фахівця з етнографії та антропології Південно-Східної Азії проф. М. М. Чебоксарова (1907–1980). Він запросив Л. В. Нікуліну до аспірантури і став її науковим керівником. У 1969 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему "Основні етапи етнічної історії даяків острова Калімантан (Індонезія)".

З 1973-го по 1981 р. Л. В. Нікуліна працювала доцентом історичного факультету ОДУ, викладаючи загальний курс історії країн Азії та Африки. Її ґрунтовні наукові розробки публікувалися в провідному фаховому журналі "Советская этнография", в академічних збірках "Етнічна історія та сучасний національний розвиток народів світу" (1967), "Роль традицій в історії Китаю" (1968), "Епіграфіка Східної та Південно-Східної Азії" (1972), "Малі народи Південно-Східної Азії" (1982), "Календарні звичаї та обряди народів Східної Азії (два випуски – 1985, 1989). Нікуліна також виступала з доповідями на міжнародних конференціях, зокрема на XIV Тихоокеанському конгресі" (1979)[81]. Після від'їзду з Одеси працювала ст. науковим співробітником Інституту етнології та антропології РАН. Померла Л. В. Нікуліна в Амстердамі.

1976 року на історичному факультеті ОДУ вперше в його історії з'явився фахівець у галузі африканістики. Ним став Д. П. Урсу, який здобув освіту в ОДУ і в Московському інституті іноземних мов (зараз – Московський державний лінгвістичний університет). 1972 року він був відряджений на викладацьку роботу до Республіки Малі, де протягом 4 років виконував обов'язки професора Вищого педагогічного інституту (зараз – Національний університет Малі) в столиці країни Бамако. Тут Д. П. Урсу розпочав наукові дослідження в галузі африканської історіографії. Після повернення 1976 року до Одеси його було обрано завідувачем кафедри нової та новітньої історії, де працював 10 років. Фахову підготовку африканіста він завершив у 1979–1980 рр. у Парижі, в Центрі африканських досліджень Сорбонни.

Відразу після повернення з Франції Д. П. Урсу закінчив роботу над докторською дисертацією про ґенезу та еволюцію національної історіографії в країнах Тропічної Африки. Науковим консультантом став патріарх радянської африканістики, вчений зі світовим ім'ям академік Д. О. Ольдерогге. 1983 року у видавництві "Наука" (Москва) вийшла друком монографія Д. П. Урсу "Сучасна національна історіографія країн Тропічної Африки, 1960–1980", а вже в січні 1985 р. відбувся її прилюдний захист в Інституті сходознавства АН СРСР. Опоненти підкреслювали, що ця книга започаткувала новий перспективний напрямок в історичній африканістиці і що подібного дослідження в зарубіжній науці немає. Автор довів типологічну спорідненість появи та стадій розвитку національних історичних шкіл таких пригноблених країн, як Ірландія, Чехія, Індія, з тим, що спостерігалося пізніше в Тропічній Африці.

За час роботи в ОДУ (до 1986 р.) Д. П. Урсу опублікував низку солідних наукових праць з африканістики. Окрім згаданої монографії, він став співавтором 2-томного енциклопедичного довідника "Африка" (25 статей), а також публікацій у провідних академічних журналах: "Вопросы истории", "Народы Азии и Африки", "Новая и новейшая истории", "Азия и Африка сегодня", "Советская этнография", "Советские архивы", "Український історичний журнал". Його праці друкувалися також у закордонних ви-

даннях – у Малі, Франції, Німеччині. Виступав із доповідями на міжнародних конференціях у Бамако, Парижі, Москві, Ленінграді, Братиславі, Бухаресті.

На історичному факультеті ОДУ проф. Д. П. Урсу читав спецкурс з історіографії африканської історії, в той час як загальний курс афро-азійської історії (з грудня 1984-го по лютий 1987 р.) викладала к. і. н. Ірина Дмитрівна Черних. Вона здобула фахову підготовку на східному факультеті Далекосхідного університету (м. Владивосток), а наукові інтереси сягали методологічних та історіографічних проблем модернізації східних цивілізацій. Основні наукові праці І. Д. Черних були надруковані після повернення до Одеси в 1998 р.[82]

Після від'їзду з Одеси Д. П. Урсу (1986) та І. Д. Черних (1987) тут не залишилося жодного орієнталіста; їх не було до розпаду СРСР у грудні 1991 р. Так сумно завершилося радянське сходознавство в периферійних центрах країни. Підводячи підсумки розвитку одеського сходознавства повоєнного періоду, слід вказати перш за все на його спонтанний, випадковий і несталий характер. Дослідження проводилися розпорошено, залежно від уподобань і нахилів окремих науковців, по далеких одне від одного дисциплінах, ареалах, хронологічних відрізках. Через брак відповідних об'єктивних передумов і самотність дослідників наукових шкіл або традицій в Одесі не було створено. Загальні причини занепаду сходознавства в Україні добре відомі[83].

До сказаного раніше слід додати ще один негативний чинник. Мова йде про притаманну партійно-державній структурі СРСР надцентралізацію, яка мала своїм наслідком згортання багатьох наукових напрямів у союзних республіках, концентрацію інституцій, кадрів і коштів лише у двох російських столицях – Москві та Ленінграді. Розташовані тут установи монополізували цілі наукові дисципліни, в тому числі сходознавчі, що прирекло їх на загибель або в кращому разі на животіння. Нарешті, самоізоляція радянської гуманітарної науки від світової орієнталістики також відіграла свою згубну роль. Відтак занепад одеського сходознавства в 1945–1991 рр. був об'єктивно детермінований соціополітичним і науково-культурним контекстом. Лише його докорінна зміна після здобуття Україною незалежності посприяла відродженню сходознавчої науки.

СКОРОЧЕННЯ

ВУНАС – Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства
ДАОО – Державний архів Одеської області
ЖМНП – "Журнал министерства народного просвещения"
ЗООИД – "Записки Одесского общества истории и древностей"
ІР НБУ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
НУ – Новоросійський університет
ОВЖК – Одеські вищі жіночі курси
ОДУ – Одеський державний університет
ОІНГ – Одеський інститут народного господарства
ОІНО – Одеський інститут народної освіти
ОТІС – Одеське товариство історії і старожитностей
ОФ ВУНАС – Одеська філія ВУНАС
СС – "Східний світ"
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

[1] Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 г. по 1857 год. – Одесса, 1857. – С. 48. Див. також: Урсу Д. П. З історії сходознавства на півдні України // СС. – 1994. – № 1–2; Ковальов Є. А. Історія Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї в Одесі: 1837–1854 // СС. – 2007. – № 4. Див. також: Скрипник В.В. Вчені-сходознавці в науковому та громадському житті Одеси (XIX – початок XX ст.). – Автореф. дисер. на здобуття наук. ступ.

канд. істор. наук. – 07.00.02 – всесвітня історія / Чорноморський державний університет ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2011. – 16 с.

[2] Journal d'Odessa. – 1838 (1 juillet).

[3] Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского С.-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1896. – С. 216–218.

[4] ДАОО, ф. 44, оп. 5, спр. 69, арк. 176–181.

[5] Там само, спр. 42, арк. 77 зв.; спр. 55, арк. 5–8.

[6] Там само, ф. 153, оп. 1, спр. 295, арк. 60.

[7] Базили К. М. (некролог) // ЗООИД. – 1888. – № 14. – С. 786–788.

[8] Рафалович А. А. (некролог) // ЖМНП. – 1851. – Сентябрь. – С. 341–344.

[9] Григорьев В. О куфических монетах VIII, IX, X и отчасти VII и XI века, находимых в России и прибалтийских странах, как источниках для древнейшей отечественной истории // ЗООИД. – Т. 1. – 1844; Григорьев В. Монеты Джучидов, Генуэзцев и Гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие обществу // ЗООИД. – Т. 1. – 1844; Григорьев В. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Герая // ЗООИД. – Т. 1. – 1844; Избаш Т. А., Скрипник В. В. Одесское общество истории и становление востоковедения в Одессе // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса, 2008. – С. 23–25.

[10] Доконт Н. Г. Древнеегипетские памятники в Одесском государственном археологическом музее // Вестник древней истории. – 1965. – № 2. – С. 206–212; Латышева Л. П. К истории египетской коллекции Одесского археологического музея // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея 1961 года. – Одесса, 1963. – С. 123–129.

[11] ДАОО, ф. 157, оп. 1, спр. 41, арк. 1–4. У 1885–1886 навчальному році ординарний професор В. І. Шерцль викладав "Основи морфології головних індоєвропейських мов (санскрит, латина, грецька, старослов'янська)". Приват-доцент Д. М. Овсянико-Куликовський – "Санскритська граматика; читання санскритських текстів" (Обозрение преподавания в ИНУ во втором полугодии 1885–1886 учебного года. – Одесса, 1885. – С. 6).

[12] Там само, ф. 45, оп. 12, спр. 208, арк. 10 зв.

[13] Чувпило Л. О. Вивчення Індії в Харківському університеті у 1805–1917 рр. // Індія: давнина і сучасність. Зб. наук. праць. – Вип. 1. – К., 2003. – С. 90–91.

[14] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7735, арк. 1–7; ДАОО. – ф. 157, оп. 1, спр. 47, арк. 1–4.

[15] ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 14, арк. 32.

[16] Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской Академии наук. – Т. III. – Ч. 1. – Петроград, 1915. – С. 342; Н. П. Кондаков и его время: Сб. статей. – М., 1996; Мир Кондакова. – М., 1996; Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения. – Т. 2: Taurica orientalia. – Симферополь, 2008. – С. 420–421.

[17] ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 7539, арк. 6–7; ф. 42, оп. 37, спр. 30, арк. 1.

[18] ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 7529, арк. 25 та ін.

[19] ДАОО, ф. 157, оп. 1, спр. 46, арк. 18.

[20] Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 год. – Одесса, 1916. – С. 382.

[21] Музичко О. Грузини в Одесі: історія та сучасність. – Одеса, 2010. – С. 200–215.

[22] Музичко О. Є. Меліксет-Бек Левон Меліксетович // Одеські історики. – Т. 1 (початок XIX – середина XX ст.): Енциклопедичне видання. – Одеса, 2009. – С. 233–234.

[23] ДАОО, ф. 45, оп. 12, спр. 156, арк. 29.

[24] ДАОО, ф. 334, оп. 5, спр. 7658, арк. 53; ф. 45, оп. 19, спр. 111, арк. 125.

[25] Урсу Д. П. Одесские годы Йосифа Клаузнера // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. – Вып. 36. – Одесса, 2009. – С. 34–58.

[26] Кельнер В. Е. От истории к политике // Дубнов С. М. Книга жизни. – Иерусалим – Москва, 2004. – С. 5–21; Музичко О. Є. Дубнов Шимон (Семен) Маркович // Одеські історики. – Т. 1. – С. 134–136.

[27] ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 7658, арк. 53; спр. 7539, арк. 110.

[28] А. Л. Коцейовский (некролог) // Родное слово. – 1920. – 21 января; Романова О. О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень в Україні // СС. – 2003. – № 4. – С. 82–87; Левченко В. В.

Єгиптологія – його стихія: до 90-х роковин Олександра Леопольдовича Коцейовського (1887–1919) // Лукомор'я. – Вип. 3. – Одеса, 2009. – С. 404–410.

[29] ДАОО, ф. 45, оп. 1/1, спр. 875, арк. 11; спр. 149, арк. 1–10; оп. 4, спр. 2648, арк. 15 зв.

[30] ДАОО, ф. 45, оп. 11, спр. 28, арк. 40–41.

[31] ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2048, арк. 27.

[32] ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2033, арк. 21; оп. 12, спр. 208, арк. 2 зв.

[33] Тураев Б. А. Описание египетского отдела музея имп. Одесского общества истории и древностей // Записки Одесского общества истории и древностей. XXX. – Одесса, 1912. – С. 72–90.

[34] Балэ. Японская поэзия // Вопросы общественной жизни. – 1904. – № 3–4. – С. 200–205, 279–283.

[35] ДАОО, ф. 164, оп. 1, спр. 5, арк. 1–3.

[36] ДАОО, ф. 153, оп. 1, спр. 580, арк. 1–2.

[37] Музичко О. Розвиток сходознавства в Одесі на початку XX ст. (1905–1920 роки): осередки, напрямки, діячі // СС. – 2008. – № 4. – С. 50–53.

[38] Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – Архів М. М. Ланге. – Картон 32. – Спр. 300.

[39] ДАОО, ф. Р-849, оп. 3, спр. 4, арк. 36–36 зв.

[40] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 737, арк. 3–11.

[41] ІР НБУ, ф. Х, спр. 34034; Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні: Радянський період. – К., 2007. – С. 184–200.

[42] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6225, арк. 73.

[43] ІРНБУ, ф. Х, спр. 27756.

[44] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6230, арк. 3.

[45] ІРНБУ, ф. Х, спр. 27765.

[46] ІРНБУ, ф. Х, спр. 29934.

[47] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7491; Урсу Д. П. З історії сходознавства на півдні України. – С. 143–147; Смирнов В. А. Непредсказуемое прошлое // Реквием XX века. – Ч. 2. – Одесса, 2003. – С. 283–341; Левченко В. В., Петровський Е. П. Штрихи до біографії професора О. О. Сухова (до 70-річчя з часів трагічних подій) // Південний-Захід. Одесика. – Вип. 6. – Одеса, 2008. – С. 207–226; Савченко В. Неофициальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929). – М., 2012. – С. 150–156.

[48] ІР НБУВ, ф. Х, спр. 28252; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4664, арк. 181.

[49] ДАОО, ф. Р-1724, оп. 1, спр. 19, арк. 88–88 зв.

[50] Сапожніков І. В. Федір Остапович Петрунь: Матеріали до біографії та внесок в історичну картографію // Національна картографія: стан, проблеми та перспективи розвитку. Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 2005. – С. 227–232.

[51] ІРНБУ, ф. Х, спр. 27657.

[52] ІРНБУ, ф. Х, спр. 27659, 27651.

[53] ІРНБУ, ф. Х, спр. 27651.

[54] ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 9, арк. 136; ф. Р-1724, оп. 1, спр. 49, арк. 66.

[55] Заруба В. М. Історик трагічної долі (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архіви України. – 1992. – № 5–6. – С. 77.

[56] ІРНБУ, ф. Х, спр. 22792.

[57] ІРНБУ, ф. Х, спр. 27701, 22028, 27761.

[58] ІРНБУ, ф. Х, спр. 27906.

[59] Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926–1929. – Харків, 1929. – С. 24.

[60] ІРНБУ, ф. Х, спр. 30145.

[61] ІРНБУ, ф. Х, спр. 21617; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6225, арк. 69.

[62] Музичко О. Є. Мерзон Яків Єкусьєвич // Одеські історики. – С. 235–236.

[63] Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – С. 288, 290, 291.

[64] Музичко О. Є. Єгіазаров Соломон Адамович // Одеські історики. – С. 137–138.

[65] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7491, арк. 6; спр. 6233, арк. 27; ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 58, арк. 13; спр. 3, арк. 156–158.

[66] Звіт Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (28.XII.26 – 15.V.27). – Одеса, 1927. – С. 4.

[67] ІРНБУВ, ф. Х, спр. 28231.

[68] ДАОО, ф. Р-129, оп. 3, спр. 7, арк. 36; спр. 10, арк. 5.

[69] Доніч С. В. Три єгипетські конуси Одеського Державного Історично-Археологічного Музею // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії наук. – Ч. 4–5. Секція археологічна. Одеса, 1930. – С. 61–63.

[70] Смирнов В. А. О "немарксистской египтологии" // Реквием XX века. – Ч. 2. – Одесса, 2003. – С. 124–146; Одеська національна наукова бібліотека (ОННБ). Поточний архів, спр. 77, арк. 17.

[71] ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 87, арк. 31–33.

[72] Одеський державний археологічний музей. Поточний архів, особова справа С. В. Доніча.

[73] ІРНБУ, ф. V, спр. 1123.

[74] ІРНБУ, ф. X, спр. 27790.

[75] Пріцак О. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження // СС. – 1993. – № 1. – С. 22.

[76] Боровой С. Нариси з історії єврейської книги // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1–2. – С. 47–58; 1926. – № 1. – С. 36–48; Боровой С. Давид Лехно и его история Крымского ханства // Еврейская мысль. – Л., 1926 та ін.

[77] ОННБ, спр. 77, арк. 9; Одеський державний археологічний музей, папка 42, спр. 59422, 59423; папка 45, спр. 59430. Проблема ідентифікації творчої спадщини С. Доніча досліджена в роботі: Романова О. О. Проблема авторства рукопису V.1123 Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського і наукова спадщина Сергія Володимировича Доніча // СС. – 2004. – № 2. – С. 12–23.

[78] ДАОО, ф. Р–2274, оп. 1, спр. 233, арк. 295.

[79] В 1956 р. до історичного факультету ОДУ були приєднані подібні факультети педагогічних інститутів Одеси, Вінниці та Кіровограда. Якщо врахувати, що їх не було в Миколаєві, Херсоні та Сімферополі, то стане ясно, що з того часу в Одесі була зосереджена підготовка кадрів істориків для всієї Південної України.

[80] ДАОО, ф. Р-1438, оп. 12, спр. 48, арк. 8; спр. 83, арк. 119; Поточний архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Особова справа аспіранта І. Д. Головка.

[81] Поточний архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Особова справа доцента Л. В. Нікуліної.

[82] Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. – К., 2011. – С. 220–221, 236.

[83] Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні. – С. 237–248; Циганкова Е. Г., Кочубей Ю. М., Василюк О. Д. Передмова // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах. – С. 7–22.

І. В. Сівков

СОМАТИЗМИ В РІЗНОСИСТЕМНИХ МОВАХ: СЕМАНТИКО-ДЕРИВАЦІЙНИЙ, НОМІНАЦІЙНИЙ ТА ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ (НА МАТЕРІАЛІ АРАБСЬКОЇ МОВИ, МОВИ ІВРИТ, АНГЛІЙСЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ)

У статті розглядатимуться питання функціонування соматизмів як однієї з лексико-семантичних груп (ЛСГ) арабської мови в семантико-словотворчому аспекті. Актуальність цього дослідження полягає в тому, що широкий спектр питань функціонування соматичної лексики в різних мовах світу висвітлюється в чималій кількості наукових праць, однак у працях дослідників тематичних груп арабського лексикону не було приділено належної уваги проблемам існування соматизмів як окремої ЛСГ [Кочеваткин 2001; Богус 2006; Алдиева 2009; Богуцький 2009; Старых 2011; Петрова 2012]. Тому наше дослідження покликане запропонувати соматичний матеріал арабської мови такій галузі світових лексикологічних студій, як структурно-семантичні дослідження ЛСГ, з метою зіставного аналізу асоціативних та символічних рефлексів соматичної лексики як у типологічно та історично споріднених, так і відособлених мовах та встановлення сомато-символічних універсалій/розбіжностей у картинах світу згаданих мов. Метою цього дослідження є висвітлення особливостей формування та функціонування соматичної лексики в арабській мові, її етимологічний аналіз, встановлення її семантичної структури та валентності при утворенні словосполучень і фразеологізмів різних типів та категорій, її дериваційний потенціал, вивчення символізму соматичних лексем в арабській мові та рецепції частин тіла в арабській лінгвоментальній картині світу, окреслення джерел і шляхів номінації частин тіла в арабській мові, а також зіставлення мотивів їхньої номінації в арабській мові, мові іврит, англійській, українській та російській мовах з метою встановлення типів міжмовної семантичної кореляції соматичної лексики, розгляд засобів вторинної номінації понять, що належать до різних тематичних груп, на основі соматичної лексики згаданих мов.

Розглядаючи вторинну номінацію різних об'єктів навколишнього середовища, дій та ознак на базі соматизмів, не можна не погодитися з думкою про те, що унікальність людського тіла та універсальність мисленнєвої діяльності людини, а також людський егоцентризм, бачення людиною себе центром Всесвіту, відбиття нею світу за своєю подобою та пізнання нею світу за допомогою частин свого тіла – первинних інструментів пізнання – зумовлюють спорідненість образних, метафоричних асоціацій, властивих для багатьох народів світу, зокрема семітських, слов'янських та германських, і, як наслідок, існування міжмовної образності та аналогічного семантичного наповнення одиниць соматичної лексики. Цим і пояснюється те, що співвіднесеність людських відчуттів з різними органами тіла є обов'язковою та належить до універсальних рис всіх мов, а різниця полягає лише в тому, як розподіляються відчуття на "анатомічній карті" людини [Богуцький 2009, *61*; Старых 2011, *81*]. Розходження у співвіднесенні людських відчуттів та частин тіла людини, які відбиваються в розбіжностях у соматичних метафоричних асоціаціях народів світу, на нашу думку, спричинили факт можливості різного семантичного наповнення соматизмів у згаданих та, можливо, й інших мовах.

Об'єктом нашого дослідження є соматизми арабської мови та їхні відповідники в мові іврит, англійській, українській та російській мовах. Предмет дослідження – структурно-семантичні, етимологічні та дериваційні зв'язки елементів соматичної ЛСГ

в арабській мові, їхні символічні рефлекси, мотиви номінації частин тіла та вторинної номінації на основі соматизмів в арабській мові, а також структурно-семантичні та дериваційні зв'язки соматичних елементів в мові іврит, англійській, українській та російській мовах, їхні символічні рефлекси, мотиви номінації частин тіла та вторинної номінації на основі соматизмів у згаданих мовах Матеріалом дослідження є масив соматизмів арабської мови (رأس "голова", جسد ,جسم "тіло", وجه "обличчя", جبهة "чоло"), мови іврит (רֹאשׁ "голова", גּוּף "тіло", פָּנִים "обличчя"), англійської мови (*head* "голова", *body* "тіло", *face* "обличчя"), української мови (*голова*, *тіло*, *обличчя*, *чоло*), російської мови (*голова*, *тело*, *лицо*).

У мовознавчих працях загальноприйнятим є таке визначення соматизмів (від грецьк. *sōma* "тіло"): це лексичні одиниці на позначення частин тіла людини [Богус 2006, *4*; Богуцький 2009, *61*]. Соматична лексика – одна з універсальних лексичних груп у будь-якій мові та дуже поширений об'єкт дослідження в порівняльно-історичних, структурно-зіставних та лінгвокультурологічних працях як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів. Термін *соматичний* використовується в біології та медицині у значенні "пов'язаний з тілом людини", на противагу поняттю *психічний*. У лінгвістичний обіг цей термін було запроваджено Ф. О. Вакком, який досліджував фразеологізми естонської мови з назвами частин людського тіла, назвавши їх соматичними [Вакк 1964]. З другої половини XX ст. термін *соматичний* почав вживатися в дослідженнях слів, які у своїй семантиці відбивають все, що має стосунок до сфери тілесності [Старых 2011, *81*].

На думку Н. А. Власової, слова, що позначають частини тіла, "позначають коло необхідних для будь-якої людської спільноти понять та відношень, без яких важко уявити людську мову" [цит. за: Старых 2011, *81*]. Соматична лексика відзначається високою частотністю використання та розвиненою полісемією.

Соматизми належать до найдавніших пластів лексики будь-якої мови. Як зазначає Т. А. Бердникова, слова, що вживаються на позначення частин тіла, такі ж давні, як і сама людська свідомість [цит. за: Старых 2011, *81*]. Давність соматичної лексики підтверджується й фактами арабської мови, де вона виступає складовою пласту загальносемітської лексики, що належить усім або лише деяким семітським мовам [Белкин 1975, *38–39*].

А. М. Кочеваткін уперше розподілив соматичну лексику за такими тематичними пластами:

1. Сомонімічна лексика (від грецьк. *sōma* "тіло" та *onyma* "ім'я") – позначає частини та ділянки людського тіла (напр.: رأس "голова"; جسد ,جسم "тіло"; وجه "обличчя"; جبهة "чоло"; يد "рука"; كتف "плече"; عضد "плече"; ساعد "передпліччя"; ظهر "спина"; رجل "нога").

2. Остеонімічна лексика (від грецьк. *osteon* "кістка" та *onyma* "ім'я") – позначає кістки тіла людини (напр.: عظم "кістка"; ضلع "ребро").

3. Спланхіонімічна лексика (від грецьк. *splancha* "нутрощі" та *onyma* "ім'я") – позначає внутрішні органи людини (напр.: قلب "серце"; كبد "печінка"; رحم "матка").

4. Ангіонімічна лексика (від грецьк. *angeion* "судина" та *onyma* "ім'я") – позначає кровоносну систему людини (напр.: دم "кров").

5. Сенсонімічна лексика (від лат. *sensus* "почуття", "відчуття" та *onyma* "ім'я") – позначає органи чуття людини (напр.: عين "око"; أنف "ніс"; سن "зуб"; لسان "язик") [Кочеваткин 2001, *6–7*].

У розгляданому нами масиві соматичної лексики виокремлюються соматичні одиниці, що денотують такі частини тіла:

<u>Голова</u>: арабськ. رأس (див. протосемітськ. **raʔ(i)š-*; **raʔ(i)s-*; іврит. רֹאשׁ "голова", "вождь", "верхівка", "початок"; фінікійськ. *rʔš*; арамейськ. *rʔš*, *rš*, *ryš*; біблейськ.-арамейськ. *rē(ʔ)š*; іудейськ.-арамейськ. *rēšā*, *ryš*; сирійськ. *rēšā*; угаритськ. *rʔiš*, геез (ефіопськ.) *rəʔ(ə)s*, аккадськ. *rīšu*, *rāšu*) [CEDHL 1987, *600–601*; Databases, Semitic etymology, № 2185].

У семантичному полі слова رأس окрім архісеми “голова” фіксуються такі семи: “голова (*органу влади*)”, “початок”, “вершина”, “вістря”; “мис”, “голова (одиниця лічби рогатої худоби)”. У цьому випадку номінація більшості зазначених об’єктів на основі соматизму رأس мотивується перенесенням назви за формою (*метафоризація*), однак сема “голова (одиниця лічби рогатої худоби)” виникла за перенесенням назви за суміжністю (*метонімізація*, а саме її різновид – перенесення назви з цілого на частину, і навпаки).

Соматична мовна одиниця رأس як ключовий елемент має широку валентність при формуванні словосполучень та фразеологізмів, де вона функціонує як у прямому, наприклад مرفوع الرأس “з піднятою головою”, так і в метафоричних значеннях, наприклад على رأس... “на чолі *чогось*”; رأس السنة “Новий рік” (*букв*. “голова, початок року”); رؤوس أقلام “тези”; رأس المال “капітал (*букв*. “голова грошей”) (див. лат. *capitalis* “головний” (від *caput* “голова”))” [OED]; رأس الحربة “вістря штика”; رأس المثلث “вершина трикутника”.

Зазначимо, що в арабській, англійській, українській, російській мовах та мові іврит метафоричні перенесення на основі соматизму رأس здебільшого збігаються. Розглянемо деякі метафоричні семи цієї лексеми та її відповідників у вказаних мовах (варто відзначити, що соматична лексична одиниця رأس та її відповідники в зазначених мовах є полісемами, в яких навколо архісеми формується мережа похідних сем, мотивованих метафоричним перенесенням):

1. “Голова (органу влади)”, яка реалізується в:

– арабськ. رأس. Ця мовна одиниця містить у своєму семантичному полі архісему “голова (орган тіла)” та метафоричну сему “голова (органу влади)”, що виникла внаслідок номінації на базі соматизму رأس. Ключова сема мотивувала виникнення на основі цієї лексеми іменного деривата رأسيّ “вертикальний”, а останній – групи іменних: رئيس “голова”, “президент”; مرؤوس “підлеглий”; رئاسة “головування”, “президентство” та дієслівних (*деномінативи*) дериватів رأس, ترأس “очолити”;

– російськ. *глава* (запозич. зі старослов’янськ. *глава* замість *голова* (можливо, в російській мові збереження старослов’янського *глава* поряд із *голова*, що виникло внаслідок перетворення неповноголосного звукосполучення на повноголосне, мало на меті розподілення сем “голова (органу влади)” та “голова (частина тіла)” з метою позбавлення полісемічності лексеми *голова*?)) [ЭСРЯ 1986, I, *408, 429*; Леута 2001, *82–84*]. Іменним дериватом *глава* є *главарь*, *главный*, а дієслівним – *возглавлять*, (*быть*) *во главе* (*чего-л.*);

– українськ. *голова*. Ця лексема має у своєму семантичному полі як базову сему “голова (частина тіла)”, так і сему “голова (керівник органу влади)”, що виникла на основі метафоричного перенесення “голова (частина тіла)” → “голова (керівник органу влади)”. Архісема мотивує утворення від зазначеної мовної одиниці іменного *головний* (напр., *головний міністр*) та дієслівного деривата *головувати,* похідним якого є *головуючий*;

– давньоєврейськ. / івритськ. רֹאשׁ. До складу семантичного поля цього слова входять архісема “голова (частина тіла)” та, зокрема, одна з його сем “голова (органу влади)”, що, як у випадку з російськ. та українськ. відповідниками цього слова, виникла внаслідок метафоричної номінації “голова (частина тіла)” → “голова (керівник органу влади)”. Ця сема мотивує широку валентність слова רֹאשׁ при утворенні словосполучень та фразеологізмів, наприклад: רֹאשׁ הַמֶּמְשָׁלָה “голова уряду”;

– англійськ. *head*. Архетипною семою цієї лексичної одиниці є “голова (орган тіла)”, яка за метафоричною ознакою мотивувала виникнення семи “голова (органу влади)” як результат відсоматичної номінації. Ця лексема має широку валентність при утворенні словосполучень та фразеологізмів, наприклад: *head of state* “голова держави”; *(to be) at the head* “бути на чолі”. Дієслівним дериватом цієї мовної одиниці є *to head* “очолювати”, утворений внаслідок конверсії (а саме її різновиду – вербалізації). Дериватом

слова *head* є соматизм *forehead* “чоло”, сформований внаслідок сполучення слів *fore* “раніше”, “перед”, “передня частина *чогось*” та *head* [OED].

2. “Початок” (звідси – “першість”, “чільність”), яка фігурує в:

– іменних дериватах арабськ. رأس, наприклад رئيسيّ “головний”, “основний”;

– іменних похідних українськ. *голова*, наприклад *головний* (той, що стоїть на початку);

– іменних дериватах російськ. *глава*, наприклад *главный* (основний, чільний), *голова – заголовок*, *головной* (напр., вагон);

– давньоєврейськ. / івритськ. רֹאשׁ та його іменних дериватах, наприклад: רֹאשׁ הַשָּׁנָה “Новий рік” (*букв*. “початок, голова року”); רֵאשִׁית “початок”; רִאשׁוֹן “перший”; רִאשׁוֹנִי, רָאשִׁי “перший”; “основний”; רִאשׁוֹנוּת, רָאשׁוּת “первенство”; “пріоритет”; “перевага” [ИРС 1963, *559–560*].

<u>Тіло</u>. На позначення поняття “тіло” в арабській мові вживаються такі лексеми: جسم (протосемітськ. **gišm*- “тіло”; івритськ. גֶּשֶׁם “матерія”; біблейськ.-арамейськ. **gəšēm*; іудейськ.-арамейськ. *gišmā*, *gušmā* “тіло”, “матерія”; сирійськ. *gušmā* “тіло”) та جسد [ИРС 1963, *107*; Databases, Semitic etymology, № 1235; CEDHL 1987, *111*].

В обох лексичних одиницях реалізується архісема “тіло”. На відміну від جسد, у якому вона реалізується з відтінком більшої абстрактності “тіло (плоть)”, جسم має семантичне поле, представлене такими конкретизованими, “матеріалізованими” семами, які виникли внаслідок семантичних змін різної мотивації (напр., метафоричне перенесення, калькування):

1) організм (біол.), напр. الجسم الحيّ “живий організм”;

2) тіло (біол., мед., фіз., мат.), напр. الجسم المضادّ “антитіло (англ. *antibody*, фр. *anticorps*)”; جسم الإنسان “організм людини”; الجسم المادّيّ “фізичне тіло” (англ. *physical body*);

3) тіло (техн.), напр. جسم السد “тіло дамби” (англ. **dam body**).

Згадані соматизми дають низку деномінативних дериватів іменного та дієслівного типу:

<u>جسد</u>: جسديّ “тілесний, плотський”; “фізичний”; جسّد“втілити”; تجسّد “втілитися”, “бути втіленим”;

<u>جسم</u>: جسميّ “тілесний”, “фізичний”; “матеріальний”; جسيم “великий”, “важливий”; جسامة “важливість”, “серйозність”; جسّم “втілити”, “збільшити”, “перебільшити”; تجسّم “втілитися”, “збільшитися”.

Як бачимо, деривація від зазначених соматичних одиниць відбувається в руслі семантичного розвитку для:

1) імен: “тіло” → “пов’язаний з тілом”, “тілесний”

“великий” → “важливий”;
“фізичний”, “матеріальний”;

2) дієслів: “тіло” → “втілити”, “втілитися, бути втіленим”.

У мові іврит сема “виконувати”, “здійснювати”, “втілювати” реалізується в межах деномінативного дієслова הִגְשִׁים (від גֶּשֶׁם “матерія”). Від גֶּשֶׁם утворюються також і іменні деривати גַּשְׁמִי “матеріальний, речовий, тілесний”, גַּשְׁמִיּוּת “матеріальність, речовість, тілесність” [ИРС 1963, *107*].

У мові іврит соматизм גּוּף (постбіблейськ., “тіло”, “тулуб” “сутність, суть”, “сам”, “корпус (судна)”, протосемітськ. **gawp* “(мертве) тіло”; “грудна клітка”; “живіт”, арамейськ. *gwp* “труп”; “мертве тіло”, іудейськ.-арамейськ. *gūpā* “тіло”, “сутність, суть”, “сам”) (варіант – גּוּפָה “труп”, “тулуб”) дає низку іменних дериватів: גּוּפָנִי “тілесний, плотський”, “матеріальний”; גּוּפָנִיּוּת “тілесність”, “матеріальність”.

З цим словом можна співвіднести лексичну одиницю גַּף “спина”, “тіло”, “особа”, “крило птаха” (постбіблейськ.); ця сема запозич. з арамейськ. *gūpā* (сирійськ. *gūpā*, аккадськ. *gappu*) [ИРС 1963, *92, 103*; Databases, Semitic etymology, № 127; CEDHL 1987, *94, 106*].

Із גוף та גֵּף можна порівняти такі лексеми арабської мови, як جوف “порожнина”, “нутрощі”, “надра” (корінь *ǧwf*) та جيفة “падло”, “мертвеччина” (корінь *ǧyf*). Можна припустити, що корені *ǧwf* та *ǧyf* є фонематичними варіантами з чергуванням слабких *w* та *y* [Белкин 1975, *29–30*].

Сема “сам” могла виникнути внаслідок метонімічного перенесення назви з частини на ціле: “тіло (“частина” людини)” → “сам (слово, що виконує підтверджувальну функцію)”.

Це підтверджується й мовними фактами інших мов, зокрема англійської, де в межах полісемічної лексеми *body* реалізуються такі семи: “тіло”, “тулуб”, “труп”, “основна, більша частина (чогось)”, “корпус (корабля)”, “фюзеляж (літака)”, “орган, організація”, “тіло, речовина (фіз., хім.)”. Сема “тіло” продукує утворення складного слова *somebody* (*some* “деякий” + *body* “тіло”), що виступає у функції неозначеного займенника для істот.

Лексема *body* є джерелом деривації для:

1) імен: *bodily* “тілесний”, “фізичний”, “речовий”, “матеріальний”;

2) дієслів: *to body* (внаслідок конверсії), *to embody* “втілювати”.

У російській мові значення “втілювати” реалізується в лексемі *воплощать* (деномінатив від соматизму *плоть* “тіло”, який, на відміну від стилістично нейтрального *тело* з нульовою конотативністю, належить до лексичних одиниць, використання яких стилістично обмежене. Згадане слово також дає такі деривати: *плотный* “щільний”, “компактний”, “густий”, “цупкий”, “тугий”, “дебелий”, “ситний”, “вагомий”; *плотский* “плотський”.

В українській мові слово *тіло* дає такі спільнокореневі деривати: *втілити* та *тілесний*.

Соматизми وجه “обличчя” та جبهة “чоло” продукують такі дієслова із загальним значенням “стикатися з *чимось*”, “протистояти *чомусь*”: واجه, جابه. وجه в арабській мові виступає як полісема з додатковими семами: “образ, зовнішність”, “передня сторона”, “бік, напрям”, “бік (монети)”, “знатна особа” – які виникли на базі архісеми “обличчя” шляхом метафоризації.

Ця лексична одиниця може набувати таких значень: “особа, персона” (пор. російськ. *лицо*) – шляхом перенесення за суміжністю (метонімізація); “обличчя” (в сенсі: “репутація”, “гідність”, “честь”).

Сема “обличчя” є продуктивною при творенні широкого спектра фразеологізмів із ключовим елементом وجه: في وجه... “перед ним”; وقف في وجه... “стати на шляху (*комусь*)”; تلميع (تبييض) وجه....: букв. “чистити обличчя” (косметолог.,); “обілити *когось*”; تسويد وجه... “чорнити, паплюжити, заплямувати *когось*”.

Ця лексема може втрачати свою головну та похідні метафоричні семи та передавати обставинне значення способу дії, наприклад: على أكمل وجه “в повній мірі”; على (ب) وجه عامّ, على وجه العموم “взагалі”; على (ب) وجه خاص, على وجه الخصوص “зокрема”.

Метафорична сема слова وجه “сторона”, “напрям” є твірною для таких спільнокореневих дієслів: وجّه “спрямувати *щось*”; “звернутися *до когось*”; توجّه, اتّجه “прямувати *кудись*”, а сема “знатна особа” – для іменного похідного وجيه “знатна особа, представник знаті”, “поважний (про причину)”.

Слово جبهة – соматизм із значенням “чоло” – набуває семи “фронт” (військ., політ., географ.) унаслідок семантичного калькування фр. *front*.

У мові іврит соматична лексична одиниця פָּנִים (вживається лише у формі однини; протосемітськ. **pan* “обличчя”, аккадськ. *pānu* “обличчя”, “поверхня”, угаритськ. *pn* (мн. *pnm*) “обличчя”, моавітськ. *pny*, фінікійськ. *pn*, арамейськ. *pnh*, *l-pnmh*) є полісемою зі стрижньовим значенням “обличчя” та метафоричними семами: “передня сторона”, “поверхня чогось”. На думку деяких дослідників, פָּנִים можна пов’язати з дієсловом פָּנָה “повертатися”, “звертатися (*до когось*)”, “звертати увагу” або можна розглядати як

множину слова פֶּה “рот” (розвиток значення проходить за аналогією з лат. *os* “рот, вуста” → “обличчя”) [ИРС 1963, *492–493*; Databases, Semitic etymology, № 76; CEDHL 1987, *513–514*].

В англійській мові соматизм *face* має базисну сему “обличчя (вираз обличчя)”, метафоричні значення “зовнішній вигляд”, “відмінні риси”, “табло (приладу)”, “лицьова сторона”, “фасад”, “грань”, а також метонімічну сему “особа, персона”.

Дериватом *face* є конверсивне дієслово *to face*, семантичне поле якого конструюється на основі метафоричних дериватів семи “обличчя” → “зустрітися віч-на-віч із *кимось*”, “визирати, бути оберненим *на щось*”, “стикатися з *чимось*”, “ставити *перед чимось*”, “постати *перед кимось* (про проблему)”.

У російській мові слово *лицо* окрім свого соматичного значення шляхом метафоричного перенесення додатково набуває таких сем: “загальні особливості, риси *чогось*”, “найпоказовіша риса явища, предмета, що виражає його суть”, “передня частина будівлі, фасад”; “особа” (грам.). Як і в арабській, у російській мові ця мовна одиниця дістає сему “особа, персона” шляхом метонімізації. Вона формує низку іменних дериватів, зокрема *личный* “особистий”, *лицевой* “лицевий”. В українській мові слово *лицо* має два відповідника: *обличчя* та *лице*, які мають головну соматичну та метафоричну сему “загальні особливості, риси *чогось*”, “найпоказовіша риса явища, предмета, що виражає його суть”. Лексема *лице* набуває додаткового значення “верхня, зовнішня частина (предмета)”. Ця одиниця формує, зокрема, іменний дериват *лицевий* та дієслівний *личити*.

В українській мові соматизм *чоло* формує такі деривати: 1) іменні, наприклад *чільний*; 2) дієслівні, наприклад *очолювати*, *(бути) на чолі*.

Таким чином, ми бачимо, що ця мовна одиниця конструює деривати із стрижньовою семою “перебування на чолі”, на відміну від російської мови, де зазначена сема визначає масив дериватів слова *глава*.

Отже, дослідивши семантичну структуру арабських соматизмів رأس “голова”, جسم, جسد “тіло”, وجه “обличчя”, جبهة “чоло” та їхніх відповідників в івриті, англійській, українській та російській мовах, можемо зробити висновок, що в зазначених мовах мотиви відсоматичної номінації в цілому збігаються, що призводить до появи в межах семантичного поля згаданих мовних одиниць тотожних або близьких похідних значень, які здебільшого виникли на основі метафоричного перенесення. Як виняток можна навести соматизм *чоло*, метафоричні деривати якого не збігаються за своїм значеннєвим наповненням в арабській та українській мовах.

ЛІТЕРАТУРА

Алдиева М. Ш. **Соматическая лексика чеченского языка в сопоставлении с английской:** Авт. дисс. … канд. филол. наук: 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Дагестанский государственный педагогический университет. Махачкала, *2009*.

Белкин В. М. **Арабская лексикология.** Москва, *1975*.

Богус З. А. **Соматизмы в разносистемных языках: семантико-словообразовательный и лингвокультурологический аспекты (на материале русского, адыгейского и английского языков):** Авт. дисс. … канд. филол. наук: 10.02.02 – языки народов Российской Федерации (кавказские языки), 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Адыгейский государственный университет. Майкоп, *2006*.

Богуцький В. М. Соматична лексика як засіб просторової номінації в українській, англійській та іспанській мовах // **Studia linguistica. Збірник наукових праць.** Вип. 2. Київ, *2009*.

Вакк Ф. О. **О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке:** Авт. дисс. …канд. филол. наук / АН Эстон. ССР. Таллин, *1964*.

ИРС 1963. – **Иврит-русский словарь** / Сост. Ф. Л. Шапиро, с прил. кр. грамм. очерка языка иврит, сост. проф. Б. М. Гранде. Москва, *1963*.

Кочеваткин А. М. **Соматическая лексика эрзянского языка.** Учебное пособие. Саранск, *2001*.

Леута О. І. **Старослов'янська мова.** Підручник. Київ, *2001*.

Петрова И. П. **Категоризация мира английскими соматическими фразовыми глаголами:** Авт. дисс. … канд. филол. наук: 10.02.04 – германские языки / Иркутский государственный лингвистический университет. Иркутск, *2012*.

Старых О. В. Соматизмы как особый класс слов в лексической системе церковнославянского языка // **Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета.** Серия III: Филология. Вып. 2 (24), *2011*.

ЭСРЯ 1986. – Фасмер М. **Этимологический словарь русского языка.** Т. I–IV. Москва, *1986*.

CEDHL 1987. – Ernest Klein. **A comprehensive etymological dictionary of the Hebrew language for readers of English.** Jerusalem, *1987*.

Databases. – **The Tower of Babel. An Etymological Database Project** // http://starling.rinet.ru/

OED. – **Online Etymology Dictionary** // http://www.etymonline.com/index.php

О. С. Трубіцина

МОВНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ СУГЕСТІЇ В КИТАЄМОВНІЙ МАСОВІЙ КОМУНІКАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ІНТЕРВ'Ю ХУ ЦЗІНЬТАО ІНОЗЕМНИМ ЗМІ)

Історія несвідомого використання навіювання в людському суспільстві нараховує тисячі років. У сучасному світі засоби масової інформації є важливим джерелом впливу на підсвідомість численної аудиторії. Переважна більшість вчених підкреслює провідну роль слова в процесі сугестивного впливу (В. М. Бехтерев, С. Д. Максименко, Д. В. Ольшанський, В. В. Юрчук, І. Ю. Черепанова). Вербальні засоби реалізації навіювання в тексті виявляли видатні лінгвісти минулого (Ж. Вандрієс, О. О. Потебня, Ф. де Сосюр, Л. П. Якудинський) і продовжують вивчати сучасні дослідники (В. В. Бадрак, Т. А. ван Дейк, О. С. Іссерс та ін.).

Аналіз мас-медійного мовлення як способу актуалізації публіцистичного дискурсу дає можливість дістати чітке розуміння про розвиток соціальної комунікації в країні та засоби її моделювання. Однак проблема реалізації сугестивного впливу мовними засобами в сучасних ЗМІ Китаю залишається малодослідженою. Виходячи з того, що мовлення відіграє провідну роль у реалізації сугестивного впливу, метою дослідження є з'ясування сутності сугестивного впливу, а також прагматичний потенціал вербальних засобів сучасної китаємовної публіцистики як інструментів впливу на масову свідомість.

Об'єкт дослідження – публіцистичний дискурс сучасних ЗМІ Китаю. Суб'єктом дослідження є мовні засоби сугестивного впливу, які функціонують в інтерв'ю як жанрі публіцистики. Матеріали дослідження – письмові інтерв'ю голови КНР Ху Цзіньтао іноземним ЗМІ, оприлюднені китайськими інтернет-медіа у 2011–2012 роках.

Публіцистичний стиль, як зауважують П. С. Пустовалов та М. П. Сенкевич, має на меті не тільки оперативно та доступно інформувати населення про найважливіші події, а й впливати на слухача, викликаючи в нього певне ставлення до зображеного [Пустовалов 1978, *29*]. Л. Г. Барлас взагалі не розділяє функції публіцистичного стилю на інформативну та впливову, об'єднуючи їх в одне ціле [Барлас 1981, *6*].

Переконання є широко розповсюдженим способом впливу на громадську свідомість з метою спонукання до прийняття інформації, однак не єдиним. На практиці переконання ЗМІ доповнюється навіюванням, що, на відміну від переконання, визначається не тільки і не стільки змістом інформації, скільки її зовнішньої формою, виразністю, а також престижем джерела.

Дослідники визначають навіювання як процес впливу на психіку людини, пов'язаний зі зниженням свідомості й критичності при сприйнятті змісту навіюваного, що не вимагає розгорнутого логічного аналізу чи оцінки. Навіювання здійснюється з метою продукування певних станів чи спонукань до певних дій. Суть навіювання полягає у впливі на почуття людини, а через них – на розум і волю. Передбачається, що процес цей залежить від ступеня ослаблення свідомого контролю щодо сприйняття інформації.

Таким чином, навіювання (сугестія) є не що інше, як подача інформації, яка сприймається адресатом без критичної оцінки; це латентний вплив на людину, що впливає на перебіг нервово-психічних процесів. Шляхом навіювання можуть викликатися відчуття, уявлення, емоційні стани і вольові спонукання без активної участі особистості, без логічної переробки сприйнятого.

І. Ю. Черепанова вважає, що ядром впливу, найкоротшим і вірним шляхом до підсвідомості є мовна (комунікативна) сугестія, яка характеризується використанням у практиці мовної (текстової, дискурсивної) взаємодії спеціальних мовних маркерів, котрі успішно впливають на установки в діяльності людини, на світ її особистісних смислів, не підконтрольних свідомості. Дослідниця також зауважує, що всі компоненти мови потенційно сугестивні [Черепанова 1992].

І. Р. Гальперін свого часу зауважив: "Вплив на читача або слухача з метою переконати його в правильності запропонованих положень або викликати в ньому бажану реакцію на сказане здійснюється не стільки логічно обґрунтованою аргументацією, скільки силою, емоційною напруженістю вислову, показом тих рис явища, які найбільш ефективно можуть бути використані для досягнення поставленої мети" [Гальперин 1958, *405*], тобто добором мовних засобів із потужним сугестивним впливом.

Дослідники вважають, що найефективнішими мовними засобами сугестивного впливу, якими послуговуються політики, є використання повторів, протиставлень, риторичних запитань, метафор, емоційно-забарвленої лексики, лексичних одиниць з абстрактним значенням, апелювання до ієрархії цінностей тощо [Ільницька 2006].

Розглянемо сугестивний потенціал риторико-стилістичних засобів, вжитих в інтерв'ю як жанрі публіцистики сучасного Китаю.

Стилістичні прийоми дають можливість адресанту впливати на емоції адресата і через них безпосередньо здійснювати перебудову його картини світу [Резникова 2003, *491*]. У письмовому інтерв'ю провідним мексиканським ЗМІ голова КНР Ху Цзіньтао звернувся до **антитези** (протиставлення). Ця стилістична фігура утворена зіставленням слів та словосполучень, протилежних за своїм змістом, та покликана емоційно передати образ неоднозначної економічної ситуації – складної, попри сподівання та ознаки покращення:

"关于洛斯卡沃斯峰会，胡锦涛表示，当前，世界经济继续保持复苏态势，经济增长前景有所改善，但复苏的不稳定不确定因素依然突出，全球总需求依然不足，主要经济体增长乏力，各国宏观经济政策协调难度增加。实现世界经济强劲、可持续、平衡增长还要付出艰苦努力". (Щодо проведення у Лас-Кабосі форуму Великої двадцятки, то Ху Цзіньтао зазначив, що наразі світова економіка продовжує демонструвати тенденцію до покращення, більш оптимістичними видаються перспективи її зростання. Поряд із цим залишаються відчутними фактори дестабілізації економічного зростання, недостатнім є світовий попит, зростанню головних світових економік поки що бракує сил, стає складніше урегулювати макроекономічну політику країн. Втім світова економіка сильна і здатна забезпечити своє зростання, але її збалансований ріст вимагає напружених зусиль) [Письмове інтерв'ю… 2012].

У цьому ж інтерв'ю-повідомленні натрапляємо на **сталі вирази**. Використання ченюїв має на меті надати висловлюванню образності, емотивності та сили переконання. Причому сталі вирази доповнюють інші лексичні засоби, вжиті в цьому фрагменті мовлення, правлячи допоміжними засобами творення інклюзивності в тексті (духу єднання, співпраці), наприклад:

"在当前世界经济形势下，各成员应该本着同舟共济、互利共赢的精神，共同致力于保增长、促稳定，巩固并增强来之不易的经济复苏势头". (За умов нинішньої економічної ситуації у світі *всі* країни-учасниці Великої двадцятки, керуючись необхідністю об'єднати зусилля, розумінням сенсу *взаємовигідної* допомоги, *спільно* докладають зусиль для зміцнення тенденції економічного оздоровлення, забезпечення її стабільності та зміцнення, адже покращення в економіці дається справді нелегко) [Письмове інтерв'ю… 2012]. "两国文化、教育、科技、旅游等领域交流蓬勃发展，中墨友好深入人心". (Стрімкий розвиток *міждержавних* культурних, освітніх, науково-технічних, туристичних зв'язків та китайсько-мексиканські *дружні відносини* уже міцно укоренились у свідомості людей) [Письмове інтерв'ю… 2012].

В іншому випадку – в тексті під назвою “Інтерв’ю Ху Цзіньтао ЗМІ Сполучених Штатів: стримана критика валютної політики США” – за допомогою сталих виразів мовець створює ефект дистанціювання, наприклад:

《胡锦涛指出了中美之间合作的巨大空间，并强调中美两国“和则两利，斗则俱伤”》. (Ху Цзінтао зазначив, що в Китаю та США є *величезний простір* для співробітництва, та наголосив, що в разі співпраці країни дістануть значну вигоду, однак, ворогуючи, обоє зазнають втрат) [Інтерв’ю Ху Цзіньтао… 2011].

Стилістично ченюї у текстах мас-медіа є не тільки засобами емоційного впливу, а й засобами лексичної економії, посилення розуміння сказаного, надають мовленню офіційності, а отже, підкреслюють його стильову приналежність.

Поряд зі сталими виразами в інтерв’ю часто використовуються композитні **епітети** (редупліковані прикметники). Ми знаходимо їх у “Письмовому інтерв’ю Ху Цзіньтао ЗМІ країн-учасниць БРІК”:

《过去一年，金砖国家积极落实“三亚宣言”行动计划，在金融、工商、卫生、农业、统计、科技、智库等各领域扩大合作，为各国人民带来了实实在在的好处，进一步巩固了金砖国家合作势头》. (Минулоріч країни БРІК активно втілювали в життя план дій Декларації Санья, розширювали співпрацю в різних галузях співробітництва, в тому числі в галузі фінансів, бізнесу, охорони здоров’я, сільського господарства, статистики, науки і техніки, роботи аналітичних центрів. Це не лише принесло відчутні вигоди для кожної з країн-учасниць, а й наразі поступово утверджує тенденцію до співробітництва між країнами БРІК) [Письмове інтерв’ю Ху Цзіньтао ЗМІ… 2012].

Максимально жорстка проекція слухача задається переважанням оціночних епітетів над описовими, тому характерною особливістю сугестивного тексту є епітети, що мають яскраво виражене позитивне значення, наприклад: “蓬勃发展” (стрімкий/бурхливий розвиток), “密切协调” (тісна координація), “互利合作” (взаємовигідна співпраця).

Окрім того, сугестивний текст передбачає використання автором іншого риторичного засобу сугестивного впливу – **повтору**. Л. Л. Ільницька зазначає, що сугестивний дискурс є складною єдністю різнорівневих повторів, які створюють лексичний ритм, що значно посилює сугестивний вплив мовленнєвого акту [Ільницька 2006]. Якщо для повторів на рівні роз’яснення та обґрунтування властива диверсифікація (синонімічне багатство), то для повторів на рівні навіювання властива ідентичність та стереотипність. Зберігаючи однотипність, повтори здатні впливати на людину поза її свідомістю, адже зміст повідомлення сприймається доволі легко.

У тексті інтерв’ю голови КНР Ху Цзіньтао провідним ЗМІ Мексики напередодні саміту лідерів Великої двадцятки в Лас-Кабосі текст пронизують лексичні повтори. Так, дієслово “促进” (сприяти, стимулювати) в тексті використано 6 разів, “加强” (посилювати) – 9 разів, іменник/прикметник “两国” (обидві країни/міждержавний) використано 9 разів, іменник “合作” (співробітництво) – 12, “关系” (стосунки) – 8 разів та прикметник “稳定” (стабільність) знаходимо в тексті 7 разів. Завдяки частоті вживання та своєму семантичному змісту ці слова стають у тексті ключовими. Як зазначає Л. О. Романчук, ключові слова якнайшвидше викликають в адресата очікувану реакцію – асоціацію – та забезпечують ефективність мовлення [Романчук 2008, *123*].

У мас-медійному дискурсі повтори є не лише лексичними, а й синонімічними, тобто повторюється певна ідея і при цьому деталізується основний зміст інформації. Як зауважує І. Р. Гальперін, “просте повторення думки, ще й у тій самій формі, в якій вона була виражена раніше, не завжди може сприяти підтримці інтересу слухачів до предмета висловлювання, стомлює аудиторію і веде до втрати контакту між мовцем та слухачем” [Гальперин 1958, *416*]. В інтерв’ю, присвяченому співпраці Китаю з країнами БРІК, мовець вдався до синонімічного повтору, за допомогою якого думка в тексті передається іншими словами, доповнюється, деталізується, наприклад:

“中国同金砖国家其他成员国都是战略伙伴。发展同金砖国家成员国的关系是中国外交政策的优先领域之一”. (Китай та країни-учасниці БРІК є стратегічними партнерами.

Розвиток стосунків з цими країнами є однією з пріоритетних галузей зовнішньої політики Китаю) [Письмове інтерв'ю Ху Цзіньтао ЗМІ… 2012]. "中国始终把同包括金砖国家在内的新兴市场国家和发展中国家合作作为外交政策重点，坚定支持并积极参与金砖国家合作". (Китай завжди вважав співпрацю з країнами-учасницями БРІК – у тому числі з учасницями організації з новими ринками та країнами, що розвиваються, – пріоритетом у зовнішній політиці, цілковито підтримуючи та беручи активну участь у цій співпраці) [Письмове інтерв'ю Ху Цзіньтао ЗМІ… 2012].

Шляхом повторів у текст вводиться **анафора**. Так, за допомогою повторюваного словосполучення "要继续" (потрібно продовжувати) в інтерв'ю мексиканським ЗМІ мовець задає мовленню необхідний сугестивний ритм, реалізує логічно побудований директивний вплив, акцентує увагу на необхідності:

"为此，我们要继续加强宏观经济政策协调，在合作中谋共赢。要继续推进国际金融体系改革，尽快完成国际货币基金组织份额和治理改革目标，完善国际货币体系，加强国际金融监管。要继续反对各种形式的保护主义，推动多哈回合谈判。要继续重视发展问题，努力促进发展中国家经济发展，以此带动全球总需求扩大". (Для цього ми повинні й надалі зміцнювати координацію макроекономічної політики, прагнути до взаємовигідного співробітництва. Повинні й надалі впроваджувати реформи міжнародної фінансової системи, якомога швидше завершити процес розподілення квот МВФ та управлінських реформ, покращити міжнародну валютну систему, посилити міжнародне фінансове регулювання. Повинні й надалі продовжувати протистояти різним формам протекціонізму, сприяти Дохінським мирним переговорам, у майбутньому приділяти увагу проблемам розвитку, докладати зусиль для сприяння росту економік країн, що розвиваються, аби дати поштовх зростанню глобального попиту) [Письмове інтерв'ю… 2012].

Важливим стилістичним прийомом у сугестивному дискурсі є **аргументація**. Здебільшого аргументи поділяють на ґрунтовні аргументи; аргументи, що містять позитивну апеляцію; аргументи, що містять негативну апеляцію [Майкова, Федоров, Шевякова]. У фрагменті інтерв'ю мексиканським журналістам Ху Цзіньтао наводить ґрунтовні аргументи – факти, які підводять аудиторію до оцінки пропонованої думки як правильної, які водночас виступають аргументами позитивної апеляції, адже адресуються до психологічного задоволення (розуміння істинності та важливості сказаного):

"关于中国经济形势，胡锦涛指出，当前，中国经济运行总体平稳。在外部经济环境复杂严峻的大背景下，　中国有针对性地加强和改善宏观调控，加快转变经济发展方式和调整经济结构，构建扩大内需长效机制，促进经济增长向依靠消费、投资、出口协调拉动转变，保持　经济平稳较快发展，保持社会和谐稳定。今年第一季度，中国国内生产总值同比增长８．１％,经常账户盈余占国内生产总值比重已下降至１１．４％。这些为世界经济复苏和增长作出了重要贡献". (Відповідаючи на запитання щодо економічної ситуації в Китаї, Ху Цзіньтао зазначив, що наразі економіка КНР характеризується стабільністю. На фоні складного зовнішньоекономічного середовища Китай неухильно зміцнює та покращує макрорегуляцію, пришвидшує перетворення моделі економічного розвитку, коригує структуру економіки, створює довгострокові механізми розширення внутрішнього попиту, заохочує зростання економіки, що приводить до перетворень у споживанні, інвестиціях, експортному регулюванні, швидке стабільне зростання економіки підтримує соціальну гармонію та стабільність. У першому кварталі цього року ВВП Китаю за рік зріс на 8,1 %, профіцит зведеного платіжного балансу склав 1,4 % від ВВП, що зробило вагомий внесок у покращення та зростання світової економіки загалом) [Письмове інтерв'ю… 2012].

Окрім риторико-стилістичних засобів реалізації сугестивного впливу, в досліджених текстах інтерв'ю також представлені граматико-семантичні та лексико-семантичні мовні засоби. Наприклад, широко вжите в текстах інтерв'ю **модальне дієслово** необхідності "要" (у зн. "повинні") є вербальним індикатором емоційного стану мовця, свідчить про його ставлення до проблеми та бачення шляхів вирішення. Модальні **спонукальні**

конструкції з “要” є конструкціями волевиявлення, тому сприймаються як спонукання до дій.

В інтерв’ю також зустрічаються приклади **епістемічної модальності**, яка, як зауважує Н. В. Скибицька, в тексті є складником суб’єктивної модальності, зорієнтована на вираження значення вірогідності або достовірності, істинності повідомлення, ступеня повноти та характеризує мовця повідомлення [Скибицька 2004]:

“我期待同其他二十国集团成员国领导人在洛斯卡沃斯共商促进世界经济稳定和复苏大计”. (Я сподіваюсь на те, що спільно з іншими лідерами саміту Великої двадцятки в Лос-Кабосі зможу обговорити план забезпечення стабільності та покращення світової економіки) [Письмове інтерв’ю… 2012].

На думку Л. О. Романчук, займенник першої особи однини є вербальним маркером сугестивного впливу [Романчук 2008, *123*]. Форми першої особи однини характерні для політиків високого рангу, думка яких вже є авторитетною, тому не потребує посилань на інші авторитетні джерела. Є. Г. Юданова вважає, що яскраво виражена особиста модальність суворо закріплює ролі авторитетного джерела інформації та малокомпетентних слухачів, навіюючи відчуття непорушної переконливості та безапеляційного звернення [Юданова 2003, *547–548*].

Займенник першої особи множини, вжитий замість “я”, забезпечує ефективність сугестивного впливу через виголошення колективної думки або створення ефекту “очевидного знання”. Є. Г. Юданова зазначає, що в такий спосіб відбувається “кодування” слухачів (та реципієнтів інформації) концептом “нація” [Юданова 2003, *547–548*]:

《我们愿同墨方一道努力，夯实双边关系政治基础，积极落实 “共同行动计划”，深入发掘两国经贸、科技、文化等领域合作潜力，不断丰富两国战略伙伴关系内涵，推 动两国互利合作长期健康稳定发展》. (Ми готові разом з мексиканською стороною докладати зусиль для зміцнення політичного підґрунтя двосторонніх відносин, активно втілювати в життя “План спільних дій”, розкривати потенціал міждержавного економіко-торговельного, науково-технічного, культурного та іншого співробітництва, безперервно збагачувати зміст стратегічних партнерських відносин між двома країнами, сприяти тому, аби взаємовигідне співробітництво між Китаєм та Мексикою набуло тривалого здорового й стабільного розвитку) [Письмове інтерв’ю… 2012]. “我们有信心继续保持中国经济平稳较快发展，为世界经济发展作出实实在在的贡献”. (Ми віримо, що й надалі підтримуватимемо стабільний та порівняно швидкий розвиток економіки Китаю, зробимо істотний внесок у розвиток глобальної економіки в цілому) [Письмове інтерв’ю… 2012].

Семантичні розряди акціональних дієслів (дієслова діяльності, або заняття), що належать до лексико-семантичних сугестивних мовних засобів, реалізують у тексті інтерв’ю Ху Цзіньтао провідним мексиканським медіа категорію спонукальності і передають емоційну динаміку мовлення, наприклад:

“胡锦涛指出，二十国集团包括了主要发达国家和新兴市场国家，构成相对均衡，代表性较强，为应对国际金融危机、促进世界经济稳定和复苏发挥了重要作用，成为全球经济治理的主要平台”. (Як зазначив Ху Цзіньтао, саміт Великої двадцятки об’єднав основні розвинені країни та країни з новими ринками, він має збалансовану структуру та сильне представництво, тому ця зустріч відіграє вагому роль, аби (міжнародна громадськість могла) протидіяти світовій економічній кризі, сприяти стабільності та відновленню світової економіки, стала важливої платформою для глобального економічного управління) [Письмове інтерв’ю… 2012].

Отже, сугестія є важливою складовою мас-медійного дискурсу сучасних засобів масової інформації Китаю. Акт сугестивного впливу здійснюється в царині мови і мовлення. Саме мовлення є основним інструментом сугестора.

Результати проведеного нами дослідження показали, що в рамках китаємовного інтерв’ю як жанру мас-медійного дискурсу сугестія реалізується найчастіше за допомогою риторико-стилістичних засобів (антитеза, сталі вирази, епітети, повтори, анафора),

меншою мірою – через граматико-семантичні (модальні оператори, спонукальні конструкції, епістемічна модальність) та лексико-семантичні мовні засоби (тематичний ряд акціональних дієслів). Ефективність реалізації навіювання визначається добором цих мовних засобів, який, окрім сугестивної мети, також підпорядкований основним принципам публіцистики та жанровим особливостям інтерв'ю, тому виключає ті засоби, які не забезпечують ясності, однозначності та інформативності в тексті.

ЛІТЕРАТУРА

Барлас Л. Г. **Русский язык. Стилистика.** Москва, *1981*.

Гальперин И. Р. **Очерки по стилистике английского языка.** Москва, *1958*.

Ільницька Л. Л. **Англомовний сугестивний дискурс** [електронний ресурс]: дис. … канд. філол. наук. Київ, *2006*. – Режим доступу: http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/242632.html

Інтерв'ю Ху Цзіньтао ЗМІ Сполучених Штатів: стримана критика валютної політики США [електронний ресурс] // **Хуасюнь Цайцзін.** *2011*. 18 січня. – Режим доступу: http://finance.591hx.com/article/2011-01-18/0000110095s.shtml

Майкова С. Е., Федоров А. Б., Шевякова Л. П. **Средства массовой информации в предвыборной кампании: применение методов психологического воздействия** [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sociologi.narod.ru/pr/3.htm

Письмове інтерв'ю Ху Цзіньтао ЗМІ країн-учасниць БРІК [електронний ресурс] // **Сіньхуа.** *2012*. 28 березня. – Режим доступу: http://news.xinhuanet.com/world/2012-03/28/c_111709994.htm

Письмове інтерв'ю Ху Цзіньтао провідним мексиканським медіа [електронний ресурс] // **Сіньхуа.** *2012*. – 17 червня. – Режим доступу: http://news.xinhuanet.com/world/2012-06/17/c_112233847.htm

Пустовалов П. С., Сенкевич М. П. **Пособие по развитию речи.** Москва, *1978*.

Резникова С. С. Средства и механизмы манипулирования в политическом дискурсе СМИ // **Перспективные направления современной лингвистики.** Санкт-Петербург, *2003*.

Романчук Л. О. Лексико-стилістичні прийоми сугестивного дискурсу в політичній сфері // **Гуманітарний вісник.** Серія: іноземна філологія. Число 12. Черкаси, *2008*.

Скибицька Н.В. **Епістемічна модальність в англійській мові (діахронічний аспект)** [електронний ресурс]: автореф. дис. … канд. філол. наук. Київ, *2004*. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=philology&id=675&start=8

Черепанова И. Ю. **Текст как фактор изменения установки личности (лингвистические аспекты суггестии)** [електронний ресурс]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Пермь, *1992*. – Режим доступу: http://dere.com.ua/library/cherepanova

Юданова Е. Г. Лингвистические особенности суггестивного политического дискурса // **Перспективные направления современной лингвистики.** Санкт-Петербург, *2003*.

САКРАЛЬНІ ТЕКСТИ СХОДУ

Г. В. Вертієнко

РИТУАЛЬНИЙ СОН У КОНТЕКСТІ СКІФСЬКОГО ЩОРІЧНОГО СВЯТА[1]

Стала індоіранська традиція святкування весняного рівнодення, що супроводжувалось коронаційним обрядом і демонстрацією символів трьох соціальних груп, навряд чи могла не бути притаманною іраномовним кочовикам раннього залізного віку, що може підтверджуватись повідомленням Геродота (IV, 7). Наявність у скіфів щорічної ритуальної містерії, пов'язаної із сонячним циклом, може опосередковано вказувати на збереження міфу про легендарного царя "Золотого віку", аналогічного Йімі. Саме на честь Йіми (Джамшида за "Шахнаме") проводилося святкування іранського Ноурузу, і з ним же пов'язувалось його заснування (*Шахнаме*, 915–919 [Фирдоуси 1957, *38*]; *Наурузнаме*, 80б–81а [Омар Хайам 1961, *190–191*])[2]. Попри багаторазові спроби тлумачення, опис головного щорічного священнодійства скіфів, т. зв. "релігійного свята", залишається одним з найбільш дискусійних місць у IV книзі "Історій" Геродота. За визнанням дослідників, це священнодійство мало максимальну сакральність і було пристосоване до основної часової точки космологічного та господарського циклу – переходу від Старого до Нового року. У нашій статті ми ставимо за мету внести певні корективи до існуючих інтерпретацій та навести нові паралелі до свідоцтв Геродота стосовно ритуальної ролі сну в цьому загадковому святі.

Перш за все зосередимось на тексті Геродота та його тлумаченнях:

VII, 1 [...] τὸν δὲ χρυσὸν τοῦτον τὸν ἱρὸν φυλάσσουσι οἱ βασιλέες ἐς τὰ μάλιστα καὶ θυσίῃσι μεγάλῃσι ἱλασκόμενοι μετέρχονται ἀνὰ πᾶν ἔτος. [2] ὃς δ᾽ ἂν ἔχων τὸν χρυσὸν τὸν ἱρὸν ἐν τῇ ὁρτῇ ὑπαίθριος κατακοιμηθῇ οὗτος λέγεται ὑπὸ Σκυθέων οὐ διενιαυτίζειν· δίδοσθαι δέ οἱ διὰ τοῦτο ὅσα ἂν ἵππῳ ἐν ἡμέρῃ μιῇ περιελάσῃ αὐτός. Τῆς δὲ χώρης ἐούσης μεγάλης τριφασίας τὰς βασιληίας τοῖσι παισὶ τοῖσι ἑωυτοῦ καταστήσασθαι Κολάξαϊν καὶ τουτέων μίαν ποιῆσαι μεγίστην ἐν τῇ τὸν χρυσὸν φυλάσσεσθαι. [3] τὰ δὲ κατύπερθε πρὸς βορέην ἄνεμον λέγουσι τῶν ὑπεροίκων τῆς χώρης οὐκ οἷά τε εἶναι ἔτι προσωτέρω οὔτε ὁρᾶν οὔτε διεξιέναι ὑπὸ πτερῶν κεχυμένων· πτερῶν γὰρ καὶ τὴν γῆν καὶ τὸν ἠέρα εἶναι πλέον καὶ ταῦτα εἶναι τὰ ἀποκληίοντα τὴν ὄψιν.

VII, 1. "[…] Те *священне золото* (тут і далі курсив наш. – *Г. В.*) пильно оберігають їхні царі і дуже шанують його і *щороку*, приносячи йому щедрі жертви, *просять його захистити* їх. [2] Проте коли хтось із сторожів цього золота *під час свята, будучи просто неба, засне*, скіфи кажуть, що він не проживе до кінця року[3]. І через це як нагороду йому дають стільки землі, скільки він *за один день може об'їхати верхи*. Оскільки їхня країна дуже велика, Колаксай, як кажуть, поділив її на три царства для своїх дітей і одне з них зробив дуже великим, саме те, в якому *зберігається золото*. [3] *В краях*, розташованих вище *на півночі* від останніх мешканців країни, сиплеться пір'я і неможливо нічого ні бачити, ні йти далі, бо і земля тим і повітря наповнені пір'ям і воно заважає щось бачити" (переклад за А. О. Білецьким [Геродот 1993, *181*]).

Починаючи з XIX ст., історики намагалися віднайти етнографічні або ж "етногеографічні" паралелі до наведеного Геродотом опису. Частина вчених знаходила йому аналогії в німецькому або ж тюрко-монгольському фольклорі (Я. Грімм, К. Нойман, Ф. Г. Бергман, І. І. Толстой, Н. П. Кондаков) [Дудко 1988, *57*]. На початку XX ст. більш актуальним стає аналіз змісту релігійного дійства, й зокрема проблеми "загибелі" стража

золотих дарів, який заснув під час священної варти. На погляд В. Алі, причиною смерті скіфських вартових, які засинали біля золота, були його небезпечні духи-охоронці. О. Глазер, навпаки, вбачає у вартових не "невдах", які піддались нападу злих духів, а повелителів цих духів – особливих жерців-шаманів, які в очах народу мали великі магічні здібності керувати природними стихіями і тому повинні були піклуватися про врожай; якщо ж вони зі своїм обов'язком не справлялись, їх страчували [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, *212, ком. 152*].

Л. А. Єльницький у розповіді Геродота про священне золото, яке охороняють царі-жерці, вбачає зв'язок з індоєвропейськими уявленнями про царів-жерців, пов'язаних із культами божеств родючості, які вступають між собою в ритуальне єдиноборство, що закінчується смертю одного з борців (*rex Nemorensis* культу Діани Аріційської в Італії, відгомони цієї ж легенди можна бачити і в ритуалах свят Кроній і Сатурналій) [Ельницкий 1961, *99–100*; 1977, *180*]. Крім того, дослідник бачить відлуння цих же уявлень і в повідомленні Геродота про загибель кіммерійських царів у єдиноборстві та їхнє поховання біля р. Тіри (*Herod.,* Hist., IV, 11) [Ельницкий 1961, *99*]. А. І. Доватур, Д. П. Каллістов та І. А. Шишова припускають, що у скіфських царів-жерців час від часу виникала необхідність доводити перед одноплемінниками власну магічну силу шляхом непіддавання сну біля святині [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, *212, ком. 152*].

На думку М. І. Артамонова, свято, яке влаштовували на честь "священного золота" (це золоті священні дари – плуг, ярмо, сокира й чаша, які впали з неба та дістались Колаксаю (*Herod.*, Hist., IV, 5)), було пов'язане з *весняним* землеробським святом і походило від культової практики "скіфів-землеробів" [Артамонов 1946, *3–20*]. Акцент він робить ось на чому: сон біля священного золота "не був випадковою подією, а актом великого ритуального значення" [Артамонов 1946, *7*]. Він міг мати магічний характер, пов'язаний з культом родючості, або цей сон був "пророчий, за допомогою якого скіфи отримували від божества віщування стосовно урожаю", тобто той, хто заснув, виступає як оракул [Артамонов 1946, *7–8*]. Такий сон мав наділити людину великою сакральною силою, яка діяла протягом усього аграрного року і закінчувалася взимку, а разом з нею закінчувалось і життя цієї людини. М. І. Артамонов слушно ототожнює цього стража золота з постаттю т. зв. "царя-жерця", ритуального заступника царя (персонаж, добре відомий за працею Дж. Фрезера "Золота гілка"), якого вбивали напередодні свята, причому М. І. Артамонов у реальності цього вбивства, здається, не сумнівався [Артамонов 1946, *8*]. Ця ідея загалом була сприйнята надалі багатьма вченими [Яценко 1959, *103*; Граков 1971, *34*, *45*; Шрамко 1972, *19–72*; Андриенко 1975], а от подальше тлумачення видається далеко не безсумнівним. Описаний Геродотом ритуал наділення приреченої на смерть людини землею, яку він зможе об'їхати впродовж дня верхи, М. І. Артамонов сприймає буквально і вбачає в цьому реальне надання людині відповідної площі землі у власність як компенсацію за наступну трагічну долю. Поза тим, дослідник вважає, що під цим слід розуміти подальший перерозподіл земельних наділів між рядовими скіфами-общинниками, який повторюється щорічно в межах вказаного "аграрного свята вмираючого й оживаючого бога" [Артамонов 1946, *9–20*].

Б. М. Граков вважав, що заснути під час свята міг той зі стражів золота, хто "першим втрачав сили", причому, визнаючи "велике ритуальне значення" цього сну, від будь-яких пояснень його він утримується [Граков 1971, *45*]. Розвиваючи цю ідею, Б. М. Мозолевський наголошував, що інформатор Геродота швидше за все мав на увазі не передбачення природної смерті людини, що заснула, а визначення терміну ритуального вбивства верховного царя-жерця чи заступника у зв'язку з "дійсним чи уявним старінням, свідченням якого і була підвищена сонливість" [Мозолевський 1978, *202*].

В. П. Андрієнко характеризує учасника ритуалу як священного царя-орача, який ритуальною оранкою та шлюбом із землею забезпечує родючість, після чого, вичерпавши свої сили, вмирає [Андриенко 1975, *29–30*]. До цієї ж точки зору повністю долучається Л. О. Чибіров, наводячи цілу низку скіфо-осетинських паралелей [Чибиров 2008, *424*].

Дещо подібні погляди має І. Маразов, який трактує загальний сенс ритуалу скіфського свята як інцестуозний священний шлюб першого героя-прародителя (Колаксая) та його матері – Великої Богині (Табіті / Апі) [Маразов 1976, *5*; 1976а, *50–52*]. У цьому ж руслі трактує свято й Л. А. Лелеков, який вважає, що свято відтворює давній індоєвропейський міф про шлюбне спілкування першолюдини чи першоцаря із землею [Лелеков 1978, *211*].

З радикальною критикою гіпотези М. І. Артамонова щодо "скіфського аграрного свята" та самого факту існування у скіфів "общинного устрою" із системою щорічного перерозподілу земельних ресурсів виступив А. М. Хазанов [Хазанов 1975, *124–126*]. Він вказав, що згадка про наділення однієї особи земельною "компенсацією" (як кочовика, а не землероба) аж ніяк не свідчить про перерозподіл всієї землі між скіфами, а висновок про наявність землеробської общини, зроблений на основі свідчення Геродота, не є достатнім аргументом на користь існування останньої. Отже, жодних свідоцтв аграрного свята в повідомленні Геродота А. М. Хазанов не вбачає. Однак, хоч він і утримується від пояснення характеру цього свята, все ж визнає, що сон має в ньому важливе значення і що особа, яка заснула, виступає як тимчасовий (ритуальний) заступник царя, на що, до речі, першим звернув увагу ще Ж. Дюмезиль [Хазанов 1975, *126*]. Цікава думка А. М. Хазанова про зв'язок містичного "засинання" приреченого скіфа та, як наслідок, наділення його територіальною власністю з праіндоєвропейською ідеєю сакрального "вимірювання" землі правителем [Хазанов 1975, *126*], на жаль, не набула розвитку.

Д. С. Раєвський (1977 р.) надав нового тлумачення значенню скіфського свята – як новорічного [Раевский 2006, *138–147*]. Сон із золотом ритуального заступника царя він трактує як акт імітації міфу – одруження Колаксая з богинею Табіті, яка є втіленням небесного священного вогню і, відповідно, золотих небесних дарів, котрі безпосередньо вшановуються впродовж святкування. Оскільки свято пов'язане з ім'ям Колаксая, міфічного царя-сонця, який і здобув золоті небесні дари (в міфологічній проекції – одружився з Табіті), його варто поєднувати не з аграрним, а із солярним циклом, який відображено в міфологічній біографії Колаксая, де можна виділити фази народження, одруження та смерті. Ці події є ключовими в житті архаїчної людини, і саме з ними пов'язані найважливіші "обряди переходу" [ван Геннеп 2002].

Солярна сутність ритуалу проглядається, на думку Д. С. Раєвського, і в способі визначення розміру наділу, де сонце також "об'їжджає" за день землю[4], а сам об'їзд трактується як початок нового часового циклу. У сонячному календарі "одруження", тобто описане Геродотом свято, має збігатися з моментом початку набуття світилом максимальної сили, тобто з днем весняного рівнодення, 22 березня (менш імовірно, літнього сонцестояння, 22 червня), що збігається і з часом пробудження природи після зими, і з початком нового господарського року. "[Перша] смерть" героя і ритуального "царя-двійника", який його заміщав, мала припадати, за Д. С. Раєвським, на осінньо-зимовий період – сонцестояння 22 вересня або 22 грудня [Раевский 2006, *140–141*]. "У такому разі цілком зрозуміло, що його смерть віддалена від цього свята менше ніж на рік. Щорічне ритуальне вбивство людини, яка заміщала скіфського царя, тобто персоніфікацію сонця, є відображенням на скіфському ґрунті загальносвітового мотиву осіннього вмирання природи" [Раевский 2006, *140*]. На наш погляд, логічнішою є така календарна послідовність: 1. "Народження" Колаксая: 22 грудня (ритуал – невідомий); 2. "Одруження" Колаксая з Табіті: 22 березня (ритуал – щорічне свято на честь священних дарів, за Геродотом (IV, 7)); 3. "Смерть" Колаксая від рук його братів: 22 вересня (ритуал – вбивство двійника царя, обраного під час весняного свята, згадане Геродотом (IV, 7)).

Таким чином, Д. С. Раєвський, справедливо пов'язавши розглянуте свято із солярним циклом і міфічною біографією Колаксая та вважаючи священний шлюб з богинею за апофеоз священнодійства, висловив цікаву, на наш погляд, думку, що т. зв. "сахнівська

пластина”[5] [Бессонова, Раєвський 1977, *39–50*] є прямою ілюстрацією як окремих подій із життя Колаксая, так і ритуальних дій, з ними пов’язаних [Раевский 2006, *144–145*].

Слушну думку висловив В. Я. Петрухін, який наголошував, що цар стає залученим не лише до небесного солярно-вогняного першопочатку, а й до хтонічних сил, проходячи саме воїнську ініціацію під час весняного рівнодення, а “одруження” припадає на літнє сонцестояння [Петрухин 1981, *233*]. Пошуки слов’янських аналогів Геродотових переказів скіфських міфів навели Б. О. Рибакова на думку про ототожнення Таргітая й Колаксая зі Сварогом (Кузьмою – Дем’яном українських легенд) і Дажбогом, а Колаксаїв міф був порівняний зі східнослов’янською казкою про три царства [Рыбаков 1979, *210–238*; 1981, *536–596*].

У той же час відправний момент реконструкції Д. С. Раєвського, а саме ототожнення богині Табіті з дарами з неба, був підданий сумніву з боку С. С. Бессонової, з якою ми погоджуємось. Дослідниця наголошує на множинності та різнорідності ідеї офірування (дар взагалі є часткою того, хто дарує) і на тому, що дарунки не можуть уособлювати одне конкретне божество [Бессонова 1983, *22*]. Підтвердженням цього може бути оповідь про надання Сослану диво-дарів небожителями в нартівському епосі [Нарты 1989, *92–93*]. На цій підставі отримання згаданих дарів, скоріше за все, вказує не на шлюб, а на загальноіранське уявлення про *хварн* (авест. *x^{v}arenah-* [AirWb, *1870–1873*]), що уособлює собою певну безособову силу, небесну благодать, яка сходить на царя й несе злагоду усьому соціальному організму [Литвинский 1968; Бессонова 1983, *22*]. “Боротьба” скіфських царів за золоті реліквії певною мірою нагадує боротьбу царів за *хварн* у *Яшті* 19 (*34* і наст.).

Мабуть, не випадково існує іранська оповідь про дарування Ахура-Маздою золотих магічних предметів Йімі, царю “Золотого віку” (*Відевдат* 2, *6*), що співвідноситься зі скіфською легендою, де священні дари отримує саме Колаксай (сонце-цар). Погляд С. С. Бессонової на безсонну ніч біля святині як на ритуал, що відіграє роль випробування, а на сон – як порушення табу, яке призводить до смерті, видається більш ніж імовірним [Бессонова 1983, *69*]. На думку дослідниці, сутність ритуалу скіфського свята полягає “в імітації долі першого царя, який отримав дар богів і поплатився за це життям”, а причина небагатослівності Геродота стосовно цього свята полягає в певній його утаємниченості та табуюванні ритуалу[6] [Бессонова 1983, *22*]. За пехлевійським *Бундахішном*, коли Ахріман вирішив убити першу людину Гайомарда, Ормазд для його захисту створює Сон (у вигляді п’ятнадцятирічного юнака). Внаслідок цього сну Гайомард врятований на певний час (30 років), однак стає смертним (*Бундахішн,* 3, *19–20*) [Чунакова 1997, *270–271*]. Таким чином, на міфологічному рівні смерть і сон взаємообумовлені.

Необхідно також вказати й на інтерпретацію скіфського щорічного свята, запропоновану Т. М. Кузнецовою, яка, слідом за Д. С. Раєвським, вважає за можливе пов’язати його з ідеєю “священного шлюбу”, відображеною на сахнівській пластині та інших предметах. Як і С. С. Бессонова, Т. М. Кузнецова вбачає прообрази для сцени з богинею, що тримає дзеркало, та царем в античній іконографії, перш за все в образі богині родючості Деметри, а в чоловічому персонажі бачить хтонічне божество на кшталт Осіріса – Діоніса [Кузнецова 1987, *188–189*]. Відзначаючи відсутність у пантеоні скіфів функціонально схожих божеств, дослідниця вбачає їхні аналогії в тих золотих предметах, які вшановують скіфи під час свого щорічного свята, вважаючи їх за відповідне “божество року”, “в якому зосереджено міць родючості на рік і сили якого поновлюються кожного року, та кожного року вибирається його річний репрезентант” [Кузнецова 1987, *189*]. Останній – це “цар-жрець” або його заступник, якого обирають через ритуал “священного сну”, причому під поняттям “сон” Т. М. Кузнецова розуміє “еквівалент смерті й продуктивного акту” [Кузнецова 1987, *189*].

Нещодавно А. Корчелла висловив думку, що нагляд за золотими дарами відігравав роль своєрідного іспиту магічної спроможності царів-жерців захищати суспільство

[Asheri, Lloyd, Corcella 2007, *577*]. Аналогію цьому він вбачає в осетинській оповіді про "Яблуню нартів", де фігурує мотив утримання від сну під час нічної варти священного дерева [Осетинские... 1949, *16–17*; Dumézil 1965, *24–26*; Нарты 1989, *7*]. Наділення обраного скіфа наділом землі дослідник інтерпретує як акт ізоляції та обмеження людини, приреченої на смерть, а не як винагороду царю, який вдало пройшов іспит [Asheri, Lloyd, Corcella 2007, *577*].

Д. М. Дудком було констатовано [Дудко 1988, *57*], що в питанні про скіфське щорічне свято між дослідниками є певні розбіжності як з приводу семантики свята, так і його етнічних витоків. Тут існують дві чітко розмежовані думки. До першого напряму належать ті дослідники, що пов'язують його із землеробським населенням Скіфії, а сутність його вбачають в аграрній магії (М. І. Артамонов, Б. О. Рибаков, В. П. Андрієнко, Л. О. Чибіров та ін.). Інша група вчених (А. М. Хазанов, Д. С. Раєвський) вбачає в цьому святі традиції кочових царських скіфів, що символізували освячення верховної влади. Ще одна група фахівців намагається поєднати елементи двох попередніх і нівелювати існуючі між ними протиріччя (Л. А. Лелеков, І. Маразов, С. С. Бессонова, В. Я. Петрухін, Д. М. Дудко).

У контексті з'ясування сутності скіфського обряду фатальної для обранця ритуальної ночівлі біля священних реліквій слід звернути увагу на загадковий пасаж у Геродота про віддалену холодну північну країну, де "за пір'ям, яке падає з неба, нічого не видно" (*Herod.*, Hist., IV, 7 (пор.: IV, 27–32)). Ймовірно, що ці землі слід ототожнювати з північною "країною Птерофор", розташованою між землями грифів і Ріпейськими горами (*Mela*, II, 2; *Plin*., NH, IV, 25 § 74, 88–90). Здається, цей опис повинен мати якийсь стосунок до викладеного сюжету про скіфське свято та в цілому до "генеалогічної легенди". На перший погляд цей зв'язок дещо ефемерний.

На нашу думку, щодо скіфського щорічного свята можна навести одну важливу паралель з осетинських новорічних звичаїв, яка залишилась у цьому аспекті поза увагою дослідників, а саме повір'я про *куырысдзау*, в якому присутній набір схожих елементів: проведення напередодні Нового року, ритуальний сон, загадкова північна країна, мотив отримання "дарів". У цілому святкові урочистості пов'язуються із загадковою областю Курис (*Куырис*) (в осетинів-дігорців – Бурку), в уявленнях про яку, як вважається, віддзеркалюється індоіранська міфо-географічна концепція про північну локалізацію потойбічного світу [Иванеско 1999, *30–39*; Иванеско 2000; Бонгард-Левин, Грантовский 2001, *36–39*], куди напередодні Нового року здійснюють подорож душі людей, які *заснули* [Гатиев 1876, *26–27*; Миллер 1882, *270–271*; Иванеско 1999, *31–33*; Чибиров 2008, *378–282*].

В. Ф. Міллер подає такий опис: «Час святок вважається в осетинів… часом потаємним. До нього приурочують культ домового й нічну мандрівку знахарів у потаємну країну Бурку, чи, в іронів, Курис. Під середу, яка припадає між Різдвом і Новим роком, іроні справляють, за словами Гатієва, свято *дуўäі астäу* (*дуаі-астдау* [Гатиев 1876, *27*]. – *Г. В.*) – "*серед двох*", присвячене не Богу, а домовому, *бунатухīцау*… (за Б. Гатієвим – "гнівливий демон" [Гатиев 1876, *27*]. – *Г. В.*). Надвечір в іроні господар ріже відгодоване ягня над ямою... У дігорців ріжуть ягня чи чорну курку над ямою… Кров, серце, одну ногу, роги, а іноді й усі кістки ягняти заривають у цю яму. Потому залишене м'ясо вариться в казані, а з легень роблять печеню. Піднявшись із місця та тримаючи в лівій руці келих араки, а в правій шматок смаженини, господар звертається лицем на схід і молиться *Бунатухīцау*... Коли м'ясо зварено, його кладуть на стіл і покривають буркою. Потім уся сім'я виходить надвір… Існує повір'я, що, користуючись відсутністю домашніх, домовик виходить зі свого місця, бере шматок ягняти… Повертаючись із двору, господар повідомляє, що не вистачає одного шматка і що жертва прийнята; тому він промовляє: *фäлдістäн дін фäлдіст фäўäд, кувдäн дін кувд*, тобто "як посвячення тобі присвячено і як *кувд* тобі (зроблений) *кувд*!"» [Миллер 1882, *269–270*]. При цьому В. Ф. Міллер відзначає, що термін "посвячення" *фäлдіст* вживається тільки щодо мертвих [Миллер 1882, *270, прим.**]. Отже, дійство жертвоприношення *дуўäі астäу*,

яке передує *куырысдзау* і включає закопування частини м'яса жертовного ягняти в яму та звернення до світу померлих, присвячено мешканцям уявного потойбічного світу.

Подальший опис передноворічних звичаїв безпосередньо переходить до Курису (/ Бурку): "В осетинів існує повір'я, що душі деяких людей під час їхнього сну полишають тіло і здійснюють подорож до таємничої області, з якої привозять щастя, врожай та хвороби, особливо *кашель*. Назва місцини й подробиці нічних мандрівок мають різні топографічні визначення. У дігорців, за словами п. Туккаєва, область ця називається Бурку. Люди, які подорожували туди під Новий рік, так звані *буркуд3äутä*, сідають на найкращих… коней, на яких після поїздки нападає кашель, чи на людей під час їхнього сну, які внаслідок цього хворіють… У місцевості Бурку міститься сховище усіляких речей, заради яких і здійснюється подорож… Недосвідчені *буркудзäутä*… привозять додому усілякі хвороби, особливо кашель; досвідчені ж захоплюють такі речі, що за їхнього сприяння в аулі мають урожай хлібів, добрий приплід худоби тощо" [Миллер 1882, *270–271*].

Не викликає сумніву, що опис країни Бурку / Курис в осетинів співвідноситься з індоіранським концептом блаженної країни померлих на далекій Півночі, від цього начебто й трапляються застудні захворювання частини тих, хто здійснював цю "подорож" [Иванеско 1999]. І. Гершевич довів, що осетинський термін *куырыс* пов'язаний з іранськими уявленнями і походить від авест. *kaoirisa-* [AirWb, *432*] (*Яшт* 19, *6* [Humbach, Ichporia 1998, *28*]; *Бундахішн* 12, *25*) – назви однієї з гір, розташованих у міфічній країні Йіми Арйана Ваедж (Еранвеж) [Gershevitch 1955, *485*], де "десять місяців зима, а два – літо" (*Меног-і Храд* 44, *19*). Таким чином, "іранське походження цього елемента релігійних уявлень осетинів" є більш ніж імовірним [Чибиров 2008, *37, прим.* *].

Ю. Клапрот (1807–1808) доповнює наведений опис важливими деталями, зокрема що в осетинів були особливі старці (вони називались *курисмæ цок*), які під вечір Нового року впадали в екстаз і залишались лежати нібито в стані сну. Обраний *куырысдзау* лягав спати відразу після заходу сонця. Доки він спав, його душа мовби покидала тіло й мандрувала до невідомої луки [Чибиров 2008, *378*]. Також і В. Ф. Міллер повідомляє, що інформатор "Гатієв називає *Курус* лугом, на якому зростає Сім'я різних земних утворень, а також щастя й нещастя. Він складає власність померлих…" [Миллер 1882, *271*; Гатиев 1876, *26, прим.**]. Показовою є і тотожність уявлень про Курис як зелений луг, що співвідноситься з індоєвропейською (в т. ч. індоіранською) традицією, яка змальовує країну мертвих як пасовисько чи луку (хет. *ɥellu-*, санскр. *gávyūti-*, дав.-гр. λειμών) [Иванов, Гамкрелидзе 1984, *823–824*].

Таким чином, можна зрозуміти, що *куырысдзау* – це особливі обранці, котрих Дж. Шанаєв характеризує як *дасните* – знахарів та віщунів, яким відоме майбутнє [Шанаев 1870, *28, прим.**; Чибиров 2008, *378*]. Характер дій *куырысдзау*, як вже відзначалось дослідниками, зокрема Е. Бенвеністом [Бенвенист 1965, *148*] та С. О. Яценком [Яценко 2001, *74–75*], має виразні шаманські ремінісценції, з яких дуже показовою є ритуальний сон (як тимчасова смерть), "політ душі" і здобуття культурних благ [Бонгард-Левин, Грантовский 2001, *94–102*; Иванеско 1999, *34*; Запарожченко 2007, *75–88*]. Це свідчить про архаїчність цих уявлень, які сягають загальноарійської епохи. Як відомо, шаманізм є специфічною формою релігії народів Сибіру, Північної Азії та Північно-Східної Європи. Релігійні традиції індоіранських народів увібрали в себе цілий ряд суттєвих особливостей цього північного шаманізму, але загалом належать до іншого типу вірувань, тому що являють собою розвиненіші релігійні системи. Однак ті спільні риси, що зафіксовані в давніх релігійних творах Індії, Ірану та міфології народів Півночі, ймовірно, свідчать про зв'язки аріїв з північними племенами лісової зони (з пращурами народів фінно-угорської мовної групи) [Бонгард-Левин, Грантовский 2001, *102, 112–117, 121–123, 125–126*][7].

Як відомо, в сасанідський час зороастрійські жерці (Кердір [Мейтарчиян 2001, *29, 185, прим. 12–15*] і Віраз [Пехлевийская… 2001, *96–130*]) під час своїх релігійних

обрядів здійснювали "польоти" душі за "знаннями" до іншого світу[8], на далеку Північ [Бонгард-Левин, Грантовский 2001, *152*]. "Польоти" були також у ритуальній практиці давньоіндійських *муні* та *ріші* [Бонгард-Левин, Грантовский 2001, *94–98*]. Водночас ця уявна північна країна була добре відома й античним авторам – як країна безсмертних гіпербореїв, що локалізувалася за Ріпейськими горами[9]. Цікаво, що одному з напівміфічних еллінських авторів, Арістею з Проконнеса, який залишив опис земель північніше Скіфії в поемі "Арімаспея" і, як вважається, досяг землі ісседонів [Куклина 1985, *67–93*; Иванчик 1989, *29–48*], антична традиція приписувала надлюдські здібності з шаманськими ознаками, зокрема можливість здійснювати подорожі-польоти під час сну в країну гіпербореїв [Бонгард-Левин, Грантовский 2001, *98–102*].

Мета нічної мандрівки осетинських знахарів до Курису є досить показовою – вони повинні здобути насіння рослин (або сніп) і визначити долю наступного господарського року, а також і долю людей, тобто *здобути Знання*. При цьому померлі чинять перешкоди прибульцям і намагаються запобігти викраденню насіння, стріляючи в них з луків, від чого людина може й загинути [Чибиров 2008, *379*]. За етнографічними даними З. Д. Гаглоєвої, бій відбувався за допомогою якоїсь круглої за формою зброї, при цьому той, хто діставав удар нею нижче пояса, *обов'язково помирав наступного року*, а той, хто був вражений вище, хворів [цит. за: Чибиров 2008, *378–379*].

Тут варто згадати, що в скіфській міфологічній моделі світобудови, яку частково зберегли античні автори, північні землі потойбічного світу, що розляглись на узгір'ях Ріпеїв поруч з країною блаженних (Гіпербореєю), населені ворожими істотами, зокрема арімаспами і грифами (/ грифонами), останні з яких мають виразні ознаки функції охоронців певних благ або знань (χρυσοφύλακας γρῦπας – "грифи, що охороняють золото"), що співвідноситься з образами індійських демонічних істот, вартових іншого світу, – це *пішачі*, *вріддхікі* та *ракшаси* [Бонгард-Левин, Грантовский 2001, *49*]. Було висунуте припущення, що сцени грифономахії на скіфських поховальних пам'ятках можуть відображати ідею про долю душі, що зустрічає різноманітні перепони на шляху до царства мертвих [Бонгард-Левин, Грантовский 2001, *84*]. Тут можна згадати й те, що єдиним смертним, котрий, за грецькою міфологією, зміг досягти країни гіпербореїв, був герой Персей, який перед цим переміг і вбив Горгону [Бонгард-Левин, Грантовский 2001, *71–72*], про що повідомляє Піндар (VI–V ст. до н. е.) в X Піфійській пісні "Персей Гіперборейський" *стк. 30–43*:

"Далі мешкає народ гіпербореїв; ніхто зі смертних ані морем, ані землею не може знайти чудової дороги до жител гіпербореїв. Один герой Персей розділив з ними свято, коли прийшов до їхнього житла… Це святе плем'я не знає ані хвороб, ані слабкості віку; живе воно далеко від тяжкої праці і битв, без остраху помсти Немезіди. (…) Син Данаї проник сюди і вбив Горгону…" [Латышев 1947, *310 (58)*; Пиндар 1980, *109–110*].

В. Ф. Міллер відзначає: "З'явившись на Курисі, досвідчені душі, набравши жмені дивного насіння, летять назад додому. Недосвідчені ж, відчувши запах різноманітних квітів і плодів, накидаються на них; одна душа зриває червону троянду, що містить у собі хворобу *кашлю*, друга – білу троянду, що має в собі *нежить*, третя – велике червоне яблуко, яке сприяє *лихоманці* тощо. Між тим померлі кидаються в гонитву за *курусдзäутä* й пускають у них стріли. Відбиватися від померлих вважається ганебним; тому деякі душі дістають рани, схожі на чорні плями. Засобів вилікувати від таких ран нема: іноді болячка проходить сама по собі, іноді ж поранений, прокинувшись аж на другий день, починає стогнати й після довгих страждань умирає… Дж. Шанаєв позначає людей, які нібито здійснювали нічні злети, як тих, *що йшли за снопом* ([Шанаев 1870, *27–28*]. – *Г. В.*); відповідно він вважає за більш правильну форму *курīс* – сніп, аніж *курус*, яку Гатієв вважає назвою луки... Т. Хетагуров вказав на форму *курс*, а не *курīс*. Не можна не помітити, що *курīсмä цäун* – йти за снопом – узгоджується з тим, що, за словами Шанаєва, метою нічної поїздки є придбання жмені хлібних зерен, що дають врожай наступного року" [Миллер 1882, *271–272*]. Також і М. М. Ковалевський (1886) зазначає,

що “луг цей ретельно оберігався померлими; тільки заслужені перед ними душі безпечно можуть повернутись додому, взявши з собою потрібне їм число насіння – запоруку чудового врожаю й добробуту впродовж наступного року” [цит. за: Чибиров 2008, *379*]. З ранку Нового року обранець оголошував усьому селищу про результат своєї нічної подорожі до Курису, що зазвичай мало такий вигляд: “Односельці, не хвилюйтесь, і колосся, і соломинка – викрадені мною” [Чибиров 2008, *379*]. Цим гарантувалося процвітання селища на цілий рік. З подібними уявленнями також консонується оповідь Геродота про “священні дари, загорнуті в пшеничну солому”, які були перенесені Гіперохою і Лаодікою з Гіпербореї до Скіфії й далі до її сусідів (*Herod.,* Hist., IV, 33).

Таким чином, є всі підстави дійти думки, що скіфське щорічне свято містило елемент контакту “царя-жерця” з потойбічним світом у формі ритуального сну. Це співвідноситься і з тезою щодо відтворення в цьому святі елементів міфу про Колаксая, особливо якщо порівняти його з мотивами міфічного епосу про нартівського Сослана. Вище вже зазначалося про можливість загибелі обранців, які здійснювали подорож до Курису, від якоїсь чудодійної круглої зброї, в чому вбачаємо певні ремінісценції міфу про загибель Сослана від Колеса Бал(/р)сага (*Балсæджи цалх*) (або Колеса Ойнона / Малсага) [Нарты… 1989, *162–173*; Этнография… 1994, *35–36*].

З другого боку, в іранській міфологічній традиції існує уявлення про світове Дерево всього насіння (пехл. *wan ī harwisp* / *was tōhmag*), з яким асоціюються також Дерево всецілюще (авест. *vīspō.biš-* [AirWb, *1468–1469*], пехл. *wan ī jud-bēš* / *wan ī hamāg-bizišk*) і Дерево життя (пехл. *wan ī gyān*) [Чунакова 2004, *96, 98*]. Це Дерево нібито росте в іншому світі посеред моря Фрахвкард і є уособленням життя (зцілення) та родючості, а в його насінні містяться всі рослини землі (*Бундахішн*, 9, *6*; 18, *9*; 27, *2*). На верхівці цього Дерева мешкає міфічний птах Сенмурв [Чунакова 2004, *98*]. Цей іранський образ співвідноситься з осетинським чарівним *Аза*-деревом, що росте лише в Країні мертвих, листя котрого має цілющі властивості. У нартівському епосі в оповіді про “Подорож Сослана (/ Созирико) до Країни мертвих” умовою одруження Сослана на дочці сонця Ацирухс, вихованці семи велетнів, була вимога принести листя цього Дерева (*азан*-лист) [Нарты… 1989, *151*], що й примусило Сослана здійснити подорож до потойбічного світу, під час якої на нього чинять напад демонічні істоти – біси Елизбару – і він втрачає коня [Нарты… 1989, *151–155*; Этнография… 1994, *12*]. Можливо, саме цей міфологічний мотив (міфологему) було покладено в основу обряду ритуального сну царя під час скіфського щорічного свята.

Порівняння деяких особливостей скіфського щорічного релігійного свята, що дійшли до нас від Геродота, з осетинським звичаєм *куырысдзау* виявляє між ними спільні риси – збіги часового, дієвого, сюжетного та функціонально-атрибутивного характеру: 1) дійство має місце під Новий рік; 2) метою “подорожі душі” є сакральні дари, які асоціюються з господарською діяльністю (скіфські “золоті дари” та насіння / сніп осетинів), і певні знання; 3) одним з елементів є ритуальний сон одного чи кількох компетентних обранців; 4) як у Геродота, так і в осетинських переказах згадується можливість смерті цього ритуального обранця впродовж року; 5) дійство повинне забезпечити добробут соціуму наступного року; 6) місцем, куди “душа відлітає” під час сну, в осетинській традиції є загадкова блаженна Країна мертвих на далекій Півночі (*Куырыс*), котра має низку аналогій в індоєвропейських міфологіях і котрій, можливо, відповідає “дивна” згадка Геродота, в контексті розповіді про скіфське свято, про країну, де постійно сніжить.

Отже, визначальною ритуальною складовою скіфського щорічного свята є священний сон, що міг виступати обрядовою реплікою міфологеми про перший сон / смерть як складову космологічної драми щорічної загибелі і відродження Всесвіту. Водночас сон є формою спілкування зі світом надприродного, що уявляється джерелом знань і благополуччя соціуму. Репліки цього сакрального дійства зберігаються в обрядовій сфері осетинів, нащадків скіфо-сарматських племен, майже до XX століття.

[1] Стаття є виправленою і доповненою версією публікації 2010 р. [Вертієнко 2010, *111–125*].

[2] Див. також: [Бобоев 2013, *454–455*; Меньковский 2013, *526–527*; Экаев 2013, *484–485*].

[3] З приводу наведеного Геродотом терміну в рік, який не мала прожити ця людина, доречно вказати і на повідомлення Павсанія, який вказує, що біля гори Лікея в Аркадії існує "священна ділянка Зевса Лікейського. Людям туди вхід заборонено. Якщо хтось порушить цей закон і зайде туди, то йому неможливо вже буде прожити більше за рік" (*Pausan*., VIII, 38, 6) [Павсаний 1986, *231*].

[4] Семантична тотожність коня й сонця – доведений факт для індоіранців та скіфо-сакських народів і має єдине коріння з індійським ритуалом *ашвамедха* [Иванов 1974, *39*; Раевский 2006, *140*].

[5] Цю золоту пластину жіночого головного вбрання IV ст. до н. е. було відкрито в 1901 р. В. Є. Гезе в кургані № 2 біля с. Сахнівки Черкаської обл. Нині вона зберігається в Державному музеї історичних коштовностей (м. Київ).

[6] Тут варто згадати, що причиною згаданого Геродотом повстання скіфів проти царя Скіла (*Herod.,* Hist., IV, 78–80) було не так його "еллінофільство", як залучення до культу (містерій) Діоніса (*Herod.,* Hist., IV, 79), існування якого в Ольвії підтверджене археологічними знахідками і даними епіграфіки [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, *318–319, ком. 474*]. Для того щоб пересвідчитись у сповідуванні їхнім царем культу еллінського бога, до Ольвії навіть таємно прибули "начальники", або "старійшини" (οἱ προεστεῶτες), скіфів. Отже, традиційна роль царя в релігійно-ритуальному житті скіфського суспільства, де він виступає в ролі своєрідного "гаранта" стабільності та процвітання, насправді була надто значною. За умови порушення традиційних норм він навіть міг втратити легітимність і бути позбавленим повноважень. На тлі вищезазначеного не дивно, що скіфи не мали бажання посвячувати еллінів у тонкощі своїх ритуалів.

[7] Див. також: [Запорожченко 2006, *101–138*; 2007].

[8] Втім, ці "польоти" мали і виразну політико-ідеологічну мету – укріплення зороастрійської віри [Бонгард-Левин, Грантовский 2001, *149–153*].

[9] Її згадують, зокрема, Гомер, Гесіод, Арістей з Проконнеса, Алкман, Гекатей Мілетський, Геродот, Есхіл, Піндар, Софокл, Гелланік Митиленський, Гіппократ, логограф Дамаск, Аристотель, Помпей Трог, Помпоній Мела, Гай Пліній Секунд, Солін, Ктесій Кнідський та ін. [Античная география… 1953; Ельницкий 1961; Бонгард-Левин, Грантовский 2001, *26–37, 47, 49–50, 68–78*].

СКОРОЧЕННЯ

ВДИ – Вестник древней истории. Москва.
ГМИИ – Государственный музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина.
НАА – Народы Азии и Африки. Москва.
СЭ – Советская этнография. Москва.
AirWb – *Bartholomae Ch*. **Altiranisches Wörterbuch.** Strassburg, *1904*.

ЛІТЕРАТУРА

Андриенко В. П. **Земледельческие культы племен лесостепной Скифии VII–V вв. до н. э.**: автореф. дис. канд. ист. наук. Харьков, *1975*.

Античная география: Книга для чтения / Пер. с др.-гр.; сост. М. С. Боднарский. Москва, *1953*.

Артамонов М. И. О землевладении и земледельческом празднике у скифов // **Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук.** Вып. 15. *1946*.

Бенвенист Э. **Очерки по осетинскому языку** / Пер. с фр. Москва, *1965*.

Бессонова С. С. **Религиозные представления скифов.** Киев, *1983*.

Бессонова С. С., Раєвський Д. С. Золота пластина із Сахнівки // **Археологія,** *1977*, № 21.

Бобоев Ф. Сказания о Новрузе в "Истории пророков и царей" // **Новруз – праздник мира и добра. Материалы Международной конференции (21 марта 2013 г.).** Ашхабад, *2013*.

Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А. **От Скифии до Индии. Древние Арии: мифы и история.** Санкт-Петербург, *2001*.

Ван Геннеп А. **Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов** / Пер. с фр. Москва, *2002*.

Вертієнко Г. В. Скіфське щорічне ὁρτή (*Herod*., Hist., IV, 7,2) і осетинське повір'я про *куырысдзау* // **Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвєєвої.** Київ, *2010*.

Гатиев Б. Суеверия и предрассудки у осетин // **Сборник сведений о кавказских горцах.** Вып. IX. Тифлис, *1876*.

Геродот. **Історії в дев'яти книгах** / Пер. з давньогрец. А. О. Білецького. Київ, *1993*.

Граков Б. Н. **Скифы.** Москва, *1971*.

Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. **Народы нашей страны в "Истории" Геродота.** Москва, *1982*.

Дудко Д. М. Скифский религиозный праздник в отечественной и зарубежной историографии // **СЭ,** *1988*, № 2.

Ельницкий Л. А. **Знания древних о северных странах.** Москва, *1961*.

Ельницкий Л. А. **Скифия Евразийских степей. Историко-археологический очерк.** Новосибирск, *1977*.

Запорожченко А. В. Шаманские реминисценции в ритуалистике древних индоиранцев // **Вопросы всеобщей истории и историографии. Сборник научных статей памяти профессора А. В. Эдакова.** Новосибирск, *2006*.

Запорожченко А. В. **Шаманские реминисценции в духовной культуре индоиранцев.** Новосибирск, *2007*.

Иванеско А. Е. Нартовский эпос и скифская мифо-географическая традиция // **Донская археология,** *1999*, № 2.

Иванов В. В. Опыт истолкования древнеиндийских ритуальных и мифологических терминов, образованных от aśva "конь" (жертвоприношение коня и дерево aśvattha в древней Индии) // **Проблемы истории языков и культуры народов Индии.** Москва, *1974*.

Иванов В. В., Гамкрелидзе Т. В. **Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры.** Ч. I–II. Тбилиси, *1984*.

Иванчик А. И. О датировке поэмы "Аримаспея" Аристея Проконнесского // **ВДИ,** *1989*, № 2.

Кузнецова Т. М. Богиня с зеркалом в скифском пантеоне // **Конференция "Религиозные представления в первобытном обществе".** Тезисы докладов. Москва, *1987*.

Куклина И. В. **Этногеография Скифии по античным источникам.** Москва, *1985*.

Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // **ВДИ,** *1947*, № 1.

Лелеков Л. А. Рецензия: Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии. Москва, 1977 // **НАА,** *1978*, № 1.

Литвинский Б. А. **Кангюйско-сарматский фарн. К историко-культурным связям племен южной России и Средней Азии.** Душанбе, *1968*.

Маразов И. За семантика на женския образ в скисското изкуство // **Проблеми изкуство,** *1976*, № 4, год. 9.

Маразов И. Хиерограммията от Летница // **Археология,** *1976а*, год. 18, кн. 4.

Мейтарчиян М. **Погребальные обряды зороастрийцев.** Москва – Санкт-Петербург, *2001*.

Меньковский В. Культурная традиция Новруза // **Новруз – праздник мира и добра. Материалы Международной конференции (21 марта 2013 г.).** Ашхабад, *2013*.

Миллер Вс. Ф. Осетинские этюды. Ч. II / **Ученые записки Имп. Московского университета:** Отдел историко-филологический. Вып. 2. Москва, *1882*.

Мозолевський Б. М. Синтез скіфо-античної думки. До інтерпретації пекторалі з Товстої Могили // **Всесвіт,** *1978*, № 2.

Нарты. Осетинский героический эпос / Сост. Т. А. Хамицаева, А. Х. Бязыров; вступл. В. И. Абаев. Кн. 2. Москва, *1989*.

Омар Хайам. Трактаты / Пер. Б. А. Розенфельда / **Памятники литературы народов Востока.** Тексты. Малая серия. Т. II. Москва, *1961*.

Осетинские нартские сказания / Пер. Ю. Либединского. Москва, *1949*.

Павсаний. **Описание Эллады** / Пер. с др.-греч. Ч. II. Санкт-Петербург, *1996*.

Петрухин В. Я. Рец.: Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. Москва, 1977 // **Древнейшие государства на территории СССР.** Материалы и исследования, 1980 год. Москва, *1981*.

Пехлевийская Божественная комедия. Книга о праведном Виразе (Арда Вираз намаг) и другие тексты / Пер. с пехлеви О. М. Чунаковой. Санкт-Петербург, *2001*.

Пиндар, Вакхилид. **Оды, Фрагменты** / Пер. с др.-греч. Москва, *1980*.

Раевский Д. С. **Мир скифской культуры.** Москва, *2006*.

Рыбаков Б. А. **Геродотова Скифия. Историко-географический анализ.** Москва, *1979*.

Рыбаков Б. А. **Язычество древних славян.** Москва, *1981*.

Фирдоуси. **Шахнаме** / Пер. с фарси. Т. 1. Москва, *1957*.

Хазанов А. М. **Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей.** Москва, *1975*.

Чибиров Л. А. **Традиционная духовная культура осетин.** Москва, *2008*.

Чунакова О. М. **Зороастрийские тексты. Суждение Духа разума (Дадестан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты.** Москва, *1997*.

Чунакова О. М. **Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифических символов.** Москва, *2004*.

Шанаев Дж. Осетинские народные сказания // **Сборник сведений о кавказских горцах.** Вып. III. Тифлис, *1870*.

Шрамко Б. А. Про час появи орного землеробства на півдні Східної Європи // **Археологія,** *1972*, № 7.

Экаев О. Новруз и его возникновения // **Новруз – праздник мира и добра. Материалы Международной конференции (21 марта 2013 г.).** Ашхабад, *2013.*

Этнография и мифология осетин. Краткий словарь / Сост. А. Б. Дзадзиев, Х. В. Дзуцев, С. М. Караев. Владикавказ, *1994*.

Яценко И. В. Скифия VII–V вв. до н. э. / **Труды ГМИИ им. А. С. Пушкина.** Вып. 36. Москва, *1959*.

Яценко С. А. О шаманстве у алано-осетин // **Кавказ и кочевой мир Евразии: V Минаевские чтения по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа.** Ставрополь, *2001*.

Asheri D., Lloyd A., Corcella A. **Commentary on Herodotus Books I–IV.** Oxford, *2007*.

Dumézil G. **Le Livre des Héros. Légendes sur les Nartes**. Paris, *1965*.

Gershevitch I. Word and Spirit in Ossetic // **Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London.** Vol. 17, № 3. *1955*.

Humbach H., Ichporia P. R. **Zamyād Yast: Yasht 19 of the Younger Avesta: Text, Translation, Commentary.** Wiesbaden, *1998*.

І. М. Дрига

КОНФЕСІЙНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В КАРАМАНЛІЙСЬКИХ ТЕКСТАХ

Місцями мешкання тюркофонів-караманлійців, культурною спадщиною котрих були грекописемні тексти турецькою мовою, була не лише внутрішня Анатолія, а й Стамбул, Північне та Південне Причорномор'я включно з Кримом, узбережжя Середземного та Егейського морів, а також Сирія, Кіпр і Балканський півострів [Eckmann 1988, *89*]. Як можна побачити з усього масиву караманлійської літератури та караманлійських настінних написів, у Туреччині найбільш щільно караманлійське населення розміщувалося по містах Стамбул, Кютаг'я, Анталья, Бурдур, Різе, Кайсері, Нігде, Ереглі, Сіліфке, Конья, Анкара, Невшехір, Токат, Спарта, Ескішехір тощо [Yordanoğlu 1973; Anzerlioğlu 2003].

Розгляд усього масиву караманлійської літератури свідчить, що за характером тексти являли собою здебільшого переклади та компіляції з грецьких оригіналів [Eski Harfli Türkçe... 2001]. Дослідники відзначають, що абсолютна більшість караманлійських текстів мали релігійний характер, тоді як світських книг практично не було [Miller, 1974, *20–25*; Balta 1990]. Насправді, практично всі з рукописних караманлійських книжок, писаних між XV та XVIII століттями, та друкованих після 1718 року видань, так само як і в інших культурних традиціях, мають релігійний зміст, і лише набагато пізніше з'являються світські твори [Cümle seneni'n... 1756; İpadetname 1905; Αναστασιου Δαμιανιδου 1912; Αποστολος… тощо]. Метою численних перекладачів та компіляторів було дати православним, що не володіли грецькою мовою, доступ до катехизи, молитовників, книг псалмів, житій святих та мучеників, а також путівників по святих місцях та монастирях. Від 1718 р. (першого повноцінного опублікованого двомовного тексту *Gülizar-ı İman-ı Mesihi*) і до 1930-х рр. караманлійцями було опубліковано тисячі турецькомовних конфесійних текстів грецьким письмом, насамперед переклади з грецької або гебрайської мов, а також численні світські твори, художню літературу, підручники, журнали та газети [Balta 1987a, 1990–1991]. Окрім друкованої, існувала також численна рукописна караманлійська продукція, рівень збереженості та дослідженості котрої на сьогодні є набагато нижчим [Berkol 1986, *139*; Гаркавець 1999*, 18–20*].

Насамперед розглянемо найбільш розповсюджені жанри конфесійної карманлійської літератури. По-перше, це *Gennadios Itikatnamesi* (*Ekthesis tes pisteos ton orthodoxon christianon*, інакше *Homologia tou Gennadiou*) – "Виклад віри" патріарха Ґеннадіоса Сколаріуса, створений ним за наказом Фатіха Мегмеда та перекладений турецькою кадієм Агмедом Карафер'єлі в 1584 р., що по праву вважається найстарішим караманлійським відомим текстом[1]. Опісля взяття Константинополя турками Мегмед Фатіх, бажаючи реорганізації своїх нових християнських підданих, надав Ґеннадіосові титул *етнарха*[2] та наділив його духовними і політичними повноваженнями, а навесні 1454 р. висвятив у сан митрополита Понтійської Ґераклеї. Займаючи єпископську катедру, Ґеннадіос уклав, вочевидь для користання султаном, "Змалювання" християнської віри, вперше надруковане А. Брассіканусом латиною та грецькою мовою у Відні в 1530 р.[3] "Сповідь", або "Виклад віри", складається із 20 розділів, з яких перші 12 є

автентичними. Її вважать першою з символічних книг православної церкви. Відоме ще перелицювання "Сповіді" у формі діалогу (*dialexis*, διάλεξις, або *Confessio prior, або De Via salutis humanæ* (*Peri tes hodou tes soterias anthropon*), в котрому Мегмед ставить питання ("Що то є Бог?", "Чому його називають *Theos*?", "Скільки існує богів?" тощо), а Ґеннадіос відповідає, очевидно в квазіплатонічному руслі (Бога неможливо пояснити тощо). У тексті автор свідомо уникає терміна *Prosopa* – "Трійця", говорячи про *idiomata* – "іпостасі" [Дрига 2010, *235–237*]. Текст вказує на його знання не лише тогочасної західної філософії, а й розбіжностей з іудеями та мусульманами у визначенні суті ісихазму[4]. Зазначимо, що текст назвати цілком караманлійським не можна, адже він не є літературною продукцією караманлійських турків, не адресований їм і не обслуговує їхні духовні потреби. Зміст, стильові особливості, довжина, авторство, місце та спосіб публікації праці також роблять її аномалією в межах жанру, і єдина подібність, що наближає текст до караманлідіки – характер її шрифту. Незважаючи на це, з огляду на мовні риси пам'ятки ми беремо її до уваги як істотний доказ караманлійської турецької мови раннього періоду розвитку, тому що її риси свідчать, як розвивалась мова і наскільки вона була відмінною від мови писемних пам'яток класичної караманлійської літератури після 1718 року.

Першим же надрукованим твором караманлідікою є збірка релігійно-побутових правил – *ільміхаль* – 1718 року з Амстердама (*Gülizar-ı İman-ı Mesihi, ΓΧΙΟΥΛΖΑΡ ΙΜΑΝΙ ΜΕΣΙΧΙ*, "Квітник Христової віри"). Відомі також пізніші, стамбульські, перевидання тексту: 1803 р. патріаршої друкарні на 192 с., котре використовував Х. Каг'я [Kahya 2012, *43–44*], та 1883 р. Визначальними рисами книги є її посторінкова двомовність та грецько-караманлійський словничок наприкінці тексту, що дозволяє простежити повну відповідність конфесійної термінології і править основним матеріалом цього дослідження [Ильминский 1880].

Yeñi Hazne (*ΝΕΟΣ ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΑΓΓΙΛΑΝ ΚΙΤΑΠ ΓΙΑΝΕ ΓΕΓΓΙ ΧΑΖΝΕ,* "Новий скарб") – видання 1756, 1795 та 1804 рр. віденської друкарні Міхаїла Ґликі на 396 с. [Kahya 2008]. Текст перекладено караманлійською з грецького оригіналу ієромонахом Серафимом Анталійським[5]. Митрополит Ангори Серафим від 1753 року надрукував велику кількість книг у західноєвропейських друкарнях, насамперед у Відні, Лейпцигу, Венеції.

Psaltirion (*ΔΑΒΙΔ ΠΕΓΑΜΠΕΡΗΝ ΒΕ ΠΑΤΗΣΣΑΧΗΝ ΚΑΙΤΕΣΣΗ ΚΑΘΙΣΜΑ ΠΡΩΤΟΝ*, "Псалтир") – численні західноєвропейські видання, починаючи від віденських 1767, 1782, 1810 рр., усі в перекладі того ж Серафима Пісідійського. Відзначимо караманлійську активність у перекладі Біблії, зокрема перероблене видання перекладу "Псалтиріона" Серафима за сприяння Британського біблійного товариства, протестантську версію й переклад Нового Заповіту було надруковано у Стамбулі у двох томах видавництвом "Де Кастро Пресс", найбільш активним у цій царині. Крім того, Псалми, Старий Заповіт у трьох томах є теж протестантськими (каталожні номери за Салавіллем – Д'Аледжіо – № 1836 С, 1837 С, 1838 А [Salaville, Dalleggio 1958]). До 1850 р. Е. Місаелідіс здійснював у своїй друкарні в Ізмірі караманлійський переклад та друк також таких творів релігійної літератури, як Старий та Новий Заповіт, житія святих, Псалтир [Balta 1987]. За словами О. М. Гаркавця, із зазначених видань Псалтиря та Євангелій з Діяннями Апостолів, Посланнями й Одкровенням друку Венеції та Стамбула грецькою й вірменською абетками шотландська місія зробила західнокипчацькі версії, що їх на початку XIX ст. та до 1920-х років друкувала арабською абеткою на Кавказі, в Астрахані й Оренбурзі.

У другій половині XIX ст. виникає і караманлійська конфесійна полемічна література. Перший твір такого роду переклав у 1857 р. в Стамбулі Іоан Ґеоргіадес з Ендірліку під назвою *İspat-ı Mesihiyye* (Ισρατη Μεσιγιγε) – "Доказ віри православної" – 1857 р. знов-таки стамбульського та другого, 1858 р., видання друкарні А. Паповича на 206 с. [İspat-ı Mesihiye 1857]. Автором оригіналу був такий собі Неофіт, єврей з походження,

вихрест у православ'я, який набув такої рвійності за нову віру, що створив цілу полемічну книгу проти юдаїзму. За даними з обкладинки, твір спершу був написаний ним волоською мовою у Волощині, 1834 р. перекладений грецькою, з якої уже й було здійснено караманлійський переклад [Kahya 2003].

Angeliaforoz (ΑΓΓΕΛΙΑΘΟΣΟΣ, TZOZOYKΛAP ITZOYN, Matbaa-yı Aramian, 48 с., Стамбул) – щомісячний ілюстрований самвидавний журнал "Янгол-провозвісник" для дітей, що його видавало в 1872–1895 рр. для християн Анатолії Американське місіонерське товариство водночас у чотирьох варіантах – турецькою вірменськими літерами, турецькою грецькими літерами, вірменською та болгарською мовами; кожне число складалося приблизно з чотирьох сторінок, розбитих на три колонки. Видання мало здебільшого дидактичний характер, ставлячи за мету конфесійне виховання підростаючого покоління, проте містило також і загальноосвітню та культурну інформацію. Хайрулла Каг'я досліджував конфесійну термінологію в основному за статтями кореспондента журналу Е. Пліса [Kahya 2012; Eckmann 1959].

Фонетичні та морфологічні особливості конфесійної термінології караманлійського тексту. Конфесійні терміни, переважно арабо-перського походження, практично не зазнали фонетичних змін, за винятком непередачі на письмі довгот мови оригіналу (resul, tefsir, iman, veli, cehennem, cennet, Hak, helal тощо). Фонетичний перехід /i/–/e/ в допоміжному дієслові etmek / itmek не є усталеним, напр. zikretmek, iman itmek, secde itmek, küfritmek тощо [див. дет.: Kılıçarslan, Kahya 2009]. У поодиноких випадках спостерігаються вокальні зміни, напр. здебільшого не відображуваний у загальному масиві караманлійських текстів перехід /u/-/ü/: hüri ← hūri, mücizat ← mu'cizāt [Eckmann 1950, *29–30*]; /u/–/o/: doa ← du'a тощо; випадіння голосного середнього складу, напр. ahret ← āhiret; поява протетичного голосного, напр. şeyitan ← şeytān, zikir ← zīkr; прогресивна асиміляція голосних, напр. /a/–/e/ – /a/–/a/: Adam ← Ādem; /a/–/i/ – /e/–/e/: cehem ← cahīm; регресивна асиміляція голосних, напр. /i/–/a/–/a/–/a/: şeraat ← şerī'at; прогресивна дисиміляція голосних, напр. /e/–/e/–/e/–/a/: secda ← secde; /a/–/a/–/a/–/e/: Hak Taale ← Hak Ta'ālā; регресивна дисиміляція голосних, напр. /a/–/a/–/e/–/a/: Rebani ← Rabbānī, vehdaniyet ← vahdāniyet. Втім, такі зміни притаманні розмовній нормі анатолійської турецької [Eckmann 1950, *179*].

В окремих випадках спостерігаються також зміни в консонантизмі: дуже рідко передається на письмі відмінність /t/–/d/, проте при зіставленні кількох текстів помітна, напр., oruç dutmak ← oruç tutmak, şeydan ← şeytan тощо; /s/–/z/: mesheb ← mezheb, sikr ← zikr тощо; /v/–/f/: tevsir ← tefsir та ін. Трапляється також оглушення кінцевого приголосного, дзвінкого в мові оригіналу, у відповідності до фонології турецької мови, напр. /b/–/p/: mezhep ← mezheb, vacip ← vācib. Передача арабських айн та хемзе на письмі здійснюється таким чином: айн – ø, напр. ibadet ← 'ibādet, doa, şeriat, vaz ← va'z та ін.; айн – /h/, ihtikat ← i'tikād; айн – /v/: dovacı ← du'ācı; айн – /y/: iytikatlu ← i'tikādlu; хемзе – /ø/: doa ← du'ā', evlia ← evliyā', melaike ← melā'ik. Прогресивна приголосна дисиміляція, напр. cehindem ← cehennem. Випадіння приголосного, зокрема /y/, напр. niaz ← niyāz, şeitan ← şeytān, ruhaniet ← ruhaniyet. Подвійні приголосні мови оригіналу наражаються на елізію та спрощуються до одиничних, напр. cehenem ← cehennem, cenet ← cennet, kefaret ← keffāret, Rab ←Rabb, Rebani ← Rabbānī; тоді як трапляється й подовження, напр. Hak Taalle ← Hak Ta'ālā [Ağca 2010].

Морфологічні особливості: порушення закону губної гармонії голосних у словотвірному прикметниковому афіксі -lı / -lü, напр., iytikatlu ← itikatlı; поява епентетичного /l/: Rabbil ← Rab; відсутні в турецькій міжмовні дублети на кшталт doa sena – молитва, hüri melek – янгол [дет. див.: Ağca 1999].

Розглянемо дібрані приклади конфесійної термінології караманлійського тексту з предметною увагою до семантики, точніше, семантичного зсуву та контексту, в котрому відбувалося слововживання, враховуючи той факт, що категоріально-семантична

розрядність словозначення визначає контекстуальні засоби його семантичної детермінації.

Матеріал дозволив нам диференціювати сполучуваність термінів та вияви семантичної своєрідності або конотативних особливостей словозначень залежно від контексту. При цьому підкреслимо, що в ролі дібраної конфесійної лексики свідомо обиралися терміни ісламського походження, вжиті на позначення православних онтологічних понять, об'єднані по словотвірних гніздах. Семантизацію термінів проведено, спираючись на "Türkçe Sözlük", у 2 т., видання Türk Dil Kurumu Yayınları (www.tdk.gov.tr), та Osmanlıca Lügat ver.1.5 (www.turkmusikisi.com).

Амінь – Amin: Keremiyilen, 'Amin – багаторазово, амінь. ...Ebedil epeyi leveline tekli, 'amin. – Довіку і до вельми (високого) рівня… Babanın ve oğlunun ve aziz uruhun (ruhun) ve epetietlerten (ebedietlerden) amin. – І Отця, і Сина, і Святого Духа, і (від) безкінечності, амінь.

Благання, мольба – niaz / niyaz: niazımın avazına nazar kıl, ya padişah'ım ve Allah'ım! – Зглянься на зойк нашої мольби, Господе Повелителю мій!

Бог, божественний – Rab / Rabbil / Rabbani / Rebani: Merhametli Rab, onları unutmaz... – Всемилостивий Господь Бог їх не забуде… ve muhafetullahle bu Rebanisözları deye... – і промовляючи ці божественні слова.

Богохульство / блюзнірствувати, лихословити – küfr / küfür / küfritme: İlla daha ziyade dodakları ile buna küfriderler... – а ще більше богохульствували на нього вустами…

Віра, віруючий / безвір'я – iman / imanlı / imansızlık: Bu çocuğun babasına olan emniyeti, can kurtaran imana güzel bir temsildir... – впевненість цієї дитини у своєму батькові – добрий приклад віри, що рятує душу… Yane çağırmak Hrisoz'a iman itmekdir... – тобто звертатися до Христа – (й) здійснювати віру… Ey az imanlılar!... – Гей, маловірні! Talim-i Mesihî (gr. Didaskalia) ortodoksos mü'mi n imanımızın ihtiyacı (iktizalı) olan kitapleri (kitaleri) burada mevcuttur. – Доктрина християнства (Катехізис), тут наявні книжки, потрібні віруючим у нашій православній вірі.

Вірування, переконаність – itikat: yani peder, oğul ve mukaddes ruhde olan bir illahiyeye itikat iderüz... – віруємо в триєдність Отця, і Сина, і Святого Духа… dindar ve iytikatlu ohuyuculara muhtasar ilmi haberdir... – скорочена спеціальна вість релігійним та віруючим читачам…

Всевишній – Hak / Hak Taala / Hak Taale / Taalle Hazretleri: Müümin Hrisianlara Hak Taala'dan lutfui rahmetu selam... – вірним християнам від Всевишнього благодіяння, милосердя та відпущення гріхів; teslim eyle Hak Taale hazretlerine... – віддайся на волю Святого Господа нашого…

Всемогутній – kadir: Amma Allah kadirdir – але Господь всемогутній.

Вчитель – hoca: Gel hoca, talaya gidelim... – ходімо-но, вчителю, на ниву…

Гурія / янгол – huri / hüri / melek: Zahiren hüri melek gibi görüniyor... – зовні виглядом райським янгольським…

Диво/а – mucize/t/at: Hem çok mucizeler işlediler... – ще й сотворили численні дива… Hatta mucizetlerini nomosundan anlayım... – і навіть з Імені Його усвідомлюю дива його…

Диявол, диявольський – şeitan / şeydan / şeyitan / şeytani: şeytanın icadıdır... – диявольська вигадка, şeytanie işler etmeelüm... – не робімо диявольських вчинків…

Дозволене – helal, helal etmek – дарувати, прощати: Helal et ya anam! – прости, моя матінко!

Єдність, незрівнянність – vehdaniyet / vahdaniyet: Allah'ın vehdaniyetine ihtikat ideler – щоби увірували у незрівнянність Господа…

Жертва – kurban, вівтар – kurbanhane: sinsilesi Allah'ın kurbanhanesi önünde hizmet itmeye nail oldu... – плем'я ж його удостоїлося служити перед Господнім вівтарем… Aman Rappım etme boile zouloumu beni alda bay(g?)iala bir oyloumü... sana kourban edeyim

souroulerimi – О Господи, не роби такого насилля, візьми мене та пробач (одного) мого сина… Віддам тобі у жертву усі мої стада.

Заборонене – haram: kibirlikleri ve haram yeyicilikleri için istemiyorlar Hristozun imanını kabul itmeye... – через гординю та вживання недозволеного не бажають прийняти Христової віри.

Закон Божий – şeriat / şeraat: zira Allah hak şeraatçıdır... – адже Господь – єдиний, хто встановлює усі закони… Allah'ın şeriatını okuduğunda geceleri yakmak içün bir çırağ... – світильник, щоб світити вечорами, коли читаєш закон Божий…

Згадування – zikir / sikr / sikretmek: onun azizliğinin zikrine itiraf olun... – визнайте згадку про його святість… ve lutf ile sikriden kendisine ziyan asla gelmez... – ніколи не буде йому шкоди від доброти й згадування Імені Його… Rabbil, yalınız hemen senin salihliini zikredeceğim... – Господи, казатиму лише про Твою істинність…

Колінопреклоніння – secde / secda eylemek / kılmak: ve cemi yerin padişahları secda kılacak ona... – і всі правителі цього світу преклонять перед ним коліна… ana şimdi ve daima ve ebetlerün ebetlerine hamd ve izet ve secde gerek – Йому нині, і вічно, й вовіки-віків треба віддавати хвалу і преклоніння й возвеличувати…

Месія – Mesih: Bunun Mesih'ine karşı geldiler... – явилися вони перед Його Месією…

Милостиня – zekat / sekat: Rabbil sekat ve şeriatlık sever – Господь любить милостиню й законопослух.

Молитва – doa / dua / doa sena / dua etmek / dovacı: sair bir doa dahi deyerek – промовивши ще кількість молитов; …zira bu isimde bulunanlar Allah'a doa sena edib şükürlük getirecekler – адже оті, хто під тим іменем, підноситимуть молитви та хвалу Господові; ...Rabbi'de dovacımız Mihail Vasileiadis... – і наш покірний заступник у Бозі Михаїл Василіадіс…

Молитва – ibadet: İbadetimi kabul eyle... – прийми мою молитву; Bu muazzam ibadethane (haşmet)lü padişah sultan (mahmud-u sani) asrinde kayseri kahini faziletlü paisiosun kehanetinde çeleboğlu hacı murat kalfanın resmi ile ve bu köyde ikamet iden cümle müminlerin gani imdadı ile mukaddes teslisin ismine... – Цей величний храм було наново реконструйовано у столітті за його величності падишаха султана... за пророцтвом провидця (з) Кайсері достойного Паїсія за малюнком калфи Хаджи Мурата Челеб(і)оглу та багатою допомогою правовірних, що мешкають у цім селі, в ім'я Святої Трійці…

Невіруючий – kafir: İmdi kafirler bu şekil deil... kafirler Osman'dan üşenür oldılar – тепер же невіруючі не такі… стало невіруючим загайно до Османа…

Пекло – cahim / cehem / cehindem / cehennem: haçan insannarın canını cehemden çıkardığında yine söyler Yakob... – коли душу людей витягне з пекла, знов скаже Якоб; onları cehenneme götürir... – відправить їх до пекла; Cenet gökde ve cehennem yerde... – рай на небі та пекло на землі; imdi her kim Ortodoksos değil ise cehindeme iner – нині усі, хто не православний, спустяться в пекло...

Піст, помірність – oruç: ...bazılarında oruç dutmak, ve bazlarında dahi başka bahşişler vardır... – у деяких з них є такі дари, як піст, у деяких – інші…

Покутування гріхів – kefaret: tenine çok ceza vermek ile günahlarına kefaret etmek ister idi... – він прагнув спокутувати усі гріхи свої, вельми мордуючи своє тіло…

Посланець Божий, пророк – resul: nice ki helasetimiz Yinsus kendi resullerine söylediği gibi... – і як казав своїм пророкам Спаситель наш Ісус…

Потойбічний світ – ahret / ahiret: arkadaşlarınızın hem bu dünyada hemde ahrette ebeden mutlu olmasına... – (заради) того, щоб ваші приятелі як у цьому світі, так і в потойбічному вовіки були щасливі…

Примірник, число – cüz: dua edib Allah'a güvenerek ruhani cüzler tanıdığın çocukların eline geçirisen – помолившись та поклавшись на Господа, духовні числа (журналу. – *І. Д.*) заволодіють душами знайомих дітей...

Приписаний вірою, належний – vacip: Kendi ömürümün Allah'a ibadet vaciptir – належно усім моїм життям віддатися служінню Господу.

Проповідь – vaz /vaaz: her gün vaz iderler idi – і проповідували щодень.

Пророк / пророцтво – peygamber / -lik: Emma siz nazirlerinize şarap içirdinis ve peygamberlerinize peygamberlik etmeyin deyi yasak etdinis... – ось зараз ви напоїли подібних вам вином і заборонили пророкам вашим пророкувати…

Рай – cenet / cennet: Cennet meskanında Mesrur olub daima – в райськім просторі звеселившись вічно...

Святий – veli: Adem hayatı veliler hayatı gibidür – життя Адамове – наче життя святих.

Святі угодники, праведники – evliya / evlia: Kule üzerinde bir Evlia Yahod Simeon Stilitıs – праведник на Вежі, Яхуд Симеон Стіліт.

Секта, віросповідання – mezheb: Bu adam mezkür genç zata mezheb üzerine türlü çetin süaller eder idi... – Цей чоловік ставив отому молодикові різні нелегкі запитання про його віросповідання… Ortodoks Hristian mezhebini kabul itmiş olan... – Той, хто прийняв православне християнське віросповідання…

Сотворяти – halk etmek / yaratmak: коли Господь визволить ним самим створений народ, у ту мить і Яків заспокоїться, і Бель Ізраель зітхне з полегшенням: Allah kendi halk ettiği milleti yasirlikten azat ettikte ol dem Yakov ferahlanacak ve bel İsrail ferah idecek...

Судний день – kıyamet: insanı boş yere söylediği her bir cevap, son kıyametde teftiş olunacakdır... – кожна відповідь, сказана людиною всує, підляже перевірці в останній судний день.

Тлумачення – tevsir / tefsir: ve bu tacübetin tefsiri sahih olduğuna sair çok azizlerden dahi ispatine kadiriz... – і ми також удостоєні від багатьох святих свідчення того, що тлумачення цієї величності є істинним… Üç ravvinosların aryı aryı tevsirlerine tabi olarak – у відповідності до кожного з тлумачень трьох рабинів…

Чудотворний, чудотворна сила, покровительство – ruhani / ruhaniet: çünki hiçbir ruhanietçe amelleri yokdur... – адже не мають вони ніяких чудотворних діянь… hiç ruhanice akılları yok... – немає в них ніяких чудотворних умів…

Янгол(и) – melek / melaik/e: Rabbi'nin melaikesi girişecek etraflarine onların... – і всі Господні янголи зберуться навколо них… Melekler beni muhafaza ederler... – охороняють мене янголи-охоронці.

Спробу класифікації православної конфесійної термінології в урумській мові з огляду на її джерело та час походження, а також загальну періодизацію з виділенням трьох основних періодів формування було здійснено І. Юзвяк [Yuzviak 2013, *613*], проте основну увагу зосереджено на функціональному аспекті, а також причинах соціального плану, цілком слушно виходячи з міркування, що лексика будь-якої мови, на відміну від інших аспектів мови, безпосередньо обернена до дійсності, а відтак у ній насамперед віддзеркалюються зміни, що мали місце в житті носіїв мови. Такими мовними засобами філософсько-естетичного осмислення дійсності передусім є як нові значення слів, так і нові оцінки того значення, що його містили відомі лексеми. У цьому плані нас цікавили еволюційно підготовані процеси змін у змістовно-смисловому потенціалі, закладеному в самому словнику караманлійської конфесійної літератури, як такі, що значно підсилюють потенціал мови: зміна значень слів, переосмислення, нарощування нової семантики слів та їхня стилістична переоцінка. Як відомо, зазначені процеси стимулюють і внутрішньомовні процеси як у сферах словотвору, слововжитку, так і словозміни. Терміни ісламського походження, вжиті на позначення православних онтологічних понять, є прикладом того, як змінювався комунікативно-прагматичний характер писемної літературної турецької мови, і демонструють психологічне ставлення караманлійських авторів перекладів та оригінальних текстів до мови, їхню тенденцію до лібералізації та розхитування літературно-писемної обов'язковості норми. Вони свідчать

також про те, що православне тюркофонне середовище виявилося достатньо сильним, аби підкорити собі чужорідну терміносистему. Почасти до конфесійного словника включаються слова, що оточують себе новим, "релігійним" контекстом, формуючи навколо себе блоки контекстуальних перифраз. Поодинокі з них навіть набувають "знакових слів доби" для обмеженої конфесії, причому перебудовування значень слова проходить у напрямку більшого абстрагування. Стилістичну переорієнтацію та сполучуваність конфесійних термінів найбільш повно видно з періодичного матеріалу, що найактивніше відображав нові форми суспільних та мовних змін.

Як відзначав у своїх працях Я. Екманн [Eckmann 1950a*, 27*], з точки зору мовних рис караманлійські пам'ятки можна поділити на такі три групи: (1) переклади та перекази арабографічних османотурецьких пам'яток: фонетика та орфографія цих текстів практично не відрізняється від літературної писемної мови тієї доби, діалектні відмінності відсутні; (2) писемні караманлійські пам'ятки, що зазнали більш або менш помітного впливу діалектів та говірок: для них властива відсутність певного орфографічного стандарту, в одному й тому ж тексті або навіть на тій же сторінці можуть траплятись відмінні слововживання; (3) караманлідіка, що зазнала істотного впливу діалектів та говірок. Досліджені нами в цій статті пам'ятки слід віднести, найімовірніше, до першої, найбільш канонічної, групи, хоча й записом арабографічних османотурецьких текстів вони не є. Здається слушним припущення про те, що зв'язок того або іншого караманлійського тексту з писемним стандартом змінюється залежно від стилю пам'ятки і конфесійний стиль є порівняно менш придатним хоч би до яких граматичних інваріацій, проте цілком вільно відображає активні процеси розширень семантичної структури слова.

Відтак глибинні процеси в семантичній структурі лексики православного конфесійного стилю турецької мови продемонстрували на якісному рівні очевидні зрушення в семантиці, деідеологізацію деяких груп слів та їхнє семантичне пристосування до інших суспільних ситуацій. Вони супроводжувалися в цілому процесами стилістичної нейтралізації (книжна лексика завдяки активізації експресивності в мові послабила книжну забарвленість) та стилістичного перерозподілу (зокрема, з групи нейтральної лексики – в книжну), що подеколи призвело до забування граматичних зв'язків цих слів у новому оточенні. Спотворення ісламської компоненти в семантичній структурі православного конфесійного терміна турецькою мовою призводить до семантичної неоднозначності, котра найбільш талановитими караманлійськими авторами була частково подолана за допомогою так званої дисамбігуації – зняття семантичної непевності. Тому перспективу зазначеного дослідження становитимуть встановлення засобів адекватної передачі запозиченого конфесійного терміна в традиційній лінгвістиці, аналіз надбань інтерлінгвокультурології в галузі взаємодії мови та віронавчальних основ іншомовної культури, а також уточнення процедури дисамбігуації для опису православних реалій.

---

[1] Дет. див.: Дрига І. М. Автори караманлійських редакцій сакрального тюркомовного тексту // Східний світ. – 2008. – № 4. – С. 73–80.

[2] Застар. Управитель усього православного (Рум) міллету Османської імперії.

[3] Наступні перевидання: Хитреус, Frankfort, 1582; Мартін Крузіус у *Turco-Græcia* (латиною, грецькою, караманлідікою та турецькою латинським шрифтом), Basle, 1584, перевидано у *P.G.*, CLX 333; Ріммель (грецькою та латиною); Міхалеску (грецькою). Ріммель видав вперше перелицювання у формі діалогу (*Die Bekenntnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der griech.-orient. Kirche* (Leipzig, 1904), p. 17–21).

[4] Три томи творів Ґеннадіоса було опубліковано: M. Jugie, L. Petit, X. A. Siderides, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, vol. 1. Paris: Maison de la bonne presse, 1928–1930. – P. 283–294.

[5] Однієї з перекладених єпископом Серафимом Пісідійським з Анталії книг, 1701 р., присвяченої опису Єрусалима та Палестини, грецькою "Проскінетаріон", або турецькою "Кутлушеріф", ми торкались раніше у: Дрига І. М. Караманлійський текст із Бухареста 1768 р. до історії тюркських мов Причорномор'я // Східний світ. – 2009. – № 4. – С. 118–125.

ЛІТЕРАТУРА

Гаркавець О. М. **Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки.** Алма-Ата, *1999*.

Дрига І. М. **Pontika: тюркологічні студії.** Київ, *2010*.

Ильминский Н. И. **Предварительное сообщение о турецком переводе изложения веры патриарха Геннадия Схолария.** Казань, *1880*.

Ağca F. **Karamanlı Türkçesinde Şekil Bilgisi** / Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri, *1999*.

Ağca F. Grek harfli Karamanlı Türkçesi Metinlerinde – DıR Bildirme Ekinin Farklı bir Fonksiyonu Üzerine // **Tükbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi.** Sayı: 19, *2010*.

Anzerlioğlu Y. **Karamanlı Ortodoks Türkler.** İstanbul, *2003*.

Balta E. **Karamanlidika. Additions 1584–1900. Bibliographie analytique.** Athènes, *1987*.

Balta Evangelia. **Karamanlidika. XXe siècle. Bibliographie Analytique.** Athènes, *1987a*.

Balta E. Karamanlıca Kitapların Önsözleri (çev. Herkül Milas) // **Tarih ve Toplum.** *1990*, № 74.

Balta Evangelıa. Karamanlıdıka. Nouvelles Additions et Compléments // **Δελτιο Κεντρου Μικρασιατικων Σπουδων. Χαλκουν Μεταλλιον Ακαδεμιας Αθηνων.** Τομος ογδοος. Αθηνα, *1990–1991*.

Berkol B. 133 Yıl Önce yayımlanan Yunan harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) bir 'Robinson Crusoe' Çevirisi // **Sosyoloji Konferansları Dergisi,** *1986,* № 21. – www.iudergi.com/tr/index.php/iktisatsosyoloji

Cümle seneni'n kiriakilerine tzevap ve' nasaatla'r. Tefsir olunmuş, Rumca yıaban tilinten Türk lisanına, A'tallialı Serafim İ'eromo'nahostan simti i'lk eve'l pasmayıa veriltı, pω zikr olunan kimsenun hartz masrafıyılan, Hrıstıanların Kıfaetligı, ve Helaslıkları itzun. İmti taxı, Soulta'n Valıtoulla'h Panagi'a Ky'kkonoun Kıprista sakin olan, azim ve Patisah Monastırin metat İmtatıgılan sauklıga gkelip anzıga pean o'luntu, ve pasmagıa verilti ziate emek zaxmetılen, ve xartz masrafılan. (Bortoli Antonios Pasmatzıtan. 1756. Con licenza de' Superiori, e Privilegio). Venedikte, *1756*. Κικκο Μοναστιρι τξεματενντεν`.

Eckmann J. Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar. I. Phonetika // **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi.** Ankara, *1950*; окремо видрукувано з № 8. Томи 1–2.

Eckmann J. Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında // **Türk Dili ve Tarihi hakkında araştırmalar,** I. Ankara, *1950a*.

Eckmann J. Die karamanische Literatur // **Philologiae Turcicae Fundamenta,** I. Wiesbaden, *1959*; II. Wiesbaden, *1964*.

Eckmann J. Karamanlıcada birkaç Gerundium Terkibi (çev. Müjdat Karayerli) // **Türk Kültürü Araştırmaları.** XXVI/2. *1988*.

Eski Harfli Türkçe Basma eserler Bibliografyası 1584–1986. CD-Rom. Ankara, *2001*.

Grammatiki grekiko – tiurkiki. 1812. Dimitriog Alexandriog En Vienni tis agstrias, ek tis tipografias Ioan. Bart. Tzbekiou., proin vendotou. *1812* // Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (SL Sci.Lang. 477.63 c.2 33315 aub Gen.).

İpadetname. Stambulda, *1905*. (Patrikhanede) // Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. № 312.

İspat-ı Mesihiye: Neofitos İeromonahosdan Yoannis Yorgiadis. İstanbul, *1857*.

Kahya H. **Grek harfli Osmanlı Türkçesi bir eser: İspat-ı Mesihiye üzerinde dil incelemesi** / Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, *2003*.

Kahya H. Karamanlıca bir eser Yeñi Hazne ve Dil Özellikleri (İmla Özelllikleri ve Ses Bilgisi) // **Turkish Studies.** International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Vol. 6, Issue 3. *2008*.

Kahya H. Karamanlıca Eserlerde İslam inancıyla ilgili terimler // **Türkiyat Mecmuası.** Vol. 22, Issue 2. *2012*.

Kılıçarslan M., Kahya H. Karamanlıcada i/e Meselesi // **Ulusararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.** Vol. 8, Issue 2, *2009*.

Miller, Michael Grimm. **The Karamanli-Turkish Texts: the historical changes in their script and phonology** / Bloomington, Indiana University. Diss. *1974*.

Salaville S., Dalleggio E. **Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs.** I. 1584–1850. Athènes, *1958*.

Vryonis S. **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century.** Berkeley, *1971*.

Yordanoğlu, A. **Karamanlidika (Rumca Harfli Türkçe Metinlere Toplu Bakış).** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Mezuniyet Tezi, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *1973*.

Yuzviak İ. Urumca Din Terminolojisinin Oluşumu ve İşlevsel Özellikleri // **Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları. 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (23–26 Mayıs 2012, Ankara)** / Ed.: Marcel Erdal, Yunus Koç, Mikail Cengiz. Ankara, *2013*.

Αναστασιου Δαμιανιδου. **Evangeliki Melissa. Tritomos eis…** Samsoun, *1912*.

Αποστολος, yani aziz apostolosların (resulların) amellerinden ve yazdıkları mektuplardan Pahs iden kitapdan, iorti ve Pazar ve egiami sayirede Orthodoksos Hristianların Ekklisialarında Kiraat olunan fikraların medzmuası. Dersaadetde Galatada, Mahnudie dzaddesinde 19 numerolı mağazada. *1900* senesinde (tipus A. Koromıla). Kitaptzı Markopulos ve Hadzıoannou Tarafından nesr olındı // Γεννάδειος Βιβλιοθήκη (T183.15 100 Gen.).

С. В. Капранов

ГЕНЕЗИС САКРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В МІФОЛОГІЇ СІНТО

Будь-яке дослідження сакрального простору в традиції сінто стикається з певними труднощами. З одного боку, сінто розглядається як свого роду пантеїзм; у такому разі весь простір має бути сакральним, принаймні коли йдеться про Японію – "божественну країну" (*сінкоку* 神国)[1], адже її острови народжені богом Ідзанаґі та богинею Ідзанамі. Таким чином, божественність одвічно притаманна земній поверхні. З другого боку, священними є лише деякі місця. За класичним визначенням Мотоорі Норінаґи, "усе, що є незвичайним, що наділене винятковими якостями й викликає благоговіння, зветься *камі*" [цит. за: Михайлова 1988, *100*]. Відтак виняткові якості деяких місць – наприклад, наявність високої гори або особлива краса ландшафту – свідчать про те, що божественність притаманна їм більшою мірою, ніж іншим. Крім того, є святилища, відокремлені від довкілля як сакральний простір від профанного; межі всередині святилищ вказують на ієрархію священних просторів – наприклад, внутрішнє приміщення головного храму (*сінден* 神殿) закрите для мирян, отже, воно має вищий сакральний статус. Святилища також нерівні між собою – деякі наділені особливою святістю, наприклад Ісе дзінґу, де прочанин може споглядати *сінден* лише здалеку.

Але чи насправді можна говорити, що божественність притаманна місцю, іманентна йому? З одного боку, позитивна відповідь на це питання логічно випливає зі згаданого міфу про "народження країни" божествами. Цей самий погляд підтверджує й часте ототожнення *камі* з присвяченим йому місцем ("місцевість-божество", за словами Н. В. Кияченко [Кияченко 2004, *97*]), що проявляться, зокрема, у називанні місцевості ім'ям *камі* або, навпаки, у використанні топоніма замість імені божества [Мещеряков, Грачев 2003, *392–396*]. Проте, з другого боку, в міфах *камі* існують окремо від ландшафту. Там трапляється ландшафт без божеств (наприклад, перший острів Оноґородзіма, "що сам собою згустився"); існують і *камі*, початково з жодним місцем не пов'язані (зокрема, всі божества перших поколінь). Прив'язка багатьох *камі* до певних святих місць не є іманентною, вона обумовлена історичними ієрофаніями, що виражають волевиявлення самих божеств (такий, наприклад, зв'язок Аматерасу з Ісе або богів Цуцуноо з Сумійосі). Тобто *камі* не єдиносущний із місцем, а перебуває в ньому. Згідно з К. Блекер, священним те чи інше місце робить присутність там "невловної невидимої істоти" (the elusive invisible being). Вона згадує про сходження на гору Міва у супроводі старця, наділеного духовним зором (*рейґан* 霊眼) – здатністю безпосередньо бачити присутність *камі*. На думку дослідниці, такі люди завжди були частиною традиційного сінто [Blacker 1995, *14*]. Мало того, традиційною для сінто є концепція, згідно з якою *камі* навіть не перебуває постійно у своєму житлі, а лише час від часу його відвідує [Оно, Вудард 2007, *102*, *150–151*]. А. А. Накорчевський, розвиваючи цю думку, порівнює священне місце з "віконцем, що поєднує прихований світ божеств (*какурейо*) з явленим світом людей (*уцусійо*)", "перехрестям двох світів" [Накорчевский 2003, *182–183*]. У цьому контексті цікавими є нотатки М. Еліаде, зроблені ним у щоденнику під час подорожі до Японії: "японський дух... схильний до теології тимчасових, блискавичних Втілень

Духа – будь-якої форми буття Духа: богів, людино-богів, душ померлих, душ тварин тощо. Боги переважно є мандрівцями, *відвідувачами*... Усе може бути перетворено в Космосі: ніщо не є негідним прийняти "візит" якогось бога: квітка, камінь, дерев'яний стовп. Всесвіт безперервно освячується нескінченними миттєвими епіфаніями..." [Eliade 2004, *311*].

У підсумку ми маємо три різні моделі сакрального простору: (1) сакральне іманентне просторові, отже, кожне місце – святе (принаймні коли йдеться про Японію); (2) сакральне є іманентним лише деяким місцям; (3) будь-яке місце є лише потенційно священним і може бути актуально освячене присутністю камі ("невловної невидимої істоти", говорячи словами К. Блекер). Котра з них, отже, краще відповідає традиційним поглядам сінто?

Ця стаття є спробою зрозуміти природу сакрального простору в сінто з погляду самої традиції шляхом застосування герменевтичного та феноменологічного підходів. Як стверджує М. Еліаде, міфи в кожній культурі є зразковими подіями для будь-якої діяльності, а надто – релігійної [Еліаде 2001, *120*]. Тому в пошуках відповіді на наше питання звернімося до міфології сінто, насамперед до космогонічних міфів, оскільки саме там містяться початки всіх речей.

Ми зосередимося на двох найважливіших зібраннях міфів – "Кодзікі" та "Ніхон сьокі". Звісно, для того чи іншого святилища в певні історичні періоди його власна локальна традиція може бути важливішою, однак на рівні традиції сінто загалом на цей момент не видається можливим узагальнити всі місцеві міфи. Це може бути, проте, завданням для майбутніх досліджень. Що ж до китайських впливів у "Кодзікі" та "Ніхон сьокі"[2], то це питання для нас тут не має особливого значення. На це є кілька причин. По-перше, ці впливи могли мати місце лише в деталях; повного запозичення міфів не могло бути. Як відомо, систематичного викладу давньокитайських міфів не збереглося. Розрізнені відомості, що зустрічаються в пізніх пам'ятках, дозволяють реконструювати кілька варіантів космогонії, з яких найвідомішими є міф про Паньґу та міф про Хаос та його друзів [Юань 1987, *28–35*]. Жоден з них не подібний до міфів, відомих за "Кодзікі" та "Ніхон сьокі". Та найважливіше, що в Китаї не було взагалі книги, що містила б систематичний виклад міфів від початку космогенезу до сучасного стану речей [Юань 1987, *13–18*], тому ідею такого викладу японці не могли запозичити з Китаю. По-друге, і це головне, нас цікавить не походження тих чи інших виразів і ми не прагнемо реконструювати автохтонні міфи, що існували до китайського впливу. Ми прагнемо зрозуміти традицію, а в традиції ці тексти існували як ціле, без огляду на походження певних елементів. Нам слід, врешті, довіряти укладачам хронік – вони, вочевидь, були освіченими людьми; можна припускати, що вони спеціально підбирали слова, котрі найбільше пасували до японського змісту. Використання китайських термінів Ясумаро та іншими японськими книжниками є подібним до interpretatio graeca Геродота чи Плутарха (в нашому випадку можна говорити про "interpretatio serica").

Головних міфів, у яких ідеться про сакральний простір, три: (1) виникнення світу; (2) творення землі Ідзанаґі та Ідзанамі; (3) міф про Небесну печеру. Кожен із цих міфів існує в різних версіях, одна з яких наведена в "Кодзікі" й іще кілька – в "Ніхон сьокі". Як зазначають Г. Франкфорт та Г. А. Франкфорт, у міфопоетичнму мисленні різні версії міфу або навіть різні міфи на ту саму тему не суперечать одне одному – вони радше доповнюють одне одного [Франкфорт, Франкфорт, Уилсон, Якобсен 2001, *28–31*]. У нашому випадку вони до того ж зібрані в одній книзі ("Ніхон сьокі"), і це не можна пояснювати ані прагненням до "об'єктивності", ані колекціонуванням "фольклору", бо це було б анахронізмом. Вочевидь, усі версії були для укладачів значущими.

Виникнення світу

Нам мало що відомо про стан до початку світу. Він названий "хаосом", причому для цього використані китайські терміни – *конґен* (кит. hùn yuán) 混元 ("Передмова

Ясумаро”) [Кодзікі 1944, *13*], *контон* (кит. hùn dùn) 渾沌, *консей* (кит. hùn chéng) 混成 (“Ніхон сьокі”)[3]. Усі вони вказують на змішаність (混), мутність (渾), неясність, темність (沌); крім того, ключ “вода” може натякати на рідкий стан первинної субстанції. Ясумаро підкреслює непроявленість, відсутність образів (*кісьō* 氣象, за Є. М. Пінус, “сил” і “форм”, за Б. Г. Чемберленом – “force and form”), відсутність імен (*на* 名) і дій (*вадза* 爲), а отже, непізнаваність [Кодзікі 1944, *13*; Кодзики… 1994, *29*; Chamberlain 1932, *4*]. У “Ніхон сьокі” зазначено, що протилежності – Небо і Земля, *інь* та *ян* – ще не були відокремлені одна від одної (*тенці мібō, онйō фубун* 天地未剖、陰陽不分). В основній версії “Ніхон сьокі”, проте, хаотичний стан порівняний з курячим яйцем (*кейсі* 鶏子), що містило в собі зародок (*ґа/ме* 牙[4]). У версії “Ніхон сьокі” 1.3[5] сказано, що вже в хаосі існувало божество, навіть “божественна людина” (*сіндзін* 神人). Це дуже важливе свідчення іманентної божественності, наявної навіть до початку світу, отже, у вічності. Доречно співвіднести це божество-людину із зародком у яйці. Враховуючи непроявленість форм і образів у хаосі, “людську” характеристику слід, вочевидь, вважати потенційною, зародковою.

Окремо стоїть версія 1.5. По-перше, стан до початку світу в ній описаний як “час, коли Небо і Земля ще не народилися” (*тенці місей-но токі* 天地未生之時)[6], тобто процес космогонії уподібнений біологічному народженню, а не розділенню чи розрізанню (*бō*剖). По-друге, цей хаотичний стан порівнюється з “хмаркою, що плаває по морю і не має місця, куди прикріпитися корінням” – подібно до того, як, згідно з іншими версіями міфу, в первинному океані плавав зародок землі (див. нижче). Одначе тут ідеться про хаотичну масу, з якої мають народитися і Земля, і Небо; до того ж, на наш погляд, плавання по морю тут лише порівняння (що підкреслено словом *хіō* 譬猶 “подібно, неначе”), яке має показати динамічність і невкоріненість, безґрунтовність прасущого, відсутність у ньому будь-якої основи, опори. По-третє, за цією версією в хаосі зароджується дещо (“одна річ”, *іцібуцу* 一物), подібне до бруньки або пагона очерету (*асікабіґото* 如葦牙), що перегукується з основною версією та версією 1.3 “Ніхон сьокі”.

Проте простору як такого в хаосі ще не було: як вказує В. Н. Топоров, згідно з міфологічним мисленням простір виникає разом з космосом [Топоров 1992, *341*]. Космос, згідно з “Кодзікі” й “Ніхон сьокі”, формувався в кілька етапів. Найперший з них – виникнення Неба і Землі. Ми маємо вісім версій цього сюжету – одну в “Кодзікі” та сім у “Ніхон сьокі”. Його загальноприйнята назва – *тенці кайбяку* 天地開闢 [напр., Сінтō-но хон 1992, *27*; Урō, Сібуя 1999, *72*]. Цей вираз вжито в “Передмові Ясумаро” до “Кодзікі” [Кодзікі 1944, *16*][7]. Б. Г. Чемберлен перекладає його “the separation of Heaven and Earth”, Є. М. Пінус – “разделение Земли и Неба” [Chamberlain 1932, *15*; Кодзики 1994, *34*]; проте ми віддаємо перевагу дослівному перекладу – “розкриття Неба і Землі”. Його запозичено з китайських текстів[8], однак у нас немає сумніву, що китайський вислів просто використали, щоби передати питомо японський міф. Крім нього, використовуються й інші назви цієї події: “перше розділення Неба і Землі” – *кенкон хадзімете вакарете* 乾坤初分 (на початку передмови Ясумаро [Кодзікі 1944, *13*]), “перше розмежування Неба і Землі” – *тенці сьохан* 天地初判 (тричі вжито в “Ніхон сьокі”), “першопоява Неба і Землі” – *тенці сьохацу* 天地初發 (“Кодзікі”, гл. 1). Як було зазначено вище, у версії 1.3 “Ніхон сьокі” йдеться про “відрізання” (*бō* 剖) Неба від Землі, у версії 1.5 – про їхнє “народження” (*сей* 生).

Кожен з наведених виразів характеризує першоподію з якогось одного боку. Проте на особливу увагу заслуговує перший вираз (*тенці кайбяку*). Видається, що традиція не випадково віддала перевагу саме йому: він вказує, що простір вперше відкривається як розріз між Небом і Землею, вони не просто відокремлюються одне від одного, а й розкриваються, даючи місце всьому сущому, поки ще не проявленому. Це співзвучно словам М. Гайдеґґера: “Die Welt ist die sich öffnende Offenheit...” (в перекладі О. В. Михайлова “Мир есть разверзающаяся разверстость...”) [Хайдеггер 1993, *81*]. Варто зауважити, що початок I глави “Кодзікі” (天地初發之時) частина дослідників, у т. ч.

Є. М. Пінус, читають як *амецуці хадзімете хіракесі токі* – дослівно "коли розкрилися Небо й Земля" [Кодзики 1994, *117*].

Простір розкривається подвійно – як Рівнина Високого Неба (Такама-ґа хара) та світовий океан, у якому плаває зародок майбутньої землі. Як зазначено в "Ніхон сьокі", Небо утворилося раніше Землі[9]. Це свідчить про його вищий сакральний статус.

Перше, що проявляється, – камі. Це була перша ієрофанія (теофанія), оскільки саме по собі розкриття Неба і Землі не пояснюється як дія божества. Згідно з "Кодзікі", перша тріада богів явилася на Такама-ґа хара – Рівнині Високого Неба. Далі з'явилася діада богів з "того, що з'явилося на світ подібно до пагонів очерету (*асікабі-но ґото* 如葦牙)" [Кодзікі 1944, *19*]. Це "дещо" на перший погляд здається пов'язаним із Землею (на це звертає увагу Є. М. Пінус [Кодзики 1994, *118–119*]), але боги, що з'явилися з нього, розглядаються разом із попередньою тріадою як "окремі Небесні божества" (*кото амацу камі* 別天神). Ім'я другого з них – Аме-но-токотаці-но камі – підтверджує його небесну природу (*аме* 天 – "Небо, Небеса"). Нарешті, Мотоорі Норінаґа вважав, що *асікабі-но ґото* стало пізніше Небесами (всупереч основній версії "Ніхон сьокі") [Кодзики 1994, *118*]. Таким чином, святість приписується радше Небесам, ніж Землі. За "Ніхон сьокі" є такі варіанти:

(1) божества з'явилися з *асікабі-но ґото* або чогось безформного між Небом і Землею (основна версія, версія 1.1);
(2) божества з'явилися на Небесах – Такама-ґа хара (версії 1.4[10] і 1.6);
(3) божества з'явилися з *асікабі-но ґото*, що було народжене "усередині землі"[11] (версія 1.2);
(4) божество вже існувало до поділу Неба і Землі (версія 1.3);
(5) не вказано, де саме народилося перше божество (версія 1.5).

Таким чином, у нас є тільки одне певне твердження, що перша ієрофанія пов'язана із Землею, але воно послаблюється тим, що, згідно з Мотоорі Норінаґою, *асікабі-но ґото* є паростком Небес. Проте навіть у цьому випадку згадана версія, здається, приписує деяку іманентну святість Землі.

Міф про Ідзанаґі та Ідзанамі

Наступним важливим міфом для нашої теми є той, що традиційно зветься "Народження країни" (*куніумі* 國生み)[12] [напр., Сінтō-но хон 1992, *27*; Сінтō дзітен 1999, *383*; Боги, святилища, обряды... 2010, *68*]. Це міф про створення (народження) суші божественним подружжям Ідзанаґі та Ідзанамі. Крім версії "Кодзікі" (гл. 3–6), існує ще 11 версій цього міфу, наведених у "Ніхон сьокі", проте версії 4.5–4.10 не містять нічого цікавого для нашої теми. Загальна фабула цього міфу така: бог Ідзанаґі та богиня Ідзанамі спускаються з Небес на Землю, що є на той час Первісним океаном, створюють або знаходять у ньому перший острів, Оноґородзіма, проводять на ньому шлюбний ритуал і відтак народжують інші острови (за одними інтерпретаціями, Японський архіпелаг, за іншими – усі континенти). Відзначимо, що Ідзанаґі й Ідзанамі спустилися на "Землю" з Небес, до того ж, як зазначено в "Кодзікі" та версії 4.1 "Ніхон сьокі", за наказом небесних *камі*. Причому в "Кодзікі" наказ вимагає надати форму і твердість "медузоподібному" зародку землі ("країни", *куні* 國), що плаває в океані [Кодзікі 1944, *20*; Кодзики 1994, *39*; див. також: Chamberlain 1932, *21*], натомість у "Ніхон сьокі" йдеться про те, що земля уже існує і треба її облаштувати, вдосконалити (*сю̄/осаму* 脩). Це слово може означати й "керувати" (саме так перекладає Л. М. Єрмакова [Нихон сёки 1997, *118*]), але також і "сушити", бо етимологічно зазначений ієрогліф позначає сухе м'ясо [Кобаясі 1987, *848*], і в цьому контексті доречніше розуміти наказ таким чином: "привести землю до ладу, зробивши її сухою". У згаданій версії, однак, боги створюють землю з крапель солоної води. Проте в інших версіях "Ніхон сьокі" (4.2, 4.3) вони насправді знаходять вже готовий острів Оноґородзіма.

У будь-якому разі важливо, що Ідзанаґі та Ідзанамі не знайшли в земному світі жодного божества – ні в океані, ні в зародку землі, ані на готовому острові. Перший острів, Оноґородзіма, не був народжений як дитина (на відміну від усіх наступних островів), він або був створений богами з води, або сам собою утворився, про що свідчить і його назва, що означає "Острів, котрий сам собою загуснув" [Кодзики 1994, *40*; див. також: Chamberlain 1932, *22*]. Отже, земний простір був позбавленим святості, тобто цілком профанним. Сходження Ідзанаґі та Ідзанамі з Небес було ієрофанією в точному розумінні цього слова – проявом священного в профанному. І саме тоді вони побудували перший священний простір – О. М. Лідов називає такі дії ієротопією [Лидов 2009, *11–12*].

Божества встановили Священний небесний стовп (*Аме-но міхасіра* 天之御柱[13]), тобто світову вісь – *axis mundi*, універсальний символ Центру Світу. Як показує М. Еліаде на основі аналізу різних культур, символи Центру є головним елементом у структурі будь-якого священного простору [Элиаде 1999, *343–346*]. Згідно з "Ніхон сьокі", за допомогою Небесного стовпа божество Сонця було відправлене на небеса [Нихон сёки 1997, *121*]. Отже, йдеться не про символічну, а про реальну вісь, що з'єднує Землю з Небом. На додаток до стовпа два божества побудували Зал восьми сажнів (*Яхіродоно* 八尋殿)[14] – перший дім і водночас перший храм, житло божества. У створеному ними сакральному просторі Ідзанаґі та Ідзанамі виконали перший ритуал, що включав *circumambulatio* (обхід довкола стовпа)[15]. Не випадково цей ритуал був ієрогамією, священним шлюбом: як показує Еліаде [Элиаде 1999, *374–375*], аналогія між створенням світу і зачаттям дитини існує в багатьох культурах, а в разі міфу *Куніумі* це очевидно, бо два божества мали народити всю земну сушу (або принаймні всю Японію). Як було зазначено вище, з цього легко зробити висновок, що острови самі є божествами і тому всі місця на них священні. Проте ні в "Кодзікі", ні в "Ніхон сьокі" острови (або "країни") не називаються *камі*. До того ж у "Кодзікі" сказано: "Завершивши народження країни, [Ідзанаґі та Ідзанамі] почали народжувати богів" *суде-ні куні-о уміоете, сара-ні камі-о умімасу* 既生國竟、更生神 [Кодзікі 1944, *23*]. Таким чином, острови як такі не є *камі*, але можна сказати, що вони в певному сенсі наділені божественною природою.

Міф про Небесну печеру

Третій важливий міф, що стосується організації сакрального простору, – це міф про укриття в печері богині Сонця – Аматерасу Оомікамі. Цей міф дістав назву *Ама-но івато* 天岩戸[16] – "Двері до небесної скелі" [напр., Сінтō-но хон 1992, *30*; Боги, святилища, обряды... 2010, *62*]. Його викладено у гл. 12 "Кодзікі"; є також чотири версії в "Ніхон сьокі". У ньому оповідається про те, як богиня Сонця, ображена блюзнірськими діями свого брата Сусаноо-но мікото, сховалася в Небесній печері. Світ занурився в морок, проте боги за допомогою особливих ритуалів спромоглися виманити Аматерасу назовні й повернути до її палацу. Варто зауважити, що тут ідеться не про прояв священного (ієрофанію), а про його приховування, тобто десакралізацію світу. Коли Аматерасу виходить у темряву, темрява приходить у світ. Ієротопічні дії, тобто ритуали, спрямовані на створення священного простору, не є в цьому разі відповіддю на ієрофанію – навпаки, вони повинні її викликати: ієрофанія (повернення Аматерасу) стає відповіддю на ієротопію.

На відміну від *Куніумі*, події міфу *Аме-но івато* відбуваються на Рівнині Високого Неба – у світі, який є сакральним за своєю природою, до того ж населений безліччю божеств-*камі* (саме тут у "Кодзікі" вживається вираз "вісімсот міріад божеств", *яойородзу-но камі* 八百萬神 [Кодзікі 1944, *36*]; аналогічний вираз у "Ніхон сьокі" – "вісімдесят міріад божеств", *хацідзюмандзін* 八十萬神). Проте сакральне тут зосереджується в одному божестві – Аматерасу. Коли вона зникає в печері, "вічна ніч" (*токойо* 常夜) настає і на Небесах, і на Землі (у Середньому краю[17] Очеретяної Рівнини *Асіхара-накацу-куні* 葦原中國). Її повернення, навпаки, сповнює світлом обидва світи [Кодзікі 1944, *36–37*]. Таким чином, сакральне пов'язане зі світлом, а його відсутність – із темрявою.

Міф повідомляє, що блюзнірство, осквернення священного простору призводять до того, що сакральне залишає світ, ховається за покровом темряви. Щоби його повернути, потрібні зусилля. Саме для цього богами тут вперше було створено багато речей, важливих для ієротопії сінто: жертовник з деревом *сакакі*, бронзове свічадо, намисто *маґатама* і стрічки *ніґіте*, а також, можливо, перший прототип брами *торії* – сідало для півнів [докладніше див.: Капранов 2012]. У цьому міфі також вперше згадується *сіменава* (*сірікуменава* 尻久米縄) – мотузка, яка править кордоном між священним і профанним простором. Важливо, що нею був зав'язаний вхід до печери, щоби Аматерасу не змогла туди знову повернутися. Це підкреслено наказом-заклинанням: "Віднині туди не повертайся!" (*коко-йорі уці-ні на каерімасісо* 從此以内不得還入 [Кодзікі 1944, *37*]). Таким чином, первісне призначення *сіменави* – не захищати сакральне від вторгнення профанного, а утримувати сакральне в межах відведеного для нього простору, не даючи укритися в зовнішній темряві печери.

Висновки

Три розглянуті нами міфи описують три фази розгортання сакрального простору в традиції сінто. Перший міф розповідає про виникнення світу і разом із тим простору як такого та перші ієрофанії. Другий – про оформлення земного простору і створення в ньому простору сакрального, про першу ієротопію. Третій міф повідомляє про вихід сакрального за межі космосу, його укриття і повернення; структура сакрального простору тут конкретизується.

Як ми бачимо, з трьох моделей, згаданих на початку цієї роботи, третя модель – будь-яке місце в земному світі є лише потенційно священним і може бути актуально освячене присутністю камі – здається, найбільш пасує до класичної міфології "Кодзікі" та "Ніхон сьокі". Щоби зробити цю модель більш всеосяжною, слід доповнити її положенням про різні градації сакрального. Небо, будучи найсвященнішим, є джерелом сакрального; воно від початку відокремлене від нашого земного світу. Земля актуально профанна; вона може бути священною тільки потенційно. Цей потенціал розкривається, по-перше, коли зародок майбутньої землі породжує зародок небес – *асікабі-но ґото*, а по-друге, коли боги породжують острови. Але щоби насправді стати сакральним, місце має бути відвідане божеством, що являє себе в ієрофанії, потім воно має бути ритуально освячене (ієротопія) і на ньому має бути побудоване святилище. Взірці таких ієротопічних дій, дані в Добу богів (*Камійо*) – врем'я оно, illud tempus міфології сінто, – описані в "Кодзікі" та "Ніхон сьокі".

---

[1] Ми користуємося українською транслітерацією японських слів М. Федоришина. Там, де це доцільно, наводимо також ієрогліфічне написання.

[2] Див., наприклад, передмову і коментарі О. М. Мещерякова до російського перекладу другої з названих пам'яток [Нихон сёки 1997, *97, 401*].

[3] Тут і нижче цитати з оригіналу "Ніхон сьокі" наводимо за текстом, розміщеним на сайті "Kawamura Akira's Cyber World" [Ніхон сьокі]. Транслітерацію виразів із "Ніхон сьокі" наводимо відповідно до сучасної вимови. При цьому віддаємо перевагу читанням за *онами* ієрогліфів, оскільки ця хроніка, на відміну від "Кодзікі", написана правильним веньянем [Нихон сёки 1997, *18*].

[4] Ієрогліф 牙 "зуб, ікло" тут вжито замість іншого – 芽 "брунька, пагін", у переносному сенсі – "початок, зародок". Л. М. Єрмакова перекладає це місце "содержала почку", а В. Дж. Астон – "contained germs" [The Nihongi 1896; Нихон сёки 1997, *115*]. Образ яйця підказує, що йдеться про зародок (ембріон), хоча переклад "брунька" краще узгоджується з появою після відокремлення Неба від Землі "чогось подібного до пагона (або бруньки) очерету" (див. нижче). Втім, у рамках міфологічного мислення ембріон цілком може ототожнюватися з брунькою.

[5] Нумерацію версій подаємо за [Нихон сёки 1997], оскільки в тексті оригіналу вона відсутня.

[6] Подібним чином перекладає це місце Л. М. Єрмакова [Нихон сёки 1997, *116*], на відміну від В. Дж. Астона, який замість дієслова "to be born" вживає тут "to be produced" [The Nihongi 1896].

[7] У виданні, яким ми користуємося, текст "Кодзікі" наведено зі вставленими знаками кани (*кана-мадзірібун*). Цитати з оригіналу, написаного лише ієрогліфами (*ґембун*), тут і нижче наводимо за текстом, розміщеним на сайті "Alex's Webpage for History and Mythology" [Кодзікі]. Транслітерацію наводимо відповідно до [Кодзікі 1944].

[8] Він зустрічається, наприклад, в "Історії династії Пізня Хань" Фань Е (кін. IV ст. – поч. V ст. н. е.), трактатах філософів Ян Сюна (53 р. до н. е. – 18 р. н. е.) та Ван Чуна (27 – бл. 97/107 р. н. е.). Найдавніший відомий нам приклад – "Ґуй ґу цзи" (трад. дат. IV ст. до н. е.).

[9] 天先成而地後定. У перекладі Є. М. Єрмакової: "Сначала установилось Небо, Земля сделалась потом" [Нихон сёки 1997, *115*]; В. Дж. Астона: "Heaven was therefore formed first, and Earth was established subsequently" [The Nihongi 1896].

[10] У версії 1.4 не вказано, де народилися перші два камі.

[11] *Кокуцю̄* 國中, у перекладі Є. М. Ермакової – "в центре страны", В. Дж. Астона – "within the land" [The Nihongi 1896; Нихон сёки 1997, *115*].

[12] Назву взято з "Кодзікі", де схожі вирази зі значенням "народити країну" зустрічаються у гл. 4 (*куніумі-насаму* 生成國土) та гл. 6 (*куні-о умі* 生國) [Кодзікі 1944, *21*, *23*]. У "Ніхон сьокі" вираз *сейкоку* 生國, який може читатися як *куніумі*, зустрічається один раз у міфі про сходження Ідзанаґі до Царства мертвих [рос. переклад див.: Нихон сёки 1997, *128*]. Вираз можна, проте, перекласти й у множині ("народження країн"), як це робить Б. Г. Чемберлен [Chamberlain 1932, *23, 29*].

[13] Так у [Кодзікі, 1944, *20–21*]. Є. М. Пінус читає це слово як "*Аме-но махасіра*" [Кодзики 1994, *123*], але у виданні "Кодзікі", яким ми користувалися, а також в авторитетному "Енциклопедичному словнику сінто" [Синтō дзітен 1999, *370, 394*] наведено читання "*Аме-но міхасіра*". В основній версії "Ніхон сьокі" цей стовп зветься "Стовп центру землі (країни)" *кокуцю̄-но хасіра / кунінака-но хасіра* 國中之柱, у версії 4.1 – "Небесний стовп" *тенцю̄/ аме(-но) хасіра* 天柱.

[14] [Кодзікі 1944, *20*]. У "Ніхон сьокі" ця будівля згадана лише у версії 4.1, де вона зветься *Яхіро-но доно* 八尋之殿. *Хіро* 尋 (давньояпон. *піро*) – міра довжини, що відповідає відстані між кінчиками пальців розкинутих рук [Нихон сёки 1997, *406*], отже, приблизно дорівнює українському маховому сажню. Є. М. Пінус перекладає назву будівлі як "просторные покои", Л. М. Єрмакова – "Дворец в восемь мер", Б. Г. Чемберлен – "hall of eight fathoms" [Кодзики 1994, *40*; Нихон сёки 1997, *119*; Chamberlain 1932, *22*].

[15] Докладніше ієротопічні та теменологічні аспекти цього (*Куніумі*) та наступного (*Аме-но івато*) міфів проаналізовано в нашій попередній публікації [Капранов 2012].

[16] У "Кодзікі" є близький вираз *Аме-но іваядо* 天石屋戸 (в одному місці – 天之石屋戸), дослівно "Двері Небесної кам'яної кімнати (кімнати у скелі)" [Кодзікі 1944, *36–37*]. У "Ніхон сьокі" ці двері названо "скелястими дверима" *банто / івато* 磐戸 "Небесної кам'яної печери" *Тенсекікуцу* 天石窟, або "дверима Небесної кам'яної печери" 天石窟戸.

[17] Під "Середнім краєм" (*Накацу-куні* 中國) тут слід розуміти не країну, розташовану в центрі світу, як у назві Китаю *Zhōngguó* 中國, а світ, що міститься посередині між Небесами та Підземним царством мертвих.

ЛІТЕРАТУРА

Боги, святилища, обряды Японии: Энциклопедия синто. Москва, *2010*.

Еліаде М. **Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання.** Київ, *2001*.

Капранов С. В. Столп и пещера: архетипы и топосы синтоистского святилища // **Синто: память культуры и живая вера.** Москва, *2012*.

Кияченко Н. В. Актиния и лотос: протохрам синтоизма и буддийский храмовый комплекс // **Храм земной и небесный.** Москва, *2004*.

Кобаясі Санеакі 小林信明. **Сінсен канва дзітен** 新選漢和辞典 (Новий ієрогліфічний словник). Токіо, *1987*.

Кодзики – Записи о деяниях древности: Свиток 1-й. Мифы / Пер., коммент. Е. М. Пинус. Санкт-Петербург, *1994*.

Кодзікі 古事記. Кōда Сіґетомо кōтей. 幸田成友校訂 (За редакцією Коди Сіґетомо). Токіо, *1944*.

Кодзікі 古事記. http://www.ceres.dti.ne.jp/~alex-x/wakan/kojikix1.html

Лидов А. М. **Иеротопия. Пространственные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре.** Москва, *2009*.

Мещеряков А. Н., Грачев М. В. **История древней Японии.** Санкт-Петербург, *2003*.

Михайлова Ю. Д. **Мотоори Норинага: жизнь и творчество** (из истории общественной мысли Японии XVIII в.). Москва, *1988*.

Накорчевский А. А. **Синто.** Санкт-Петербург, *2003*.

Нихон сёки – Анналы Японии / Пер. и коммент. Л. М. Ермаковой и А. Н. Мещерякова. Т. I. Санкт-Петербург, *1997*.

Ніхон сьокі 日本書紀 – http://home.p07.itscom.net/strmdrf/nihonsyoki.htm

Оно С., Вудард У. **Синтоизм: Древняя религия Японии.** Москва, *2007*.

Сінтō дзітен 神道事典 (Енциклопедичний словник сінто). Токіо, *1999*.

Сінтō-но хон 神道の本 (Книга сінто). Токіо, *1992*.

Топоров В. Н. Пространство // **Мифы народов мира.** Энциклопедия. Т. 2. Москва, *1992*.

Урю̄ Нака, Сібуя Нобухіро. **Ніхон сінтō-но субете** 日本神道のすべて (Усе про японське сінто). Токіо, *1999*.

Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Дж., Якобсен Т. **В преддверии философии. Духовные искания древнего человека.** Санкт-Петербург, *2001*.

Хайдеггер М. **Работы и размышления разных лет.** Москва, *1993*.

Элиаде М. **Очерки сравнительного религиоведения.** Москва, *1999*.

Юань Кэ. **Мифы Древнего Китая.** Москва, *1987*.

Blacker C. Shinto and the Sacred Dimension of Nature // **International Symposium "Shinto and Japanese Culture".** Tokyo, *1995*.

Chamberlain B. H. **Translation of "Ko-ji-ki" (**古事記**), or "Records of Ancient Matters".** Kobe, *1932*.

Eliade M. **Jurnal 1941–1969.** Bucureşti, *2004*.

The Nihongi (excerpts), translated by W. G. Ashton [*1896*]. The Age of the Gods. Book 1. – http://www.sacred-texts.com/shi/nihon0.htm

В. О. Кіктенко

КОНФУЦІАНСТВО ТА/АБО КОМУНІЗМ: ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ КИТАЮ

Згідно з офіційними документами Комуністичної партії Китаю (далі – КПК), нинішня політична система Китаю є "початковою стадією соціалізму", перехідним етапом до вищої форми соціалізму, в якій зміняться економічна основа, правова й політична надбудови. Успіхи соціально-економічної модернізації Китаю неминуче підводять до необхідності здійснення другого етапу реформ, і це безпосередньо стосується політичного майбутнього країни. За більш ніж тридцятирічний період проведення реформ Китай домігся колосальних успіхів, проте сьогодні перед країною стоять інші проблеми, пов'язані з необхідністю проведення політичних і соціальних реформ, але партійні лідери в основному роблять акцент на успіхах обраної економічної моделі й необхідності підтримки стабільності, підміняючи можливість здійснення повноцінних демократичних перетворень малозрозумілими завданнями подальшого розвитку вже існуючої "демократії". Залишається відкритим питання про те, куди рухається Китай і які цінності потрібні китайському народу, котрий за останні роки вже переорієнтувався з комуністичних ідей на їхню повну протилежність – консюмеризм. Акцент на завданнях економічного розвитку призвів до сильного перекосу в суспільному розвитку, бо людям став менш цікавим їхній культурний і духовний розвиток. Але як конкретно буде розвиватися політична система КНР – залишається малозрозумілим і складним питанням, що визначає *актуальність* цього дослідження.

Кінець китайського марксизму: ліберали й "нові ліві"

Філософія марксизму є основою легітимності КПК, але сьогодні ця ідеологія зазнала великих змін, бо китайські комуністи вже не роблять акцент на класовій боротьбі, ненависті до багатих і не виступають проти приватної власності. Сьогодні капіталісти можуть стати членами КПК, а правова система повільно реформується, що наближає КНР до капіталістичних країн. КПК не відмовляється від комуністичних ідей у довгостроковій перспективі, але визнає, що бідні країни повинні пройти через капіталістичний етап розвитку. У класичному розумінні рух до комунізму повинен здійснюватися з використанням продуктивних сил (передові технології й знання), що лежать в основі суспільства матеріального достатку, і ця логіка була вперше висловлена в заклику Ден Сяопіна до особистого збагачення. Марксизм учить про необхідність звільнення людини від рутинної праці за рахунок використання технологій, розвиток яких призведе до революційного моменту в розвитку суспільства, коли відбудеться скасування приватної власності й машини будуть створювати продукти на благо всього людства, а не в інтересах одного малого класу. Машинне виробництво має остаточно звільнити людину від роботи, пов'язаної із задоволенням її фізичних потреб, і звільнить, таким чином, час для творчої діяльності. Незважаючи на офіційну риторику, до кінця неясно, яке реальне ставлення КПК до комуністичних ідей (!), окрім утвердження необхідності соціальної справедливості, під якою розуміється розподіл відповідно до особистого внеску. Що ж до філософської оцінки сучасної теорії китайських ідеологів, то вони, по суті, висловлюють соціал-демократичні ідеї, в яких робиться акцент на соціальних та

економічних правах, тобто відсутні виразні риси марксизму. Події на площі Тяньаньмень у 1989 році стали поворотним моментом у новітній китайській інтелектуальній історії, що проявилося, крім усього іншого, у формуванні двох таборів – лібералів і "нових лівих". Радикальна китайська інтелігенція спочатку позитивно сприйняла політику реформ Ден Сяопіна, але після 1992 року виступила з критикою соціальних наслідків реформ, побачивши нестримну комерціалізацію всіх структур повсякденного життя й культури Китаю.

Китайські ліберали підтримують упровадження ринкових механізмів економіки як єдино правильний шлях реформ, однак вважають, що відсутність політичної реформи спотворює механізми функціонування ринку. Тому їхньою головною метою є перегляд конституції з метою забезпечення захисту прав громадянина, що має привести до формування суспільства соціальної справедливості. Такий підхід "нові ліві" вважають ілюзорним, бо політична демократія не вплине на формування вільного, правового ринку західного типу, підкріпленого конституційними поправками, а тільки може викликати громадський рух проти існуючого порядку. Основними представниками китайських лібералів є економісти, які повністю сприйняли концепцію спонтанного економічного порядку Фрідріха фон Хайєка – здійснення приватизації й перехід до ринкової економіки без жодних обмежень. Але деякі з них після проведення різних дискусій вирішили, що в Китаї, як і раніше, немає необхідної соціальної бази для формування громадянського суспільства і, отже, необхідно всю увагу зосередити на реформі економіки, без проведення демократичних перетворень (*ухил вправо*). На відміну від більш радикальних критиків, лібералам важко миритися з розвитком широкого споживацтва в Китаї, і, крім того, вони виступають проти безрозсудної глобалізації. Філософською основою китайського лібералізму є емпіризм, на відміну від трансценденталізму, а його історичні ідеї ґрунтуються на фалібілістській еволюційній теорії та відкиданні будь-якого історичного детермінізму. Під еволюцією розуміються поступове поліпшення й прогрес, відмова від волюнтаризму, характерного для радикалізму; їхня економічна теорія вимагає запровадження ринкової системи й відмови від планової економіки, а політична теорія – уведення представницької демократії, конституційного ладу й правової системи, що означає виступ не тільки проти тиранії й олігархії, а й проти диктатури мас, здійснюваної в ім'я "спільної волі" більшості. Однак критика лібералів не надто ефективна, бо згідно з офіційною позицією КПК в Китаї здійснюється будівництво державного капіталізму в умовах демократичної народної держави. К. Маркс і Ф. Енгельс стверджували, що колоніальні й напівфеодальні держави мають використовувати капітал і технології буржуазії передових країн, і це пояснює припущення можливості використання китайськими комуністами елементів західного суспільства в будівництві "соціалістичної ринкової економіки" (формулювання прийнято на XIV з'їзді КПК). Крім цього, офіційна ідеологія значно розширила сферу культурного вибору за рахунок включення західної поп-культури й традиційної китайської культури [One China... 2003, *63*, *68*, *105*, *124–125*].

Ван Хуей

Провідні інтелектуали руху "нових лівих" (新左派)[1] закликають до соціальної справедливості, і це означає, що найважливішим пріоритетом є подолання величезного

розриву між багатими й бідними, а також забезпечення знедолених. При цьому вони стверджують, що соціальна справедливість не може бути досягнута без проведення суттєвих політичних реформ – надання більшої автономії організаціям, робітникам і фермерам, розвитку демократичних процесів, спрямованих на створення вільної преси та боротьбу з корупцією. Ван Хуей (汪晖)[2] виступає з критикою китайських лібералів і стверджує, що китайська держава вже не тільки не є соціалістичною, а й змінилася настільки, що сама стала ринковою системою [One China... 2003, *68*; 汪晖 2004–2009; 汪晖 2008; 汪晖 2009; 汪晖 2010]. Такий висновок, швидше за все, є передчасним, оскільки, по-перше, китайське керівництво стверджує, що дотримується ленінського курсу непу, а по-друге, існування державного сектору саме по собі не робить Китай капіталістичною державою. Навіть у часи Мао Цзедуна протягом десяти років зберігалася значна частка приватного сектору, а керівництво КПК в назву країни – Китайська Народна Республіка – не уводило визначення "соціалістична". Цуй Чжіюань (崔之元)[3], один з найрадикальніших представників "нових лівих", у своєму есе "Ліберальний соціалізм і майбутнє Китаю: невеликий маніфест буржуазії" наводить аргументи на користь економічних свобод і політичної демократії й попереджає, що прогресивні сили в Китаї не повинні наслідувати соціал-демократичні практики Західної Європи. Замість цього, стверджує Цуй Чжіюань, необхідно, по-перше, створити партнерські відносини між робочою силою й капіталом, а по-друге, виплачувати соціальні дивіденди всім громадянам залежно від віку та сімейного стану. Загалом ставлення "нових лівих" до маоїзму й капіталізму дуже складне, і тому немає точного розуміння цілей цього руху. Одні дослідники вважають, що "нові ліві" хочуть повернуться до масових політичних рухів епохи Мао Цзедуна й відмовитися від капіталістичних практик, а інші – що вони поєднуватимуть відкритість ринків капіталізму із соціалістичними аспектами суспільства, зокрема в сільських районах Китаю [Cui Zhiyuan 2006, *41–47*].

Цуй Чжіюань

Повернення конфуціанства: між комунізмом і фашизмом

У 1950–1970-ті роки традиційні філософські та релігійні системи вважалися пережитком і гальмом на шляху модернізації країни, а Конфуцій став не просто об'єктом ненависті для Мао Цзедуна, а і його антитезою. Конфуціанські цінності й спосіб мислення були офіційно дезавуйовані, проте залишалися дуже впливовими як свого роду "здоровий глузд народу" і продовжували бути державною, хоч і неофіційною, основою ієрархії та влади, що в цілому використовувалося для зміцнення громадського порядку в процесі мобілізації маоїстської маси. Після того як Ден Сяопін проголосив курс на проведення політики відкритості та реформ, у внутрішнє життя Китаю поступово прийшли конкуренція й ринок, що, відповідно, підвищило рівень потенційних загроз для соціальної стабільності, а прискорення темпів розвитку економіки протягом останніх трьох десятиліть усе більше підштовхувало китайське керівництво до традиційних цінностей. Духовний вакуум у Китаї заповнювався християнськими сектами, Фалуньгун (法輪功) і крайніми формами націоналізму, але уряд вважає, що такі альтернативи загрожують стабільній основі розвитку країни, з цієї причини також заохочуючи відродження конфуціанства, найповажнішої автохтонної політичної традиції. Відбулося

повернення інтересу до стародавніх систем думки, що, зокрема, стосується й конфуціанства, а образ Конфуція й деякі положення його вчення почали використовуватися партійним керівництвом з даного у 2005 році дорученням голови КНР Ху Цзіньтао щодо формування концепції "гармонійного суспільства" (和谐社会) і зміцнення легітимності уряду, що відчуває явну ідеологічну кризу й намагається знайти варіант заміни марксизму, який багато хто в Китаї вважає банкрутом. Можливість повернення до конфуціанських соціально-політичних ідей пояснюється тим, що хоча марксизм і конфуціанство складно назвати близькими ідеологіями, але все ж таки вони мають одну важливу внутрішню схожість – це визначення провідної ролі держави в представленні інтересів народу. Ху Цзіньтао почав безпосередньо опиратися на конфуціанські принципи, коли заговорив про необхідність таких цінностей, як чесність і єдність, а також про встановлення більш тісних відносин між народом і урядом. У березні 2007 року прем'єр-міністр Держради КНР Вень Цзябао у своєму висловлюванні зробив ще більш явне відсилання до стародавніх політичних систем, відзначаючи, що традиційна китайська культура, від Конфуція до Сунь Ятсена, має безліч цінних елементів, що стосуються характеру народу й демократії (любов, людяність, колективізм, гармонія різних точок зору, а також загальне використання світу ("天下为公", "Піднебесна є суспільним надбанням")).

Таким чином, керівництво країни заявило про побудову "гармонійного суспільства", в назву якого входить ключове поняття конфуціанства – *hé* (和, *гармонія*), проте використовується воно тут украй невизначено й суперечливо: до традиційного розуміння *внутрішньої* відповідності, що ґрунтується на понятті музичної гармонії й поєднанні смаків у кулінарії, додається *зовнішнє* регулювання цієї відповідності. Запорукою побудови такого суспільства визначається *довіра* народу, ще одне ключове поняття конфуціанства, а свого роду мерітократія повинна забезпечити необхідну *мудрість* і *баланс управління* – також конфуціанський принцип. Усі китайські династії використовували в політичній організації постулати конфуціанства для закріплення свого права на владу й використовували головний посил цієї філософської доктрини Конфуція – *послух*, який установлюється через ієрархію й порядок, і *чеснота*, а не багатство чи влада. Найважливіший елемент соціально-політичних учень більшості напрямків конфуціанства – лояльність щодо правителів, що, безумовно, вигідно використовувати нинішнім керівникам для просування своєї ідеї про те, що соціальної рівності можна досягти тільки при збереженні лояльності до влади.

Відродження інтересу до вчення Конфуція і конфуціанства, якому Мао Цзедун давав оцінку як шкідливому феодальному пережитку Китаю, сьогодні проявляється у появі великої кількості романів-бестселерів, телевізійних драм і фільмів про імперську епоху [Ying Zhu 2006][4]. КПК, по суті, культивує розвиток культурного націоналізму, можливо, як заміну або доповнення до комуністичної ідеології, намагаючись таким чином протистояти впливу цінностей західного суспільства насамперед на молоде покоління. Поряд з дослідженнями конфуціанства, які фінансуються державою, сьогодні в Китаї вже виникло чимале число приватних академій, шкіл і дослідницьких груп, які не просто досліджують, а відроджують конфуціанство. Цей санкціонований і повністю керований КПК процес із часом став більш значним і, відповідно, менш передбачуваним. Сучасне конфуціанство – це пошук альтернативних ідей не лише щодо західних цінностей, а й деяких китайських моделей розвитку суспільства.

Ім'я Конфуція використовується не тільки для вирішення внутрішніх проблем, а й для представлення країни за кордоном, що проявилося у створенні по всьому світу широкої мережі інститутів Конфуція (孔子学院), які фінансуються державою та своєю головною метою визначають вивчення китайської мови й культури [Институт Конфуция 2013]. На жовтень 2010 року, згідно з повідомленнями, було створено 322 інститути Конфуція й 337 класів Конфуція в середніх школах у 94 країнах і регіонах, з найвищою концентрацією інститутів у США, Японії й Південній Кореї [Starr 2009, *69*], а до

2020 року планується довести кількість інститутів Конфуція до 1000 [Confucius Institute... 2006], і така "гуманітарна інтервенція" у внутрішні справи іншої країни є конфуціанським еквівалентом західної "теорії справедливої війни". Однак реальна діяльність зазначених структур указує на здійснення культурної експансії з різним ступенем ефективності в тих чи інших країнах, що визначається завданнями посилення геополітичного впливу Китаю. Таким чином, китайська "м'яка сила" (*soft power*) ґрунтується на конфуціанській культурі, але тут виявляється прагнення до глобальної гармонії, бо має бути створено простір компромісу національних інтересів КНР та інших держав. Однак питання про те, наскільки перспективне уявлення Китаю у світі у вигляді конфуціанських цінностей, не має сьогодні однозначної відповіді. Крім того, в останні роки з інститутами Конфуція в різних країнах світу сталась низка інцидентів, що призвело до пильного вивчення їхньої діяльності й навіть обговорення питання про їхнє повне закриття або обмеження діяльності (зокрема, у США, Канаді, Австралії, Індії, Японії та ін.) [No Chinese... 2009]. 28 березня 2012 р. відомий синолог і соціолог Стівен Мошер[5] представив Комітету із закордонних справ американського парламенту доповідь "Інститути Конфуція: троянські коні з китайською специфікою", в якій звинуватив "конфуціанців" у просуванні не стільки китайської культури, скільки політичних інтересів і державної політики КНР. На підставі ряду свідчень вчений стверджує, що інститути Конфуція підривають академічну свободу вишів, займаються промисловим і військовим шпигунством, стежать за китайськими студентами за кордоном і прагнуть просунути позицію китайської компартії з питань Далай-лами і Тибету, незалежності Тайваню, демократичних рухів за кордоном і дисидентства всередині Китаю. У кінці своєї доповіді Мошер ставить резонне питання про принципову можливість допущення інститутів Конфуція до виховання молоді в демократичних країнах, якщо партійно-державне керівництво Китаю не поділяє цінностей демократії, відкритої ринкової економіки та прав людини [Mosher 2012; Shih Hsiu-chuan 2012].

Цікавий казус стався з 9,5-метровою статуєю Конфуція, яка раптово з'явилася на площі Тяньаньмень 13 січня 2011 року й так само раптово була демонтована 21 квітня того ж року. Ці події були сприйняті як сенсація як у самому Китаї, так і за кордоном, що спочатку інтерпретувалася в міжнародній пресі й деяких авторитетних академічних виданнях як можливий прояв внутріпартійної боротьби між маоїстами та "обережними" реформістами. Однак якщо звернутися до історії суспільно-політичних рухів Китаю першої половини XX століття, то ми виявимо, що хоча Мао Цзедун справді категорично виступав проти конфуціанської думки, але такі представники "руху 4 травня", як Чень Дусю, Лу Сінь і багато інших, були ще більшою мірою антиконфуціанцями, ніж Мао Цзедун. Тобто антиконфуціанський підхід був єдиним для всіх реформаторів Китаю, які критикували традиційні підвалини китайського суспільства в пошуках шля-

Статуя Конфуція на площі Тяньаньмень

хів модернізації країни. Конфуціанський ідеал суспільного устрою не має нічого спільного з демократичними принципами, бо передбачає підпорядкування всіх громадян своєму керівництву й у кінцевому підсумку – імператору на основі дуже жорсткої ієрархії. Тож поширене сьогодні в китайських ЗМІ запропоноване партією поняття "соціальної гармонії" має подвійне прочитання, тому що в конфуціанському розумінні це можливо тільки при існуванні *держави-сім'ї*, в якій відносини між підлеглими побудовані за принципом родини. Отже, інцидент зі статуєю Конфуція може вказувати на поразку деяких прихильників авторитарних, традиційних форм правління й появу нових сил, які виступають проти формування нової конфуціанської парадигми й намагаються знайти шляхи розвитку в Китаї громадянського суспільства. А використання імені Конфуція в назві культурних центрів КНР може бути не більше ніж залученням високих ідеалів традиційної культури для вирішення сучасних завдань, а не звернення до соціально-політичних і етичних аспектів учення Конфуція й конфуціанства, яке було важливою складовою ідеології імператорського Китаю.

Звичайно, мова не може йти про відродження конфуціанства в класичній формі, бо Китай уже став частиною глобального світу й значно вестернізованим. Але в Китаї, справді, крім колосальних економічних змін, які відомі всьому світу, відбуваються й не менш важливі зміни в способі мислення, зміни ідей і людських цінностей, що вказує на формування рис плюралізму в суспільстві. Основні тенденції вестернізації, модернізації й старі традиції використовуються для визначення особливого "китайського шляху": до демократії через конфуціанство. У кінці 1960-х років американський синолог Джозеф Левенсон надзвичайно точно передбачив подальшу долю конфуціанства: спочатку в міру розвитку Китаю роль конфуціанства буде знижуватися, але, коли розвиток Китаю досягне певної стадії, китайці повернуться до конфуціанства як їхньої суспільної гордості [Levenson 1968]. Можливо, що в результаті здійснення модернізації та відродження традиційної китайської культури у формі конфуціанства може виникнути специфічна модель суспільства й держави, що дозволить уникнути певних проблем, з якими стикається сучасний Захід.

Інтенсивне посилення впливу деяких аспектів конфуціанства в сучасному Китаї дало підставу Деніелю Беллу дати цьому явищу визначення "нове конфуціанство", відмінне від "неоконфуціанства" Моу Цзунсаня (牟宗三, 1909–1995), Ду Вейміня (杜维明, народ. 1940) та інших сучасних китайських філософів. "Нове конфуціанство" – це більш вузько направлені політичні та соціально-етичні теорії, засновані на моральних положеннях учень Конфуція й Мен-цзи, а також на ідеях Сюнь-цзи про суспільну роль ритуалу. Допущення не тільки можливості критики, а і її розширення певним чином збігається з положеннями конфуціанського вчення про необхідність критики поганих правителів і обов'язок держави забезпечувати матеріальний добробут народу. "Нові конфуціанці" вийшли з марксизму, й найбільш яскравим прикладом такого "переродження" є Цзян Цін (蒋庆), автор концепції "політичне конфуціанство" ("政治儒学") [蒋庆 2003], який спочатку критикував ідеологію КПК за відхід від гуманітарної сутності ранніх робіт Маркса, що не було позитивно сприйнято владою, а потім звернувся до ідей екзистенціалізму й буддизму, запозичуючи в них моральні принципи людини, та конфуціанства, яке дає обґрунтування моралі колективу й національної політики. 2001 року Цзян Цін залишив свою академічну посаду і створив у віддалених горах Гуйчжоу на Півдні Китаю конфуціанську школу. Оновлення конфуціанства Цзян Цін почав з критики й відмови від концепцій впливових китайських філософів XX століття Фен Юланя й Моу Цзунсаня, які беззастережно приймали цінності демократії й науки, несумісні з конфуціанством зокрема й з китайською культурою в цілому. Цзян Цін вважає, що утвердження принципів морального самовдосконалення, близьких до буддійського розуміння, призвело до відмови від ритуалу й руйнування основ традиційної сім'ї й громади: виникла мертва зона в історії. У визначенні Цзян Ціна недоліками ідеалу демократії є занадто велике значення волі народу, що призвело до екстремальної

секуляризації, контрактуалізму, утилітаризму, егоїзму, меркантильності, капіталізації, вульгаризації, гедонізму, посередності, поцюбічності, екологічних проблем, забуття історії та відсутності моралі на Заході. Політичні проблеми сучасного світу, вважає Цзян Цін, полягають не у відсутності демократії, а в тому, що демократія сама по собі являє собою серйозну проблему, оскільки спирається на єдине джерело легітимності – народну волю. А оскільки люди за своєю природою ірраціональні й егоїстичні, то їхні колективні рішення можуть бути й аморальними, тож цивільної легітимності недостатньо, для того щоб побудувати моральний громадський порядок. Також, на думку Цзян Ціна, такий порядок не може базуватися на західній концепції "рівності", бо люди за своєю природою нерівні й відрізняються інтелектом, здібностями, знаннями й, відповідно, ідея рівноправності незалежно від моральних якостей людини не має сенсу [Jiang Qing 2011, *17–32*].

Конфуціанська система, стверджує Цзян Цін, повинна ґрунтуватися на традиційній концепції влади – "государ править відповідно до неба, землі й народу": *легітимність небес* (священний, трансцендентний сенс природної моралі), *легітимність землі* (мудрість історії та культури) і *легітимність людини* (політичний послух волі народу). Цзян Цін називає це *wángdào* (王道) – "шлях гуманної влади", яку в сучасному світі можна відтворити шляхом організації тричастинного парламенту (Палата зразкових осіб – *священна законність*, Палата нації – *історична й культурна легітимність* і Народна палата – *суспільна легітимність*). Члени Палати зразкових осіб будуть висуватися вченими та екзаменуватися на знання конфуціанської класики. Палата нації складатиметься з нащадків великих мудреців і правителів, і, поряд з представниками основних релігій Китаю, вона буде очолюватися прямим нащадком Конфуція. Члени Народної палати або обиратимуться шляхом усенародного голосування, або будуть складатися з числа глав професійних груп. На початку XXI століття пропозиції Цзян Ціна увести привілейований статус для прямого нащадка Конфуція й, по суті, відновити екзаменаційну традицію, засновану на конфуціанській класиці, що виступає єдиним критерієм для політичної придатності, видаються досить дивними. Найбільшою ж проблемою для комуністичної влади є конфуціанський акцент на меритократії, що явно суперечить принципам партійної лояльності. Проте ця концепція дістала підтримку не тільки з боку найвпливовіших сучасних філософів Китаю, а й від керівництва КПК і тих західних інтелектуалів, які зневірилися в цінностях демократії [Jiang Qing 2012].

У цілому "нові конфуціанці" поділяють неприязнь комуністичного керівництва до можливості демократичного розвитку Китаю, але при цьому виступають із жорсткою критикою нестримної корупції, жадібності й "ідеологічного хаосу", породжених гонитвою за прибутком. У планах конфуціанських реформаторів – повернення в центр системи освіти "Лунь юю" та інших класичних текстів, що має повернути еліти до традиційних цінностей. Однак у їхніх планах, принаймні сьогодні, немає завдання боротьби з комунізмом, а навпаки, вони не лише підтримують офіційний курс розвитку Китаю ("соціалізм із китайською специфікою"), а й вважають, що відроджене конфуціанство доповнить та посилить його. Соціально-політичні концепції "нових конфуціанців" високо оцінюються знаними китайськими та західними інтелектуалами, але відзначаються й слабкі моменти їхньої філософії – відсутність розробленої теорії пізнання й етичної системи, усічений погляд на людську природу, відсутність поняття трансцендентного й достатньої мотивації для здійснення сформульованих завдань.

Усі ці зміни в суспільно-політичному та культурному житті привели деяких учених до радикальних висновків. Так, викладач Університету Ціньхуа (Пекін) філософ Деніел Белл висловив думку, що найближчим часом КПК може перейменуватися в "Конфуціанську партію Китаю" [Bell 2012]. З такою думкою складно погодитись, але слід визнати, що сьогодні розгортається серйозна дискусія про те, чи зможе сучасне конфуціанство внести конструктивний і систематичний внесок у розробку фундаментальних питань політичної філософії, конкуруючи з ідеями ліберальної демократії й відіграючи

Цзян Цін

прогресивну роль у розвитку Китаю й далекосхідного цивілізаційного регіону. І відповідь може бути позитивною, бо конфуціанство як моральна філософія та політична теорія завжди поєднувало в собі консерватизм і потенціал руйнування. У конфуціанській теорії є ключові поняття політичної влади й верховенства закону, які зближують її із західною концепцією конституційної держави й з деякими формами ліберальної демократії, але відрізняється формальними обґрунтуваннями політики та політичними структурами. Американський філософ Стівен Енгел намагається показати універсальний характер китайської філософії (конфуціанства зокрема) шляхом активної взаємодії з головними питаннями західної філософії. Головний аргумент Енгела зводиться до того, що серцевина конфуціанського ідеалу – це прагнення до пошуку досконалої чесноти. Але оскільки конфуціанці заперечують різку відмінність між приватним і державним, то вдосконалення людини – це не просто особиста справа цієї людини, а й суспільне (*політичне*) завдання. Не можна стати мудрецем поодинці, і нескінченний процес ставання мудрецем можливий тільки в тому разі, коли всі у світі стануть мудрецями. Для розвитку досконалої сили має бути відповідна громадська сфера, яка дозволяє здійснювати активний моральний вибір. Морально розвинені люди не повинні нав'язувати свою мораль іншим, що можливо тільки при самообмеженні, яке досягається за рахунок зовнішніх політичних структур як гарантії прав на здійснення свободи волі. Енгел, так само як і професор Гонконзького університету Чень Цзувей (陳祖為), доводить, що конституція, закони й права не просто сумісні з конфуціанством, а й необхідні цьому вченню, бо ідея самообмеження вже виражена в деяких конфуціанських текстах [Angle 2012, *82–84*]. Такий підхід спростовує розуміння конфуціанства як авторитарного політичного вчення, але оцінка сучасного китайського суспільства в основному залишається старою – *авторитаризм* або навіть *фашизм*.

У березні 2010 року "Taipei Times" опублікувало редакційну статтю Дж. Майкла Коула, в якій автор, спираючись на праці Умберто Еко й Роберта Пакстона, доводить, що соціально-політичні реалії сучасного Китаю відповідають загальноприйнятим визначенням фашизму. Коул справедливо вказує на зростання китайського націоналізму, який проявляється у всіх аспектах суспільного життя, але найбільш яскраво – в питаннях національної ідентичності та національної переваги, жорсткого контролю за будь-якими проявами потенційної опозиції й культивуванні почуття національної образи за перенесені в минулому приниження від іноземних держав [Cole 2010]. Паркстон визначає фашизм як форму політичної поведінки, яка визначається нав'язливим прагненням суспільства компенсувати спад, приниження й невдачі культами єдності, енергії й чистоти, ґрунтується на діях партії й бойовиків-націоналістів у співпраці з традиційними елітами, на відмові від демократичних свобод і спрямована на здійснення спокутного насильства без етичних чи правових обмежень з метою внутрішньої чистки й зовнішньої експансії [Paxton 2004, *218*]. А Еко додає інший важливий аспект фашистського суспільства – це елітарність, коли членами партії є кращі серед громадян і кожен громадянин може (або повинен) стати членом партії, але при цьому влада не делегується йому демократично, а завойовується силою, а маси настільки слабкі,

що потребують і заслуговують сильного правителя, й, відповідно, люди не мають прав і виступають як монолітна єдність, виражають загальну волю, яку представляє їхній лідер (вождь) [Eco 1995, *12–15*].

Усі ці характеристики фашистського суспільства багато в чому справедливі для тих процесів, які сьогодні відбуваються в суспільно-політичному житті КНР, і це змушує дослідників сучасного Китаю шукати нові визначення моделі цього суспільства. Так, наприклад, канадський дослідник традиційної китайської культури Роланд Фарріс вважає, що КНР сьогодні являє собою не *комуністичну* або *посткомуністичну* державу, а *авторитарно-капіталістичне* або *капіталістичне* з *азіатською* / *китайською* специфікою суспільство, що є не чим іншим, як варіантом фашистської держави, й до того ж міжнародно визнаним [Farris 2012]. Тобто задекларовані багато років офіційною владою здійснення будівництва соціалізму з китайською специфікою насправді виявилося своєрідним проявом, але далеко не соціалістичного суспільства. КПК виступає виразником загальної волі китайського народу й жорстко протистоїть будь-яким проявам волі якої б то не було окремої групи, чи то спроби незалежної діяльності релігійних громад (римо-католицької церкви, православної церкви, баптистських парафій або буддійської школи Фалуньгун), опозиційних партій чи етнічних груп (тибетці, уйгури) і протестувальників, – усе це сприймається як пряма загроза владі, й тому діяльність таких рухів перебуває під пильною увагою з боку відповідних органів, які всіма силами прагнуть розсіяти ці групи. Вибір такої поведінки визначається не в останню чергу досвідом військової диктатури, яку впродовж багатьох десятиліть здійснювала КПК з метою здійснення збройного контролю за кожним регіоном країни, навіть ціною втрати ефективності. Важливою рисою фашистського суспільства також є контроль за інформацією, що сьогодні тотально здійснюється в Китаї й проявляється в моніторингу Інтернету, sms-активності, а також у сильному акценті на традиційному китайському символізмі й культурі, що насамперед стосується кіноіндустрії. Іншою характерною рисою фашистських режимів є уведення новомови, що характеризується бідним словниковим запасом і елементарним синтаксисом. У Китаї це проявилося в результаті реформування китайської писемності, що, з одного боку, полегшило отримання знань більш широкими масами населення, але, з другого боку, обмежило доступ до класичних текстів і вплив з боку китайського світу, який зберіг традиційні цінності (передусім це Тайвань і Гонконг).

Система освіти та історична наука в Китаї базуються на соціальному дарвінізмі й культі нації, що спрямовано на затвердження думки, що китайська цивілізація протягом 5000 років, аж до новітнього періоду історії, була домінуючою у світі. Не допускаються ніякі судження про донаціональні етнокультурні утворення, які розвивалися на території сучасної КНР (“держава-нація”), а використовується поняття “ханьці” як якась константа, початкова спільність. Відкидаються всі відомі сучасній історичній науці факти про існування різних етнічних і культурних груп, які співіснували в окремих царствах, говорили різними мовами, використовували різну писемність і претендували на домінування аж до недавнього часу. А соціальний дарвінізм у сучасному китайському суспільстві досяг рівня державної релігії, що можна, наприклад, виявити в надзвичайно частотних фразах – “розвиток себе” (“发展本身”) і “використання переваг свого” (“利用其”), – які вживаються з метою довести свою перевагу над іншими, що має, крім того, й расовий підтекст (*національне самовдоволення*). Ще одним ключовим показником фашистської організації держави є мілітаризація суспільства, що в Китаї є невід’ємною частиною системи освіти й трудової діяльності. Хоча Китай рідко відкрито висловлює прагнення до імперіалістичної експансії, але аналіз сенсу панівної ідеології показує твердження неминучості такого розширення, що є прихованою частиною національної політичної свідомості (*експансіонізм*). Важливою частиною китайського експансіонізму є завдання “повернення в лоно батьківщини” відторгнутих територій і відновлення таким чином територіальної цілісності та виправлення історичної несправедливості. Мова йде не тільки про Тайвань і Тибет, а й Монголію, Корею, частину або

всю Південно-Східну Азію, Японію й більшу частину Філіппін як "частину Китаю". Це підкріплюється неясними расовими й культурними зв'язками народів цих незалежних держав з Китаєм, з відсиланням до того часу, коли вони були частиною великої імперії Хань (汉朝, 206 р. до н. е. – 220 р.) і не мали ані культурної, ані етнічної самоідентифікації. Таким чином, відновлення територіальної цілісності Китаю – це не експансіоністські наміри у звичайному розумінні, бо мова йде не про захоплення нових, а про реінтеграцію старих територій, відновлення якоїсь уявної імперії, що може торкнутися значної кількості держав, які межують з КНР. Фашистські держави в залученні іноземних інвестицій покладаються на свої конкурентні переваги, бо авторитарний контроль над робочою силою, національною політикою й абсолютне придушення інакомислення дають можливість робити хороший бізнес (зокрема, так уже було в Італії та Німеччині в період між двома світовими війнами, й те ж саме сьогодні відбувається із запаморочливо швидким підйомом Китаю).

Майбутнє Китаю – "Один Китай, багато шляхів"

Фраза "Неважливо, якого кольору кішка – чорного чи білого. Гарна кішка та, яка ловить мишей" ("不管白猫黑猫, 会捉老鼠 就是好猫"), вперше висловлена Ден Сяопіном у 1961 році на конференції в Гуанчжоу, але стала популярною у 1980-х роках, виражає суть прагматичних економічних реформ (уведення елементів ринку, дозвіл приватної власності на засоби виробництва, створення вільних економічних зон і т. д.). Відбувся відхід від крайнощів маоцзедунівської політики, і сформувалися прагматичні основи нової ідеології модернізації китайської економіки. Сьогодні неважливо, чи є ця модель "соціалізмом з китайською специфікою", чи "конфуціанським капіталізмом", головне, щоб ця модель була ефективною (好主意). На думку низки провідних китайських учених, у найближчі 10–20 років китайська держава й суспільство сильно зміняться в результаті таких сценаріїв: 1) мирне скасування комуністичної диктатури шляхом об'єднання прогресивних груп всередині партії з демократичними силами за її межами для формування нового політичного фронту з метою захоплення влади; 2) нинішній режим буде наполегливо зберігати свою владу шляхом посилення придушення соціальних протиріч у країні, що призведе до посилення нестабільності в суспільстві; 3) збереження відносного процвітання й стабільності в країні й подальше зростання робітничого класу; 4) продовження соціалістичного будівництва, але без демократії західного типу. І хоча варіант розвитку Китаю остаточно визначить тільки найближче майбутнє, можна точно визначити ключові питання в цьому процесі: роль іноземних інвестицій та індустріалізації державного сектору в економічному зростанні та зайнятості; необхідний рівень економічного розвитку "ринкового соціалізму" для забезпечення повної зайнятості; досягнення соціального забезпечення, що наближається до забезпечення на Заході; економічні умови для переходу до соціалістичних перетворень як до основної мети; конкретне наповнення концепції "соціалістична духовна цивілізація" і проведення політичних реформ; реальна участь робітників в управлінні підприємствами та розвиток демократичних інститутів; можливість подолання соціальної та регіональної нерівності; можливість подолання залежності Китаю від ресурсів і західних технологій для проведення подальшої індустріалізації; підтримка темпів зростання ВВП поряд з вирішенням екологічних проблем. Є підстави припускати, що китайські чиновники та вчені не говорять про комунізм, бо не вірять у те, що політичне майбутнє Китаю пов'язане з марксизмом. Ця ідеологія була настільки дискредитована в минулому столітті, що практично повністю втратила легітимність у китайському суспільстві. Іменування уряду комуністичним слід розуміти тільки як назву "червоної династії", яка використовує сьогодні ті ідеології, що корисні для досягнення економічного розвитку, забезпечення стабільності й порядку. Це не що інше, як кінець марксистської ідеології в Китаї, а новою моральною основою політичного панування, швидше за все, стане синтез традиційних уявлень про владу й західних економічних моделей. Різні

пропозиції щодо здійснення політичної реформи зводяться до своєрідного синтезу конфуціанства, яке визначатиме значення цих перетворень, з комунізмом як довгостроковою перспективою й капіталізмом як необхідним етапом для забезпечення основних потреб людей перед остаточним створенням ідеального суспільства. Сьогодні конфуціанська політична філософія не ставить перед собою ті самі питання, що в минулому, хоча значною мірою сповідує традиційні ключові ідеї і цінності. При цьому "нове конфуціанство" може стати політичною ідеологією для формулювання національного критерію, але навряд чи буде рушійною силою для формування "гармонійного суспільства". Конфуціанська ідея безперервної наступності смислів і поваги до старших цілком поєднується з радикальною зміною у вигляді комуністичної ідеології: шанування Мао Цзедуна – це постать верховного батька, а його вислови виконують функцію афористичної філософської мудрості, замінюючи собою основний текст конфуціанства "Лунь юй". КПК використовує конфуціанство для посилення легітимізації своєї влади й для критики західної демократії, а не для буквального прийняття традиційної ідеології. Дійсне відродження конфуціанства в сучасному Китаї є вкрай проблематичним і можливе тільки в ході реальної політичної боротьби з китайськими комуністами.

---

[1] "Нові ліві" ("新左派") – політичний та економічний напрям думки в КНР, що з'явився в середині 1990-х років як ліворадикальна відповідь на неоліберальні реформи. Свою назву дістали за аналогією з новими лівими рухами в інших країнах світу – через критику зліва традиційних структур (у цьому випадку КПК). Виступають за відновлення деяких елементів маоїстської моделі соціалізму, що передбачає значну роль державного планування, збереження державних підприємств і відновлення духу колективізму. Формування цього руху також пов'язане зі зростанням китайського націоналізму та з боротьбою проти соціальної нерівності, яка виникла з 1980 року, в ході проведення модернізації.

[2] Ван Хуей (汪晖) – професор кафедри китайської мови та літератури Університету Цінхуа (Пекін), дослідник сучасної китайської літератури та інтелектуальної історії. З травня 1996 по липень 2007 року – виконавчий редактор (разом з Хуан Піном) впливового журналу "Читання" ("读书", "Dúshū"). У травні 2008 року американський журнал "Foreign Policy" включив Ван Хуея до 100 кращих інтелектуалів світу.

[3] Цуй Чжіюань (崔之元) – професор Школи державної політики та управління Університету Цінхуа (Пекін), один із провідних представників руху "нових лівих" і розробників концепції, альтернативної неоліберальному капіталізму.

[4] 28 січня 2010 року на екрани вийшов біографічний фільм "Конфуцій".

[5] Стівен Мошер (Steven W. Mosher) – соціолог, синолог і письменник, автор книг і есе з питань, пов'язаних із Китаєм та контролем над чисельністю населення. Активно виступає проти концепції перенаселення, яку вважає міфом.

ЛІТЕРАТУРА

Институт Конфуция // http://russian.chinese.cn/, *2013*.

Angle S. **Contemporary Confucian Political Philosophy.** Polity, *2012*.

Bell D. A Visit to a Confucian Academy // **Dissent: A Quarterly of Politics and Culture,** September 22, *2008*. – http://www.dissentmagazine.org/online_articles/a-visit-to-a-confucian-academy

Bell D. **China's New Confucianism: Politics and Everyday Life in a Changing Society.** Princeton, *2008*.

Confucius Institute: promoting language, culture and friendliness // **Xinhua,** 2 October *2006*. – http://news.xinhuanet.com/english/2006-10/02/content_5521722.htm

Cui Zhiyuan. How to Comprehend Today's China: An Interpretation of the "Comparatively Well-Off Society" // **Contemporary Chinese Thought,** *2006*, vol. 37, № 4.

Eco U. Eternal Fascism: Fourteen Ways of Looking at a Blackshirt // **New York Review of Books,** 22 June *1995*.

Farris R. Chinese Fascism's Global Consequences // **Truthout,** 5 February *2012*. – http://www.truth-out.org/news/item/6336:chinese-fascisms-global-consequences

Jiang Qing. From Mind Confucianism to Political Confucianism // ***The Renaissance of Confucianism in Contemporary China*. Philosophical Studies in Contemporary Culture,** *2011*, vol. 20.

Jiang Qing, *Bell D*. A Confucian Constitution for China // **The New York Times.** July 12, *2012*. – http://www.nytimes.com/2012/07/11/opinion/a-confucian-constitution-in-china.html?_r=0

Levenson J. R. **Confucian China and its modern fate; a trilogy.** Berkeley, *1968*.

Mosher S. W. Confucius Institutes: Trojan Horses with Chinese Characteristics // **Population Research Institute,** 28 March *2012*. – http://pop.org/content/confucius-institutes-trojan-horses-chinese-characteristics

No Chinese in India, says government news // **Domain-b,** 8 Oct. 2009. – http://www.domain-b.com/economy/general/20091008_pratibha_patil.html

One China, many paths / Edited by Chaohua Wang. London, New York, *2003*.

Paxton R. O. **The Anatomy of Fascism.** New York, *2004*.

Shih Hsiu-chuan. FEATURE: Academics study role of Confucius Institutes // **Taiwan News,** Dec 10, *2012*. – http://www.taipeitimes.com/News/taiwan/archives/2012/12/10/2003549802/1

Starr D. Chinese Language Education in Europe: the Confucius Institutes // **European Journal of Education,** *2009*, vol. 44, Issue 1.

Ying Zhu. The Confucian Tradition and Chinese Television Today // **The New York Times,** *2006*. – http://www.nytimes.com/ref/college/coll-china-media-003.html

[*Ван Хуей*] 汪晖。[**Розпалювання мертвого вогню: парадокс сучасності**] 死火重溫。北京, *2000*.

[*Ван Хуей*] 汪晖。[**Зростання сучасної китайської думки**] 現代中國思想的興起。北京, *2004–2009*.

[*Ван Хуей*] 汪晖。[**Деполітизована політика**] 去政治化的政治。北京, *2008*.

[*Ван Хуей*] 汪晖。[**Нові думки: інтерв'ю з Ван Хуеєм**] 别求新声：汪晖访谈录。北京, *2009*.

[*Ван Хуей*] 汪晖。[**З азіатської перспективи: розповіді з історії Китаю**] 亞洲視野：中國歷史的敘述。*2010*.

[*Цзя Цін*] 蒋庆。[**Політичне конфуціанство**] 政治儒学。香港, *2003*.

Dinh Quang Hai

THE REAL SITUATION OF WORKER'S CULTURAL AND MENTAL LIFE IN EXPORT PROCESSING AND INDUSTRIAL ZONES IN VIETNAMESE AND TAIWANESE COMPANIES IN BINH DUONG PROVINCES IN PRESENT-DAY VIETNAM

Vietnam, nowadays, is on the road of reform, enhancing the industrialization, modernization and global integration, so that the role of the workers whose cultural and mental life needs to be upgraded becomes more important. However, worker's cultural and mental life meets many obstacles, some of which are considered "hot" problems that have created the urgent matters that need to be solved.

In order to understand comprehensively worker's cultural and mental life in Vietnam in general and in Taiwanese companies in Binh Duong province in particular, we should consider the development of quantity, intellectual standards, employment, income and mental life of workers as well as the impact of these factors on worker's mental life. The movement process and developmental prospect of the working class, hence, will be shown.

1. The new features of Vietnamese working class

Vietnam has experienced more than 25 years of reform and gained a lot of important achievements which have created economic and social changes. The economy shifted from a system based on administrative subsidies to the market-based system, which has improved people's standard of living including the intellectual standard, employment and income.

Firstly, the quantity of workers increased sharply from 3,38 million workers before 1986 to 9,5 million in 2008, by 30,5 % compared with 2003[1].

The working class structure in the economic components has changed. The quantity of workers in state-owned enterprises decreased by 15 %, increased by 63 % in non state-owned businesses, and raised 68% in enterprises with foreign investment[2]. The number of state-own enterprises went down from 12.000 in 1986 to 3.500 with 1,73 million workers in 2008. In contrast, in 2009 the number of non state-owned enterprises was 300.000 with 6 million workers, accounting for 61,5 % total of Vietnamese workers[3].

In enterprises with foreign investment, the figures of enterprises and workers had the highest growth rate. In 2003, there were 2.641 enterprises with 860.000 workers. In 2008 there were 3.700 and 1,4 million relatively, in which there were 1,1 million workers working for 100 % foreign investment enterprises (FDI) and 0,3 million workers working for joint-venture companies. In 2009, the number increased by 40 % and the growth rate was 62,7 % compared with 2003[4].

There were 27 Taiwanese-own companies which produced the plastic products, packaging, industrial glues and adhesives, food processing and tea production, such as the following: the Acme company produces steel frame, steel products, plastics; the Air Star company produces dry-machines, air compressors; the Best South-Vietnam produces high synthetic glues; the Better Resin produce the synthetic glues; the Casa company processes tea, coffee; the Chu Thien company processes vegetarian food, agricultural products; the Dong Thia company produces plastic packets, the Dong Wang produces PP, PE, PVE plastics; Engar Vietnam company specializes in printing and glazing materials; the Jing Ying company works in packaging; the Leading Edge and Vinh Tu companies produce golf club head; the Hua Sheng company processes car spare parts; the Hong Sen company produces handbag's spare parts, screws…

After 20 years of reforms, the working class's quantity and structure in the Vietnamese economic sectors have had many changes. Although the number of state-own companies has decreased sharply, they hold the essential fields of the economy. The number of non state-owned companies that are mostly located in provinces, cities with developed industries and services raised dramatically. Most workers in non state-owned companies whose lives met many difficulties, worked in productive fields, export processing, textiles, footwear, seafood processing, and commercial services.

2. The establishment of industrial zones and the working condition of workers

The development of enterprises and workers who worked in non state-owned companies and foreign invested companies led to the foundation of industrial zones. In 2010, Vietnam had 250 industrial zones in which 170 ones have started operations attracting 1,34 million people[5].

Industrial zones concentrate mainly in the major economical area in the North, the Middle and the South. In 2009, there were 1.63 million workers that worked for enterprise in the North, 2.91 million in the South and 0,26 million in the Middle[6]. Hanoi has 12 concentrated industrial zones, 23 industrial clusters, 76.000 enterprises.

In the industrial zones, most workers work in foreign invested companies and non-state-owned companies which specialized in export products following the orders from foreign companies. Therefore, they have many advantages in price, technique, design but depend on foreign markets. This caused the challenges in worker-recruitment and processing.

The majority of workers descend from rural peasant families. The number of those with high-school education, systematic training, awareness of corporate discipline, the knowledge of policy, law, and self-awareness was limited. In term of non-state-owned companies and foreign invested companies most do not have party organization. There are a few of the Labor unions and the Communist Youth Union which have little effect on upholding working class interests. However, the activities of some Party cells and the Communist Youth Unions in some of enterprises are quite effective, such as Resort Furama (Da Nang), Scancom Vietnam Ltd in Song Than 1 industrial zone (Binh Duong), MTV Binh Duong company in Thuan An (Binh Duong), Cau Tre export processing joint-stock company (Ho Chi Minh city).

Worker's intellectual standard was still low. According to the survey in 1985, the percentage of high-school graduate was 42,5 and 69,3 in 2005 respectively[7]. They, hence, are untrained workers with low income. The policies of local authorities and enterprises should be directed towards improving their interests so that they have more practical impact on worker's cultural and mental life.

3. The current situation of worker's cultural and mental life in Vietnamese industrial zones at present

According to our surveys, the real situation of worker's cultural and mental life in Vietnamese industrial zones at present looks like a colourful picture mixed by bright and dark colors including bad and good sides. Where companies receive the attention of employers and local authorities, they will organize the entertainment and mental activities better than where the entrepreneurs and local authorities just pay attention to their interests. Where the activities of the Trade Union are under-developed, there was only few of organizations.

We interviewed and surveyed directly 1.400 out of 29.562 workers of 30 enterprises, the result indicates that:

– In term of intellectual standard:

+ The number of illiterates was 84, equal to 0,28 %.

+ The number of primary education-level people was 5.102, equal to 10,5 %.

+ The number of secondary school-level people was 13.457, equal to 45,5 %.

– In term of professional proficiency:

+ The number of uneducated people was 838, equal to 2,8 %.

+ The number of people trained in enterprise was 21.228, equal to 72 %.

+ The number of workers with technical training was 2.820, equal to 9,5 %.
+ The number of middle-ranking executive was 2.167, equal to 7,3 %.
+ The number of college-level staff was 890, equal to 3,0 %.
+ The number of graduate was 1.679, equal to 5,6 %[8].

The survey proclaims that merely workers working for state-owned companies were trained relatively systematic. Besides, the low intellectual standard and untrained workers who mostly handle simple low-income jobs, got average 2 million dong per month.

The income of workers who work in foreign-invested companies is higher, however, due to the global financial crisis in 2007, some enterprises which operated unstably no longer have orders, and workers had to quit their jobs without salary or got 50 % of salary, for example: the 100 % Taiwanese invested Keyshinge Toys company in Hoa Khanh (Da Nang). In 2008 there were 12.000 workers and this number went down to 8.500 in September, 2009.

Due to low and uninsured income, workers become out of business, their cultural and mental life, therefore, has many difficulties. They mostly have to hire small houses which are normally from 7,5 to 12 square meters, each is shared by 2 to 4 people without kitchen and private restroom. The rent is from 350.000 to 600.000 dong per room. Nearly all the houses were unfurnished or redecorated but with poor quality.

The entrepreneurs often care only about profits. Many public and entertainment facilities have transferred to market-base budget and accounting. So people have to pay for these entertainment activities, while their already very low salary has largely been consumed by subsistence expenses and assisting their family back home.

The working time and intensity is very high, normally from 10 to 12 hours per day. If there is an agreement between workers and employers the working time may even increase to 14 hours per day. Workers who want to earn more extra money often work over time voluntarily because there are no entertainment facilities for them.

After working time, most workers want to relax to regain their energy. They spend mainly their time for taking a bath and washing clothes, cooking and sleeping but little time for entertainment. The ratio of workers who participate in cultural and mental activities from 1–1,5 hours per day was 70 %. They often watch television and listen to music.

Table 1: The percentage of workers who take part in cultural and mental activities[9]
Unit: %

Area Frequency	The general ratio	Ho Chi Minh city	Vinh Phuc	Binh Duong	Da Nang	Ha Noi	Hai Phong
Usually	12,0	7,0	17,1	16,9	13,1	9,9	8,8
Sometimes	58,4	61,3	57,2	56,7	61,8	51,7	61,4
No participation	28,2	31,3	24,3	25,9	24,4	33,5	29,8
No idea	1,4	0,4	1,4	0,5	0,7	5,0	0,0

When industrial zones were built, little attention was paid to infrastructure and public welfare facilities such as cultural houses, playgrounds, libraries, parks, entertainment spaces, and public meeting facilities. Hospitals, schools, markets, kindergartens are too far or overloaded, most have seriously deteriorated and need to be reconstructed.

The forms of worker's cultural and mental activities vary by incomes and age groups. The reasons for workers who don't want to participate in these activities are that firstly there is no place for cultural activities (30 %), no organizer (31,8 %), it doesn't bring benefit for them (8,5 %), they have no time to participate (3,2 %), other reasons account for 26,1 %[10]. The solution for them is working overtime to earn money.

Table 2: Frequency of participation in outside activities of workers[11]:
Unit: %

Frequency Content	Usually	Sometimes	No participation
Watch TV	53,2	43,0	2,1
Read books, magazines	25,1	53,2	12,7
Read the professional materials	11,3	28,6	42,6
Sports	14,3	38,5	33,8
Listen to music, radio	36,2	42,8	11,7
Take care of families	45,1	14,3	27,7
Watch film, art	5,1	31,3	41,6
Shopping	17,7	63,4	11,2
Travel	5,1	41,7	35,9
Internet	9,9	27,4	48,0
Play games, cards	3,8	22,2	56,0
Mobile phones, write letter	29,7	49,5	13,8
Go to pagoda, church	10,2	42,5	32,5
Drink coffee	9,3	51,5	25,9

Workers spend little time for travelling, visiting museums, going to cinemas, watching the art performances and music in public places. Some of them go to pagodas, churches. However they spend mainly the outside working time in the their rented house or friend's house. Every year, some enterprises arrange a tour in a short time for workers. If the enterprises don't organize the tour, the workers can not arrange it for themselves.

In many kinds of sports, workers prefer the walk that demands little of investment. Besides, they also take part in football, volleyball, badminton, tuck-of-war activities… which are held by enterprises' Trade Union or Youth Union. In terms of workers' favorites in terms of cultural activities, the ratio of workers who like to enjoy and participate in performances is 38, the ratio of relative for those who like sport was 34. Unfortunately, 17.4 % of workers aged 18 care about these activities and only a small percentage of workers aged from 19 to 24 are attracted by them. 54 % of workers aged 18 to 20 enjoy the travelling[12].

In general, workers' cultural and mental life in industrial zones is improved than before, many problems, however, need to be solved in the coming time. When they were interviewed, 64.1 % of workers answer "acceptable", the ratios of answers for "dissatisfied", "don't care", and no idea were 31.3, 2.4 and 2.3, respectively. However, most workers hope their cultural and material life is improved and they will achieve the attention of enterprises, Labour union and local authorities.

The comprehensive and systematic analyses of the cultural activities' content, the attention of local authorities, enterprises, administrative agencies, cultural institutions indicate quite obviously the real situation of worker's cultural and mental life in Vietnamese industrial zones in present-day Vietnam.

It can be asserted that the achievements of reform in the last 25 years have assisted the Vietnamese working class in promoting their role and contributing greatly to the cause of construction, protection and development of the country. However, the working class has not yet satisfied with the requirements of the country's development nowadays in quantity, quality, especially intellectual standard, professional knowledge, foreign language, working skills, labor discipline and motivations. The weaknesses and shortcomings originated from or concerned directly to the amelioration and improvement of worker's cultural and mental life.

It is time for local authorities, administrative agencies, enterprises and workers themselves to change their awareness, thoughts, acts and carry out soon the comprehensive solutions to ensure the participation and welfare of workers in general and workers in industrial zones in terms of cultural and mental values, help them to keep pace with the modern life.

In order to improve workers' cultural and mental life, it is necessary to solve the vital issue that is improvement of the worker's material life such as labour issues, employment, salary, housing and other social welfares.

It is necessary to reform relevant regulations in payroll's building, encourage enterprise to raise the minimum salary which is closer to the worker's income and help workers to improve their material life, stipulate their mental life and create conditions for workers to pay for social insurance and health insurance in upper level which helps workers to benefit from higher pension later. Moreover, the enterprises and local authorities should aid workers to pursuit training to enhance the professional skills and buy the 24/24 hour body insurance. Recently, there are many enterprises violating their payment of social insurance. According to the result of Labor inspectors in 7 provinces, cities, there are 1700 cases which violate social insurance's regulation. The monitoring and management and using of the social insurance fund in 2012 carried out by the Social Issue Board of National Assembly indicated that it is necessary to complete comprehensively the social insurance to ensure the implementation of social welfare. In 2012, the Financial Company 2 which belongs to Agribank borrowed more than 1.000 billion dong from the Insurance Company. The Insurance Company violated the regulation because the money originated from the workers' premiums of social insurance.

It is dispensable to broaden the object and scale of social insurance in order to create the safety for Social insurance fund and the social stability. In the late 2012 there were 10,5 million people paying for social insurance equal to 78 %, meanwhile 30 % of people who were not admitted into social insurance schemes.

On the other hand, popularly, there are many enterprises that don't pay the social insurance for workers. It is difficult to control those enterprises especially non-state-owned enterprises which hide from paying compulsory social insurance in 2012. The delayed payment of salary and social insurance has long occurred in many enterprises without interventions from state authorities. Among the enterprises, Taiwanese-owned companies account for a relatively high proportion. Many enterprises delay payment of social insurance and use the money as capital. They have delayed payment for at least 6 months and the cumulative debt ranges from hundreds of million to dozens of billion VND. The interest rate applied on social insurance is much lower than interest rate on loans from banks. Therefore, the longer employers maintain control over the Social Insurance Fund, the more benefit they get, at the expense of workers. The Total debt of social insurance and unemployment benefit premiums in 2012 is 4639 billion VND, in which debts over 6 months account for 2300 billion, incurred mainly by companies suffering from loss, bankruptcy, operational standstill or fleeing employers. Reports from DOLISAs show that Taiwanese-owned companies account for the largest number of enterprises being shut down or having fleeing employers.

In some enterprises, unsolved disputes between workers and employers have led to collective strikes. From 1995 to 2005 there have been 1265 strikes nationwide. 87 strikes are in state-owned enterprises, accounting for 6,9 %. The ratios for enterprises with foreign investment and private enterprises are 841 strikes = 66,5 % and 336 strikes = 26,6 % respectively[13].

There has been a sharp increase in the number of strikes from 2006 to 2010 with 2424 strikes nationwide. Those related to enterprises with foreign investment account for 75,54 %, given that the number of foreign-invested enterprises is equal to only 2 % of state-owned ones. Non-state-owned enterprises account for 23,02 % strikes[14].

Geographically, Ho Chi Minh City and Binh Duong account for the highest rates of strikes as compared to others. The rate in 1995 for Ho Chi Minh city was 28 strikes = 47 %, and in Binh Duong was 12 strikes = 20 %. The respective rates in 2006 were 115 strikes = 30 % in Ho Chi Minh city and 116 strikes = 30 % in Binh Duong. In 2010 the rates were 74 strikes = 24 % in Ho Chi Minh city and 64 strikes = 21 % in Binh Duong[15].

In terms of investors, in 1995 there were 6 strikes in Taiwanese-invested companies, accounting for 21 %, while the rate for South Korean invested companies was 12 strikes equal to 43 %. In 2006 there were 128 strikes in Taiwanese-invested companies, accounting for 45 %, while the rate for South Korean invested companies was 76 strikes equal to 26 %[16].

Workers-Employers disputes and strikes occur mainly in companies that perform outworking or processing under orders from foreign partners, those with obsolete technologies, mostly due to extended working time, high work intensity, low income and many difficulties and stresses faced by workers.

The state, local authorities and enterprises, therefore, need to pay more attention to workers, dedicating part of the budget to build housing for workers, investing on fully functional accommodation facilities for workers in industrial parks, and providing basic services such as parks, pre-primary education facilities, schools, markets, medical facilities, cultural houses and information infrastructure. It is important to apply more broadly good practices and models that uphold the cultural and mental life of workers in industrial and processing zones as well as the cultural activities in communities with a high proportion of workers as temporary residents. Party cells, trade unions, youth unions and professional societies should coordinate to organize cultural and entertaining activities and networking among enterprises, treating them as a critical component in corporate businesses. All activities should be geared towards improving the physical and mental life for workers.

---

[1] General Department of Statistics: *The statistical year book, 2009*. Statistics Publisher, Hanoi, 2010, p. 142.

[2] General Department of Statistics: *The statistical year book, 2009*, ibid, p. 142.

[3] Some urgent issues in building the Vietnamese working class in the need of intensification of industrialization and modernization process. The research project of General Confederation of Institute of Working class and Trade Union.

[4] Dang Ngoc Tung (ed): *Building the Vietnamese working class in the period from 2011 to 2020*, Labor Publisher, Hanoi, 2010, p. 103.

[5] The statistics data in 2009 of Economical zone management Department, Ministry of Planning and Investment.

[6] General Department of Statistics: *The statistical year book, 2009*. Statistics Publisher, Hanoi, 2010, p. 147–148.

[7] Dang Ngoc Tung (ed): *Developing the Vietnamese working class in the period from 2011 to 2020*, Labor Publisher, Hanoi, 2010, p. 107.

[8] Collection and classification from the survey's results in Hanoi, Vinh Phuc, Hai Phong, Da Nang, Ho Chi Minh city and Binh Duong provinces in 2009. State level research project KX.03.17/06 – 10.

[9] The survey's results in Hanoi, Vinh Phuc, Hai Phong, Da Nang, Ho Chi Minh city and Binh Duong provinces in 2009, conducted by State level research project KX.03.17/06 – 10.

[10] The survey's results in Hanoi, Vinh Phuc, Hai Phong, Da Nang, Ho Chi Minh city and Binh Duong provinces in 2009, conducted by State level research project KX.03.17/06 – 10.

[11] The survey's results in Hanoi, Vinh Phuc, Hai Phong, Da Nang, Ho Chi Minh city and Binh Duong provinces in 2009, conducted by State level research project KX.03.17/06 – 10.

[12] The survey's results in Hanoi, Vinh Phuc, Hai Phong, Da Nang, Ho Chi Minh city and Binh Duong provinces in 2009, conducted by State level research project KX.03.17/06 – 10.

[13] Vietnamese Labor General Confederation: *Vietnamese Trade union and working class movements (2001–2010)*, Labor Publisher, Hanoi, 2013, p. 38.

[14] Vietnamese Labor General Confederation: *Vietnamese Trade union and working class movements (2001–2010)*, Labor Publisher, Hanoi, 2013, p. 127–128.

[15] Dang Ngoc Tung (ed): *Developing the Vietnamese working class in the period from 2011 to 2020*, Labor Publisher, Hanoi, 2010, p. 284.

[16] Dang Ngoc Tung (ed): *Developing the Vietnamese working class in the period from 2011 to 2020*, Labor Publisher, Hanoi, 2010, p. 285.

Nguyen Quang Thuan, Tran Thi Thu Huyen

CLEAN DEVELOPMENT MECHANISM (CDM) AND LEGAL FRAMEWORK IN VIETNAM

The world is coping with a serious climate change as a result of the environmental pollution and the emission problems. It is a fact, which has, so far, received special interest from all involved countries at the National, Regional and International levels. Vietnam is a developing country, which has had a prime goal to achieve a rapid development along with its industrialization and modernization process. It is also one of the countries appeared to be the most active participants in the impact mitigation activities of climate change. Vietnam Government ratified the strategy for National Environment Protection to 2010 and the orientation to 2020 in December, 2003. As far as international level concerned, the United Nations Framework Convention on Climate change (UNFCCC) and the Kyoto Protocol were signed respectively on June 11, 1994 and on December 3, 1998. This article will present in brief the CDM and the legal framework in Vietnam.

1. Some CDM briefs

Clean Development Mechanism – CDM is established as a cooperative mechanism stipulated in the article 12 of the Kyoto Protocol, which allows state and private organizations and businesses of developed industrialized countries and international organizations to invest in projects to reduce the emissions in developing countries to receive credits in form of "certified emission reductions"[1].

Activities of the human being has emitted a great quantity of emissions such as carbon dioxide (CO_2), HFCs, CH_4, N20 etc...; the other industrialized gases, among which CO_2 and CH_4 gases are two important ones contributing to the green house effect. The green house effect has caused the earth temperature to increase. In 100 recent years, the amount of CO_2 and CH_4 has increased up to 20 % and 90 % respectively. This increase has made the earth temperature increase to 2^0C. This phenomenon is called to be the global warm-up, which has caused many other issues of the climate system such as sea water rising, flooding, etc.

In order that the average temperature can be effectively addressed and minimized, at the United Nations Conference on Environment and Development in Rio De Janeiro, Brazil in June, 1992, 155 Governments and States participated in the signing of the United Nations Framework Convention on Global Climate Change with the objective to stabilize the atmosphere of the green house to the extent that can prevent the dangerous intervention of the human being to the climate system.

The Kyoto Protocol was signed under UNFCCC in the third conference with UNFCCC participators in Kyoto, Japan in December, 1997. This is the first important legal international document, marking the joint efforts of countries in minimizing the global green house effect emission through the specific commitments from each member countries. CDM has come into being in the context of the special attention to the goal to reduce the cost effective green house effect emissions while still to strengthen the efficiency of environmental improvement by the international community. To attain this objective, Kyoto Protocol has provided three mechanisms, including the international emission Tradings (IET) and Joint Implementation and Clean Development Mechanism (CDM). Eligibility for participation in CDM is that three

basic requirements per the Kyoto Protocol, which includes ratification of the Kyoto Protocol, the voluntary participation in CDM and the establishment of the National Agency for CDM must be met. In addition, the learning by heart of a list of the nations listed in the Appendum I[2] and meeting some specific conditions as per the article 3[3] of the Tokyo Protocol are required to be observed by all countries. On the global sphere, to carry out and supervise the CDM projects in each country, the International Executive Board on CDM (hereinafter referred to as EB) is appointed as a representing agency for the implementation of the registration and supervision of CDM. EB has recognized and delegated its power to independent institutions and operative organizations to approve proposals on CDM projects, to verify the emission reduction results and to certify the emission reductions. The other important task of EB is to maintain the member registration for CDM. The registration shall be basis for promulgation of new CERs, management and calculations of receipts from CERs for the adaptive fund and at the same time, contributing to making payment of the overhead charges and maintaining the CERs calculations for the each party, which is not subject to the Annex I, being the host country of the CDM project. For member countries, before their participation in CDM, they must set up a National Authority for CDM for evaluation and approval of CDM projects while as a focal agency for international cooperation.

The Clean Development Mechanism operates as the Carbon Quota Market (types of exhaust emissions are converted into the equivalent Carbon). CDM has allowed the state and private businesses in industrialized countries to carry out the emission reduction projects in developing countries and in return, these businesses will receive the CER credits and shall be calculated in the emission reduction target of the industrialized countries. This is a win – win mechanism (mutual benefit mechanism), which brings about the environmental and economic interests of both sides – the industrialized countries (the investors for CDM project) and developing countries (the countries which receive the CDM project). However, in fact, in order to help such developing countries to accept the implementation of CDM in their own countries, such industrialized countries must prove that CDM is likely to reduce the emissions and establish a baseline to estimate the minimization in future if these projects do not exist. The main methodology to calculate the efficiency of the CDM project is to compare the estimated amount of emission of the project with the reference emissions (baseline emissions). The project must be proved by a third party, called to be DOE to assure that the project results are measurable, countable and can help reduce emissions in the long run. If the project is registered and carried out, the Authorities on CDM will issue the CERs credits (each corresponding unit reduces 1 cubic meters of Carbon Dioxide (CO_2) or equivalent gases converted into CO_2, 1 CER is equal to 1 ton of Carbon Dioxide) to the project participators based on the considerations of the difference between the baseline and emissions in the reality (if the project does not exist). In addition, in consideration of the economic aspects, the funds from CDM projects shall help developing countries to achieve the sustainable development objectives such as the air and water air reduction, land use improvements, afforestration, and replacement of the fossil fuel Natural Resources etc. Developed countries are also expanding and diversifying the CDM market positively to the developing countries to implement the commitments as per the Kyoto Protocol as well as to cope with the global climate change.

The clean development mechanism has been at the forefront of both developing and developed countries because this mechanism allows the developed countries to be able to fulfill their commitments to reducing emissions effectively while the developing countries will be able to implement the objectives to protect the environment and develop sustainably. With commitments to reducing/cutting the emissions under the United Nations Convention Framework Convention on Climate Change, industrialized countries must invest, renovate, and improve the less effective-costly technology. In developed countries, to reduce 1 ton of Carbon Dioxide (CO_2), these governments have to spend an average cost of around 30 to 40 USD as the investment, while if they subsidize the developing countries to improve the production technology to minimize the green house effect gas and to buy the emission quota from these

countries, it only costs about 7.5–16 US dollars [Quá ít doanh nghiệp tham gia… 2009]. This difference has formed a market on which the emission targets are on sale.

Green house effect emission trading market is a relatively new and pure market where the purchaser is the Governments of developed countries, groups, giant companies of industrialized countries and the seller is the developing country, including Vietnam. Unlike other common markets, apart from such purchaser and seller, a designated international Institution must be appointed for verification and making proposal to the Executive Board (representative for the participating countries) to recognize and issue the certificates.

The dramatic CER price change shall be subject to the risk of each project. As a rule, the seller tends to pay higher for the projects, which have a huge amount of CER with sustainability as far the environmental and social aspects as concerned. The project owners also afford the better prices if they are willing to bear the domestic project development cost including the development of the CDP project design documents (PDD) and obtaining the approval from the host country.

While it is a new market, the CER trading market is no less active market from other new markets. Price of 1 CER is about 3–4 dollars in 2003, but at present, it has increased, price of 1 CER is fixed at 13–14 Euros in some places in Europe. To explain this, according to Mr. Nguyen Trung Viet, the Manager of Solid Waste Management Office under the Department of Natural Resources and Environment of Ho Chi Minh City, he said that when the Tokyoto Protocol took effect, it meant that all countries participating in this protocol must cut/reduce the Green House Effect Gas/Emissions as committed, specifically, cutting Carbon Dioxide Gas (or some types of equivalently converted gases) [Quốc Thanh 2006].

Despite the fact that it is impossible to avoid to certain influences of the world economic crisis, the CERs trading market has step by step regained the momentum of growth. By mid January, 2009, CERs transacted in the European Market was at the lowest price/rates of 7 euros per ton of Carbon Dioxide (CO_2). However, the carbon credit price was then back to the stable rate of about 11 to 13 euros per ton of Carbon Dioxide. According to the studies by the Point Carbon Analyzing Company, with the current demand market, CERs credit will surge and can reach the average of about 21 euros per ton of Carbon Dioxide in the period from 2013–2020 [Phát triển sạch…] and up to 2020, the forecast on the global carbon credit purchase/sale can go up to thousands of billions of euros.

Until October, 2010, there were 192 [Sau 2012… 2010] countries and representatives of countries approving the Kyoto Protocol, and if all countries can reduce the Green House Effect Gas/emissions as their commitments, total emissions will thus reduce to 661.6 % from the target set out for the entire world.

According to the evaluations of the experts, the energy is the hottest area of CDM projects all over the world (60.4 %), then, followed by the waste treatment and destroying sectors (17.59 %) and agricultural production sector (breeding and cultivation) (5.28 %) [Tình hình xây dựng 2011]. Asia-Pacific is the busiest region for CDM projects (82.06 %). According to the statistics of the Secretarial Committee of United Nations Framework Convention on Climate Change, total 4,646 CDM projects have been registered up to February 3, 2012. Among these figures, China has the greatest number of registered projects, with 1,698 projects, accounting for 46.57 % of total projects. It is secondly followed by India, with 749 registered CDM projects, accounting for 20.64 % of total projects. Brazil and Mexico come thirdly and fourthly respectively, such two countries account for 5.43 % (198 projects) and 3.68 % (134 projects) [Bán giảm phát… 2011]. Vietnam is ranked the sixth with 91 projects. The greatest number of countries investing in CDM project is United Kingdom, Ireland, Netherlands, and Japan. While United States pays attention to the CDM market in Latin American Countries, Asia is the important partner of the EU. The amount of CERs granted to host countries was 329,981,102, in which China is the leading country receiving CDM projects, accounting for 45.72 %, India, Korea, Brazil come ahead of Vietnam of 1.36 %, with 21.65 %, 13.41 %, 10.42 % [Tình hình xây dựng… 2011]. It is notable that while China and India have

attracted a lot of financial and technical assistance from developed industrialized countries for CDM projects, Vietnam and some other South East Asia countries have not been helped much in this regard.

So, climate change fighting is an important objective facing the world. Applying the Clean Development Mechanism (CDM) is one of the important solutions toward this goal. However, taking the Clean Development Mechanism into the orbit has, so far, not been full bloom. First, this is due to some big countries' lack of active participation of big countries such as the Unite States in the commitments to cutting the emissions under the Kyoto Protocol. On the other hand, Kyoto Protocol has not yet made clear and concretized the methods and institutions related to the CDM activities, there even have had so many disagreements in this issue. Kyoto Protocol expires in 2012; however, the controversy raised in UNFCCC meetings over whether keeping, making changes or replacing KP is still the main concern of governments and countries. Even though there are different opinions and doubts about the true value and the operational mechanism of this mechanism, without the failure of persuading government of big countries like EU, Japan, Canada in maintaining KP mechanism, the carbon market will be sustained after 2012 [Có nên tiếp tục CDM 2011].

2. Legal framework on Clean Development Mechanism in Vietnam

2.1. *Legal framework*

Vietnam is paying great attention to the climate change and accelerating the activities to implement United Nations Framework Convention on Climate Change, the Kyoto Protocol and the CDM protocol. Although Vietnam is a country classified among countries not included in the Annex I[4] (non – annex I), it is a country, which has potential to implement the emission reduction. Series of legal documents and relevant guidance from the Government and the Agencies/Ministries have been promulgated since the signing of the Framework Convention on Climate Change in June 11, 1994 and the Kyoto Protocol on December 3rd, 1998 and approval of it on December 25, 2002 [Cơ chế phát triển sạch...].

– The Directive No. 35/2005/CT–TTg dated October 17, 2005 of the Prime Minister with regards to the implementation of the Kyoto Protocol under the United Nations Framework Convention on Climate Change – this legal document provides guidelines to the Ministries and the Governmental Agencies as well as the People's Committees of provinces to implement it effectively. This Directive has defined the role of the Ministry of Natural Resources and Environment as a main executing agency of the Government in participating and implementing the Kyoto Protocol. The Ministry of Natural Resources and Environment has the responsibilities to build the Kyoto Protocol action Plan from 2006 to 2010 and to define the areas, prioritized fields of Vietnam, which are consistent with the socio-economic plan of the country in the period of 2001–2010. The Ministry of Natural Resources and Environment together with other Ministries, Agencies such as the Ministry of Planning and Investment, the Ministry of Finance forecast the CERs market, instruct the agencies, organizations and businesses to develop CDM projects in Vietnam, incorporate the programs of Ministries, Agencies, localities during the implementation of the Clean Development Mechanism with the practical activities implementing the International Conventions on Environment, of which Vietnam is participating in and build the legal documents, financial mechanisms for CDM projects such as tax preferential policies, credit interest etc. The Ministries and Agencies plan to attract the domestic and foreign capital to CDP projects in the energy fields, industry and waste management, transport and agro-forestry areas.

– The Decision No. 47/2007/QD – TTg dated April 6, 2007 of the Prime Minister on approval of the action plan for implementation of the Kyoto Protocol under the United Nations Framework Convention on Climate Change in the 2007–2010 period. The fundamental objective of this Decision is to mobilize all resources to carry out the socio-economic development in the 2007–2010 period toward the rapid and sustainable development, to carry out the environmental protection in accordance with the United Nations Framework Convention on

Climate Change and Clean Development Mechanism, to take advantage of preferential benefits offered to the developing countries by the Kyoto Protocol, to attract the domestic and foreign funds to CDM projects by improving the technology, to receive the high and clean technology and modern technology and to manage the natural resources, climate efficiently to contribute to reducing the green house emissions.

To build and complete the legal framework, the legal document system related to the convention on Climate Change, the Kyoto Protocol and the Clean Development Mechanism, to propagate the awareness improvement, to train the human resources, to complete the organizational structures and to strengthen the technical and material infrastructure, to carry out the fundamental investigation, the scientific studies, to promote the international cooperation etc.

– The Decision No. 130/2007/QD – TTg dated August 2, 2007 of the Prime Minister on some mechanisms, financial policies as to investment projects under the clean development mechanism. This Decision provides the preferential policies as to the businesses involved in the Clean Development Mechanism Project such as policy on business income tax exemptions, import tax exemptions for imported goods to create the fixed asset of the project, provides the amortization rates for fixed assets, imported goods being raw material, supplies, semi-finished products which have not yet been produced locally, exemptions, and reduction of land use amount, land lease amount and in some cases, product of the Clean Development Mechanism will be subsidized.

– The Circular No. 58/2008/TTLT – BTC – BTNMT dated July 4, 2008 provides guidelines on a number of articles of the Decision No. 130/2007/QD–TTg dated August 2, 2007 of the Prime Minister on some mechanisms, financial policies as to investment projects under the Clean Development Mechanism. The Circular provides specific guidelines on collection, payment, management and use of the fees from the sale of Green House Effect Emission Issuance Certificates including CER management from ODA projects and the price subsidy for the products obtained from the Clean Development Mechanism Project.

– The Decision No. 1016/QD–BTNMT dated July 4, 2007 on preparation of the Central Steering Committee for implementation of the United States Frameworks Convention on Climate Change, the Kyoto Protocol based on the Executives and Consultative Board's instructions on clean Development Mechanism.

The Central Steering Committee under the Ministry of Natural Resources and Environment has been designated for the implementation of the framework convention of the United Nations on Climate Change and implement the Kyoto Protocol and formulate the legal documents, materials, policies and measures related to the Climate Change with a view to implementing the framework convention of the United Nations on Climate Change and the Kyoto Protocol in Vietnam.

– The Decision No. 743/QD–BTNMT on consolidation of the UNFCCC steering Committee and the Kyoto Protocol was issued by the Minister of the Ministry of Natural Resources and Environment on April 4, 2009. This Decision has replaced the Decision No. 1016/QD–BTNMT dated July 4, 2007 of the Minister of the Ministry of Natural Resources and Environment, whereby, the Steering Committee together with the new members have the tasks to help the Minister of the Ministry of Natural Resources and Environment to instruct, manage and coordinate all activities to implement the United Nations Framework Convention on Climate Change, the Kyoto Protocol and Clean Development Mechanism in Vietnam.

– The Circular No. 15/2011/TT–BTNMT dated on April 28, 2011 of Ministry of Natural Resources and Environment makes amendment and supplement of some articles and provisions in Circular No. 12/2010/TT–BTNMT dated on July 26, 2010 stipulating the construction, the confirmation letter and approval letter under the Clean Development Mechanism within the framework of the Kyoto Protocol (Circular No. 12/2010/TT–BTNMT replaced the previous Circular No. 10/2006/TT–BTNMT dated December 12, 2006 which provides guidelines in building CDM projects within the framework of KP). The Circular clearly states the total approval time for PIN as specified in Article 6 is no more than fourteen (14) working

days; total consideration time for PDD or PoA-DD as specified in Article 8 is no more than forty one (41) working days [Thông tư 15/2011…].

The above-mentioned legal documents are important legal basis to promote the implementation of the clean development mechanism in Vietnam. The guideline system which is gradually being completed has demonstrated the determination of Vietnam in its commitment of UNFCCC implementation. State's incentives for businesses participating in the CDM project through specific guidance are reflected in the decision No.130/2007/QD–TTg and the reduction of the approval duration for the CDM project design documents (PDD) or the CDM Program of activities Design Document (PoA-DD) not later than 41 days in Circular No. 15/2011/TT–BTNMT has shown the determination the Vietnamese Government in encouraging businesses to take part in CDM project.

Procedures for registration and approval of CDM project in Vietnam

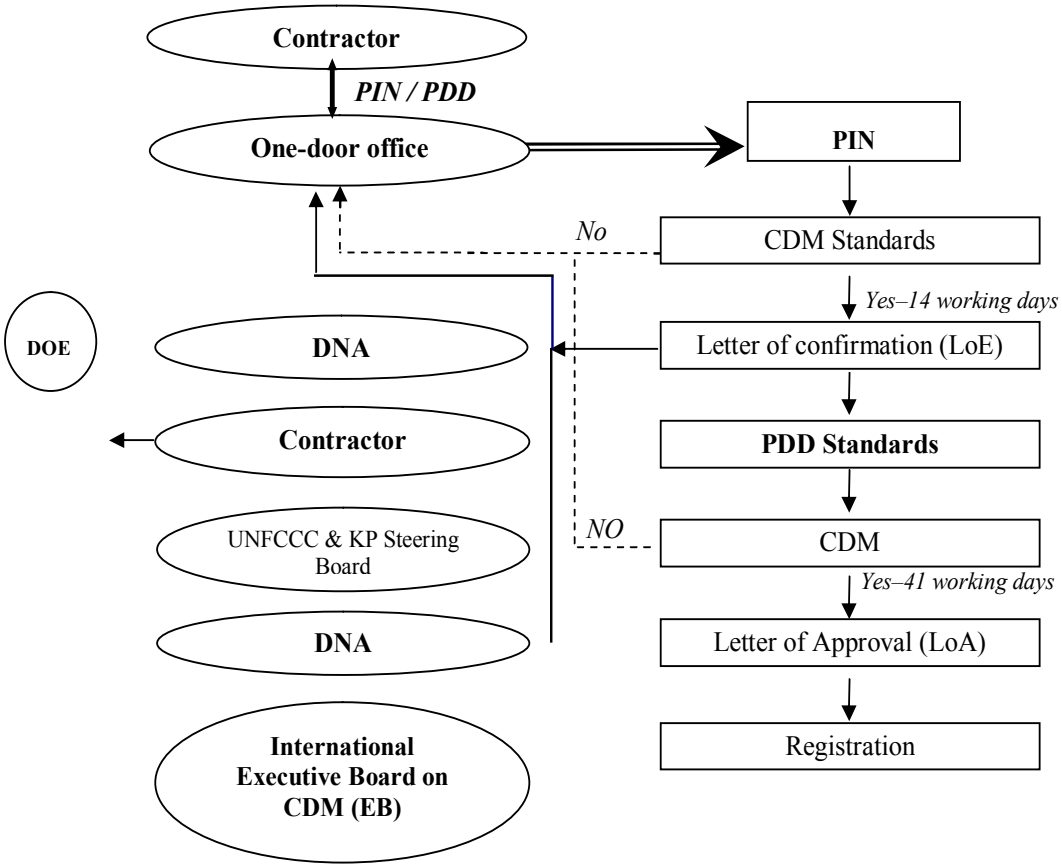

2.2. The implementation of CDM in Vietnam

As one of the developing countries, Vietnam has committed with international organizations such as signing the Framework Convention, Kyoto, participating CDM project, approving the protocol and so on and has fully met conditions under the provisions of international organizations on the construction and implementation of CDM project. Vietnam also has many sectors that have researched and built potential projects on CDM in areas such as conservation and energy efficiency, conversion of fossil fuel use, recovery and use of CH4 from landfills and coal mining, renewable energy applications, afforestation and reforestation, recovery and use of associated gas such as Rang Dong associated gas mine and Thanh Hoa Brewery. Of these areas, there are project ideas, which have attracted the attention of foreign

investors. Although Vietnam is being assessed to be a CDM potential country in the fields of energy efficiency, reforestation, recovery of waste gas and livestock in the 2001–2010 period, this country can reduce by about 80–120 million ton of CO_2; however the number of enterprises nationwide participating in this market is very small and not commensurate with its potential. One of the reasons is that most enterprises in Vietnam are small-sized and medium-sized enterprises, while the norms that the International CDM Executive Board has given are too high for Vietnamese businesses (reduction of 10 tons of industrial CO_2/enterprise per year) [Quá ít doanh nghiệp tham gia… 2009]. Besides, there has been a lack of awareness among enterprises in the model of operation and the self-assessment of their ability when participating in the clean development mechanism.

As for November 06, 2011, Vietnam has 91 CDM projects recognized by EB [List of CDM project in Viet Nam 2012] with the total amount of emission reduction of nearly 42,380,229 ton of CO_2. In term of the number of projects, compared to the previous year, 2010, Vietnam has gone up from 11th to 6th among the countries with many projects being recognized and registered by EB.

The first registered and the biggest project in Vietnam, which has received money from selling CERs is the joint venture project of "Recovery and utilization of associated gas in Rang Dong mine" (by the Corporation of Vietnam Oil and Gas, Vietnam – Japan Oil & Gas Company, Oil and Gas Exploration and Exploitation Company, Conoco Phillips Gama Company – Great Britain). The project is successful because its investor is a big business with subsidiaries operating in the financial sector, and has good international relations. The remaining majority of projects in Vietnam are projects on hydroelectricity, wind power, reforestation, and energy recycling in waste landfills, sewage treatment plants in cassava starch processing factories and methane collection in the wastewater treatment system and so on. Therefore, more and more emission buyers pay their attention to CDM market in Vietnam. They include end users such as governments listed in Annex I and the power companies in Japan and Europe as Tohoku Electric Power, Tokyo Electric Trading BV, and Shell International and so on. Also, carbon funds and intermediary agencies such as AB or Tricorona EDF Trading also have operated in the Vietnam market.

CDM and purchasing mechanism of emission rights is new to our country, so the State management plays an indispensable role in implementation. The Government needs to pay attention to the direction and coordination of the review and approval of CDM project as well as directing the emissions trading on CO_2 credits, integrated with the priority policies of the country and establishing the relationship between CDM and other development mechanisms to avoid the overlapping and contradictory.

One of the first important tasks is to determine priorities for the participation in CDM. The Government has identified three priorities, including: Upgrading and improving the existing technology (energy efficiency improvement, reform and modernization), applying advanced and environmentally friendly technologies; projects under the programs and orientations encouraged and given with priorities by the State. Specifically, the areas which are encouraged to perform include:

Energy efficiency: improving the performance and power transmission, upgrading energy efficiency in industry and buildings;

Energy Renewal: encouraging the exploitation and use of energy from sources such as biomass, solar and wind energy.

Forestry: encouraging projects of carbon reservoirs protection (protection and conservation of existing forests, forest management strengthening, and effective use of forest resources) and efficiency improvement of the carbon reservoirs (afforestation) [Tạp chí hoạt động khoa học].

However to implement the CDM, Vietnam will face with many obstacles and difficulties. Specifically:

First, there is still a lack of legal documents and administrative mechanisms for managing and implementing CDM. The awareness on CDM of policy makers and the public is still not high. Thus, in the future, it is necessary to overcome these barriers to ensure achievement of immediate and long-term objectives of CDM.

Second, Vietnam lacks the targets of greenhouse gas emissions – baseline. This is the basis for businesses to do comparison when building emission reduction projects to receive financial support from developed countries. On the other hand, the implementation of CDM projects still face with many difficulties in calculating the emissions, determining the level of CO_2 and other greenhouse gases emissions when building CDM projects for many areas. Only on the basis of calculating the emission rate in a scientific and recognized way, the enterprises can compute the reduction of greenhouse gas emissions that they achieve in comparison with the base level. Therefore, when building the CDM projects, projects are often calculated separately for the type of projects and difficult to persuade the international arbitrators. So, the agencies and ministries need to jointly build a methodology for enterprises to have a basis for determining the emissions of individual sectors.

Third, due to many reasons, the majority of CDM projects in Vietnam have small-scale capital. In addition, because businesses are often not clear in the procedures for loans from international organizations, the project with foreign loans are often slowly approved. Therefore, the Finance Ministry in coordination with the Ministry of Natural Resources and Environment and other relevant agencies have build a financial mechanism for buying and selling CERs for projects using ODA capital through banks so that the business are more advantageous in capital access.

Fourth, the Decision No. 130 offers many tax incentives and support for imported products related to CDM, but in fact many companies still face with many difficulties in enjoying these incentives due to the specific characteristics of the technologies applied in the CDM projects as well as the project's main product and additional products (the project's added products); the enterprise lacks specific guidance from managing agencies, the consistency in the law is not high and administrative procedures are complex. To solve this problem, the Ministry of Natural Resources and Environment in coordination with the Ministry of Finance and other relevant authorities have quickly given specific instructions for each form, field of CDM projects development so that these enterprises have the opportunity to approach the State's sanctions.

Fifth, greenhouse gas emission reduction trading market is quite new, market participants are businesses, governments, organizations... of the industrialized countries, CDM businesses and the number of exchanged CER certificate will be certified by a third party (the brokerage firms); so it needs to have the connection role of the state managing agencies as a consultant to businesses, not just as the guide on administrative procedures as at present so that enterprises can actively seek partners to exchange as well as building and registering projects for their units (at present, all the CDM enterprises in Vietnam rely on foreign brokerage consulting firms).

Sixth, the state managing units and especially the businesses have less information on this market, so even though the potential of the Vietnam market is very big, there are few businesses building and registering CDM projects for their units.

Seventh, the CDM businesses are late in registering with EB. To be recognized as CDM projects by EB, it takes long time and many procedures so the businesses just register in the national level. After the projects are granted with certificates by domestic DNA, within 24 months from the granting date, they must complete the registration of PDD with EB. However, because of different reasons, a lot of Vietnamese businesses are often late in stage of carrying out procedures with EB. Therefore the State should widely popularize and offer more information to businesses so that they can consider when participating the market. It is necessary to encourage businesses to approach as quickly as possible. Besides, for developing countries in general and Vietnam in particular, when implementing CDM projects, they should

also discuss or consider because this is a mechanism of cooperation between a country which is obliged to reduce greenhouse gas emissions and a country which has no obligation to reduce greenhouse gas emissions, it is a win-win opportunity: mutually benefit. However the composition of the CDM and partners shows the diversity and complexity of the application of CDM in each country and each partner; thus, it is necessary to be careful in analyzing and approving CDM methods and institutions. It not only ensures the rights of the country but also meets the goals given by UNFCCC.

It can be said the Kyoto Protocol in general and CDM in particular has brought a great potential for developing countries. The participation in the CDM process will open up great opportunities for reducing the environmental problems in the host country. Besides, the CDM implementation will have competitiveness because it is invested and transferred with technologies from developed countries. In addition, CDM also creates benefits on economy and society as well as employment, income improvement and economic development ... in developing countries. Moreover, the CDM also creates the advances in climate and environmental sustainability. For developing countries in general and Vietnam in particular, these countries have to pay attention to socio-economic development; thus the benefits from CDM projects will provide important momentum for them to actively participate in. In the conference in Durban, South Africa (December 2011), despite the tense debate, by the end, "Kyoto period II" has been created. It is considered a success to developed countries as the world's biggest emissions like USA, China, India … will only participate from 2020 and this is far from now? Thus, there is a need of a next commitment period for Kyoto Protocol to maintain such an interim agreement until negotiations on new agreement started. The expiration time for KP in 2017 or 2020 will continue to be discussed at the United Nations conference. This indicates the trading emission market in the world will continuosly hit and also means limited investment in CDM projects to developing countries, including Vietnam. However, with the objective of sustainable development, mitigating the effects of natural disasters, all countries must work together to develop a green, clean economy and minimize the greenhouse gas emissions – developing low carbon economy. That means that the international community pays a lot of attention and works together for a low emission environment; and so the clean production mechanisms will still work. This is a trend that Vietnam will continue to actively implement.

---

[1] According to the Circular No. 10/2006/TT–BTNMT dated 12/12/2006 guiding the preparation of CDM within the framework convention of the government.

[2] Annex I has been stated in the protocol framework of the United Nation about the Climate Changes. The countries in the Annex I are the developed countries or the countries in the transition period to the market economy, which commit to reduce admission to at least 5 % bellow to the level in 1990 during the period 2008–2012. Different countries have their own strategies to achieve their goals.

[3] Provision 3 of the Kyoto Protocol indicates in details the level of emission deduction and quantity of emission for industrialized countries.

[4] The countries not belonging to the Annex I are the developing countries and are not subjected to commit for emission reduction or not targeted for emission reduction.

REFERENCES

Bán giảm phát khí thải qua dự án CDM – thách thức còn ở phía trước // **Công ty Cổ phần Đầu tư Điện lực 3.** – Mode of access: http://www.pc3invest.vn/vn/news.aspx?arId=404&GrpId=9&cms_action=3, viewed on December 29, *2011*.

Cơ chế phát triển sạch (CDM – clean development mechanism) và ứng dụng trong lĩnh vực lâm nghiệp ở Việt Nam // **Viện Chính sách và Chiến lược Phát triển Nông nghiệp Nông thôn – IPSARD,** 07/05/*2007*. – Mode of access: http://www.ipsard.gov.vn/news/newsdetail.asp?targetID=1526

Có nên tiếp tục CDM? // **Environmental and Technology Consulting Joint Stock Company.** – Mode of access: http://cdm.vn/news.aspx?dm=38&cate=111&detail=detail, viewed on December 29, *2011*.

List of CDM project in Viet Nam // **Ministry of natural resourses and environment.** – Mode of access: http://www.noccop.org.vn/Data/profile/Airvariable_Projects_75449Tong%20hop%20cac%20du%20an%20CDM%20duoc%20EB%20dang%20ky.pdf, viewed on January 5, *2012*.

Ministry of Natural Resources and Environment, The Steering Committee for Implementation of the United Nations Framework Convention on Climate Change and the Kyoto Protocol. **Some legal documents on the implementation of the United Nations Framework Convention on Climate Change, Climate and the Kyoto Protocol in Vietnam** / First edition (added with new documents). Hanoi, *2008*.

Ministry of natural resourses and environment. – Mode of access: http://www.noccop.org.vn

Phát triển sạch: Lợi ích "đụng" rào cản hành chính **// Công ty Máy và Thiết bị Kim Tiến Đức.** – Mode of access: http://www.kimtienduc.com.vn/vi/tin-tuc-su-kien/68-phat-trien-sach-li-lich-dung-rao-can-hanh-chinh.html

Project of "European Union – Asia Cooperation and Dialogue on enhancing the effective participation of Vietnam, Cambodia and Laos in the clean development mechanism" // **The Kyoto Protocol, clean development mechanism.** Hanoi, *2005*.

Quá ít doanh nghiệp tham gia thị trường mua bán khí thải **// Tin247.com,** 28/09/*2009***.** – Mode of access: http://www.tin247.com/qua_it_doanh_nghiep_tham_gia_thi_truong_mua_ban_khi_thai-12-21488944.html

Quốc Thanh. Mua bán "Chứng nhận giảm phát thải": Bắt đầu sôi động! // **Báo Tuổi Trẻ online,** 20/12/*2006***.** – Mode of access: http://tuoitre.vn/Kinh-te/178634/Mua-ban-Chung-nhan-giam-phat-thai-Bat-dau-soi-dong.html

Sau 2012: Nhật Bản tiếp tục CDM tại Việt Nam **// Đài Phát thanh – Truyền hình Hà Nội.** – Mode of access: www.hanoitv.vn/index.php?option=com, viewed on 10/12/*2010*.

Tạp chí hoạt động khoa học. – Mode of access: http://www.tchdkh.org.vn/tchitiet.asp?code=1687

The Circular No. 15/2011/TT–BTNMT dated on April 28, 2011 of Ministry of Natural Resources and Environment makes amendment and supplement the confirmation letter and approval letter under the Clean Development Mechanism.

The Steering Committee for Implementation of the United Nations Framework Convention on Climate Change and the Kyoto Protocol in Vietnam. **Guidance on building, granting letter of confirmation, letters of approval of projects under the clean development mechanism in the Kyoto Protocol framework.** Hanoi, *2010*.

Thông tư 15/2011/TT-BTNMT ngày 28/4/2011 của Bộ Tài nguyên và Môi trường // **Sở Tài nguyên và môi trường Quảng Nam.** – Mode of access: http://tnmtquangnam.gov.vn/qun-ly-vn-bn/moi-trng/2217-thong-t-152011tt-btnmt.html

Tình hình xây dựng và triển khai các dự án CDM // **Trang tin xúc tiến thương mại – Bộ nông nghiệp và phát triển nông thôn.** – Mode of access: http://xttm.agroviet.gov.vn/XTTM/vi-VN/76/tapchi/141/144/2662/Default.aspx, viewed on December 29, *2011*.

United Nations Framework Convention on Climate Change. – Mode of access: http://unfccc.int

ХРОНІКА

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ СИМПОЗІУМ “ЕЛЛІНІЗМ: ГЕОГРАФІЧНІ КОРДОНИ, ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ, СУТНІСНИЙ ЗМІСТ” (Москва, РДГУ, 21–22 грудня 2012 р.)

21–22 грудня 2012 року в Російському державному гуманітарному університеті відбувся Російсько-український науковий симпозіум “Еллінізм: географічні кордони, хронологічні рамки, сутнісний зміст”, організований кафедрою історії стародавнього світу Інституту східних культур і античності РДГУ за сприяння Російської асоціації антикознавців. Симпозіум проводився й фінансувався в рамках Програми підтримки науково-освітніх проектів і програм РДГУ.

У роботі симпозіуму взяли участь дослідники з Москви, Нижнього Новгорода, Санкт-Петербурга, Саратова, Києва та Харкова. Усього було заслухано 15 доповідей[1]. За задумом організаторів, основна увага доповідачів і учасників дискусії мала бути приділена обговоренню теоретичних проблем, пов’язаних з розумінням історичного феномену еллінізму. Аналіз сучасної історіографічної ситуації показує, що зазначена тематика не користується особливою популярністю ні в західному, ні в пострадянському антикознавстві, хоча кількість досліджень з історії еллінізму (в тому числі й узагальнюючих) невпинно зростає. Тим часом актуальність концептуального осмислення накопиченого матеріалу не викликає сумніву.

Відповідно, учасникам і гостям симпозіуму були заздалегідь запропоновані такі теми для обговорення:

1. Чи є сьогодні можливими, необхідними і продуктивними спроби теоретичного осмислення еллінізму?

2. Дройзенівський термін “еллінізм”: уточнення змісту та пошук можливих альтернатив.

3. Еллінізм як період, конкретно-історичне явище, культурно-цивілізаційний феномен; ступінь співвідношення цих аспектів.

4. Концепція еллінізму К. К. Зельїна: через 60 років. Теоретичні підходи до еллінізму в сучасній історіографії: проблеми й перспективи.

5. Поняття “перед(прото?)еллінізму” і “постеллінізму”: хронологічна й сутнісна складові.

6. Греко-східний цивілізаційний синтез: реалія епохи чи сучасний історіографічний конструкт? Греко-східні (еллінсько-варварські) взаємодії у сфері державності, економіки, культури; їхнє значення й можливі варіанти.

7. Елліністична державність: становлення й еволюція. Елліністична монархія: результат взаємодії грецьких, македонських і східних елементів? Поліс в епоху еллінізму: втрата самостійної ролі чи виявлення нового *modus vivendi*?

8. Ключові поняття у трактуванні феномену еллінізму: македонський імперіалізм, придворне суспільство, панівне суспільство, домінуючий етноклас та ін.

9. Регіональна типологізація елліністичних держав. Виявлення географічного та смислового кордону між ними й периферійними суспільствами. Форми контактів і взаємовпливів між елліністичною цивілізацією й “зовнішнім світом”.

[1] Матеріали симпозіуму будуть надруковані у збірнику “Древнейшие государства Восточной Европы” за 2013 р.

10. Грецька цивілізація епохи еллінізму: “духовний надлам” (Ю. В. Андреєв), “кінець грецького дива” (А. І. Зайцев) чи поступальний розвиток?

11. Спадщина еллінізму в Римській імперії та за її межами: сфера культури й інші прояви.

На відкритті симпозіуму з привітальним словом виступили: президент Російської асоціації антикознавців А. І. Іванчик і заступник директора Інституту східних культур і античності РДГУ М. П. Гринцер. Вступний виступ головного організатора симпозіуму О. Л. Габелка було присвячено актуальним проблемам історії еллінізму; в ньому почасти порушені перераховані вище питання й запропоновані шляхи пошуку відповідей на них.

У доповіді *І. Є. Сурикова* (Москва) «До питання про головний історичний зміст епохи еллінізму і про правомірність категорії “переделлінізм”» було відзначено, що категорія переделлінізму (протоеллінізму) може трактуватися лише в поєднанні з категорією еллінізму як такого. Що стосується останнього, то ключовим його показником традиційно визнається греко-варварський синтез. Однак насправді зазначений синтез є характерним не для еллінізму в цілому, а лише для суспільств елліністичного Сходу. Для автора доповіді еллінізм – явище, що насамперед стосується не етнічних чи культурних реалій, а політогенезу та соціально-політичної психології. Це в першу чергу період переходу “від громадянина до підданого”, від світу, де переважали суверенні республіканські поліси, до системи, де домінували могутні монархічні держави. У цьому контексті, незважаючи на неприйняття терміна “переделлінізм” у пострадянській історіографії, на думку автора, безумовно, варто говорити про існування у Греції вищевказаних тенденцій протягом усього IV ст. до н. е.

Проблема протоеллінізму певним чином розглядалася й у доповіді *Є. О. Молєва* (Нижній Новгород) “До питання про включення Боспору в систему елліністичної державності”. Автор погодився з точкою зору М. І. Ростовцева, згідно з якою боспорська влада, що формувалася в особливих історичних умовах і послідовно та майже безперервно розвивалася в особливому середовищі, не має відвертих аналогів у жодному куточку античного світу. Він простежив процес формування боспорської держави протягом доелліністичного періоду, відзначивши, що на Боспорі поступово формувалися риси, притаманні майбутнім елліністичним державам, внаслідок чого там навіть утворилася особлива етнічна спільнота “боспоряни”. Підпорядкування Боспорського царства Митридату VI, на думку автора, не набагато змінило характер держави, оскільки Понтійське царство також не належало до числа класичних елліністичних державних утворень.

Чотири виступи були присвячені державі Селевкідів. У доповіді *А. С. Балахванцева* (Москва) “Східна політика Александра Македонського і Селевкідів: розрив чи неперервність?” порушено питання, котре вже давно перебуває в центрі уваги дослідників еллінізму. Наративні й епіграфічні джерела вказують на те, що як в імперії Александра, так і в державі Селевкідів представники східних, у першу чергу іранських, народів становили значну частину армії. Іранські аристократи стояли на чолі великих військових з’єднань і воювали у складі кінної гвардії – агеми. Тубільні піддані Селевкідів могли діставати права громадянства в еллінських полісах. Протягом усього селевкідського періоду йшов ініційований ще Александром процес “злиття” греко-македонян і варварів, що охопив різні сфери суспільного, культурного й релігійного життя. Усе це разом узяте дозволяє стверджувати, що Селевкіди продовжили східну політику Александра Македонського, яка стала одним з головних засобів зміцнення їхньої різноплемінної держави.

Дещо інший підхід у подібному контексті був представлений *С. В. Смирновим* (Москва) в доповіді «“Домінуючий етноклас” у державі Селевкідів за Селевка I та Антіоха I: основні проблеми», в якій було розглянуто соціальний аспект формування елліністичної монархії Селевкідів. Як точка відліку для розуміння соціальної моделі держави Селевкідів автором була сприйнята концепція П. Бріана про “домінуючий етноклас” – соціальний шар, належність до якого визначається за етнічним принципом.

Представники греко-македонського етнокласу, що сформувався за правління перших двох царів з династії Селевкідів, займали всі ключові пости в армії, сатрапіях і при дворі. Проте аналіз різних джерел показав, що вже із середини III ст. до н. е. верхівка "домінуючого етнокласу", котра складалася з представників вищого чиновництва, полководців і придворних, перебувала в тісних взаєминах з локальною аристократією, що вело до поступової інтеграції представників місцевих еліт у "домінуючий етноклас". Тим часом низи, головним чином жителі колоній, ще досить тривалий час зберігали сегрегацію. Таким чином, характерною рисою періоду правління Селевка I та Антіоха I стало неминуче залучення місцевої знаті до керування державою, але при цьому збереження значної дистанції між представниками "домінуючого етнокласу" і локальними елітами на регіональному рівні.

До зазначеної проблематики логічно примикав виступ *А. С. Анохіна* (Москва) "Опора чи загроза: роль греко-македонського населення в розпаді держави Селевкідів". Використовуючи дані письмової традиції й соціального моделювання, доповідач робить висновок, що греко-македоняни, становлячи основу армії й адміністрації в державі Селевкідів, залишалися занадто нечисленними і недостатньо зацікавленими в успіхах своїх володарів. Вони не змогли стати оплотом династії в боротьбі із загрозливими зовнішньополітичними умовами, з якими держава зіткнулася у II ст. до н. е., коли зі сходу почали свою експансію парфяни, а на заході, в Середземноморському басейні, досяг апогею процес інкорпорації територій елліністичних держав до складу Римської республіки. Скорочення військової активності правителів породжувало протест із боку греко-македонського населення, котре отримувало від військової служби прямі вигоди. Незадоволене одним монархом, воно, щиро домагаючись відродження могутності держави, намагалося довірити цю місію іншому. У сукупності із зовнішньою підтримкою того чи іншого претендента на селевкідський престол такий стан речей нерідко призводив до низки узурпацій трону й ослаблення центральної влади. Швидко зорієнтувавшись у ситуації, інша структуроутворююча сила держави – автономні державні одиниці, тобто поліси, общинно-храмові спільноти, етнічні групи почали вимагати привілеїв та імунітетів для себе, що призвело до розпаду володінь і колапсу центральних органів управління. Внаслідок цих процесів протягом кількох десятиліть, починаючи з середини II ст. до н. е., держава Селевкідів з могутньої монархії перетворюється на пересічну деспотію, чиї володіння неухильно звужуються.

У доповіді *М. О. Маккавєєва* (Москва) "Перська затока на периферії елліністичного світу" було звернено увагу на території, котрі нечасто фігурують у контексті елліністичної історії. Регіон Перської затоки (крім прибережних районів самої затоки, це поняття включає також Оманський півострів і Мекранське узбережжя) характеризується відносною ізольованістю й природно-кліматичними відмінностями від внутрішньоконтинентальних районів, що визначило єдність регіону в господарсько-культурному відношенні й ускладнило встановлення та збереження прямого політичного контролю над ним. Незважаючи на це, окремі військові залоги та шлях в Індію існували тут ще в часи Ахеменідів. Через складні природні умови й нестачу родючої землі Селевкіди також обмежилися розміщенням залог у стратегічно важливих пунктах задля контролю над торговельними шляхами. Усього налічується близько восьми таких колоній, більшість із яких поки що не піддаються локалізації. Незважаючи на це, на підставі археологічних матеріалів у регіоні простежується досить помітний грецький вплив, насамперед у кераміці й у сфері грошового обігу.

Троє учасників симпозіуму приділили увагу проблемам, тією чи іншою мірою пов'язаним з періодом діадохів. У доповіді *К. Ю. Нефедова* (Харків) "Культ правителя й царська влада в епоху еллінізму: проблема співвідношення" здійснено спробу виявити взаємозв'язок між царським культом та інститутом елліністичної монархії. Автор вважає, що культ правителя у своїй основі був не реальним обожненням царя, а вищою відзнакою, котра надавалася за благодіяння. У цьому розумінні культове вшанування

давало елліністичним правителям необхідну складову царського достоїнства і представляло їх в образі ідеальних басилевсів, легітимуючи тим самим їхню одноосібну владу. При цьому функцію легітимації так само виконував як державний династичний, так і полісний царський культ. Масштаб і характер культового вшанування елліністичних монархів безпосередньо залежали від ступеня й характеру їхніх владних претензій, що знаходило висвітлення в конкретних почестях і ритуалах культу.

У своїй доповіді "Початок еллінізму в Єгипті у сприйнятті представників його місцевої еліти (за даними автобіографічних написів)" *І. А. Ладинін* (Москва) охарактеризував низку фрагментів ієрогліфічних приватних написів останньої третини IV ст. до н. е. ("Неаполітанської стели" Сематауитефнахта, Великого автобіографічного напису Петосириса з його гробниці, написів на цілющій статуї Джед-Хора тощо). Загальний висновок доповідача полягав у тому, що, судячи із зазначених текстів, знатні єгиптяни ранньомакедонского періоду були переконані у відсутності на той момент у земному світі повноцінного царя-ритуаліста і не бажали визнавати цю роль за Александром і його формальними спадкоємцями – Аргеадами.

А. Л. Зелінський (Київ) у доповіді "Феномен коронації Птолемея I" відзначив, що серед невирішених питань, пов'язаних із так званим "роком царів", не останнє місце займає проблема хронологічної локалізації прийняття царського титулу Птолемеєм – сином Лага. Згідно зі свідченнями більшості наративних джерел, ця подія відбулася у 306 р. до н. е., тоді як дані демотичних папірусів у сукупності з Пароською хронікою й Александрійським астрономічним каноном вказують на 305/304 р до н. е. Сам автор приєднався до відносно нечисленної групи дослідників, котрі вважають, що Птолемей пройшов процедуру інтронізації двічі: у 306/305 р. як македонський басилевс, а у 304 р. – як єгипетський фараон. На користь зазначеного припущення доповідач навів низку аргументів, особливо підкреслюючи, що перша інтронізація диктувалася суто зовнішньополітичними потребами, тоді як друга мала винятково внутрішньополітичний характер.

Два виступи було присвячено державам елліністичної Малої Азії. *О. Л. Габелко* (Москва) в доповіді "Анатолійське етнополітичне койне: до розробки понятійного апарату у вивченні еллінізму" здійснив короткий аналіз літератури останніх десятиліть, на підставі якого відзначив, що історичні особливості елліністичних монархій Малої Азії поки що не знайшли концептуального осмислення в антикознавстві. У випадках звернення до історії Віфінського, Каппадокійського й (у дещо меншій мірі) Понтійського царств продовжує переважати "описовий дискурс". При цьому першим двом державам і понині не присвячено серйозних монографічних досліджень, написаних західноєвропейськими мовами. Виробленню більш адекватного підходу, з погляду доповідача, може сприяти введення поняття "анатолійське етнополітичне койне", котре фактично є тотожним малоазійському варіанту еллінізму. Крім природного географічного чинника, існує цілий ряд інших критеріїв, які дозволяють розглядати зазначені малоазійські монархії (а почасти – також Пергам, Пафлагонію й Галатію) як певну єдність. Йдеться про виникнення й зміцнення державності у слабоеллінізованих регіонах як наслідок протистояння македонському імперіалізму; збереження в значній частині Малої Азії панування азіатської аристократії, котра активно, але вибірково сприймала елементи македонської державності та грецької культури; належність усіх названих держав до розряду "Mittelstaaten", що обумовлювало певні особливості дипломатії й зовнішньої політики; їхнє входження до єдиного політико-правового поля, що певною мірою протиставляло їх великим елліністичним державам.

С. Д. Литовченко (Харків) представив доповідь «"Царські роки" Тиграна II». Він відзначив, що успішна зовнішня політика цього вірменського царя обумовила тимчасове включення до складу Великої Вірменії більшої частини держави Селевкідів. Аналіз монетної справи вірменського царя дозволяє припустити, що Тигран II не прагнув зображувати себе продовжувачем Селевкідської династії, а намагався завоювати довіру

населення сирійських міст. Це явище знайшло своє вираження як у розміщенні на монетах антіохійського карбування зображення Тюхе антіохійської роботи Євтихіда, котре не зустрічалося на монетах Селевкідів, так і у відмові від використання титулу "цар царів" на легендах власних монет. Тільки після остаточної втрати сирійських володінь Тигран II, зберігши на тетрадрахмах і драхмах вже традиційні зображення, почав карбувати на монетах титул "цар царів". На цих монетах вперше вказано роки правління вірменського царя (з 33-го по 39 р.), що повинно було символізувати продовження царювання Тиграна II, всупереч невдачам першої половини 60-х рр. I ст. до н. е. Отже, можна стверджувати, що вірменський цар досить прагматично використовував карбування монет для зміцнення своєї влади, уникаючи сліпого копіювання елліністичної нумізматичної традиції.

Історія балканської Греції була представлена доповіддю *С. К. Сизова* (Нижній Новгород) "Клеомен III і надання свободи ілотам". Згідно з розповіддю Плутарха, спартанський цар Клеомен III у 223 р. до н. е., напередодні вирішальної битви проти Антігона Досона при Селласії, дав свободу шістьом тисячам ілотів, здатним сплатити по п'ять мін срібла, й озброїв македонською зброєю дві тисячі чоловік. Очевидно, цим двом тисячам було надано спартанське громадянство, й у битві при Селласії вони боролися в лавах "лакедемонян". Повідомлення Плутарха викликає багато дискусій у літературі й залишає чимало місця для різноманітних припущень. Точка зору автора зводиться ось до чого: по-перше, цифри, наведені Плутархом, не перебільшені, як уважали деякі дослідники; по-друге, звільнення ілотів було суто фіскальним заходом, а не новим етапом "спартанської революції"; по-третє, дві тисячі бійців, озброєних на македонський лад, не були набрані з-поміж звільнених ілотів, як уважається більшістю дослідників; скоріше, їх набрали з корпусу найманців, що воювали на боці Клеомена.

Двоє учасників симпозіуму звернулися до архітектурно-археологічної проблематики. *І. М. Коровчинський* (Москва) виступив з доповіддю "Храм Окса, його аналоги й культ вогню", у якій запропонував критичний аналіз гіпотези, викладеної Б. А. Литвинським та І. Р. Пічікяном у першому томі праці "Елліністичний храм Окса в Бактрії". На думку цих дослідників, іранські храми 2-ї половини I тис. до н. е., що складаються з основного ядра (зал і коридори) і бічних крил, що фланкують портик, є храмами вогню. Підставою для такого твердження стало відкриття вівтарів вогню в бічних крилах храму Окса в Тахти-Сангіні (Бактрія), де спостерігається саме таке планування. Однак автор доповіді зазначив, що в жодному іншому подібному храмі вівтарі вогню виявлені не були. І якщо у випадку з "аяданою" в Сузах і "храмом з п'єдесталом" у Персеполі це можна пояснити неповнотою або поганою документованістю розкопок, то "храм Діоскурів" у Дільберджині (Бактрія), план якого складається з тих же елементів, був розкопаний та опублікований досить повно; проте сліди культу вогню в ньому також не були виявлені. Б. А. Литвинський та І. Р. Пічікян спробували пояснити цю обставину належністю зазначеного храму до іншого типу, ніж храм Окса. Йдеться про тип т. зв. "храмів із дводольним поперечним поділом", до якого вони віднесли також "храм з уступчастими нішами" в Ай-Ханумі (Бактрія) і низку храмів у Дура-Европосі. Однак ці останні середньо- і близькосхідні храми не мають ні портика, ні крил, чим помітно відрізняються від храму в Дільберджині; чого не можна сказати про вищезгадані культові будинки в Сузах, Персеполі й Тахти-Сангіні. На цій підставі автор приходить до висновку, що наявність вівтарів вогню не є обов'язковим елементом храмів, подібних до храму Окса.

О. В. Сильнов (Санкт-Петербург) у доповіді "Елліністичне місто: композиційні й типологічні особливості військової архітектури" розглянув декілька найбільш характерних пам'ятників грецької архітектури, розташованих в елліністичних містах Середземномор'я і Причорномор'я, з точки зору військової архітектури, що включає в себе такі дисципліни, як містобудування, фортифікація й поліоркетика. Він здійснив аналіз відомих композиційних схем фортифікаційної архітектури з огляду на їхні

об'ємно-просторові, містобудівельні й естетичні критерії. Доповідач визначив основні типи планувальних рішень: 1) прямокутне ("доричне"); 2) циліндрично-еліпсоподібне ("іонічне"); 3) гексагонально-композитне ("елліністичне"). Ця схема дозволяє в цілому простежити еволюцію розвитку античної військової архітектури. Загальні результати було представлено у зведених типологічних таблицях, графічних і комп'ютерних реконструкціях. На думку автора, фортифікаційна архітектура у грецьких державах до III–II ст. до н. е. мала складне, розвинене планування, побудоване з урахуванням теоретичних робіт військових інженерів, містобудівельників та архітекторів.

Завершальну доповідь – "Германік і Олександр" – прочитав *Є. В. Смиков* (Саратов). Вона присвячена, головним чином, аналізу фрагмента "Аналів" Тацита, в якому Германік порівнюється з Александром Великим. Іноді цей текст є підставою для висновку щодо свідомого наслідування македонського завойовника з боку Германіка. Однак факти, що наводяться на підтвердження цього положення, є малопереконливими, оскільки в цьому порівнянні слід бачити, скоріше за усе, не що інше, як літературний прийом. Римські письменники неодноразово зверталися до образу Александра, причому, як правило, в негативному контексті (хоча й визнавали його велич як царя й завойовника). Тацит успадкував цю традицію. Згідно з його характеристикою, Германік перевершував Александра за своїми моральними якостями і, найголовніше, за полководницьким хистом. Однак, на відміну від Александра, він не був монархом і тому не зміг повною мірою реалізувати свої військові здібності. Таким чином, оцінюючи особисті якості Александра, Тацит відштовхується від давньої республіканської традиції, однак у нього вже відсутнє притаманне їй абсолютне неприйняття одноосібної влади. Германік для нього ототожнюється з ідеалами імперії, шляхетною перемогою та завоюваннями. З його смертю все це залишається в минулому, а розповідь Тацита починає набувати дедалі більше похмурого колориту.

Доповіді І. А. Ладиніна, І. Н. Коровчинського, О. В. Сильнова, С. Д. Литовченка та М. О. Маккавєєва супроводжувалися змістовними презентаціями ілюстративного матеріалу.

Практично кожний виступ викликав жваве обговорення та подальшу дискусію не лише з приводу тематики самих доповідей, а й у контексті пов'язаної з ними більш широкої проблематики. Кожне засідання завершувалося тривалим обговоренням питань концептуального характеру, запропонованих організаторами конференції (див. вище). Зокрема, більшість учасників симпозіуму прийшли до згоди щодо виняткової ролі греко-східного синтезу для визначення сутності еллінізму, а також схилилися до висновку стосовно відсутності ґрунтовних підстав для використання терміна "переделлінізм". Разом з тим дискусійною залишилася проблема доцільності застосування в елліністичному контексті поняття "етноклас". Також залишилося неузгодженим питання щодо позитивної чи негативної оцінки еллінізму як явища.

Підсумовуючи результати роботи симпозіуму, його учасники висловили одностайне побажання щодо надання подібним зустрічам, присвяченим вивченню різних аспектів історії еллінізму, регулярного характеру.

О. Л. Габелко, А. Л. Зелінський

МІЖНАРОДНИЙ СЕМІНАР “СВЯТІ МІСЦЯ: КОСМОЛОГІЧНА СИЛА І ПРОБЛЕМИ ДОВКІЛЛЯ” (Аллахабад, Індія, 5–7 лютого 2013 р.)

Дослідження святих місць і паломництва привертають останнім часом значну увагу дослідників усього світу. Тематика цих досліджень включає питання філософії й теології, географії та історії, економіки та екології тощо. У 1989 р. група науковців із різних країн утворила Товариство паломницьких студій (Society of Pilgrimage Studies) для міждисциплінарного вивчення сакральної географії усіх релігій світу. Товариство, що базується в Аллахабаді (Індія), видає серію збірників наукових праць “Pilgrimage Studies” та регулярно проводить міжнародні наукові семінари. П’ятий семінар, тема якого була “Святі місця: космологічна сила і проблеми довкілля”, відбувся з 5-го по 7 лютого цього року. Час і місце семінару були обрані не випадково: в лютому цього року в Аллахабаді проходило одне з найбільших у світі релігійних свят – Кумбга-мела. Воно проводиться раз на 12 років; крім того, раз на 6 років проводиться мале свято – Ардг-Кумбга-мела. Проведення семінарів під час цього свята стало традицією для Товариства паломницьких студій.

Цьогорічна Кумбга-мела знову зібрала десятки мільйонів паломників з усієї Індії, які прибули сюди, щоби омитися у водах священних рік Ямуни і Ґанґи. Для розміщення такої великої кількості людей було побудовано справжнє наметове місто. На його території розташувався й табір, де жили й працювали учасники семінару. Там-таки, під тентом, проходили засідання. Ввечері проводилися екскурсії, під час яких дослідники могли безпосередньо спостерігати обряди Кумбга-мели, спілкуватися з видатними духовними вчителями та простими паломниками. Таким чином, семінар поєднував теоретичну працю з польовими дослідженнями. Унікальності семінару надавали неповторна атмосфера свята і відчуття дотику до сакрального.

Семінар розпочався з урочистого відкриття й пленарної сесії, на якій виступили голова Товариства паломницький студій – професор Аллахабадського університету Дебі Прасад Дубі, професор Ом Пракаш, П. Ч. Джайн та інші почесні гості. Потім почалися робочі сесії, на яких виступило загалом 10 доповідачів з Індії (Абгішек Ананд, Суніта Двіведі), Німеччини (Лена Цюльке), Польщі (Марта Кудельська, Аґата Свєжовська), США (Аманда Гаффер), України (Сергій Капранов) та Японії (Мусіґа Томоко, Хамая Маріко та Уеда Масахіро). Кожна доповідь супроводжувалася ґрунтовним філософським коментарем професора Д. П. Дубі та жвавим обговоренням. Жорстких обмежень у часі не було, що дозволяло всім охочим спокійно висловити свої думки; водночас завдяки вмілій роботі керівників і модераторів семінару обговорення проходили в діловому ритмі і залишалися в рамках наукової дискусії. Незважаючи на польові умови, семінар був добре забезпечений оргтехнікою, і багато доповідей супроводжувалися слайдами.

Не викликає здивування, що більшість доповідей у той чи інший спосіб були пов’язані з індологічною тематикою. Насамперед слід згадати доповіді, присвячені Кумбга-мелі.

Д. П. Дубі представив дві доповіді: “Праяґа: ритуальний ландшафт (*ritualscape*) індуського місця паломництва” та “Кумбга-мела – свято вічного блаженства”. У першій

Урочисте відкриття семінару

автор детально аналізує структуру сакрального простору Аллахабада (стародавня назва – Праяґа). Її основу утворює злиття трьох священних рік – Ґанґи, Ямуни та невидимої Сарасваті, що символізує єдність особистості з нескінченністю. Важливим є розуміння святого місця як *мезокосму*, що поєднує макрокосм із мікрокосмом, Космос як ціле з людиною. Друга доповідь присвячена аналізу свята Кумбга-мели – його походженню, астрологічним розрахункам дат його проведення тощо. Дослідник висловлює припущення, що це свято виникло як періодично повторюваний з'їзд духовних вчителів, відлюдників, монахів, де представники різних релігійних шкіл могли обговорювати важливі проблеми, і в другу чергу – як місце, де до їхньої мудрості могли прилучитися миряни.

А. Ананд (Anand) з Університету Джавахарлала Неру (Делі) назвав свою доповідь "Кумбга-мела у Праязі: за межами релігії". У ній він спробував проаналізувати, яким чином у святі релігійні аспекти переплітаються та взаємодіють із соціальними, економічними, політичними, адміністративними, юридичними, розважальними тощо. У доповіді було порушено низку важливих питань, проте такий багатовимірний (за виразом доповідача) підхід вимагає, вочевидь, подальших досліджень і залучення відповідних спеціалістів.

А. Гаффер (Huffer) з Каліфорнійського університету свою доповідь "Аскетичне тренування та Кумбга-мела" присвятила демонстрації аскетичних практик на святі. Її дослідження мало антропологічний характер. Спираючись на теоретичні розробки М. Вебера, П. Бурдьє та Б. Лінкольна, А. Гаффер прийшла до висновків, що, демонструючи публічно свої досягнення, аскети через тілесність стверджують своє право на духовний авторитет. На думку дослідниці, їхні виступи розмивають межу між проповіддю ґуру і виставою факіра; до того ж вони є тонкою формою прозелітизму, оскільки, наочно доводячи ефективність вчення певної духовної традиції (*сампрадаї*) або конкретного наставника, заохочують глядачів ставати його послідовниками.

Тему аскетизму розглядала також японська дослідниця М. Хамая (Hamaya) з Університету Кіото, проте вже в ґендерному аспекті. Її доповідь мала назву «Стати "Матір'ю" у публічному просторі: дослідження прикладів відлюдниць-*садгві*[1] та феміністичного руху на Кумбга-мелі». Слід зазначити, що авторка доповіді сама є *садгві*: вона багато років практикує аскезу в гімалайському ашрамі під керівництвом відомого ґуру, – тому досліджувану проблему вона знає зсередини. М. Хамая зазначила, що жінки складають маргінальну меншину в середовищі аскетів; нерідко вони зазнають дискримінації, на них дивляться як на відхилення від норми. Водночас нерідко їх шанують як втілення Богині-Матері. Проаналізовані нею три приклади аскеток – Чандра Ма, Шрі Ма та Бгавані Ма – показують, яким чином ці жінки досягли високого авторитету і слави, демонструючи "материнські" якості у соціальній роботі, турботі про знедолених тощо, стверджуючи ідеал духовної жіночності.

Слід додати, що М. Хамая – не єдина японка, що знайшла свій духовний шлях в Індії. На Кумбга-мелі ми бачили її двох співвітчизників, що також стали адептами

[1] Жіночий рід від слова *садгу* – "аскет, відлюдник".

індуських традицій *садгу*. Ще одна японка, чиє обличчя зображено на численних рекламних плакатах, є відомою ученицею славетного ґуру Пайлота-Баби.

Учасники семінару

Аллахабад не лише місце проведення Кумбга-мели, тут також регулярно проводяться ритуали вшанування померлих предків (*шраддга*). Їх розглянула у своїй доповіді "Шраддга у стародавній Індії: кому поклонялися в поховальних обрядах та обрядах вшанування предків?" Т. Мусіґа (Mushiga) з Токійського університету. Дослідниця порушила питання про те, чи поклонялися в цих ритуалах лише предкам із боку батька чи також предкам із боку матері, тільки чоловікам чи також жінкам. Для відповіді на нього вона проаналізувала санскритські тексти останньої половини I тис. до н. е. – першої половини I тис. н. е., насамперед ті, де викладено закони та правила ритуалів: "Ману-смріті", "Вішну-смріті", *дгармасутри* та *ґріг'ясутри*. Ретельно вивчивши термінологію спорідненості в цих текстах, японська дослідниця доходить висновку, що в ритуалах *шраддга* поклонялися як предкам по лінії батька (власне батькові, дідові та прадідові), так і предкам з материнського боку (діду, прадідові та прапрадідові), а також їхнім дружинам, причому тенденція вшанування предків-жінок та предків по материнській лінії зростає у пізніших текстах.

Як уже було зазначено, Кумбга-мела пов'язана зі священною рікою Ґанґою. Їй і була присвячена доповідь Л. Цюльке (Zühlke) з Гамбурзького університету "Взаємозв'язок екологічних проблем ріки Ґанґи та її релігійного значення". Дослідниця звернула увагу на разючий контраст між сакральним статусом ріки та її жахливим екологічним станом. Ґанґа для індусів не лише священна ріка, води якої змивають усі гріхи, а й богиня. Аналізуючи ці вірування, Л. Цюльке висловлює рекомендації, яким чином можна використати їх для підвищення екологічної свідомості індійців.

Місце проведення семінару

М. Кудельська (Kudelska) з Ягеллонського університету (Краків), виступила з доповіддю на тему "Води в Упанішадах, космологічний елемент і символ кармічного тіла". На основі докладного аналізу текстів польська дослідниця показала, яким чином розвинулися ритуали очищення та як вони вплинули на становлення ідеї посмертного перевтілення душі у традиції веданти.

Свою доповідь японський дослідник М. Уеда (Ueda), який зараз працює в Інституті індо-

логії в Ахмедабаді, – "Джайнські тіртхи: значення їхнього розташування", – присвятив святим місцям іншої індійської релігії – джайнізму. Дослідник пояснює розташування джайнських святинь у горах двома причинами: культом гір та страхом перед мусульманськими завойовниками. Він також приділив увагу стану збереження джайнських рукописів, багато з яких іще не опубліковані й не досліджені вченими.

Три доповіді виходили за межі індології. С. Двіведі, незалежна дослідниця і мандрівниця Шовковим шляхом (як вона представилася), поділилася спостереженнями під час подорожі до руїн буддійських храмів і монастирів, розташованих на території сучасного Таджикистану. Її доповідь, що мала парадоксальну назву – "Буддійське паломництво до Таджикистану", – була багато ілюстрована світлинами, зробленими під час подорожі. Слід зазначити, що багато пам'яток розташовані у важкодоступних місцях і малодосліджені, тому зібрані дослідницею польові матеріали мають безперечну наукову цінність. На основі побаченого та історичних джерел (наприклад, свідчень китайського монаха VII ст. Сюаньцзана) С. Двіведі зробила спробу реконструювати стан буддизму в тих краях у давні часи.

На власному паломницькому досвіді була побудована й доповідь А. Свєжовської (Świerzowska) з Ягеллонського університету "Паломництво до Сантьяґо де Компостелла як ритуал переходу – минуле та сучасне". Дослідниця двічі здійснила прощу до цієї християнської святині і власні враження та спостереження проаналізувала за допомогою теорій А. ван Ґеннепа та В. Тернера.

С. Капранов у своїй доповіді "Сакральний острів як архетип і його символізм у релігії та міфології", спираючись на ідеї М. Еліаде, проаналізував зазначений архетип на широкому матеріалі різних релігій та культур, включаючи античну Грецію, стародавній Єгипет і Месопотамію, Китай, Японію, Індію тощо.

П'ятий міжнародний науковий семінар "Святі місця: космологічна сила і проблеми довкілля" засвідчив актуальність проблематики паломницьких студій і сакральної географії, необхідність широкої міждисциплінарної та міжнародної кооперації науковців. Його робота стала значущим внеском у дослідження святих місць, і ми сподіваємося, що наступні семінари Товариства паломницьких студій будуть такими ж плідними.

С. В. Капранов

X ЧИТАННЯ ПАМ'ЯТІ ПЕТРА ЙОСИПОВИЧА КАРИШКОВСЬКОГО (Одеса, ОНУ імені І. І. Мечникова, 11–12 березня 2013 р.)

11–12 березня 2013 р. на історичному факультеті Одеського національного університету імені І. І. Мечникова відбулася міжнародна наукова конференція "X Читання пам'яті професора Петра Йосиповича Каришковського". Видатний науковець, історик-античник, спеціаліст із нумізматики, грецької та латинської епіграфіки Північного Причорномор'я, візантиніст, людина енциклопедичних знань, П. Й. Каришковський (1921–1988) був професором Одеського університету, завідувачем кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. В умовах "закритості" тогочасної радянської системи П. Й. Каришковського було заочно обрано членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту і Нью-Йоркського нумізматичного товариства. У рідному місті вчений багато років очолював Одеське археологічне товариство.

Заснована П. Й. Каришковським у 1963 р. кафедра історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова спільно з Одеським археологічним музеєм НАНУ та Відділом археології Північно-Західного Причорномор'я НАНУ традиційно проводять Читання пам'яті професора П. Й. Каришковського, цього року – вже десяті. Конференція, як завжди, за часом пов'язана з 12 березня – днем народження вченого.

У Читаннях взяли участь історики-античники та археологи, медієвісти й нумізмати, сходознавці та візантиністи, фахівці з історії країн Західної Європи раннього модерного часу. Таке розмаїття наукових інтересів цілком відповідає концепції Читань, присвячених пам'яті вченого-енциклопедиста. До участі в конференції зазвичай запрошуються спеціалісти в тих галузях історичного знання, в яких проявився могутній талант П. Й. Каришковського – науковця та педагога.

Збірник "Стародавнє Причорномор'я", де представлені матеріали конференції, за своїм змістом є значно ширшим, ніж його звична назва, – як тематично, так і хронологічно. Та й сама назва дозволяє широке трактування, адже конференція відбувається в Одесі – на древній землі Північно-Західного Причорномор'я.

З плином часу чисельність учасників Читань пам'яті П. Й. Каришковського постійно зростає. На конференцію 2013 р. подали статті й виступили з доповідями 130 науковців. "Географія" X Читань є досить широкою: Болгарія (Сілістра), Молдова (Кишинів), Польща (Варшава, Краків, Торунь), Росія (Москва, Санкт-Петербург, Бєлгород, Ростов-на-Дону, Тула), Україна (Київ, Білгород-Дністровський, Бердянськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Ізмаїл, Іллічівськ, Керч, Львів, Миколаїв, Одеса, Севастополь, Сімферополь, Харків, Херсон, Чернівці), Франція (Кемпер). У X випуску "Стародавнього Причорномор'я", видання якого збіглося з початком конференції (Древнее Причерноморье. – Вып. X. / Глав. ред. И. В. Немченко. – Одесса: ФЛП "Фридман А. С.", 2013. – 654 с.), вийшла друком 101 стаття.

Робота конференції проходила у форматі 8 секцій: I. Історія та археологія первісного часу; II. Історія та археологія Північного Причорномор'я за доби античності; III. Ан-

тична нумізматика; IV. Історія стародавнього світу; V. Історія західноєвропейського Середньовіччя та раннього модерного часу; VI. Історія та археологія Східної Європи в середні віки; VII. Історія та археологія Візантії; VIII. Середньовічна нумізматика.

Виступи доповідачів, як правило, викликали велику фахову зацікавленість та супроводжувалися жвавим обговоренням.

Підсумки роботи було підведено на спільному засіданні. Учасники Читань відзначили високий науковий рівень конференції та висловили сподівання на подальше її проведення в майбутньому.

І. В. Нємченко

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 90-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ВОЛЬФА МЕНДЕЛЬОВИЧА БЕЙЛІСА (1923–2001)

15–16 травня в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка (далі – ЛНУ) відбулася Міжнародна наукова конференція "Проблеми джерелознавства, історіографії та історії Сходу", присвячена 90-річчю від дня народження доктора історичних наук, професора Вольфа Мендельовича Бейліса (1923–2001) – відомого радянського та українського арабіста. На ній були представлені матеріали і тези доповідей більше ніж 50 сходознавців із Ташкента, Єревана, Мінська, Тбілісі, Санкт-Петербурга, Астани, Баку, Москви, Парижа та багатьох міст України.

Відкриваючи Міжнародну наукову конференцію на пленарному засіданні, перший проректор ЛНУ ім. Тараса Шевченка, доктор педагогічних наук, професор С. В. Савченко зазначив: "Конференцію присвячено пам'яті людини, яка є гордістю Інституту історії, міжнародних відносин та соціально-політичних наук ЛНУ, гордістю всього нашого університету. Справа Вольфа Мендельовича житиме в його учнях, і я сподіваюся, що вони зможуть зберегти пам'ять про цю видатну людину". Вітаючи учасників конференції, директор Інституту історії, міжнародних відносин та соціально-політичних наук ЛНУ, доктор педагогічних наук, професор Л. Ц. Ваховський підкреслив вагому роль професора В. М. Бейліса в розвитку історичного факультета, де він протягом чотирьох десятиліть вивчив і виховав не одне покоління вчителів історії. На значний внесок В. М. Бейліса в розвиток арабістики в Україні і в інших країнах СНД звернули увагу у своїх вітальних словах на адресу конференції доктор історичних наук, завідувач відділу Євразійської степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України О. Б. Бубенок і доктор історичних наук, завідувач сектору Середнього Сходу Санкт-Петербурзького Інституту східних рукописів РАН А. І. Колесников. Досить докладно про життя та науково-педагогічну діяльність В. М. Бейліса поінформував учасників конференції доктор історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНУ ім. Тараса Шевченка професор М. С. Бур'ян.

У межах проведення ювілейної конференції в будинку, де жив В. М. Бейліс, було відкрито меморіальну дошку на честь професора – данину пам'яті видатній людині віддали студенти та викладачі Інституту історії, міжнародних відносин та соціально-політичних наук ЛНУ, учасники конференції, випускники історичного факультету.

Засідання конференції були продовжені в секціях. На секції "Джерелознавство та історіографія Сходу" зарубіжними і вітчизняними орієнталістами були озвучені досить цікаві результати досліджень східного історичного джерелознавства. Один з авторитетних російських іраністів, доктор історичних наук А. І. Колесников (Санкт-Петербург) до перекладів відомого російського китаєзнавця М. Я. Бічуріна (1777–1853) подав цінні коментарі щодо історичної та країнознавчої інформації китайських хронік про племена і народи, що населяли територію Месопотамії, Іранського нагір'я і Середньої Азії у складі Сасанідського Ірану. У доповіді доктора історичних наук О. Б. Бубенка (Київ), присвяченій відомостям аль-Мас'уді про ріку Буртас, з урахуванням думок попередніх дослідників і даних археологів, була визначена значимість цієї інформації тим, що вона може бути єдиною згадкою про булгар у басейні річок Дону та Сіверського Дінця в

X столітті. Старший науковий співробітник Інституту історії РАН Т. М. Калініна (Москва) позначила проблему повідомлення як вивчення інформації аль-Мас‘уді про Візантію, яка цікавила В. М. Бейліса. На базі порівняльного текстологічного аналізу вона продемонструвала унікальність відомостей аль-Мас‘уді про перебування візантійського імператора Юстиніана в булгар і хозар. Доктор історичних наук В. Г. Крюков (Луганськ) зробив спробу оцінити значимість дослідження В. М. Бейлісом у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук етимології та семантики терміна “ар-рус” за даними середньовічних арабських джерел. У доповіді професора Практичної школи вищих досліджень К. Цукермана (Париж) проаналізовано згадку про Київ у давньоєврейській книзі Іосиппон, яку, на його думку, можна датувати 941 або 953 роком. У виступі аспіранта Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського Т. Т. Ашуркова було подано оцінку подорожніх записів франкомовних мандрівників першої третини XIX ст. як джерела з історії міжнародних відносин Ірану. Аспірант ЛНУ ім. Тараса Шевченка О. О. Сбродов, який займається дослідженням науково-педагогічної діяльності В. М. Бейліса, подав докладну інформацію про стан та перспективи вивчення матеріалів і документів архіву Вольфа Мендельовича.

Робота секції “Історія Сходу” почалася з доповіді доктора історичних наук, професора О. І. Айбабіна (Сімферополь) про візантійсько-хозарські відносини в Криму наприкінці VII – на початку VIII ст. Доценти Л. І. Красильникова і К. І. Красильников (Луганськ) на археологічному матеріалі будівель укріплених городищ салтівсько-маяцької культури висунули припущення про участь у їхньому будівництві Візантії, що була союзником Хозарського каганату в протистоянні з Арабським халіфатом. Науковий співробітник Археологічного музею при ЛНУ ім. Тараса Шевченка Є. К. Апареєва звернула увагу учасників конференції на художні вироби візантійського та близькосхідного походження в похованнях номадів степового Подонцов’я XII–XIII ст. У низці повідомлень знайшли відображення проблеми нової і новітньої історії Сходу. У доповідях О. В. Фоміної (Луганськ) та В. С. Гребенюк (Луганськ) відображено окремі епізоди британської колоніальної політики в Індії. Історії становлення етнічної самосвідомості в турків-месхетинців і її сучасному станові було присвячено доповідь доцента С. А. Маркаряна (Єреван).

По завершенню роботи секцій було організовано “круглий стіл”, на якому були підведені підсумки роботи конференції та обговорено питання видання неопублікованої наукової спадщини професора В. М. Бейліса. За пропозицією К. Цукермана та О. І. Айбабіна сформовано ініціативну групу з підготовки робіт В. М. Бейліса до видання і визначено терміни здійснення цього видання. А. І. Колесников запропонував надати проведенню конференцій регулярного характеру – у формі Читань пам’яті В. М. Бейліса з проблем східного історичного джерелознавства, – що одноголосно було підтримано всіма учасниками конференції.

З. А. Саїдов

Світлої пам'яті
Валерія Анатолійовича Бушакова

25 лютого 2013 р., на сімдесят першому році життя, трагічно обірвався життєвий шлях видатного вченого, доктора філологічних наук Валерія Анатолійовича Бушакова. Іще зовсім недавно Валерій Анатолійович відзначив сімдесятирічний ювілей, і тим тяжчою є втрата для всіх нас, бо всі ми сподівалися, що він буде жити та жити, віддаючи усі свої сили та досвід науці. Проте доля розпорядилася інакше!

Саме науці Валерій Анатолійович присвятив багато років свого життя. Останні двадцять років життя Валерія Анатолійовича були тісно пов'язані з Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Валерій Анатолійович Бушаков народився в м. Хабаровську (Росія) 12 грудня 1942 р. Його батько Костянтин Олексійович Різе був родом із Твері (Росія), а мати Олена Максимівна Головченко – з Полтави. На жаль, його батьки трагічно загинули в 1947 р. на Сахаліні. І тому в 1955 р. його всиновили молодша сестра матері та її чоловік – Анатолій Кирилович Бушаков. Унаслідок цього подальша доля Валерія Анатолійовича була пов'язана з Україною.

В. А. Бушаков закінчив середню школу в м. Узині Київської обл., де й працював до 1962 р., коли був призваний до лав Радянської Армії. Після армії Валерій Анатолійович працював у Москві на будівництві. У 1966 р. одружився з Нелею Юхимівною Дрогобич, а в 1967 р. у них народилася дочка Оксана.

У 1967 р. Валерій Анатолійович вступив на факультет англійської філології Вінницького педінституту, який закінчив у 1972 р. без відриву від виробництва. Тоді ж місцем постійного проживання Валерія Анатолійовича стало смт Асканія-Нова Херсонської обл. Саме там з лютого 1970 р. він почав працювати перекладачем наукової літератури в Українському науково-дослідному Інституті тваринництва "Асканія-Нова" і пропрацював у цьому закладі до 1993 р. Окрім того, в 1979–1981 рр. він працював учителем англійської мови в середній школі смт Асканії-Нової. Валерій Анатолійович також закінчив німецьке, французьке та іспанське відділення Центральних заочних курсів іноземних мов у Москві. І взагалі, у своїй анкеті він зазначив, що володіє більш ніж 15 європейськими і східними мовами, серед яких варто особливо виділити крим-

ськотатарську. Валерій Анатолійович своїм прикладом показав, що справжнім науковцем може стати та людина, яка поставила за мету свого життя науку, незалежно від того, де вона проживає. Нестачу наукової літератури вчений все життя поповнював під час своїх подорожей та спілкування з колегами в наукових центрах України та Росії. В останні роки життя Валерій Анатолійович отримував нову інформацію вже із Інтернету. Внаслідок цього він створив дуже солідне зібрання наукової літератури та спеціальну картотеку. Отже, він досить давно почав готуватись до наукової діяльності.

Вже в 1980 р. побачила світ його перша наукова публікація «О первоначальном названии Аскании-Нова – "Чапли"», що вийшла в солідному науковому журналі "Советская тюркология". У наступні роки статті Валерія Анатолійовича були надруковані не лише в цьому журналі, а й в інших наукових виданнях Росії, України, Узбекистану. В. А. Бушаков майже від початку чітко визначив напрямок своїх наукових студій – тюркська філологія, зокрема ономастика Криму.

У 1992 р. Валерій Анатолійович успішно захистив в Інституті мовознавства РАН свою кандидатську дисертацію "Тюркская этноойкономия Крыма" за спеціальністю "Тюркські мови". Науковим керівником дисертації був відомий тюрколог, академік РАН, доктор філологічних наук Е. Р. Тєнишев. Офіційними опонентами виступили також відомі тюркологи – доктор філологічних наук Е. А. Груніна та кандидат філологічних наук Х. Ф. Ісхакова. У своїх висновках до автореферату дисертації В. А. Бушаков зазначив: "Структурно-семантический анализ этноойконимов Крыма и их сопоставление с этнонимамами тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских народов позволили установить номенклатуру поселившихся в Крыму тюрко-монгольских родов и племен. Более трехсот этнонимов крымских тюрков имеют соответствия в этнонимии древних и современных кипчакских, огузо-туркменских, монгольских, тунгусо-маньчжурских и кавказских народов. Многие этнонимы татар и ногайцев Крыма не встречаются за его пределами". Це був значний прорив у дослідженні мови та історії кримськотатарського етносу, вивчення якого протягом багатьох десятиліть в СРСР, з міркувань суто ідеологічного характеру, перебувало під забороною. Треба також віддати належне Валерію Анатолійовичу, який у важкі роки нашої історії зумів завершити та успішно захистити в Москві своє перше дисертаційне дослідження.

Надалі доля Валерія Анатолійовича була пов'язана з Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, який був заснований тюркологом світового рівня – академіком О. Й. Пріцаком. З 1993 р. В. А. Бушаков почав працювати на посаді старшого наукового співробітника Інституту. Незважаючи на те що він не був киянином, директор Інституту О. Й. Пріцак та його заступник В. С. Рибалкін зробили все можливе, щоб постійним місцем роботи Валерія Анатолійовича був саме наш Інститут. І це себе виправдало. Майже за десять років В. А. Бушаков опублікував кілька десятків статей та одну монографію, провідною темою яких були історія, мова та культурна спадщина кримських татар.

Саме після 1993 р. Валерій Анатолійович обрав для себе новий напрямок досліджень – історична топонімія Криму. Ця тема в 90-ті роки набула особливої актуальності для України, що було пов'язано з репатріацією кримських татар на Батьківщину. Тому виникла потреба повернення історичних назв на карті Криму. У той час Валерій Анатолійович був провідним фахівцем у цій галузі, бо займався цією проблемою ще за радянських часів.

Дослідження В. А. Бушакова цього періоду відзначалися науковою об'єктивністю, оскільки він працював на зламі історичних і філологічних студій. Досить показові з цього погляду його статті. Так, у другому номері журналу "Східний світ" за 1994 р. було надруковано його статтю "Етимологізація кримських топонімів у зв'язку з вивченням історії", в якій він зазначав: "...при тлумаченні кримських топонімів слід передусім звертатися до мов, які є або були поширені в Криму: кримськотатарська, кримсько-

румейська, аланська, італійська, османська... При вивченні кримської топонімії і кримськотатарської лексики необхідно враховувати всі лінгвістичні й екстралінгвістичні аспекти їх формування. А подальше використання в етногенетичних та історичних дослідженнях одержаних лінгвістикою результатів потребує певної обережності".

Саме такий підхід до вирішення проблем історико-філологічного характеру В. А. Бушаков яскраво продемонстрував у своїй статті "Про фульський народ і його священний дуб у Житії Костянтина Філософа та локалізацію міста Фулли і Фулльської єпархії", що вийшла в 1994 р. у п'ятому випуску львівського часопису "Україна в минулому". Ця робота відзначалася особливою оригінальністю та науковою новизною. У ній В. А. Бушаков доводив, що назви міста ***Солкат*** і ***Крим*** повинні бути семантично пов'язані між собою. Виходячи із запропонованої В. Д. Смирновим версії, що татарську назву міста – ***Крим*** варто розуміти як "рів, рівчак", дослідник висунув припущення, що назва ***Крим*** є більш пізньою і фактично являє собою переклад попередньої назви міста – ***Солкат***, що, на його думку, свідчить про те, що це місто могли заснувати генуезці. Підставою для цього, вважав В. А. Бушаков, є те, що в італійській мові для позначення борозни, ровика використовувався термін ***Solcati***, що на лігурійському діалекті, розповсюдженому серед генуезців, мав би набути вигляду ***Surghati***, тому що для цього діалекту притаманний перехід ***-l-*** у ***-r-***. Свою версію про італійське походження назви ***Solcati*** В. А. Бушаков підтверджував повідомленням Сеїда Мухаммеда Різи про те, що це місто було засновано генуезцями за згодою татарської адміністрації. На підставі цього вчений зробив припущення, що ранньосередньовічний ойконім Східного Криму – ***Фулли*** у мові місцевих аланів теж означав "рів, рівчак".

Взагалі в останні двадцять років свого життя Валерій Анатолійович багато публікувався в заснованому академіком О. Й. Пріцаком журналі "Східний світ". Незважаючи на те що багато наукових видань бажали мати його публікації, В. А. Бушаков вважав за потрібне друкуватися в першу чергу у "Східному світі". Статті Валерія Анатолійовича в нашому виданні завжди відзначалися оригінальністю та науковою новизною.

Так, у здвоєному випуску "Східного світу" № 2 за 1995 р. та № 1 за 1996 р., присвяченому столітньому ювілею видатного українського сходознавця А. П. Ковалівського, було надруковано велику статтю В. А. Бушакова "Етноніми *Бодрак* і *Буртас*: до питання про історичну долю буртасів". У ній дослідник доводив, що етноніми ***бодрак***, ***буртас*** та ***бродник*** були генетично між собою пов'язані і використовувалися в різний час для позначення східноєвропейських аланів-асів. Досить цікаво, що один з авторів цього некролога також дійшов схожих висновків. У другому номері журналу "Східний світ" за 1996 р. було надруковано цікаву розвідку В. А. Бушакова "Тюркська альтернативна етимологія гідроніма КОДИМА", в якій автор виводить цей топонім від тюркського ***кадима*** – "стежина". У випуску "Східного світу" №1–2 за 1997 р. Валерій Анатолійович звернувся до теми, що вже давно хвилювала українських філологів та істориків. Його стаття має інтригуючу назву – «До питання про походження слова "козак"». Автор публікації, на відміну від попередників, запропонував трохи нетрадиційну етимологію слова: «...давньотюркський етимон **qataq* ~ **qadag* ~ *qaδaq терміна *qazaq* "козак" означав "ті, хто пасуть і охороняють худобу", "варту, охорону, караул"...»

Але всі попередні публікації В. А. Бушакова у "Східному світі" не можна порівняти за масштабами та обсягом опрацьованого матеріалу з його великою статтею "Кадилики і каймаканства в Кримському ханстві (XVIII ст.)", що була надрукована у № 1–2 часопису за 1998 р. На початку статті її автор зазначив: "Ще сорок років тому була висловлена думка щодо можливості на основі списку населених місць Кримського ханства, поданих по кадиликах, визначити топографічні межі останніх... Але й досі, наскільки мені відомо, цієї задачі ніхто не виконав". Проте В. А. Бушаков, на нашу думку, з цим завданням добре впорався. За джерела своїх пошуків Валерій Анатолійович взяв карту Криму, укладену на початку XIX ст. генерал-майором Мухіним, та датований 1783 р.

список селищ, перелічених по кадиликах і каймаканствах. Унаслідок цього у статті автором були подані таблиці населених пунктів Криму за цим принципом. Це дало можливість визначити кордони кадиликів Кримського ханства, кількість яких з часом змінювалась, але не перевищувала 48. Варто зазначити, що В. А. Бушаков у цьому напрямку досліджень першим досяг значних успіхів.

В. А. Бушаков займався не лише кримськими проблемами, а й іншими питаннями тюркології. Він зарекомендував себе в науковому світі як прекрасний фахівець у галузі етимології. Про це свідчать і подальші його публікації, в першу чергу в "Східному світі". Так, у № 2 часопису за 2000 р. побачила світ його розвідка «Походження тюркського астроніма *ULKER* "Стожари"», в якій дослідник впевнено довів, що цей термін "походить від свого евенкійського аналога *Улгэр*, з котрим абсолютно співпадає фонетично".

Слід зазначити, що у 2001–2005 рр. Валерій Анатолійович найкращі свої дослідження продовжував публікувати в журналі "Східний світ". Серед них варто виділити такі статті: "Етнонім *гагауз* та його алоніми *читак*, *хаджал* і *сургуч* (до семантичної типології етнонімів)" (2001, № 1), «Прикметник *харалужний* в "Слові о полку Ігоревім" та "Задонщині" (До питання щодо автентичності "Слова о полку Ігоревім")» (2001, № 2), "Огузо-туркменський компонент в етногенезі кримських татар" (2002, № 1), "Роль географічних термінів в утворенні топонімів Криму" (2002, № 2), "Назви колодязів у степах і пустелях Казахстану, Туркменістану та Узбекистану і в Криму" (2003, № 1), "Локалізація і хронологізація географічних об'єктів в історичній топонімії Криму" (2003, № 4), "Світські та релігійні титули і назви професійних занять, відображені в історичній топонімії Криму" (2001, № 1), "Квантитативні показники в історичній топонімії Криму" (2004, № 2) тощо. Окрім того, В. А. Бушаков регулярно друкувався в інших наукових виданнях України, Росії, Узбекистану, Польщі. Серед них варто виділити численні його публікації в періодичному збірнику наукових праць Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського "Сходознавство". Але серед всіх цих публікацій переважав один напрямок наукових пошуків – історична топонімія Криму. Все це принесло Валерію Анатолійовичу визнання далеко поза межами України.

Так, у 2001 та 2003 рр. В. А. Бушаков отримав гранти на дослідження та публікацію монографії від Американської ради наукових товариств (ACLS – The American Council of Learned Societies). Наслідком цього став вихід у 2003 р. його індивідуальної монографії "Лексичний склад історичної топонімії Криму". Рецензентами цієї фундаментальної праці стали відомі тюркологи: д. ф. н., проф. І. М. Железняк; д. ф. н., проф. Є. С. Отін; д. ф. н., проф. І. В. Дрон; д. ф. н., проф. А. М. Меметов. В анотації на монографію було зазначено: "У монографії досліджено в історико-етимологічному та граматичному аспектах іранську, грецьку, тюркську, італійську, кавказьку та біблійну лексику, відбиту в історичній топонімії Кримського півострова". Отже, бачимо, що праця охоплює не лише тюркологічні проблеми, а й інші напрямки лінгвістичних досліджень, що стосуються минулого Криму. У висновках до монографії В. А. Бушаков зазначив: "Географічні назви Криму дозволяють змалювати його історію з найдавніших часів до сьогодення. Вони надають величезний матеріал для вивчення етногенезу, історії та культури корінних народів Криму. Багатошаровість кримської топонімії дозволяє виявити етнічні компоненти, котрі взяли участь в етногенезі кримських татар і румеїв. Особливий інтерес становлять відбиті в кримській топонімії етноніми, котрі мають аналоги в етнонімії різних народів за межами Криму. Етнотопоніми вказують на генетичні зв'язки народів і на міграції населення в минулому. За топонімічними даними можна створити сучасну і поновити минулу картину регіону, відтворити розселення на півострові родів і племен, котрі увійшли до складу кримськотатарського етносу..." Таким чином, монографія Валерія Анатолійовича була виконана на перехресті філологічних та історичних досліджень. Цим і можна пояснити значну популярність цієї роботи

серед багатьох фахівців гуманітарного профілю. Про це можуть свідчити численні посилання на зміст роботи та відгуки про неї.

Але Валерій Анатолійович не обмежився тільки публікацією монографії. Це був лише черговий, хоча й дуже важливий, крок у його науковій біографії. Після публікації монографії настала черга завершення роботи над докторською дисертацією та її захистом. У 2005 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті сходознавства НАН України Валерій Анатолійович Бушаков успішно захистив свою дисертацію "Історична топонімія Криму", подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю "Мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії". Офіційними опонентами виступили відомі вчені в цій галузі: доктор історичних наук, професор Я. Р. Дашкевич; доктор філологічних наук, професор А. М. Емірова; доктор філологічних наук Ю. Л. Мосенкіс. Провідною установою був Одеський національний університет ім. І. Мечникова.

В авторефераті дисертації Валерій Анатолійович окреслив актуальність обраної теми так: "Топонімія Криму пов'язана з етнічною й культурною історією всіх корінних народів півострова. Вивчення формування топонімічної системи кримськотатарської мови допоможе уточнити й скоригувати висунуті на підставі інших джерел концепції з етнічної й культурної історії кримських татар, румеїв, караїмів та кримчаків, оскільки систематичне й послідовне вивчення географічних назв дає змогу глибоко зазирнути в історичне минуле народу й дослідити його контакти з іншими етносами". Тому за мету було поставлено вивчення закономірностей формування топонімічної системи кримськотатарської мови, етапів формування історичної топонімії Криму, концептуальних уявлень щодо еволюції кримської топонімії, етногенетичних зв'язків кримськотатарського етносу з іншими народами, а також створення концепції системного дослідження кримської топонімії. Варто зазначити, що дисертант блискуче впорався з цим. Основне досягнення дисертаційного дослідження полягає в тому, що в результаті історико-лінгвістичного аналізу географічних назв, засвідчених у стародавніх письмових пам'ятниках, на картах, у списках сіл, науковій і краєзнавчій літературі, збережених у пам'яті кримських татар, виділено й проаналізовано в лексико-семантичному плані основні тематичні класи кримських географічних імен (оронімів, гідронімів, ойконімів та хоронімів) і встановлено номенклатуру грецьких і тюркських географічних термінів та інших слів, що становлять історичну топонімію Криму.

Варто також відзначити активну участь В. А. Бушакова у щорічних Сходознавчих читаннях ім. А. Кримського, які з 1997 р. регулярно проводить Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. Валерій Анатолійович робив доповіді на цих наукових конференціях вже починаючи з 1997 р. Важливо зазначити, що тематика його виступів мала своє продовження в його публікаціях у журналі "Східний світ". Тобто В. А. Бушаков спочатку робив апробацію своїх нових ідей на конференції і згодом, враховуючи побажання та доповнення колег, готував на основі цього статті. Така схема оприлюднення наукових результатів взагалі дуже характерна для сучасних науковців. Варто зазначити, що доповіді Валерія Анатолійовича на Сходознавчих читаннях завжди викликали жвавий інтерес та спонукали до наукових дискусій колег, які брали участь у роботі конференцій. Практично В. А. Бушаков був учасником усіх шістнадцяти Сходознавчих читань А. Кримського – з 1997-го по 2012 р.

Після захисту докторської дисертації Валерій Анатолійович почав займатись викладацькою та адміністративною роботою. Зокрема, із 2005-го по 2012 р. він був завідувачем кафедри грецької філології Маріупольського державного університету. Проте, незважаючи на свою завантаженість цією роботою, Валерій Анатолійович не припиняв співробітництва з Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського. Так, дуже помітною подією в житті нашого Інституту стала участь В. А. Бушакова в роботі спеціалізованої вченої ради з присудження наукових ступенів доктора (кандидата) філологічних наук за

спеціальністю “Мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії”, членом якої він був із 2006-го по 2012 р. Але Валерій Анатолійович не просто брав участь у засіданнях спецради, а й дуже часто виступав там офіційним опонентом та експертом на захистах дисертацій у таких галузях, як тюркологія, арабістика, іраністика. Ставився Валерій Анатолійович до експертної оцінки й опонування дуже серйозно, і його відгуки можна вважати зразком рецензування наукових праць.

У цей період В. А. Бушаков продовжував публікувати результати своїх дуже цікавих наукових розробок у нашому журналі “Східний світ”. Зокрема, у 2010 р. в третьому номері часопису було надруковано його статтю “Топонімія округи сіл Біюк-Узеньбаш та Кучук-Узеньбаш”, що торкалася походження тюркомовного населення Південно-Західного Криму, яке проживало в басейні р. Бельбек. На основі аналізу грецизмів в історичній топонімії округи зазначених сіл автор статті прийшов до висновку, що безпосередніми предками узенбаських татар були кримські уруми, які в минулому були грекомовними, як і кримські румеї. Звертався Валерій Анатолійович і до інших проблем алтаїстики. Про це може свідчити надрукована у другому номері “Східного світу” за 2011 р. його стаття “Етнонім *урянхай* (до семантичної типології етнонімів)”. У ній автор дійшов дуже цікавого висновку, згідно з яким ця етнічна назва добре пояснюється з тунгусо-маньчжурських мов. На думку В. А. Бушакова, цей етнічний термін має означати “мешканець гірської тайги”. Отже, як бачимо, сфера наукових інтересів Валерія Анатолійовича торкалася не лише проблем тюркології, а й інших суміжних напрямків гуманітарних досліджень.

На жаль, доля була невблаганною до Валерія Анатолійовича. Наприкінці 2011 р. він тяжко захворів. Але, незважаючи на це, продовжував працювати. Склалося враження, що Валерій Анатолійович передчував, що йому жити на цьому світі залишилося небагато. Тому він намагався викласти свої останні ідеї у статтях, які встиг написати в останній рік життя у значній кількості. Ці матеріали він періодично пересилав електронною поштою до Інституту сходознавства для публікації не лише в наших періодичних виданнях – “Східний світ”, “Сходознавство”, “Хозарський альманах”, – а й у збірках на честь ювілеїв Ю. М. Кочубея, В. С. Рибалкіна, С. Б. Сорочана та пам’яті Я. Є. Полотнюка. Серед них варто виділити такі статті: “Етноніми *бурят* та *баргут* і етнонімічний топонім *Баргуджін-Токум* (до семантичної типології етнонімів)”; “Японські географічні назви *Сікука* на Південному Сахаліні”; “Квазіетнонім *Челдон* (до семантичної типології етнонімів)”; “Етноніми *тунгуси*, *евени* та *евенки* (до семантичної типології етнонімів)” тощо.

Як уже зазначалося, В. А. Бушаков працював на перехресті філологічних та історичних досліджень. Тому один з авторів цього некролога, О. Б. Бубенок, мав за велику честь прийняти пропозицію Валерія Анатолійовича написати разом статті, присвячені топонімії та етнонімії давніх угорців. Унаслідок такої співпраці були підготовлені до друку дві статті з цієї проблематики: «Сведения Константина о савартах-асфалах в “краях Персии” (к вопросу об историчности сюжета)»; «Походження мадярських етнонімів, топонімів та титулів, згаданих у трактаті Костянтина Багрянородного “De administrando imperio”».

Відомо також, що В. А. Бушаков встиг завершити рукопис великої роботи “Айнські та японські слова, що складають топонімію Гоккайдо, Курил і Сахаліну”. Проте Валерію Анатолійовичу не судилося побачити всі свої останні роботи в надрукованому вигляді. 25 лютого 2013 р. його не стало...

Отже можемо впевнено сказати, що Валерій Анатолійович Бушаков прожив своє життя немарно. Значну частину свого життя він віддав науці. Науковий доробок Валерія Анатолійовича є дуже солідним – авторська монографія, більше двохсот наукових статей та інших публікацій у наукових виданнях України, Росії, Польщі, Узбекистану та інших країн. Серед його публікацій є чимало праць не лише з тюркології, а й з інших

напрямків алтаїстики, а також з індоєвропеїстики, японістики тощо. А скільки ще задумів не встиг він здійснити!

Валерій Анатолійович був учасником багатьох наукових конференцій, що відбувалися в Україні та поза її межами. Він входив до складу редколегій наукових видань України, серед яких – періодичні видання Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського "Східний світ" та "Сходознавство".

Ми пам'ятатимемо Валерія Анатолійовича також як прекрасну та чуйну людину, бо він завжди був готовий надати допомогу в найскрутніших ситуаціях. Це стосувалася і підтримки науковців-початківців, і суто життєвих ситуацій. Валерій Анатолійович назавжди залишиться в нашій пам'яті як дуже скромна людина. Як відомо, скромність була окрасою видатних особистостей, до числа яких належав і Валерій Анатолійович Бушаков.

Валерій Анатолійович відзначався своєю відданістю науці. Він обстоював правдиве зображення минулого, істину. І дуже шкода, що ще чимало з його творчих задумів і планів залишилися нездійсненими, нереалізованими через його передчасну смерть.

Світлий образ Валерія Анатолійовича – видатного вченого і порядної людини, великого трудівника, справжнього лицаря науки без страху та докору, якому притаманне було багатогранне обдарування і який до останніх днів свого життя був відданий науці, – назавжди залишиться в нашій пам'яті.

О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай

SUMMARIES

G. Asatrian

TALENTED ORIENTALIST FROM LUHANSK

According to the opinion of author of this article, W. Beilis belongs to the generation of Soviet orientalists who incarnated the best traditions of home Oriental Studies of the end of the XIX – the first half of the XX century, because among his teachers there were famous orientalists – A. Krymsky and T. Kezma. In scholar world W. Beilis is known as a researcher of works by Mas‘ud ibn Namdar, Abu Muhammad ibn Muhammad ibn al-Habbaria, Calipha ibn Hayiat al-Usfuri and other medieval Moslem authors. W. Beilis is known also as a founder of his school in Arabic studies. The author of this article considers that an orientalist from Luhansk W. Beilis did for development of Soviet Oriental Studies incommensurably more than some representatives of major centers of Oriental Studies of the former USSR.

Г. С. Асатрян

ТАЛАНОВИТИЙ СХОДОЗНАВЕЦЬ ІЗ ЛУГАНСЬКА

На думку автора статті, В. М. Бейліс належить до того покоління радянських сходознавців, які втілювали в собі найкращі традиції вітчизняної орієнталістики кінця XIX – першої половини XX століття, тому що серед його вчителів були знамениті орієнталісти – А. Ю. Кримський і Т. Г. Кезма. Науковому світу В. М. Бейліс відомий як дослідник робіт Мас‘уда ібн Намдара, Абу Мухаммада ібн Мухаммада ібн ал-Хаббарійі, Халіфи ібн Хаййата ал-Усфурі та інших середньовічних мусульманських авторів. Відомий В. М. Бейліс і як засновник своєї школи в арабістиці. Автор статті вважає, що сходознавець із Луганська В. М. Бейліс зробив для розвитку радянської орієнталістики набагато більше, ніж деякі представники титульних сходознавчих центрів колишнього СРСР.

Г. С. Асатрян

ТАЛАНТЛИВЫЙ ВОСТОКОВЕД ИЗ ЛУГАНСКА

По мнению автора статьи, В. М. Бейлис принадлежит к тому поколению советских востоковедов, которые воплощали в себе лучшие традиции отечественной ориенталистики конца XIX – первой половины XX века, ибо среди его учителей были знаменитые ориенталисты – А. Е. Крымский и Т. Г. Кезма. Научному миру В. М. Бейлис известен как исследователь работ Мас‘уда ибн Намдара, Абу Мухаммада ибн Мухаммада ибн ал-Хаббарийи, Халифы ибн Хаййата ал-Усфури и других средневековых мусульманских авторов. Известен В. М. Бейлис и как основатель своей школы в арабистике. Автор статьи считает, что востоковед из Луганска В. М. Бейлис сделал для развития советской ориенталистики несоизмеримо больше, чем некоторые представители титульных востоковедческих центров бывшего СССР.

S. Markarian

COMPOSITION "THARIKH" BY CALIPHA AL-USFURI IN TRANSLATION OF W. BEILIS AND ITS VALUE FOR THE STUDY OF ARAB-KHAZAR WARS

In this article the attention is accented on the fact that, due to translation of W. Beilis, a new source on the history of Arab-Khazar wars was introduced in scholar studies – composition "Tharikh" by Calipha al-Usfuri. To show meaningfulness of this chronicle, the author of this article compares content of the composition by Calipha al-Usfuri with information of other authors: not only Moslem but also Christian – Armenian, Georgian. As a result it was succeeded to show that information of Calipha al-Usfuri about the Arab-Khazar wars gives us not only confirmations, but sometimes original data about these events.

С. А. Маркарян

ТВІР ХАЛІФИ АЛ-УСФУРІ "ТАРІХ" У ПЕРЕКЛАДІ В. М. БЕЙЛІСА І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ АРАБО-ХОЗАРСЬКИХ ВОЄН

У статті акцентовано увагу на тому, що завдяки перекладу В. М. Бейліса до наукового обігу було уведено нове джерело з історії арабо-хозарських воєн – твір Халіфи ал-Усфурі "Таріх". Щоб показати значимість цієї хроніки, автор статті порівнює зміст твору Халіфи ал-Усфури з інформацією інших авторів – не лише мусульманських, а й християнських – вірменських, грузинських. У результаті вдалося показати, що свідчення Халіфи ал-Усфурі про арабо-хозарські війни дають нам не лише підтвердження, а й іноді оригінальні відомості про ці події.

С. А. Маркарян

СОЧИНЕНИЕ ХАЛИФЫ АЛ-УСФУРИ "ТАРИХ" В ПЕРЕВОДЕ В. М. БЕЙЛИСА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ АРАБО-ХАЗАРСКИХ ВОЙН

В статье акцентируется внимание на том, что благодаря переводу В. М. Бейлиса в научный оборот был введен новый источник по истории арабо-хазарских войн – сочинение Халифы ал-Усфури "Тарих". Чтобы показать значимость этой хроники, автор статьи сравнивает содержание сочинения Халифы ал-Усфури с информацией других авторов – не только мусульманских, но и христианских – армянских, грузинских. В результате удалось показать, что сведения Халифы ал-Усфури об арабо-хазарских войнах дают нам не только подтверждения, но иногда и оригинальные известия об этих событиях.

Z. Saidov

ON ONE OF THE ADDRESSEES OF MAS'UD IBN NAMDAR

The collection of works of Baylaqani official Mas'ud b. Namdar (XI–XII centuries) was the major object of the Oriental research of W. Beilis. In one of his *qasidas,* Mas'ud b. Namdar addresses *Jamal al-Qudat* Abu-l-Hasan 'Ali b. Muhammad at-Tabari, whom W. Beilis had identified as a famous faqih and theologian *al-Kiya al-Harathi* Abu-l-Hasan 'Ali b. Muhammad b. Ali at-Tabari (450/1058 – 504/1111). However, as the analysis of the information provided by Arabic biographical dictionaries has allowed to establish, the addressee of Mas'ud b. Namdar was not *al-Kiya al-Harathi* Abu-l-Hasan 'Ali b. Muhammad b. Ali at-Tabari (450/1058 – 504/1111), but his another contemporary, the first mudarris of al-Nizamiyya in Ganja, *Jamal al-Qudat* Abu-l-Hasan 'Ali b. Muhammad b. Ali at-Tabari al-Amuli (died in the second half of the XI century).

З. А. Саїдов

ПРО ОДНОГО З АДРЕСАТІВ МАС‘УДА ІБН НАМДАРА

Збірник творів байлаканського чиновника Мас‘уда б. Намдара (XI–XII ст.) був головним об’єктом сходознавчих досліджень В. М. Бейліса. В одній з касид Мас‘уд б. Намдар звертається до *Джамала аль-Кудат* Абу-л-Хасана ‘Алі б. Мухаммада ат-Табарі, якого В. М. Бейліс ідентифікував як відомого факіха і богослова *аль-Кийа ал-Харасі* Абу-л-Хасана ‘Алі б. Мухаммада б. ‘Алі ат-Табарі (450/1058–504/1111). Аналіз відомостей арабських біографічних словників дозволив встановити, що адресатом Мас‘уда ібн Намдара був не Абу-л-Хасан ‘Алі б. Мухаммад б. ‘Алі ат-Табарі *аль-Кийа ал-Харасі* (450/1058–504/1111), а інший його сучасник – *Джамал аль-Кудат* Абу-л-Хасан ‘Алі б. Мухаммад б. ‘Алі ат-Табарі аль-Амулі (пом. у другій половині XI ст.), перший мударріс *ан-Низамійі* в Гянджі.

З. А. Саидов

ОБ ОДНОМ ИЗ АДРЕСАТОВ МАС‘УДА ИБН НАМДАРА

Сборник произведений байлаканского чиновника Мас‘уда б. Намдара (XI–XII вв.) был главным объектом востоковедных исследований В. М. Бейлиса. В одной из касыд Мас‘уд б. Намдар обращается к *Джамалу ал-Кудат* Абу-л-Хасану ‘Али б. Мухаммаду ат-Табари, которого В. М. Бейлис идентифицировал как известного факиха и богослова *ал-Кийа ал-Хараси* Абу-л-Хасана ‘Али б. Мухаммада б. ‘Али ат-Табари (450/1058–504/1111). Анализ сведений арабских биографических словарей позволил установить, что адресатом Мас‘уда ибн Намдара был не *ал-Кийа ал-Хараси* Абу-л-Хасан ‘Али б. Мухаммад б. ‘Али ат-Табари (450/1058–504/1111), а другой его современник – *Джамал ал-Кудат* Абу-л-Хасан ‘Али б. Мухаммад б. ‘Али ат-Табари ал-Амули (ум. во второй половине XI в.), первый мударрис ан-Низамийи в Гяндже.

O. Sbrodov

PERSPECTIVE OF RESEARCH ON THE ARCHIVE OF WOLF BEILIS

This article is dedicated to prospects for research of archive of the prominent Ukrainian arabist and Source Studies scholar Wolf Beilis (1923–2001). This article has description of archive of the researcher, its composition and structure. Priority directions of research materials of the archive and prospects for study of scientific legacy of professor Wolf Beilis are given.

О. О. Сбродов

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВУ В. М. БЕЙЛІСА

Статтю присвячено перспективам дослідження архіву видатного українського арабіста, джерелознавця В. М. Бейліса (1923–2001). У статті подано стислий опис архіву, його склад та структуру, вказано пріоритетні напрямки дослідження матеріалів архіву та перспективи вивчення наукової спадщини професора В. М. Бейліса.

А. А. Сбродов

ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ АРХИВА В. М. БЕЙЛИСА

Статья посвящена перспективам исследования архива выдающегося украинского арабиста, источниковеда В. М. Бейлиса (1923–2001). В статье дано краткое описание архива, его состав и структура, указаны приоритетные направления исследования материалов архива и перспективы изучения научного наследия профессора В. М. Бейлиса.

O. Bubenok

CALENDAR CYCLE IN THE FUNERAL AND BURIAL CUSTOMS OF THE ANCIENT TURKS

The Chinese dynastic chronics testify that till the first third of VII century AD the Tutks-Tugu from their main tribe cremated their deads and then they buried these remains only during autumn and spring. It can be explained by that the Ancient Turks, like most nomads of Eurasia, moved according to the meridional direction and therefore in summer they were on north pastures and in winter they were on south ones. So, moved life supposed being of their family cemeteries in the center of seasonal migrations where they buried the cremated remains. Consequently, the Ancient Turks could arrive to the necropolis only two times in a year – in spring and autumn. Besides, the Ancient Turks could mention their dead relatives near their images there. It coincides with the days of vernal (on March, 21) and autumn (on September, 23) equinox.

О. Б. Бубенок

КАЛЕНДАРНИЙ ЦИКЛ У ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНІЙ ОБРЯДОВОСТІ ДАВНІХ ТЮРКІВ

Китайські династійні хроніки свідчать про те, що до першої третини VII ст. тюрки-тугю з їхнього головного племені спалювали своїх померлих, а потім ці останки ховали лише восени та навесні. Це можна пояснити тим, що давні тюрки, як і більшість кочівників Євразії, кочували в меридіональному напрямку і тому влітку вони перебували на північних пасовищах, а взимку – на південних. Таким чином, кочовий спосіб життя зумовлював розміщення їхніх родових кладовищ у центрі маршруту сезонних міграцій, де вони й ховали залишки кремації. Отже, давні тюрки могли досягати свого некрополя лише двічі на рік – навесні і восени. Крім того, давні тюрки мали поминати там своїх померлих біля їхніх зображень. Це збігається з днями весняного (21 березня) та осіннього (23 вересня) рівнодення.

О. Б. Бубенок

КАЛЕНДАРНЫЙ ЦИКЛ В ПОГРЕБАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ ДРЕВНИХ ТЮРОК

Китайские династийные хроники свидетельствуют о том, что до первой трети VII в. тюрки-тугю из их главного племени сжигали своих умерших, а потом эти останки хоронили лишь осенью и весной. Это можно объяснить тем, что древние тюрки, как и большинство кочевников Евразии, кочевали в меридиональном направлении и поэтому летом они находились на северных пастбищах, а зимой – на южных. Таким образом, кочевой образ жизни предполагал нахождение их родовых кладбищ в центре маршрута сезонных передвижений, где они и хоронили кремированные останки. Следовательно, древние тюрки могли достигать своего некрополя лишь два раза в год – весной и осенью. Кроме того, древние тюрки могли поминать там своих умерших родственников возле их изображений. Это совпадает с днями весеннего (21 марта) и осеннего (23 сентября) равноденствия.

P. Kuzminov

D. KODZOKOV: THE PUBLIC FIGURE, THE OFFICIAL AND THE REFORMER

The article highlights the life and the administrative path of Kabardian known educator of the 40's – early 70's of XIX c. D. Kodzokov. By conviction, he was a Slavophil and tried to implement these ideas in the North Caucasus, but since these proposals were carried out in the section of the government policy in the region, they were not accepted.

П. А. Кузьмінов

Д. С. КОДЗОКОВ: ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ, ЧИНОВНИК І РЕФОРМАТОР

У статті висвітлюється життєвий та адміністративний шлях відомого кабардинського просвітителя 40-х – початку 70-х рр. XIX ст. Д. С. Кодзокова. За переконаннями він був слов'янофілом і ці ідеї спробував реалізувати на Північному Кавказі. Однак його пропозиції йшли врозріз із урядовою політикою, що проводилася в регіоні, і не були прийняті.

П. А. Кузьминов

Д. С. КОДЗОКОВ: ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ, ЧИНОВНИК И РЕФОРМАТОР

В статье освещается жизненный и административный путь известного кабардинского просветителя 40-х – начала 70-х гг. XIX в. Д. С. Кодзокова. По убеждениям он был славянофилом и эти идеи попытался реализовать на Северном Кавказе. Однако его предложения шли вразрез с проводимой в регионе правительственной политикой и не были приняты.

O. Mavrina

BEY FAMILY MANSOUR (MANSOURSKY) IN XIX – EARLY XX CENTURY IN CRIMEA

The article analyzes the archival documents of the Mansour bey kin in XIX – early XX century of Taurian Nobility Assembly of Deputies fund from the State Archive of the Autonomous Republic of Crimea, which are associated with obtaining the titles of nobility by the Mansoursky family. The process how family struggled for class privileges is reconstructed and features of this process are revealed. The individual members of the Mansoursky family in the XIX century are characterized as well as their incorporation to the class structure of the Russian state.

О. С. Мавріна

БЕЙСЬКИЙ РІД МАНСУР (МАНСУРСЬКИХ) У КРИМУ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовані архівні документи бейського роду Мансур XIX – початку XX століття фонду Таврійського Дворянського Депутатського Зібрання Державного архіву Автономної Республіки Крим, що пов'язані з отриманням Мансурськими дворянського звання. Реконструйовано процес боротьби роду за станові привілеї та виявлено особливості цього процесу. Здійснено характеристику діяльності окремих представників роду Мансурських у XIX столітті та їхньої інкорпорації до станової структури російської держави.

О. С. Маврина

БЕЙСКИЙ РОД МАНСУР (МАНСУРСКИХ) В КРЫМУ В XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье проанализированы архивные документы бейского рода Мансур XIX – начала XX века из фонда Таврического Дворянского Депутатского Собрания Государственного архива Автономной Республики Крым, связанные с получением Мансурскими дворянского звания. Реконструирован процесс борьбы рода за сословные привилегии, и выявлены особенности этого процесса. Дана характеристика деятельности отдельных представителей рода Мансурских в XIX веке и их инкорпорации в сословную структуру российского государства.

Ya. Pylypchuk

DASHT-I QIPCHAQ AT THE CROSSROADS OF TRADE ROUTES

This study is dedicated to the history of trade in the Dasht-i Qipchaq. Large shopping thoroughfare crossed Dasht-i Qipchaq territory and Qipchaqs took an active role in international trade as middlemen and suppliers. Qipchaqs exacted tribute from merchants in the major shopping thoroughfares, that was the cause of wars around Sudak and Saqsin. The most significant trade routes in Eastern Europe was a way of "Varangians to the Greeks" and "Zaloznyy way". In Central Asia, it was "Khan" and "Sari-Suy" ways. Most of the cities that al-Idrisi attributed to Qipchaqs were not actually qipchaqian. These were mainly of Rus' and the Crimea. Sharukan, Sugrov, Balin were not registered by al-Idrisi. He was informed mostly about the cities on Black Sea coast and towns on the border of Russia. Shopping thoroughfares were connected in one network during the era of Mongol domination, when travelers were able to safely make the transcontinental trip.

Я. В. Пилипчук

ДАШТ-І КИПЧАК НА ПЕРЕХРЕСТІ ТОРГОВИХ ШЛЯХІВ

Студія присвячена історії торгівлі в Дашт-і Кипчак. Через Дашт-і Кипчак проходили великі торгові магістралі, а кипчаки брали активну участь у міжнародній торгівлі як посередники та постачальники товарів. Кочівники стягували данину з купців на важливих торгових магістралях, що й стало причиною війн навколо Судака та Саксіна. Найзначнішими торговими магістралями у Східній Європі був шлях "з варяг у греки" та Залозний шлях. У Центральній Азії це були Ханський та Сари-Суйський шляхи. Більшість міст, які ал-Ідрісі відносив до кипчацьких, насправді кипчацькими не були. Це, головним чином, міста Русі та Криму. Шаруканя, Сугрова, Балина ал-Ідрісі не зафіксував. Він був поінформований здебільшого про міста на узбережжі Чорного моря та поселення на кордоні Русі. У єдину мережу торгові магістралі були з'єднані вже за епохи монгольського домінування, коли мандрівники дістали можливість безпечно здійснювати трансконтинентальні подорожі.

Я. В. Пилипчук

ДЕШТ-И-КЫПЧАК НА ПЕРЕСЕЧЕНИИ ТОРГОВЫХ ПУТЕЙ

Исследование посвящено истории торговли в Дешт-и-Кыпчак. Через него проходили большие торговые магистрали, а кыпчаки принимали активное участие в международной торговле в качестве посредников и поставщиков товаров. Кочевники брали дань с купцов, что и стало причиной войн около Судака и Саксина. Наиболее значительными торговыми магистралями в Восточной Европе был путь "из варяг в греки" и Залозный путь. В Центральной Азии это были Ханский и Сары-Суйский пути. Большинство городов, которые ал-Идриси относил к кыпчакским, на самом деле кыпчакскими не были. Это, главным образом, города Руси и Крыма. Шаруканя, Сугрова, Балина ал-Идриси не зафиксировал. Он был поинформирован в основном о городах на побережье Черного моря и поселениях на границе Руси. В единую систему торговые магистрали были объединены уже в эпоху монгольского доминирования, когда путешественники получили возможность безопасно совершать трансконтинентальные путешествия.

M. Soyegov

TURKMEN REGIMENT, DISBANDED IN 1917 IN KIEV
(In connection with the centenary of the First World War)

In 2014, it marks the 100th anniversary of the outbreak of the First World War, which really was a social catastrophe on a planetary scale, initiated by the fault of the "great" powers and sweeping the so-called "small people." The author has tried through the history of the

Turkmen Cavalry Regiment and the tragic fate of Khan Hajiyev and some others, as well as the manifestations of a mass popular heroism, to show the inhumane nature of wars, large and small, despite the persuasive arguments that sometimes are used to justify them.

М. Соєгов

ТУРКМЕНСЬКИЙ ПОЛК,
РОЗФОРМОВАНИЙ У 1917 РОЦІ В КИЄВІ
(У зв'язку зі сторіччям початку Першої світової війни)

У 2014 році виповнюється 100 років від дня початку Першої світової війни, яка насправді була соціальною катастрофою планетарного масштабу, розпочатою з вини "великих" держав, і яка охопила так звані "малі народи". Автор спробував на прикладі історії Туркменського кавалерійського полку і трагічних доль Хана Хаджиєва й деяких інших осіб, а також виявленого масового народного героїзму показати нелюдський характер війн, великих і малих, незважаючи на те, якими переконливими доказами прагнуть іноді їх виправдати.

М. Соегов

ТУРКМЕНСКИЙ ПОЛК,
РАСФОРМИРОВАННЫЙ В 1917 ГОДУ В КИЕВЕ
(В связи со столетием начала Первой мировой войны)

В 2014 году исполняется 100 лет со дня начала Первой мировой войны, которая действительно была социальной катастрофой планетарного масштаба, начатой по вине "великих" держав и охватившей так называемые "малые народы". Автор попытался на примере истории Туркменского кавалерийского полка и трагических судеб Хана Хаджиева и некоторых других лиц, а также проявленного массового народного героизма показать бесчеловечный характер войн, больших и малых, несмотря на то, какими убедительными доводами хотят иногда их оправдать.

R. Hautala

CATHOLIC MISSIONARIES
IN THE MONGOL EMPIRE (13th–14th CENTURIES)

The present study considers the development of Catholic apostolate in the Mongol Empire in the 13th and 14th centuries as integrated harmoniously into the generic competition of world religions on the nomads' conversion. This paper reflects the actual state of present research including a description of its two central points that concern both information on the extent of the Catholic apostolate in the East and the methods of Gospel preaching among the nomads.

Р. Хаутала

КАТОЛИЦЬКІ МІСІОНЕРИ В ІМПЕРІЇ МОНГОЛІВ (XIII–XIV ст.)

У дослідженні розглядається розвиток католицької місіонерської діяльності в імперії монголів у XIII–XIV сторіччях, яка була частиною конфесійної мозаїки Великої Монгольської імперії. Католицтво було одною з конфесій, які змагалися за домінування у наверненні монголів. Стаття враховує новітні досягнення західних та російських досліджень, увага в ній сфокусована на центральних аргументах, що стосуються як інформації про масштаби поширення католицького апостолату на Сході, так і методів проповідування Євангелія серед кочівників.

Р. Хаутала

КАТОЛИЧЕСКИЕ МИССИОНЕРЫ В ИМПЕРИИ МОНГОЛОВ (XIII–XIV вв.)

В исследовании рассматривается развитие католической миссионерской деятельности в империи монголов в XIII и XIV веках, гармонично вписывавшейся в общее состязание

представителей различных мировых религий в обращении монголов. Статья отражает современное состояние западных и русскоязычных исследований, фокусируясь на описании его двух центральных аргументов, касающихся как информации о масштабах распространения католического апостолата на Востоке, так и методов проповедования Евангелия среди кочевников.

N. Zub (Rudenko)

KYIV EDUCATORS AND THE RUSSIAN EDUCATION IN CAUCASUS IN THE 19th CENTURY

This study discloses and analyses the Russian education, which was mainly expressed by the strengthening influence on spiritual life and the overall Russianization of the education process in the life of Caucasian nations. Also, the attention was paid to personalities of graduates of Kyiv educational institutions, who became the active leaders of spiritual, cultural and educational movement in Caucasus in the nineteenth century.

Н. М. Зуб (Руденко)

КИЇВСЬКІ ОСВІТЯНИ ТА РОСІЙСЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО НА КАВКАЗІ в XIX ст.

Дослідження розкриває та аналізує російське просвітництво, що виражалося головним чином у посиленні впливу на духовне життя та цілковите зросійщення освітнього процесу у житті народів Кавказу. Також звернена увага на персоналії випускників київських навчальних закладів, що стали активними діячами культурного та освітнього руху краю у XIX столітті.

Н. Н. Зуб (Руденко)

КИЕВСКИЕ ПЕДАГОГИ И РУССКОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ НА КАВКАЗЕ В XIX в.

Данное исследование раскрывает и анализирует русское просвещение, что выражалось главным образом в усилении влияния на духовную жизнь и русификацию образовательного процесса в жизни народов Кавказа. Также обращено внимание на персоналии выпускников киевских учебных заведений, которые стали активными деятелями культурного и просветительского движения края в XIX веке.

N. Ryabchenko

THEMES OF ORIENTAL STUDIES IN THE JOURNAL "RUSSIA AND THE PACIFIC"

"Russia and the Pacific" is the oldest Russian Far East Journal on humanitarian problems of Asia-Pacific region. It regularly publishes articles about China, Japan, Korea and other countries of the East. The article introduces to readers themes of Oriental studies of regular contributors and foreign researchers.

М. П. Рябченко

СХОДОЗНАВЧА ТЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ "РОСІЯ Й АТР"

"Росія й АТР" – найстаріший на Далекому Сході Росії журнал з гуманітарних проблем Азіатсько-Тихоокеанського регіону. У ньому регулярно друкуються статті про Китай, Японію, Корею та інші країни Сходу. Стаття знайомить читачів з тематикою сходознавчих публікацій постійних авторів журналу та зарубіжних дослідників.

Н. П. Рябченко

ВОСТОКОВЕДНАЯ ТЕМАТИКА НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА “РОССИЯ И АТР”

“Россия и АТР” – старейший на Дальнем Востоке России журнал по гуманитарным проблемам Азиатско-Тихоокеанского региона. В нем регулярно публикуются статьи о Китае, Японии, Корее и других странах Востока. Статья знакомит читателей с тематикой востоковедных публикаций постоянных авторов журнала и зарубежных исследователей.

D. Ursu, O. Muzychko

THE PERIODS AND PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF ORIENTAL STUDIES IN ODESSA AT THE MIDDLE XIX–XX CENTURIES

In the article on the basis of a wide range of historical sources there are identified the stages of development of Oriental Studies in Odessa, areas of Oriental Studies (philological, historical, philosophical, etc.), the most active professionals in the field. Special attention is paid to the important contribution made by Odessa scientists in the development of Oriental Studies.

Д. П. Урсу, О. Є. Музичко

ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СХОДОЗНАВСТВА В ОДЕСІ У СЕРЕДИНІ XIX–XX СТОЛІТТЯХ

У статті на базі широкого комплексу історичних джерел окреслено етапи розвитку сходознавства в Одесі, визначено напрямки сходознавчих студій (філологічний, історичний, філософський тощо), найактивніших спеціалістів у цій галузі. Наголошено на великому внескові одеських науковців у справу розбудови сходознавчих студій.

Д. П. Урсу, О. Е. Музычко

ЭТАПЫ И ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ В ОДЕССЕ В СЕРЕДИНЕ XIX–XX ВЕКАХ

В статье на базе широкого комплекса исторических источников намечены этапы развития востоковедения в Одессе, определены направления востоковедческих исследований (филологическое, историческое, философское и др.), наиболее активные специалисты в этой области. Акцентировано внимание на большом вкладе одесских ученых в развитие востоковедческих исследований.

I. Sivkov

THE SOMATIC LEXIS IN THE MULTISYSTEM LANGUAGES: THE SEMANTIC-DERIVATIONAL, NOMINATION AND ETYMOLOGIC ASPECTS (BASED ON THE MATERIAL OF ARABIC, HEBREW, ENGLISH, UKRANIAN AND RUSSIAN)

This article deals with the problems of functioning of the somatic lexis as one of the lexical-semantic groups of Arabic language in the semantic and world-building aspect. The problems of the formation and functioning of the somatic lexis in Arabic language will be examined, its etymological analysis will be carried on, its semantic structure and derivational potential will be established. The symbolism of somatic lexemes in Arabic language will be examined and the sources and ways of nomination of the limbs of body in Arabic language will be established. The motifs of the nomination of somatic lexemes in Arabic, Hebrew, English, Ukrainian and Russian will be analyzed with the aim of the establishing of the types of the interlingual semantic correlation of the somatic lexemes.

І. В. Сівков

СОМАТИЗМИ В РІЗНОСИСТЕМНИХ МОВАХ: СЕМАНТИКО-ДЕРИВАЦІЙНИЙ, НОМІНАЦІЙНИЙ ТА ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ (НА МАТЕРІАЛІ АРАБСЬКОЇ МОВИ, МОВИ ІВРИТ, АНГЛІЙСЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ)

У статті розглядаються проблеми функціонування соматизмів як однієї з лексико-семантичних груп арабської мови в семантико-словотворчому аспекті. Досліджуються питання формування та функціонування соматичної лексики в арабській мові, проведено її етимологічний аналіз, встановлено її семантичну структуру, а також її деривацій-ний потенціал. Окрім того, досліджено символізм соматичних лексем в арабській мові та окреслено джерела і шляхи номінації частин тіла в арабській мові, проаналізовано мотиви номінації соматизмів в арабській мові, мові іврит, англійській, українській та російській мовах з метою встановлення типів міжмовної семантичної кореляції соматичної лексики.

И. В. Сивков

СОМАТИЗМЫ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ: СЕМАНТИКО-ДЕРИВАЦИОННЫЙ, НОМИНАЦИОННЫЙ И ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ (НА МАТЕРИАЛЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКА, ЯЗЫКА ИВРИТ, АНГЛИЙСКОГО, УКРАИНСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)

В статье рассматриваются проблемы функционирования соматизмов как одной из лексико-семантических групп арабского языка в семантико-словообразовательном аспекте. Исследованы вопросы формирования и функционирования соматической лексики в арабском языке, проведен ее лексический анализ, определена ее семантическая структура, а также ее деривационный потенциал. Кроме того, проведено исследование символизма соматических лексем в арабском языке и очерчены источники и пути номинации частей тела в арабском языке, проанализированы мотивы номинации соматизмов в арабском языке, языке иврит, английском, украинском и русском языках с целью определения типов межъязыковой семантической корреляции соматической лексики.

O. Trubitsyna

LANGUAGE MEANS OF SUGGESTION IN THE CHINESE MASS MEDIA COMMUNICATION (ON THE EXAMPLE OF HU JINTAO'S INTERVIEWS TO FOREIGN JOURNALISTS)

Media is an essential source of influence on the large audience's subconscious. This paper deals with language means of suggestion in the interviews of former Chinese Communist Party leader Hu Jintao to foreign journalists. The research stipulates that rhetorical and stylistic, grammatical and semantic, lexical and semantic means are the key verbal means to implement suggestion in the Chinese mass media discourse.

О. С. Трубіцина

МОВНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ СУГЕСТІЇ В КИТАЄМОВНІЙ МАСОВІЙ КОМУНІКАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ІНТЕРВ'Ю ХУ ЦЗІНЬТАО ІНОЗЕМНИМ ЗМІ)

У сучасному світі засоби масової інформації є важливим джерелом впливу на підсвідомість численної аудиторії. У цій статті на прикладі інтерв'ю екс-голови КНР Ху Цзіньтао ми дослідили сугестивний потенціал комунікативних одиниць у публіцистичному тексті. Доведено, що сугестивний вплив у мас-медійному дискурсі здійснюється через риторико-стилістичні, граматико-семантичні та лексико-семантичні мовні засоби.

Е. С. Трубицина

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА РЕАЛИЗАЦИИ СУГГЕСТИИ В КИТАЕЯЗЫЧНОЙ МАССОВОЙ КОММУНИКАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ ИНТЕРВЬЮ ХУ ЦЗИНЬТАО ИНОСТРАННЫМ СМИ)

В современном мире средства массовой информации являются важным источником воздействия на подсознание многочисленной аудитории. В этой статье на примере интервью экс-председателя КНР Ху Цзиньтао мы исследовали суггестивный потенциал коммуникативных единиц в публицистическом тексте. Доказано, что суггестивное влияние в масс-медийном дискурсе реализуется посредством риторико-стилистических, грамматико-семантических и лексико-семантических языковых средств.

H. Vertiyenko

RITUAL SLEEP IN THE CONTEXT OF SCYTHIAN ANNUAL FESTIVAL

The comparative analysis of the elements of a so-called Scythian “annual festival”, described by Herodotus, with the Ossetian *куырысдзау* custom is given in the paper. Some subject convergences and functional-attributive parallels are found among them, denoting on its similar nature. Among them a ritual sleep (“temporary death”) of the representatives during which the “soul travel”, guaranteeing the collective prosperity, was allegedly made.

Г. В. Вертієнко

РИТУАЛЬНИЙ СОН У КОНТЕКСТІ СКІФСЬКОГО ЩОРІЧНОГО СВЯТА

У статті проведено порівняльний аналіз елементів т. зв. скіфського щорічного свята, описаного Геродотом, з осетинським звичаєм *куырысдзау.* Між ними виявлено ряд сюжетних подібностей і функціонально-атрибутивних відповідностей, що вказує на їхню близьку природу. У їхньому числі ритуальний сон (“тимчасова смерть”) обраних, під час якого нібито відбувалась “подорож душі”, що забезпечувала благополуччя колективу.

А. В. Вертиенко

РИТУАЛЬНЫЙ СОН В КОНТЕКСТЕ СКИФСКОГО ЕЖЕГОДНОГО ПРАЗДНИКА

В статье проведен сравнительный анализ элементов т. н. скифского ежегодного праздника, описанного Геродотом, с осетинским обычаем *куырысдзау.* Между ними выявлено ряд сюжетных сходств и функционально-атрибутивных соответствий, указывающих на их близкую природу. В их числе ритуальный сон (“временная смерть”) избранных, во время которого якобы совершалось “путешествие души”, обеспечивавшее благополучие коллектива.

I. Dryga

CONFESSIONAL TERMINOLOGY IN KARAMANLI TEXTS

Turkish speaking Orthodox Christians who used Greek script for their books are called Karamanlides and their language is called Karamanlı Turkish. The first written works in Karamanlidika were first found in XVth cent., and since that time to the end of their written tradition at the beginning of the XXth cent., they remained till nowadays, mostly religious. In the paper 10 Karamanian books of religious content from different periods were examined, and Islamic terminology of these works is examined according to their phonetical and morhological properties. In conclusion, the question of the use of Islamic terms in Karamanian works is discussed.

І. М. Дрига

КОНФЕСІЙНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В КАРАМАНЛІЙСЬКИХ ТЕКСТАХ

Православних тюркофонів – християн, що послуговувалися грецькою абеткою при створенні текстів на задоволення своїх конфесійних потреб, називають караманлійцями, а їхню писемну мову – караманлійською турецькою. Починаючи від XV ст., коли з'являється перший караманлійський текст, і до перших десятиліть XX ст., коли з екстралінгвістичних причин караманлійська писемна традиція згасає, переважну більшість караманлійських текстів становили конфесійні твори турецькою мовою (*Gennadios Itikatnamesi, Gülizar-ı İman-ı Mesihi, Angeliaforoz, İspat-ı Mesihiyye, Yeni Hazne ve Psaltirion* тощо), насичені термінологією, ідентичною мусульманській, що, втім, вживалася на позначення понять православ'я. Стаття досліджує фонетичні та морфологічні особливості зазначених термінів, їхню семантику та причини слововжитку.

И. Н. Дрига

КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В КАРАМАНЛИЙСКИХ ТЕКСТАХ

Православных тюркофонов – христиан, пользовавшихся греческим письмом для создания текстов в удовлетворение конфессиональных потребностей, называют караманлийцами, а их письменный язык – караманлийским турецким. Начиная с XV в. – времени появления первого караманлийского текста – и до первых десятилетий XX в. – времени угасания караманлийской письменной традиции в силу экстралингвистических причин – абсолютное большинство караманлийской литературы составляли турецкоязычные произведения конфессионального характера (*Gennadios Itikatnamesi, Gülizar-ı İman-ı Mesihi, Angeliaforoz, İspat-ı Mesihiyye, Yeni Hazne ve Psaltirion* и т. д.), насыщенные идентичной мусульманской, однако употребляемой для передачи православных понятий терминологией. Статья исследует фонетические, морфологические особенности указанных терминов, их семантику и причину словоупотреблений.

S. Kapranov

THE GENESIS OF THE SACRED SPACE IN SHINTO MYTHOLOGY

Any study of the sacred space in Shinto tradition is confronted by some difficulties. On the one hand, Shinto is usually regarded as a sort of pantheism, therefore all space should be regarded as "sacred", at least when speaking of the land of Japan, the "Divine Country" (*shinkoku*). On the other hand, there are special sacred places. There are shrines, separated from the surroundings as the sacred form the profane. Moreover, there is a spatial division inside the shrines that suggests a hierarchy of sacred spaces. Also, there are shrines with higher status of sacredness, like Ise Jingu. To summarize, we can regard three different models of the sacred space: (1) the sacred is immanent to the space (at least in Japan), that is, every place is sacred; (2) the sacred is immanent only to a certain places; (3) a place is only potentially sacred, and can be actually sanctified by presence of a *kami*. This paper presents an attempt to understand the nature of sacred space in Shinto from the inner point of view of the tradition by applying the hermeneutical and phenomenological approaches to the Shinto myths, written in the *Kojiki* and the *Nihon Shoki* (or *Nihongi*). The principal myths, dealing with the sacred space, are the following: (1) the beginning of the world; (2) the creation of the land by Izanagi and Izanami; (3) the myth about the Heavenly Cave. After the analysis we came to conclusion, that the third model seems to be most appropriate, as far as the classical mythology of Kojiki and Nihongi is concerned. To make it more comprehensive, there are different grades of sacredness. The Heaven, being the most sacred place, is separated from

our earthly world, and it is the source of the sacred. The Earth is actually profane; it can be sacred only potentially. But to became actually sacred, a place must be visited by a deity, manifested in a hierophany; then it must be ritually consecrated, and a shrine should be build on it. The patterns of such hierotopical actions are given in the Age of Gods (*Kamiyo*).

С. В. Капранов

ГЕНЕЗИС САКРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В МІФОЛОГІЇ СІНТО

Будь-яке дослідження сакрального простору в традиції сінто стикається з деякими труднощами. З одного боку, сінто, як правило, розглядають як свого роду пантеїзм, у такому разі весь простір має бути сакральним, принаймні коли йдеться про Японію – “божественну країну” (*сінкоку*). З другого боку, священними є лише деякі місця. Є святилища, відокремлені від довкілля як сакральний простір від профанного. Крім того, існує просторове розділення всередині святилищ, яке передбачає ієрархію сакральних просторів. Також існують святилища з більш високим сакральним статусом, як-от Ісе дзінґу. У підсумку ми маємо три різні моделі сакрального простору: (1) сакральне іманентне просторові, отже, кожне місце – святе (принаймні коли йдеться про Японію); (2) сакральне є іманентним лише деяким місцям; (3) будь-яке місце є лише потенційно священним і може бути актуально освячене присутністю *камі*. Ця стаття є спробою зрозуміти природу сакрального простору в сінто з погляду самої традиції шляхом застосування герменевтичного та феноменологічного підходів до сінтоських міфів, викладених у “Кодзікі” та “Ніхон сьокі” (або “Ніхонґі”). Головних міфів, у яких ідеться про сакральний простір, три: (1) виникнення світу; (2) творення землі Ідзанаґі та Ідзанамі; (3) міф про Небесну печеру. Після аналізу ми дійшли висновку, що третя модель, здається, найбільш пасує до класичної міфології “Кодзікі” та “Ніхон сьокі”. Щоби зробити цю модель більш всеосяжною, слід доповнити її положенням про різні градації сакрального. Небо, будучи найбільш священним, є джерелом сакрального; воно від початку відокремлене від нашого земного світу. Земля актуально профанна; вона може бути священною тільки потенційно. Але, щоби насправді стати сакральним, місце має бути відвідане божеством, що являє себе в ієрофанії, потім воно має бути ритуально освячене (ієротопія) і на ньому має бути побудоване святилище. Взірці таких ієротопічних дій дані в Добу богів (*Камійо*).

С. В. Капранов

ГЕНЕЗИС САКРАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА В МИФОЛОГИИ СИНТО

Любое исследование сакрального пространства в традиции синто сталкивается с некоторыми трудностями. С одной стороны, синто, как правило, рассматривается как своего рода пантеизм, поэтому все пространство следует рассматривать как “священное”, по крайней мере, когда речь идет о земле Японии, “Божественной страны” (*синкоку*). С другой стороны, существуют особые святые места. Есть святилища, отделенные от окружающей среды как священное пространство от профанного. Существует также пространственное разделение внутри святилищ, которое предполагает иерархию сакральных пространств. Кроме того, есть святилища с более высоким статусом святости, как и Исэ дзингу. Подводя итог, мы можем рассматривать три различные модели сакрального пространства: (1) сакральное имманентно пространству (по крайней мере, в Японии), то есть каждое место является священным; (2) сакральное имманентно только определенным местам; (3) место только потенциально сакральное и может быть актуально освящено присутствием *ками*. Эта статья представляет собой попытку понять природу сакрального пространства в синто с внутренней точки зрения традиции путем применения герменевтического и феноменологического подходов к синтоистским мифам, изложенным в “Кодзики” и “Нихон сёки” (или “Нихонги”). Основные мифы, имеющие отношение к сакральному пространству, следующие: (1) возникновение мира;

(2) создание земли Идзанаги и Идзанами; (3) миф о Небесной пещере. После анализа мы пришли к выводу, что третья модель, кажется, наиболее подходящая, поскольку речь идет о классической мифологии “Кодзики” и “Нихон сёки”. Чтобы сделать эту модель более всеобъемлющей, следует дополнить ее положением о различных градациях сакрального. Небо, будучи самым священным местом, является источником святости; оно изначально отделено от нашего земного мира. Земля актуально профанна; она может быть священной только потенциально. Но, чтобы стать священным актуально, место должно посетить божество, являющее себя в иерофания, а затем это место должно быть ритуально освящено и на нем должно быть построено святилище. Образцы таких иеротопических действий даны в эпоху богов (*Камийо*).

V. Kiktenko

CONFUCIANISM AND/OR COMMUNISM: CHINA’S PROSPECTS OF POLITICAL DEVELOPMENT

The article examines the prospects for political and social reform in China, as well as potential, natural possibilities, chance to change the political system of the country. It is noted that the official ideology greatly expanded the choices in cultural sphere by incorporating Western pop culture and traditional Chinese culture. Modern theories of Chinese ideologues have no clear-cut features of Marxism, and, in fact, are a social democracy by nature. It was analyzed the views of Chinese liberals, New Left, New Confucians on the political future of China and it is proved that nowadays is a period of replacement of the Marxist ideology by the new moral basis for political supremacy in form of synthesis of traditional power concepts and Western economic models.

В. О. Кіктенко

КОНФУЦІАНСТВО ТА/АБО КОМУНІЗМ: ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ КИТАЮ

У статті розглядаються перспективи проведення політичних і соціальних реформ у Китаї, а також можливість зміни політичної системи країни. Відзначено, що офіційна ідеологія значно розширила сферу культурного вибору за рахунок включення західної поп-культури і традиційної китайської культури, а сучасні теорії китайських ідеологів позбавлені чітких рис марксизму та, по суті, є соціал-демократичними. Проаналізовано погляди китайських лібералів, “нових лівих”, “нових конфуціанців” на політичне майбутнє КНР і доводиться, що нині відбувається заміщення марксистської ідеології новою моральною основою політичного панування у вигляді синтезу традиційних уявлень про владу і західних економічних моделей.

В. А. Киктенко

КОНФУЦИАНСТВО И/ИЛИ КОММУНИЗМ: ПЕРСПЕКТИВЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КИТАЯ

В статье рассматриваются перспективы проведения политических и социальных реформ в Китае, а также возможность изменения политической системы страны. Отмечено, что официальная идеология значительно расширила область культурного выбора за счет включения западной поп-культуры и традиционной китайской культуры, а современные теории китайских идеологов лишены четких черт марксизма и, по сути, являются социал-демократическими. Проанализированы взгляды китайских либералов, “новых левых”, “новых конфуцианцев” на политическое будущее КНР, и доказывается, что в настоящее время происходит замещение марксистской идеологии новой моральной основой политического господства в виде синтеза традиционных представлений о власти и западных экономических моделей.

Dinh Quang Hai

THE REAL SITUATION OF WORKER'S CULTURAL AND MENTAL LIFE IN EXPORT PROCESSING AND INDUSTRIAL ZONES IN VIETNAMESE AND TAIWANESE COMPANIES IN BINH DUONG PROVINCES IN PRESENT-DAY VIETNAM

Vietnam today, nowadays, is on the road of reform, enhancing the industrialization, modernization and global integration, so that the role of the workers whose cultural and mental life need to be upgraded becomes more important. However, worker's cultural and mental life meets many obstacles, some of which are considered "very hot" problems that have created the urgent matters that need to be solved.

Дінь Куанг Хай

РЕАЛЬНІСТЬ КУЛЬТУРНОГО ТА ДУХОВНОГО ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ В ІНДУСТРІАЛЬНИХ ЗОНАХ В'ЄТНАМУ ТА В ТАЙЛАНДСЬКИХ КОМПАНІЯХ У ПРОВІНЦІЇ БІНЬЗИОНГ У СУЧАСНОМУ В'ЄТНАМІ

В'єтнам зараз на шляху оновлення, стимулювання індустріалізації, модернізації та світової інтеграції, тому роль робітників, чиє матеріальне та духовно-культурне життя потребує покращення, з кожним днем зростає. Однак останнім часом матеріальне та духовно-культурне життя робітників зазнавало труднощів, і деякі з них стали "гарячими проблемами", що привернули увагу суспільства та потребують негайного вирішення.

Динь Куанг Хай

РЕАЛЬНОСТЬ КУЛЬТУРНОЙ И ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ РАБОЧИХ В ИНДУСТРИАЛЬНЫХ ЗОНАХ ВЬЕТНАМА И В ТАИЛАНДСКИХ КОМПАНИЯХ В ПРОВИНЦИИ БИНЬЗИОНГ В СОВРЕМЕННОМ ВЬЕТНАМЕ

Вьетнам сейчас на пути обновления, стимулирования индустриализации, модернизации и мировой интеграции, поэтому роль рабочих, чья материальная и духовно-культурная жизнь требует улучшения, с каждым днем возрастает. Однако в последнее время материальная и духовно-культурная жизнь рабочих испытывала трудности, и некоторые из них стали "горячими проблемами", привлекшими внимание общества и требующими немедленного решения.

Nguyen Quang Thuan, Tran Thi Thu Huyen

CLEAN DEVELOPMENT MECHANISM (CDM) AND LEGAL FRAMEWORK IN VIETNAM

Climate change is now a serious and challenging problem the world is facing, as the consequence of environment pollution and greenhouse gas (GHG) emissions. Clean development mechanism (CDM) implementation is one of the effective solutions for GHG reduction, contributing to environment protection and climate change prevention.

Vietnam is in the process of industrialization and modernization; sustainable development has been considered to be the core content of Vietnam's Development Strategy. Much emphasis has been given by Vietnam on climate change; many efforts and actions have been taken and strengthened by Vietnam within the UNFCCC, Kyoto Protocol commitments and for CDM implementation. Since the Government of Vietnam signed to join these framework agreements, a number of official documents and guidelines have been approved, aiming at environment protection and climate change prevention. These are the very important legal foundation for CDM implementation in Vietnam.

Нгуєн Куанг Тхуан, Чан Тхі Тху Хюєн

**МЕХАНІЗМ ЧИСТОГО РОЗВИТКУ (МЧР)
ТА ПРАВОВА БАЗА У В'ЄТНАМІ**

Світ стоїть перед надзвичайно важливою проблемою зміни клімату через забруднення довкілля та викиди парникових газів. Реалізація механізму чистого розвитку – це одне з ефективних рішень для зменшення викидів парникових газів, що сприяє охороні довкілля та протистоянню змінам клімату.

В'єтнам перебуває нині у процесі індустріалізації та модернізації, стабільний розвиток визначений ключовим змістом у стратегії розвитку країни. Велику увагу В'єтнам приділяє проблемі зміни клімату та стимуляції заходів, що здійснюються в межах Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Кіотського протоколу та МЧР. З того часу, як уряд В'єтнаму підписав приєднання до цих рамкових угод, було затверджено ряд офіційних та роз'яснювальних документів для забезпечення охорони довкілля та протистояння змінам клімату. Це важлива правова основа для впровадження МЧР у В'єтнамі.

Нгуен Куанг Тхуан, Чан Тхи Тху Хюен

**МЕХАНИЗМ ЧИСТОГО РАЗВИТИЯ (МЧР)
И ПРАВОВАЯ БАЗА ВО ВЬЕТНАМЕ**

Мир стоит перед важнейшей проблемой изменения климата из-за загрязнения окружающей среды и выбросов парниковых газов. Реализация механизма чистого развития – это одно из эффективных решений для уменьшения выбросов парниковых газов, которое способствует охране окружающей среды и противостоянию изменениям климата.

Вьетнам сейчас находится в процессе индустриализации и модернизации, стабильное развитие определено как ключевое содержание стратегии развития страны. Большое внимание Вьетнам уделяет проблеме изменения климата и стимулированию мероприятий, осуществляемых в рамках Рамочной конвенции ООН об изменении климата, Киотского протокола и МЧР. С тех пор как правительство Вьетнама подписало присоединение к этим рамочным соглашениям, был утвержден ряд официальных и разъяснительных документов для обеспечения охраны окружающей среды и противостояния изменениям климата. Это важная правовая основа для внедрения МЧР во Вьетнаме.

НАШІ АВТОРИ

Асатрян Г. С. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іраністики факультету сходознавства Єреванського державного університету.

Бубенок О. Б. – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Вертієнко Г. В. – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Габелко О. Л. – доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу Інституту східних культур і античності Російського державного гуманітарного університету.

Дінь Куанг Хай – доктор історичних наук, доцент, заступник директора Інституту історії В'єтнамської академії суспільних наук.

Дрига І. М. – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Зелінський А. Л. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Зуб (Руденко) Н. М. – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Капранов С. В. – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Кіктенко В. О. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Кузьмінов П. А. – доктор історичних наук, професор кафедри історії Росії Соціально-гуманітарного інституту Кабардино-Балкарського державного університету ім. Х. М. Бербекова, м. Нальчик (РФ).

Мавріна О. С. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України; старший науковий співробітник відділу Євразійського степу.

Маркарян С. А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри іраністики факультету сходознавства Єреванського державного університету.

Музичко О. Є. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Нгуєн Куанг Тхуан – доктор економічних наук, професор, віце-президент В'єтнамської академії суспільних наук.

Нємченко І. В. – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Пилипчук Я. В. – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Рябченко М. П. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії, археології та етнографії народів Далекого Сходу Далекосхідного відділення РАН (м. Владивосток).

Саїдов З. А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри європейської та євроатлантичної інтеграції, міжнародних відносин та всесвітньої історії Інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сбродов О. О. – аспірант кафедри європейської та євроатлантичної інтеграції, міжнародних відносин та всесвітньої історії Інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сівков І. В. – кандидат філологічних наук, асистент кафедри Близького Сходу Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Соєгов М. – доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник Національного інституту рукописів Академії наук Туркменистану, академік АН Туркменистану.

Трубіцина О. С. – аспірант відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Хамрай О. О. – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Хаутала Р. – доктор філософії з історії, дослідник гуманітарного факультету Університету Оулу (Фінляндія).

Чан Тхі Тху Хюєн – магістр, співробітник Інституту європейських досліджень В'єтнамської академії суспільних наук.

Урсу Д. П. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри нової і новітньої історії історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

ІНФОРМАЦІЯ
ДЛЯ АВТОРІВ ЖУРНАЛУ “СХІДНИЙ СВІТ”

Журнал “Східний світ” приймає статті українською, російською, англійською мовами, надіслані на адресу: Україна, 01001, Київ, вул. Грушевського, 4, Інститут сходознавства НАН України, редакція журналу “Східний світ”, e-mail: shidnyj.svit.@gmail.com

Роздрук або машинопис статей, надрукованих через два інтервали на стандартному білому папері формату А-4, подається в одному примірнику. Матеріали повинні супроводжуватись електронною копією у вигляді документа Microsoft Word for Windows із розширенням *. rtf або *. doc. Рукописи проходять анонімне рецензування і не повертаються.

Обсяг статті не повинен перевищувати 1 д. а. Стаття супроводжується резюме англійською, українською та російською мовами (переклад назви статті, а також прізвища та ініціалів автора обов’язковий).

На окремій сторінці наводяться назва статті, повне ім’я, по батькові та прізвище автора, науковий ступінь, вчене звання, посада, назва організації, де він працює, а також контактні адреси, телефони та e-mail.

Вимоги до ілюстрацій:

1. Кожний малюнок на звороті має бути підписаний “до статті – назва статті”.
2. Формат растрової ілюстрації – *.tif (300 dpi).
3. Формат векторної ілюстрації – *.ai, *.eps.
4. Усі графічні файли подаються окремо від текстового на окремому носії (CD, floppy).
5. Розмір ілюстрації не повинен перевищувати ширини смуги набору – 145 мм.

Вимоги до таблиць:

1. Подаються у текстовому форматі *.doc (*.rtf) окремими файлами.
2. Ширина не більше 145 мм.

Посилання на літературу наводяться у тексті. У квадратних дужках подається ім’я автора, рік видання (без коми перед ним) і, якщо потрібно, сторінки: [Рибалкін 1993, *66*]. Ініціали наводяться після прізвища автора лише у тому випадку, коли у статті є посилання на кількох авторів з однаковим прізвищем. Якщо в одному місці наводяться посилання на кілька праць, вони подаються у хронологічному порядку через крапку з комою. Текстові посилання подаються в кінці статті, перед літературою.

Список цитованої літератури, розміщений в алфавітному порядку, подається у кінці статті під назвою **ЛІТЕРАТУРА**. Він має бути надрукований через два інтервали. Назви цитованих праць оформляються за таким зразком:

Кримський А. **Мусульманство та його будучність.** Львів, *1904*.

Калинина Т. М. Днепровско-Донской бассейн в представлениях арабо-персидских географов IX–X вв. // **Хазарский альманах**. Т. 6. Киев – Харьков, *2007*.

Пріцак О. Не-“дикі” половці // **Східний світ,** *1995,* № 1.

Транслітерація іншомовних слів здійснюється латинською графікою з відповідною діакритикою. Власні імена, назви передаються за допомогою літер українського алфавіту з урахуванням традиційних написань.

Кожний автор опублікованої статті має право на отримання 1 примірника журналу. Спеціальні відбитки не виготовляються.

Підписано до друку 26.09.2013. Формат 84х108/16. Папір офс.
Трафаретний друк. Ум. друк. арк. 23,94. Тираж 100 прим. Зам. 380.

Надруковано у друкарні ПП Мошак М. І.
32343, Хмельницька обл., Кам’янець-Подільський р-н,
м. Кам’янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 867 від 22.03.2002 р.
www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua